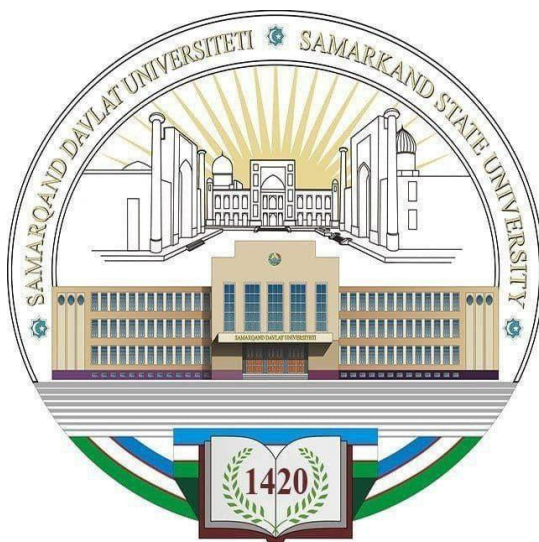

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ШАРОФ РАШИДОВ НОМИДАГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

“АКАДЕМИК ВОҲИД АБДУЛЛАЕВ ВА САМАРҚАНД
АДАБИЁТШУНОСЛИК МАКТАБИ ТАРАҚҚИЁТИ”
мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари
(Самарқанд, 03.11.2022 й)

Самарқанд – 2022

“Академик Воҳид Абдуллаев ва Самарқанд адабиётшунослик мактаби тараққиёти” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2022 й. – 368 б.

Мазкур тўплам 2022 йилнинг 3 ноябрь куни ўтказилган “Академик Воҳид Абдуллаев ва Самарқанд адабиётшунослик мактаби тараққиёти” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материалларидан иборат бўлиб, унда мамлакатимизнинг бир қанча таниқли олимлари, ёш тадқиқотчилар ҳамда соҳа мутахассисларининг мақолалари ўрин олган.

Тўпламдан ўрин олган мақолаларнинг савияси, сифати ва илмий далилларнинг аниқлиги юзасидан муаллифлар масъулдир.

***

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Ҳ.А.Хушвақтов (таҳрир ҳайъати раиси), **М.Қ.Муҳиддинов** (масъул муҳаррир), **Ҳ.И.Умуров**, **С.Олимов**, **Ж.Ҳамроев**, **А.Б.Пардаев**, **И.И.Сулаймонов**, **Ш.Ҳасанов**.

Нашрга тайёрловчилар:

С.Тоҳиров, филология фанлари номзоди, доцент

Н.Муҳитдинова, филология фанлари доктори, доцент

Мусахҳихлар:

М.Ҳасанова, PhD, ўқитувчи

А.Раззоқов, PhD, ўқитувчи

СамДУ Илмий-техник кенгаши мажлисида муҳокама қилиниб, нашрга тавсия этилган. (2022 йил 30 декабрь, № 6-сон баённома)

АКАДЕМИК ВОҲИД АБДУЛЛАЕВ ИЛМИЙ МЕРОСИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

*****

*Муслиҳиддин Муҳиддинов
филология фанлари доктори,
СамДУ профессори*

ВОҲИД АБДУЛЛАЕВ ВА САМАРҚАНДА НАВОИЙШУНОСЛИК

Annotatsiya

Мақолада Самарқанд олимларининг навоийшунослик равнақига қўшган улкан ҳиссаси, бунда академик Воҳид Абдуллаев илмий ва ташкилотчилик фаолиятининг ўрни ва аҳамияти қатор факт ва далиллар асосида атрофлича таҳлил этилади. Шунингдек, Самарқандни том маънода жаҳон навоийшунослигининг асосий марказларидан бирига айлантириш, навоийшуносликни янада ривожлантириш учун зарур вазифалар ҳам баён этилади.

Tayanch soʻzlar

Самарқанд, навоийшунослик, миллий маънавият, адабий анъана, тилишунослик ва услубшунослик, қиёсий-типологик таҳлил, таржимашунослик мезон ва меъёрлари, адабий алоқалар, анъана ва новаторлик.

Она тилимиз ва халқимиз шуҳратини оламга ёйган қайси улуг аждодимизнинг ҳаёт йўлига назар ташламайлик, Самарқанд шаҳри, Самарқанд муҳити, Самарқанд мактаби бу зотларнинг умр йўлларида муайян мақомга эга эканлигига гувоҳ бўламиз. Одам уш-шуаро Рудакий ва Имом Бухорийдан бошлаб, Соҳибқирон Амир Темур ва Мирзо Улуғбеккача, Мавлоно Абдурахмон Жомий ва Хожа Аҳрор Валийдан тортиб, Мир Алишер Навоий ҳамда Мирзо Бобургача ўз қисматларини, Самарқанд тақдири билан муштарак, деб билганлар, илм-фан, дину диёнат, маданият ва санъатнинг бешиги бўлган бу муқаддас маконга ҳамиша ўз эҳтиромларини

изҳор этиб турганлар. Ўз навбатида, Самарқанд аҳли ва Самарқанд мактаби намояндалари бу улуғ зотларнинг шуҳрати оламга ёйишга баҳолиқудрат ҳисса қўшганлар.

Жумладан, миллий маънавиятимизнинг яловбардори, ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси Мир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда самарқандлик олимларнинг ҳиссаси – беқиёс. Шоирнинг сиёсий фаолиятини ёритувчи илк тарихий манба Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн” асари бўлса, унинг ижодий фаолияти ва шоирлик салоҳияти ҳақида қимматли маълумот берувчи илк манба муаллифи бошқа бир самарқандлик шоир ва олим – Давлатшоҳнинг “Тазкират уш-шуаро” тазкирасидир. Самарқандлик бу икки олим ҳали Мир Алишер ҳаётлиги пайтидаёқ навоийшуносликни бошлаб берганлар ва ушбу анъана асрлар давомида бошқа олимлар томонидан изчил давом этиб келмоқда.

XX асрнинг биринчи чорагидан бошлаб, навоийшунослик фаннинг алоҳида тармоғи сифатида шакллана бошлади. Камоли қониқиш билан қайд қилиш лозимки, Алишер Навоий ҳақидаги дастлабки мақола ва тадқиқотлар айнан Самарқанд илмий ва адабий мактаби намояндалари томонидан яратилди.

Айтиб ўтиш керакки, Навоийга муносабат, Навоий шахсига эҳтиром шўролар замонида бирданига ижобий тус олган эмас. Айрим олимлар “Навоий каби сарой шоирларининг услублари асримиз завқига ҳам, эҳтиёжига ҳам тамомила яроқсиздир”, деган фикрда бўлган пайтда Абдурауф Фитрат ва Вадуд Маҳмуд каби миллат фидоийлари Навоийни “ўзбек шоирларининг бобоси”, Навоий яшаган даврни эса адабиётимизнинг “биринчи олтин даври” деб ҳаққоний баҳо беришга журъат қилганлар.

Кейинчалик бу жараёнга Садриддин Айний, Абдурахмон Саъдий, Воҳид Абдуллаевлар қўшилиб, Самарқандда том маънодаги навоийшунослар мактабига асос солдилар. Садриддин Айний тожик тилида “Алишер Навоий” монографиясини яратиш баробарида “Хамса”нинг қисқартирилган нашрини тайёрлаган бўлса, Абдурахмон Саъдий Навоий ижодининг умумфалсафий ва бадиий маҳорати масалаларини ўз докторлик диссертациясида асослаб беришга ҳаракат қилган. Айниқса, аллома Воҳид Абдуллаевнинг “Навоий Самарқандда” номидаги тадқиқоти ўз даврида воқелик ҳисобланиб, бугунги кунгача ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда. Воҳид Абдуллаев тадқиқотида Алишер Навоийнинг Самарқандда

тўрт йил яшаганлиги, Самарқанд ва Мовароуннахрнинг қатор шоирлари ва олимлари билан ижодий алоқада бўлганлиги, Самарқанддан олган баҳрамандликлари кейинги бутун ижодига самарали таъсир қилиб, гўзал шеърлари ва дostonларига материал сифатида хизмат қилганлиги илмий далиллар асосида исботлаб берилган. Бартольд ва бошқа шарқшунослар бу даврда Самарқандда илм-фан, маданият инқирозга юз тутган, Ҳиротда эса, аксинча ривожланган, деган фикрни илгари суришган. В.Абдуллаев ўз тадқиқотида аниқ факт ва далиллар асосида 15 асрнинг 50-60 йилларида Самарқандда маданий-адабий муҳит анча жонлангани, аксинча Абусаид Мирзо давридаги Ҳирот зиддиятлар ўчоғига айланиб қолгани, шу боис, илм ва адабиёт намояндалари Ҳиротдан Самарқандга интилганларини исботлаб берган.

Устоз Воҳид Абдуллаев яратган “Навоий замонида Бухоро шеърияти”, “XIX асрда Бухорода навоийхонлик ва Навоий анъаналари”, “Навоий ва Коҳий”, “Навоий ва назира”, “Навоий ва Мунис”, “Алишер Навоий ва Атоулло Атойи”, “Навоий ва Бобур”, “Хамса шоирлар назмида” каби тадқиқотлари Алишер Навоий ижодининг кейинги даврлар ўзбек адабиётига таъсири масалаларини ёритишга бағишланган. Бу илмий ишларда бир томондан, Алишер Навоий анъаналарининг бошқа шоирлар томонидан изчил ривожлантирилганлиги масаласи ёритилган бўлса, иккинчи томондан адабиётимиз тарихида янги-янги, шоирларни кашф этиш, уларнинг ўз даврлари адабиётида тутган ўрнини аниқлаб бериш каби ғоят муҳим мақсадлар кўзда тутилган. Бу ишларнинг аксариятида адабиётимиз тарихи учун номаълум бўлиб келаётган фактлар қўлёзма манбалар асосида ўрганилган.

Бу устозларнинг давомчилари – Содиқ Мирзаев, Ботирхон Валихўжаев, Раҳмонкул Орзибеков ва бошқаларнинг тадқиқотларида ҳам Навоийнинг шахсияти, ижоди ва дунёқарашининг турли қирралари тадқиқ этилди. Содиқ Мирзаев ўз номзодлик диссертациясида Навоий арузи ҳақида тадқиқот олиб бориб, аруз вазнининг замони ўтгани, шоирлар энди аруз вазнидан эскилик сарқити сифатида тезроқ қутулишлари лозим, маъносидаги “башорат” ва “кўрсатма”лар берилаётган даврда Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асари ҳамда лирик меросининг куллийетини тадқиқ этди. Аруз вазни Навоийнинг хизматлари натижаси ўлароқ аруз туркий тилга тўлиқ мослаштирилгани, бу вазн тизими ўзбек тилининг фонетик ва фонологик таркиби ўзгармасдан келишида

муҳим рол ўйнаганини илмий жиҳатдан асослаб берди. Айниқса, “Навоий лирикасига вазн кўрсатгичи” деб номланган диссертация иловаси 147 бетдан иборат бўлиб, унда адабиётшуносликда биринчи марта Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” куллийетиغا кирувчи тўрт девоннинг ҳар биридаги лирик жанрнинг вазн хусусиятлари ўрганилган. Ушбу кўрсатгичлар кейинчалик “Хазойин ул-маоний”даги ададемик нашри учун асос қилиб олинди.

Академик Ботирхон Валихўжаев ижодининг ўқ томирини Навоий мавзуси ташкил этади, десак, янглишмаган бўламиз. Адабиётшуносликни мумтозлик даражасига кўтарган заҳматкаш олимимиз деярли барча тадқиқотларида Навоийнинг шахсияти, ҳаёти ва фаолиятига муносабат билдириб келганлар. Бу хулоса, кузатув ва умумлашмалар кейинчалик икки жилдлик “Ўзбек адабиёти тарихи” ўқув қўлланмаси (2002), Хожа Аҳрор Валий ҳақида ёзилган “Буюк маънавий муршид”, шунингдек, “Мумтоз сиймолар” китобида ўз аксини топди. Б.Валихўжаев учун Навоий номи Самарқанддек азиз ва табаррук. Бу икки муқаддас тушунчани боғловчи ҳар қандай далил, ҳар қандай кичик деталь олимнинг диққат марказидан четда қолмади. “Мулоқот” журналида эълон қилинган “Алишер Навоийнинг Самарқанддаги қадамжолари” мақоласида Навоийнинг Самарқандда таълим олган мадрасалар ҳақида маълумот берган бўлса, “Ўзбек адабиёти тарихи” китобида Навоий ва Самарқанд адабий муҳити масаласини янги фактик материаллар ва хулосалар билан бойитди.

Профессор Раҳмонкул Орзибеков ўз тадқиқотларида Навоийнинг бой ва бетакрор бадиий-эстетик олами, бу муаззам ижоднинг кейинги давр адабий жараёнга кўрсатган ижобий таъсири, Навоийдан илҳомланган шоир ва адибларнинг ижодий мероси тадқиқига эътибор қаратди. Бу тадқиқотлар Самарқанд илмий муҳитидаги қиёсий адабиётшуносликнинг ривожига ижобий таъсир кўрсатди.

Таникли шарқшунос, филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комилов Самарқанд давлат университетида таълим олган. Н. Комиловнинг илк илмий-ижодий тадқиқоти – Самарқанд давлат университетининг талабаси сифатида 1965 йилда ёзган диплом иши ҳам, энг сўнгги, ўзи варақлашга улгурмаган китоби ҳам ягона мавзуга, Алишер Навоий ҳазратларининг ижодига бағишланган. Олимнинг ўз таърифи билан айтганда, у бир умр “Навоий мулкининг нигоҳбони” бўлиб яшаган. Шубҳасиз, ўзбек

шарқшунослигида Нажмиддин Комиловнинг алоҳида ўрни ва мавқеи мавжуд.

Аввало, бу олим тадқиқотлари мавзулар ва йўналишлар кўламининг кенглиги, қолаверса, чуқур лиллар ва янги-янги хулосаларга бойлиги билан ажралиб туради. Унинг ялпи ижоди XX аср охирлари ва XXI аср бошларидаги ўзбек адабиётшунослиги, таржимашунослиги, шарқшунослиги, тасаввуфшунослигининг улкан ютуғи ҳисобланади.

Алломанинг 2005 йили “Маънавият” нашриётида чоп этилган “Хизр чашмаси” монографияси навоийшунослигимизга муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Шуни эсдан чиқармаслик керакки, буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодини тасаввуфдан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Аммо шўро давридаги ҳукмрон мафкура бу буюк соҳиби қалам асарларини кўп жиҳатдан бузиб талқин этди. Оқибатда асарларининг туб моҳияти, теран тасаввуфий маънолари очилмай қолди.

Масалага шу жиҳатдан ёндашилганда, “Хизр чашмаси” монографияси ана шу бўшлиқни тўлдирди – Навоий ижодини тасаввуфий моҳиятидан келиб чиқиб таҳлил этиб берди.

Китоб олимнинг илмий ва илмий-оммабоп нашрларда босилиб, эл орасида шуҳрат тутган тадқиқотлари асосида тартиб берилган.

Нашр, “*Муқаддима ўрнида*” деб берилган “*Ўз вужудунгга тафаккур айлагил*” сарлавҳали ҳамда “*Хулоса ўрнида*” тарзида тақдим этилган “*Оби ҳаёт*” номли мақолаларни ҳисобга олмаганда, тўртта мустақил бобдан ташкил топган.

Б и р и н ч и б о б “*Қалбларнинг севгани*” деб номланади. У “*Навоий ва замонамиз*”, “*Тасаввуф ва бадий ижод*” ва “*Одамийлар одамийси*” фаслларида ташкил топган. Бобда муаллиф Навоий ижодининг тасаввуфий моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилган.

И к к и н ч и б о бга “*Ишқ кимёси*” дея сарлавҳа қўйилган. У беш ички фаслга бўлинади. Уларда тасаввуфий ишқ масаласининг турли қирралари ёритилган. Хусусан, “*Фарҳод ва Ширин*” таҳлили асосида битилган “*Сукрот – комил инсон тимсоли*” мақоласи алоҳида ажралиб туради. Унда тадқиқотчи Сукротни Навоий пир рамзи сифатида тасвирлагани сирларини очиб кўрсатади.

У ч и н ч и б о б – “*Фақр – комил инсон сифати*” деб аталган. У ҳажман катта қисм ҳисобланади. Бинобарин, у ўн фаслдан ташкил топган.

Биламизки, Алишер Навоий – ҳам туркий, ҳам форсий тилда асарлар битган соҳиби қалам. Бироқ камдан-кам тадқиқотчи унинг форсий асарларини ўрганган.

Нажмиддин Комилов бу бобда, жумладан, Фонийнинг форс-тожик тилида ёзилган қасидаларини тадқиқ этади. Бундан ташқари, олим *“Насим ул-хулд”* қасидасининг ҳам форсча-тожикча аслини, ҳам унинг ўзбек тилига ўзи амалга оширган насрий таржимасини келтиради.

Тўртинчи бобга *“Тафаккур ва нафосат хазинаси”* деган сарлавҳа маъқул топилган. У икки фаслдан иборат.

Нажмидин Комиловнинг бу китобида Алишер Навоий ижодини жаҳон адабиёти контекстида туриб кузатиш, хусусан, у яратган асарларга кенг майдондан туриб баҳолаш, аввало, ислом Шарқи адабиёти, қолаверса, форс-тожик сўз санъати билан чамбарчас боғлиқ ҳодиса сифатида қараш кўзга ташланади. Бундай йўл тутиш учун эса тадқиқотчидан жуда катта билим ва малака талаб қилади.

Нажмиддин Комилов *“Тасаввуф”* монографиясини Хожа Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 690 йиллигига бағишлаб чоп эттирган. Бу бежиз эмас.

Маълумки, нақшбандия тасаввуфнинг энг сўнгги ва энг мукаммал тариқати ҳисобланади. *“Тасаввуф”* китобида асарлари энг кўп таҳлилга тортилган шоир – яна Алишер Навоий. Бу буюк соҳиби қалам эса бевосита нақшбандия тариқатининг вакили сифатида асарларида шу таълимот ғояларини тарғиб этган эди.

Мустақилликка эришишимиз арафаларида бошланган янги ўзбек тасаввуфшунослиги қисқа бир даврда улкан ютуқларга эришди. Очигини айтганда, биз бой адабий мросимизга тамоман бошқа кўз билан қарайдиган бўлдик. Бунга кўп олимларимиз ҳисса қўшди, албатта. Бироқ бу борада Нажмиддин Комилов асарлари, хусусан, *“Тасаввуф”* китобининг аҳамияти катта бўлди. *Мамлакатимиз олий таълим муассасаларида тасаввуф назарияси ва адабиёти кўпроқ шу китобга таянган ҳолда ўқитилади, десам, хато қилмаган бўламан.*

Китоб – *“Дебоча”* ва *“Илова”*ни ҳисобга олмаганда, уч мустақил қисмдан иборат. Бу уч қисмни олимнинг илгари алоҳида-алоҳида босилган уч китоби ташкил этади.

“Тасаввуф. Комил инсон ахлоқи” биринчи китоб, *“Тасаввуф. Тавҳид асрори”* эса иккинчи китоб тарзида киритилган, сўнг эса

“Нажмиддин Кубро” тадқиқоти жой олган.

“Тасаввуф” китобида ислом бағрида пайдо бўлиб, комил инсон ғоясини ҳадди аълосида тарғиб ва ташвиқ этган тасаввуф таълимотига комплекс нуктаи назардан ёндашилади. Нашрда жуда катта материал қамраб олингани диққатни тортади.

Энг муҳими, биз бу китоб орқали ислом тарихида ўтган кўп-кўп шайхлар ҳаёти, фаолияти ва ижодидан баҳраманд бўламиз. Бу нашр – ҳам исломшунослар, ҳам шарқшунослар, ҳам тасаввуфшунослар, ҳам адабиётшунослар учун бой ва мўътабар манба янглиғ аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси Президенти мухтарам Шавкат Миромонович Мирзиёев мамлакатимизда учинчи Ренессанс асосларини яратиш ғоясини олға сурдилар. Бунинг учун биз, аввало, юртимизда юз берган биринчи ва иккинчи Ренессанс тарихини яхши билишимиз зарур. Профессор Нажмиддин Комиловнинг таҳлил этилаётган бу икки китоби айнан ана вазифани қисман бажаргани билан алоҳида ажралиб туради. Чунки Ренессансни маънавий баркамоллик назарияси ва амалиёти бўлган тасаввуф ва бу таълимот ғояларини тарғиб ва ташвиқ этишнинг энг кучли қуроли ҳисобланмиш бадий адабиётсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Шуни ҳам унутмайликки, Нажмиддин Комиловнинг “Хизр чашмаси” ва “Тасаввуф” китобларига бевосита истиқлолимиз мевалари сифатида қарашимиз зарур.

“Маънолар оламига сафар” асари Нажмиддин Комиловнинг навоийшунослик борасидаги охирги, айни чоғда, энг сара тадқиқотларидан бири бўлиб қолди. Атоқли олим ўз китобида Навоий қаламига мансуб 50 та ғазални атрофлича шарҳлар экан, бу етук назм жавоҳирларининг ҳар бир байти, ҳар битта мисраси замиридаги чуқур фалсафага, нозик ташбеҳ ва тимсолларга қалб кўзи орқали нигоҳ ташлаган. Навоий ишлатган ҳар бир сўздаги ҳикматга, бадий сайқалу маъно жилоларига китобхонни ошно этишга интилган.

Шарҳ, шарҳлаш – бу қадимий адабий анъана. Ибн Сино, Бурҳониддин Марғиноний, Ибн Арабий, Жалолиддин Румий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Мирзо Бедил каби улуғ аждодларимизнинг мураккаб адабий ва илмий-ирфоний асарлари турли даврларда шарҳ этилиб, уларнинг маъно-мазмунни, ибора ва истилоҳлари тушунтириб келинганини яхши биламиз. Н.Комилов таъкидлаганидек, “бу биринчидан, машҳур асарлар ғоялари,

маъносини соддароқ тарзда кенг ўқувчиларга тақдим этишга кўмаклашса, иккинчидан, шу баҳонада янги-янги асарларнинг яратилиши, ўлмас инсоний туйғулар, тафаккур ва ақлий-ижодий кашфиётларнинг ривожини, тўлишиб боришига сабаб бўлган”.

Алишер Навоий асарлари ҳам неча юз йиллар давомида турли даражада, турфа тилларда изоҳланиб, шарҳланиб келинган. Бадиий асарларни шарҳлашнинг ўз талаблари борлигига эътибор қаратган ҳолда, Навоий ғазалларини шарҳлашдаги Н.Комиловнинг ўзига хос ёндашуви байтларнинг қийин ибораларини ва кўп маъноли мураккаб ўринларини имкон қадар содда тилда тушунтириб берилгани билан ажралиб туради.

Эътиборли жиҳати шундаки, олим бу борадаги адабий анъанани ижодий ўрганиб ва синтез қилиб, Навоий ғазалларини қуйидаги 3 та усулга таяниб шарҳлайди: биринчидан, асар тилидаги ҳозирги китобхонга тушунилиши қийин сўзлар луғатини беради; иккинчидан, байтларнинг насрий баёнини тақдим этади; учинчидан, ғазалнинг умумий мазмун-маъноси, бадиий хусусиятлари устида мулоҳаза юритади. Бу анча қулай усул бўлиб, амалий аҳамияти ҳам кўп эканига ушбу шарҳларни мутолаа қилиш жараёнида яққол ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Университетимизда касби камол этиб, кейинчалик мумтоз адабиётимизнинг йирик билимдонлари сафидан муносиб ўрин эгаллаган олимларимиздан яна бири сифатида албатта, филология фанлари доктори Ҳасан Қудратуллаевни алоҳида таъкидлаш жойиз. Ҳасан Қудратуллаев “Навоийнинг адабий-эстетик олами” асарида буюк шоир ва мутафаккир Навоийнинг поэтик ижод ҳақидаги мулоҳазалари, шакл ва мазмун, бадиий адабиётнинг ижтимоий вазифаси борасида илгари сурган эстетик қарашлари атрофлича тадқиқ ва таҳлил қилган. Китобда берилишича, Навоийнинг бадиият, гўзалликка муносабати, нафосат сирларини заковат билан ифодалаган пурмаъно фикрлари ўлмас меросининг ажралмас қисмидир. Хусусан, Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари бадиий асарларида, “Мажолис ун-нафоис”, “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Насойим ул-муҳаббат” каби илмий асарларида ҳам ўз ифодасини топган. Навоий биринчи ўзбек адабиётшунос олими, муаррих, тазкиранавис ҳамдир. У адабиёт ва санъатнинг туб назарий асосларини таҳлил қилиб, замондошларини қизиқтирган муаммоларга жавоб қидиради, адабиётнинг ижтимоий вазифасини энг муҳим масалалардан бири сифатида таъкидлайди.

Бадиий маҳорат масаласи Навоий қарашларида асосий ўринни эгалласа-да, Навоийнинг эстетик олами кенг ва ранг-баранг. Унда анъанавий жанрлар, бадиий санъатлар, вазн ва қофия хусусида қизиқарли, ибратомуз фикрлар талай. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашларини ўзбек ва рус олимлари ҳам ўрганган. Бироқ шоирнинг эстетик олами бадиий ижоди каби чексиз ва бепоёндир. Биз унинг гўзаллик, ижод жараёни, илҳом ва нафосат ҳақидаги қарашларини кўздан кечирганимизда ҳали қатор масалалар ёритилмаганлиги, улуғ мутафаккирнинг салоҳият ва тафаккур қудратини белгилаб берувчи хизматлари етарли баҳо олмаганлигини кўрамиз. Мазкур рисолада шу ва шунга яқин масалалар хусусида сўз юритилгани билан алоҳида қимматга эга.

Навоий асарларининг тил хусусиятлари ўрганиш масаласи ҳам самарқандлик олимларнинг доимий диққат марказида бўлган. Қ. Муҳиддинов, Х. Дониёров, У. Санакулов, И. Носиров каби тилшунос олимлар Навоий асарларининг лексик-семантик хусусиятларини тадқиқ этишда ўз ҳиссаларини қўшдилар. Хусусан, Худойберди Дониёров ўтган аср 60-йилларининг охирида навоийшуносликнинг энг муҳим қисмларидан бири бўлган Навоий асарларининг тили ва услуби масалаларини кенг кўламда тадқиқ этишни бошлаб берди. 1968 йилда қаламга олинган “Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш масаласига доир” мавзусидаги мақоласида олим Навоий асарларининг қайси туркий лаҳжа ва шеваларга асослангани масаласини батафсил таҳлил этади. Навоий ўз асарларида тез-тез қайд қилганидек, унинг асарлари “Хитодин то Хуросон”га қадар тарқалган туркий эл, уруғ ва халқларнинг барчаси учун умумий бўлган адабий тилда ёзилган, шу сабабли, олимнинг фикрича, бу адабий тилнинг диалектал манбалари ўлароқ Марказий Осиё ҳудудларида тарқалган қарлуқ, оғуз ва қипчоқ лаҳжалари бирдай хизмат қилгандир.

Х.Дониёровнинг “Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили” номли илмий рисоласида Марказий Осиё жўғрофиясида XI асрда шаклланган адабий тилнинг XV асрда улуғ шоир ва мутафаккир томонидан дунёнинг энг ривожланган ва нафис адабий тиллари даражасига олиб чиқилгани, шу боис эски ўзбек адабий тили то XIX асрнинг 2-ярмига қадар нафақат ўзбек этноси, балки бошқа қардош туркий халқлар учун ҳам муштарак адабий тил вазифасини бажариб келганлиги хусусидаги қарашлар олға сурилади.

Навоийнинг тилшунослик ва услубшунослик борасидаги

қарашлари Х. Дониёровнинг “Эски ўзбек тили ва қипчоқ диалектлари” мавзусидаги китобида теран таҳлил қилиб берилган. Бу таҳлиллار якунида олим “Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” номли машҳур асари унинг умр давомида қилган илмий-иждоий меҳнатининг самараси, тилшуносликка оид илмий-назарий фикрларининг якуни ва натижасидир. Бу асар тилшунослигимиз учун катта бир маданий мерос ва туганмас хазинадир”, деган чуқур мантикий-илмий хулосани чиқаради.

Х. Дониёров бошлаб берган Навоий асарлари тили ва услубини ўрганиш ишини СамДУ профессорлари У. Санакулов ва С. Каримовлар давом эттирдилар. Профессор И. Мирзаев эса Е. Э. Бертельс, В. В. Бартольд каби буюк шарқшуносларнинг Навоий ҳақидаги асарларини ўзбек адабий тилига таржима қилиб, кенг илмий жамоатчиликни бу ноёб ва теран илмий асарлар билан таништирмоқда.

Самарқанд навоийшунослик мактабида камол касб этиб, аммо Тошкент ва бошқа шаҳарлардаги илмий марказларда фаолият олиб борган ва олиб бораётган олимлар ҳақида ҳам кўп ва ҳўб гапириш мумкин. Уларнинг бу соҳадаги изланишлари ва тадқиқотларини алоҳида эътироф этган ҳолда бемалол айтиш мумкинки, мустақилликдан кейин ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида кузатилгани каби Самарқанддаги навоийшунослик мактаби ҳам ривожланишнинг янги палласига қадам қўйди. Навоий асарлари бўйича учта докторлик (М. Муҳиддинов, Ш. Сирожиддинов, Д. Салоҳий) ва бир нечта номзодлик диссертациялар ҳимоя қилинди, ўнлаб китоб ва монографиялар, ўқув қўлланма ва дарсликлар нашр этилди. Республика миқёсида навоийшуносликнинг долзарб масалаларига бағишланган турли илмий-амалий конференциялар мунтазам ўтказиб келинмоқда. Самарқанд давлат университети филология факультетида “Темурийлар даврида яратилган “Хамса”ларнинг компаративистик тадқиқи” мавзусида фундаментал тадқиқот олиб борилди. Мазкур мавзуидаги лойиҳа доирасида 3 та мақолалар тўплами, 1 та дарслик, 2 та ўқув қўлланма, 7 та монография нашр этилди. Монографиялардан иккитаси Германиянинг “LAP LAMBERT” халқаро академик нашриётида нашр этилгани хориж мутахассисларининг навоийшунослик ҳақидаги қарашларининг янада тўлиқ бўлишига ҳисса қўшди. Шунингдек, лойиҳа иштирокчилари томонидан қўлга киритилган илмий хулосалар илмий мақола ва тезислар шаклида республика ва

халқаро илмий журналларда, илмий конференцияларда эълон қилинди.

Самарқанд илмий мактаби навоийшунослик фанининг янада ривожланиши учун қуйидаги вазифаларни ҳал қилишни мақсад қилиши лозим деб ҳисоблаймиз:

- Навоий ва Самарқанд илмий-адабий муҳити масаласини янада чуқурроқ ўрганиш, 16-19 асрларда Самарқандда яратилган илмий ва адабий манбаларда Навоийнинг шахси ва ижодига берилган баҳони қиёсий-типологик таҳлил қилиш;

- Навоий асарлари тилини лингвистик ва лингвопоэтик мезонлар асосида тадқиқ этиш ва шу орқали ўзбек адабий тилининг тарихий тадрижи ҳақида аниқ хулосалар бериш;

- Навоий асарлари мисолида ўзбек мумтоз адабиётининг назарий масалаларини ўрганишни давом эттириш;

- мусулмон Шарқи минтақасида бақамти ривожланиб келган араб ва форс-тожик адабиётининг анъаналарини ижодий ўзлаштириб, янги мазмун ва моҳият билан бойитган Алишер Навоий ижоди туфайли учинчи кучли адабий жараён – туркий халқлар адабиётининг пайдо бўлиши ва ривожланиш тенденцияларини илмий ўрганиш ҳамда бу эврилишларда Навоий ижодининг роли ва аҳамиятини кўрсатиш;

- таржимашуносликнинг замонавий мезон ва меъёрлари асосида Навоий асарларининг жаҳондаги турли тилларга қилинган таржималарини ўрганиш, шоир асарларининг янги таржималарини амалга ошириш;

- Навоий ижоди бўйича чет эллик олимларнинг қилган тадқиқотларини ўзбек тилига таржима қилиш, уларни холис ўрганиш;

- ўзбек тасаввуф шеърлятида Навоий асарлари роли ва аҳамиятини комплекс равишда ўрганиш, шеърляти ва насрий асарларида илоҳиёт ва диний маърифат масалаларини тадқиқ этиш;

- Навоий ва адабий алоқалар, анъана ва новаторлик масалаларини йирик планда (Навоийгача бўлган давр, Навоий даври ва Навойдан кейинги давр) таҳлил этиш;

- дostonларнинг насрий баёнини яратиш, лирик асарларга шарҳ ёзиш, насрий асарларни ҳозирги ўзбек адабий тили меъёрларига мувофиқлаштириш каби усул ва воситалар орқали Навоийнинг ижод оламига яқинлашиш ва ёш авлоднинг маънавий оламини бойитишнинг самарали йўллари излаб топиш ва амалда

татбиқ этиш;

– зуллисонайн шоирнинг “Девони Фоний” ҳамда бошқа форсий меросини таржима ва тадқиқ қилиш, Навоийнинг форс-тожик мумтоз шеърояти ривожига кўрсатган таъсирини ўрганиш, анъана ва новаторлик, татаббуъ, тавр ва мухтараъ ғазаллар ўртасидаги муштарак ва тафовутли жиҳатларни аниқлаш.

Бу вазифалар самарқандлик олимлар зиммасига янада кўпроқ заҳмат чекиш, илмий ҳолислик мезонлари асосида янги-янги тадқиқотлар яратиш, шу тариқа бу шаҳарни том маънода жаҳон навоийшунослигининг асосий марказларидан бирига айлантириш вазифасини юклайди.

Нурбой Жабборов,
Тошкент давлат ўзбек тили ва
адабиёти университети
Ўзбек адабиёти тарихи кафедраси мудири,
филология фанлари доктори, профессор

ВОҲИД АБДУЛЛАЕВ – САМАРҚАНД АДАБИЁТШУНОСЛИК ИЛМИЙ МАКТАБИ АСОСЧИСИ

XX асрда ўзбек мумтоз адабиётининг ўрганилиши янги юксалиш босқичига кирди – мутахассислар буни яқдил эътироф этадилар. Жумладан, ўтган юзйилликда миллий адабиётимиз тарихига доир кўплаб янги факт ва далиллар илмий муомалага олиб кирилди. Мутахассислар эътиборидан четда қолиб келган кўплаб қўлёзмалар тадқиқ қилинди. Буюк шоиру адиблар асарларининг илмий-танқидий матнлари яратилди. Тадқиқот усуллари, мезонларига доир назарий қарашлар шаклланди, ривожланди. Илмий академизм кучайди.

Мумтоз адабиётимизга оид тадқиқотларнинг бир асрлик тарихига, тадрижига назар солар эканмиз, бу соҳадаги илмий мактаблар асосан икки ҳудудда – Тошкент ва Самарқанд университетларида тараққий этганини кузатиш мумкин. Ўтган асрда Тошкентда, ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетида адабиёт

соҳасида тўртта илмий мактаб яратилгани эътироф этилади: адабий танқид бўйича – Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов; ўзбек адабиёти тарихи бўйича – профессор Ғулом Каримов, жадинчилик ва жадин адабиёти бўйича – профессор Бегали Қосимов, ўзбек таржимашунослиги бўйича – профессор Ғайбулла Саломов илмий мактаблари. [Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг илмий мактаблари 2008: 258-267; 277-291; 331-340] Самарқанд адабиётшунослик илмий мактабининг шаклланиши ва ривож эса, бевосита академик Воҳид Абдуллаев номи билан боғлиқ.

Олимнинг ўзбек мумтоз адабиётига доир тадқиқотлари марказида “Навоий Самарқандда” монографияси туради. Монографияда олим Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн”, Мирхонднинг “Равзат ус-сафо”, Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”, “Макорим ул-ахлоқ” сингари тарихий; Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, “Садди Искандарий” каби илмий-бадий асарлари ва бошқа ишончли манбаларнинг қиёсий таҳлилига таяниб, буюк мутафаккирнинг Самарқандга келиши сабабларини адабиётшуносликда биринчи марта илмий жиҳатдан чуқур асослади. Навоийгача ва у келган вақтдаги Самарқанд тарихий-маданий, адабий-илмий муҳитига доир таҳлилий фикрлари олимнинг илмий-назарий базаси нечоғлиқ теран, тафаккур миқёси нақадар кенг бўлганидан далолат беради. Монографияда Алишер Навоийнинг Самарқандда илм таҳсил қилиши жараёнидан аълам ул-уламо Фазлуллоҳ Абуллайсий хонадони билан мулоқотигача; улуғ мутафаккирнинг фикр, поэтика, фалсафа, тарих, география, астрономия ва риёзиёт илмларини ўрганиши масалаларидан Мовароуннаҳр ва унинг пойтахти Самарқанд таърифига оид сатрлари таҳлилигача; буюк адибнинг Самарқанддаги адабий фаолиятдан Ҳиротга қайтгандан кейин ҳам бу қадимий шаҳар олимларию ижодкорлари билан муносабати давом этганигача; ундан Самарқанд адабий муҳитидаги Навоийга издошлик муаммоларигача чуқур таҳлил ва тадқиқ қилинган, эътиборга молик назарий умумлашмалар чиқарилган.

Эътироф этилган бир ҳақиқат бор: “Илм баҳсу мунозараларда ривожланади”. Олимнинг олимлиги, айниқса, илмий мунозарада яққолроқ намоён бўлади. Ўзбек академиги Воҳид Абдуллаевнинг рус академиги В.В.Бартольд билан мунозаралари бу фикрни тасдиқлайди. “Навоий Самарқандда” монографиясида ўқиймиз:

“Академик Бартольд ўзининг “Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт” асарида, бир томондан, Алишернинг Самарқандга келишидаги сабабларни ноаниқ тушунтирса, иккинчи томондан, Самарқанднинг XV аср 60-70-йилларидаги маданий ҳаётига ҳам тўғри баҳо бермайди. У: “Бу вақтларда Самарқандга ўқиш учун келмас эдилар”, дейди. Бу фикрга қўшилиб, баъзи навоийшунослар ва, шу жумладан, “Звезда Востока” журналида бир неча мақолалари босилиб чиққан М.А.Салъе ҳам худди шу гапни қайта-қайта такрорлаган. Ўтироф этиш лозимки, Мирзо Улуғбек давридаги келиш-келиш даражасидан кўп мартабалар фарқи бўлса ҳам, худди шу Хожас Хисрав, Алои Шоший, Фазлуллоҳ Абуллайсийлар мударрислик қилган даврда (60-70-йилларда) толиби илмлар ўқиш учун Самарқандга кела бошлаган эдилар” [Абдуллаев 2002: 31].

Ўша мураккаб ва зиддиятли замонда “буюк оғ”нинг илмдаги эътиборли вакиллари қарашларига бундай дадил қарши фикр айта олишга ҳамманинг ҳам ҳадди сиғмагани аён. Маълум бўладики, Воҳид Абдуллаевда теран илм баробарида миллий ғурур, ўз халқи, адабиёти манфаатини ҳимоя қила билиш, жасорат сингари туйғулар ҳам мужассам бўлган.

Ҳар қандай тадқиқотнинг илмий қиммати, биринчи навбатда, ушбу соҳанинг кейинги ривожига нечоғлик таъсир эта олишида ойдинроқ кўринади. Шу нуқтаи назардан, “Навоий Самарқандда” монографиясининг катта аҳамиятга эга эканини тасдиқловчи далилларга мурожаат этиш зарурати бор. Биринчидан, мазкур илмий асардан кейин Алишер Навоий илмий биографиясини яратиш билан боғлиқ бирор тадқиқот йўқки, унда академик Воҳид Абдуллаев илмий хулосаларига таянилмаган, олимнинг мазкур монографиясидаги фикрларга ҳавола берилмаган бўлсин. Ўтган асрнинг 70-йиллари охирида Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти олимлари томонидан яратилган “Ўзбек адабиёти тарихи” беш жилдлигининг иккинчи жилди тўлалигича Алишер Навоий ижодига бағишлангани маълум. Ушбу йирик тадқиқотда улуғ мутафаккирнинг Самарқанд даври ҳаёти ҳақида маълумот берилар экан, академик Воҳид Абдуллаев монографиясига бир неча марта ҳаволалар берилади; устоз олим тадқиқотидаги факт ва далиллардан истифода этилади. [Ўзбек адабиёти тарихи 1977: 50-54]

Академик Азиз Қажумов эътирофича: “Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ва унинг Самарқанддаги таҳсил йилларига оид Воҳид Абдуллаев қаламига оид асарлар ўзининг кенг кўламда

эканлиги, фактик материалларга бойлиги, мавзу доирасининг кенглиги билан ажралиб туради” [Қаюмов 2002: 117].

Навоийшуносликдаги нисбатан энг янги тадқиқотлардан бири саналган профессор Ш.Сирожиддиновнинг “Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик ва текстологик таҳлили” монографиясида ҳам академик Воҳид Абдуллаев тадқиқотининг аҳамияти эътироф этилган. Олим, жумладан, мана бундай ёзади: “Самарқанд Алишер Навоий ҳаётида алоҳида ўрин тутди. XV асрнинг иккинчи ярмида Самарқанд илм-фан маркази сифатида ўз аҳамиятини йўқотгани борасидаги рус олимларининг таъкидларини баҳс доирасига тортишнинг ҳожати йўқ. Чунки бундай қарашлар анча йиллар олдин академик Воҳид Абдуллаев томонидан жиддий қораланган ва етарлича далиллар асосида унинг акси исботлаб берилган эди” [Сирожиддинов 2011: 59].

Профессор Дилором Салоҳийнинг “Хамсат ул-аброр ёхуд яхши кишилар бешлиги” китобида устоз олим монографиясига мана бундай баҳо берилади: “Унинг меросида, айниқса, Навоийнинг Самарқанддаги ҳаёти ва ижоди, унинг издошлари силсилалари ҳақидаги изланишлар тадқиқотларининг энг асосий мавзуси, бош йўналиши бўлди” [Салоҳий 2014: 19].

Нафақат олимлар, ҳатто замонамизнинг атоқли ижодкорлари ҳам ҳазрат Алишер Навоий ҳаётининг Самарқанд даврига қизиқиш билдирар эканлар, академик Воҳид Абдуллаев китобига мурожаат этишга эҳтиёж сезадилар. Яқинда Ўзбекистон Халқ шоири Сирожиддин Саййид ушбу мавзуда ижодий режалари борлигини айтиб, каминадан устоз олимнинг мазкур монографиясини сўради. Бундан кўриниб турибдики, ҳатто бугунги кунгача “Навоий Самарқандда” китобига илмий-ижодий зарурат кучайса кучаймоқдаки, камаяётгани йўқ. Уни мутолаа қилишга бўлган эҳтиёж тобора ортиб бораётир.

Олимнинг мазкур монографиясидаги қарашлари олий таълим дастурлари ва дарсликлари орқали адабиётшуносларнинг янги авлодларини тарбиялашга хизмат қилди, хизмат қилаётир. Натан Маллаев муаллифлигидаги “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигининг 1976 йилги қайта ишланган учинчи нашрида ўқиймиз: “В.А.Абдуллаевнинг “Навоий Самарқандда” (1968) асари Навоий биографиясини янги маълумот ва фактлар билан бойитувчи асар сифатида қимматлидир” [Маллаев 1976: 361].

Академик Воҳид Абдуллаев илмий тадқиқотларидаги иккинчи йирик йўналишни XVII-XIX асрлар Хоразм адабий муҳитининг йирик намояндалари Мавлоно Вафо - Вафой, Паҳлавонкули Равнақ, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадризо Огаҳий, Муҳаммад Хоксор ҳаёти ва адабий меросига оид илмий изланишлар ташкил этади.

Эътироф этиш керак, олимнинг Мавлоно Вафо - Вафой ҳамда Паҳлавонкули Равнақ биографияси ва асарлари таҳлиliga доир фикрлари адабиётшунослик учун чин маънода янгилик бўлган. Ҳар икки ижодкор асарларининг “Фирдавс ул-иқбол”, “Муҳаммасоти мутафарриқ”, “Баёзи муҳаммасот” сингари қўлёзма манбалардан излаб топиб таҳлилga тортилгани, уларнинг ҳаёт йўли, дунёқараши тадқиқига оид мулоҳазалар заҳматли илмий изланишлар самараси сифатида юзага келгани бунинг исботидир. Вафой ва ҳукмдор Орангхон, Вафой ва шоир Нодир муносабатларига, ижодкорнинг Навоий ғазалларига боғлаган муҳаммаслари таҳлиliga оид қимматли маълумотлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Соҳиби девон шоир Равнақ асарларининг мавзу-мундарижаси, жанр хусусиятлари, Равнақ ва Абулғози Баҳодирхон муносабатларига доир қарашлар, ўша давр мафкураси талаби билан айтилган айрим фикрларни истисно қилганда, адабиётшуносликни янги маълумотлар билан бойитганини таъкидлаш керак. Академик Воҳид Абдуллаев Навоий ва Равнақ асарлари мисолида анъана ва новаторлик масаласини, айниқса, чуқур таҳлил этган. Олимнинг мана бу фикрлари бугунги кунда ҳам аҳамиятини йўқотган эмас: “Равнақ Навоий фикрларини такрорламасдан, уларни ўз даври талабларига мувофиқ ижодий равишда ривожлантирганки, бу – шоирнинг эл ва юрт олдидаги хизматидан далолат беради”. [Абдуллаев 2002: 126]

Вафой ва Равнақ адабий мероси бўйича устоз олим изланишлари заминида илмий тадқиқотларни изчил давом эттириш, улар адабий меросини тўлиқ излаб топиш, илмий изоҳлар билан нашр эттириш, бу икки шоирнинг адабиётимиз тарихидаги ўрнини илмий асосда белгилаш адабиётшуносликнинг галдаги вазифаларидандир.

Академик Воҳид Абдуллевнинг эътиборга молик яна бир тадқиқоти XVIII асрда яшаб ижод қилган Муҳаммад Хоксор ва унинг “Мунтахаб ул-луғот”и ҳақидадир. Ёзилган вақтидаёқ Бухоро, Самарқанд, Марв ва бошқа шаҳарларда котиблар томонидан қайта-қайта кўчирилиб, шуҳрат топган бу асар олим томонидан чуқур

ўрганилган. Устоз адабиётшунос асарда ҳайвонот ва наботот, ҳунармандчилик, косибчилик атамалари, кийим-кечак, зийнат безаклари, ишлаб чиқариш ва жамият ҳаёти учун керакли ашёлар ҳақида, одамларнинг онги ва билимини юксалтиришда зўр аҳамиятга эга бўлган география, тригонометрия, астрономия, архитектура, мусиқа, адабиёт, хаттотлик ва бошқа соҳалар юзасидан қимматли қомусий маълумотлар ўрин олгани ҳақида ёзади.

Олимнинг аниқлашича, луғатда турли соҳаларга оид сўзларнинг маъносини изоҳлашда муаллиф ўзбек, араб, тожик ва озарбайжон адабиётининг мумтоз намуналаридан мисоллар келтиради. Жумладан, луғатда сўзлар Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”, “Сабъаи сайёр”, “Садди Искандарий” асарларидан, Низомий ва Ғузулий сингари озарбайжон, Ҳуссон, Саҳбон, Фароздақ каби араб, Фирдавсий, Саъдий ва Жомий тимсолидаги тожик шоирлари шеър дустонларидан олинган мисоллар орқали изоҳлангани, айтиқса, аҳамиятлидир.

Исбот талаб қилмайдиган машҳур қоида бор: илм ривожланмаган жойда таълим тизими ҳам тараққий этмайди. Негаки, илмнинг сўнгги ютуқлари талабалар аудиториясига олиб кирилмас, ўқув жараёнига фаол татбиқ этилмас экан, таълимда юксак натижаларга эришмоқ маҳол. Шунинг учун ҳам академик Воҳид Абдуллаев илм ва таълимни узвий алоқадорликда олиб борди. Олим ўз тадқиқотлари ва илмда эришилган янги натижалар негизда XVII асрдан XIX аср иккинчи ярмигача бўлган давр адабиёти бўйича олий таълим муассасалари филология факультетлари учун дарслик яратди.

XX аср иккинчи ярмида миллий адабиётимиз тарихи бўйича уч йирик олим томонидан учта дарслик яратилгани маълум. Адабиётимизнинг энг қадимги давридан то XVII асргача - Натан Маллаев, XVII асрдан XIX аср иккинчи ярмигача - Воҳид Абдуллаев, XIX аср иккинчи ярмидан XX аср биринчи чорагигача - Ғулом Каримов. Қарийб ўттиз йил давомида авлодлар адабиёт тарихидан ана шу уч дарслик асосида таълим олди. Улар орасидан неча-неча фан номзодлари, докторлари, ижодкорлару арбоблар етишиб чиқди. Ана шу муҳим жараёнда Воҳид Абдуллаев томонидан яратилган “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги зиммасига юклатилган вазифани тўлақонли адо этди.

Замон эврилди, дунёқараш, тузум, тутум ўзгарди. Давлатимиз мустақил, элимиз эркин бўлди. Таълимнинг барча бўғинларидаги

сингари олий таълим тизимида ҳам дастурлар, дарсликларнинг мунтазам янгиланиши жараёни кечмоқда. Бироқ академик Воҳид Абдуллаевнинг илмий ишлари, олим томонидан яратилган “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги, ўша давр ҳукмрон мафкураси билан боғлиқ айрим талқинларни истисно қилганда, бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Академик Воҳид Абдуллаев ўз тадқиқотлари, олий таълим тизими учун яратган дарслиги билан ўзбек адабиёти тарихи бўйича Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний ва Абдурахмон Саъдийлар томонидан тамал тоши қўйилган Самарқанд илмий мактабига асос солди. Янгича назарий қарашлари, янгидан-янги илмий тадқиқотлари билан бу илмий мактаб пойдеворини мустаҳкамлади, ривожлантирди.

Илмий мактаб қачон эътироф этилади? Қачонки, бу илмий мактаб асосчисининг ўзига хос тадқиқот усуллари, муносиб анъаналари издошлари, шогирдлари томонидан давом эттирилса, янги босқичларга кўтарилса. Академик Воҳид Абдуллаев илмий мактаби анъаналари академик Ботурхон Валихўжаев, профессор Раҳмонқул Орзибеков сингари олимлар томонидан муносиб давом эттирилди. Айни кезде атоқли олимлар Муслиҳиддин Муҳиддинов, Дилором Салоҳий, Исроилжон Сулаймонов, Усмон Қобилов, Назмия Муҳиддинова ва бир қатор ёш истеъдодли олимлар илмий изланишлари тимсолида ривожлантирилмоқда. Ўзбек адабиёти тарихи бўйича Самарқанд илмий мактаби бундан кейин ҳам миллий мумтоз адабиётимизни янгича миқёс ва кўламларда тадқиқ қилиш, илмдаги энг сўнгги янгиликларни олий таълим тизимида муваффақиятли татбиқ этиш борасида ўз сўзини айтишига ишонамиз.

АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг илмий мактаблари. -Тошкент: Ўқитувчи, 2008.
2. Абдуллаев В. Танланган асарлар. -Тошкент: Фан, 2002.
3. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. II том. - Тошкент: Фан, 1977.
4. Қаюмов А. Улкан адабиётшунос. /Абдуллаев В. Танланган асарлар. 2-жилд. - Тошкент: Фан, 2002.

5. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик ва текстологик таҳлили. -Тошкент: Академнашр, 2011.
6. Салоҳий Д. Хамсат ул-аброр ёхуд яхши кишилар бешлиги. – Самарқанд, 2014.
7. Маллаев Н. Ўзбек адабиёт тарихи. Дарслик. - Тошкент: Ўқитувчи, 1976.

Султонмурод Олим
филология фанлари номзоди,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият
ходими, “Меҳнат шухрати” ордени соҳиби

ОЛИМНИНГ ОЛАМИ

Аннотация

Маърузада академик Воҳид Абдуллаевнинг “XVII – XVIII асрларда Хоразмда ўзбек адабиёти” мавзусида ёқлаган докторлик диссертацияси, “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги 2-китоби ҳамда 5 жилдлик “Ўзбек адабиёти тарихи” жамоа тадқиқотининг 3-жилдини тайёрлашдаги улкан хизматлари қиёсий асосда таҳлил қилинади. Шу тариқа олимнинг илмий қизиқишлари олами ўзбек адабиёти тарихининг муайян, аниқроғи, XVI бошидан то XIX асрнинг рус босқинига қадар бўлган даври билан чамбарчас боғлиқлиги кўрсатилади. Шунингдек, маърузачининг бу адабиётшунос билан алоқадор айрим хотиралари ҳам баён этилади.

Таянч сўзлар

Ўзбек адабиёти тарихи, давр, олим, ихтисослашиш, Воҳид Абдуллаев, диссертация, дарслик, жамоа тадқиқоти, қўлёзма, тошбосма, халқ китоблари, фидоийлик,

Сарлавҳа кимгадир жуда сийқа бўлиб туюлаётганини сезиб турибман. *Ахир, бу кўпроқ шоирларга нисбатан ишлатиладиган ифода эди-ку*, деб ўйлаётганлар борлигини ҳам яхши биламан.

Лекин...

Филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, Ўзбекистон Фанлар академияси академиги Воҳид Абдуллаев ҳақида сўз юритилаётгани учун маърузага бундан мосроқ сарлавҳа топа олмадим.

Бу олим хусусида “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”да, негадир, жуда қисқа ва чала маълумотлар берилган¹. У 1912 йилнинг 15 майида Самарқанд шаҳрида туғилиб, 1985 йилнинг 30 июлида 73 ёшида шу ерда вафот этган. Фарғона педагогика институти(ҳозирги ФарДУ)ни битирган (1932). Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳозирги Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти аспирантурасида таҳсил олган. Бухоро ва Самарқанд педагогика институтларининг (1935 – 1943), Самарқанд давлат университетининг (1944 – 1969) “Ўзбек адабиёти” кафедрасида ишлаган, кўп йиллар уларга мудирлик қилган. Сўнгра СамДУ ректори бўлиб ишлаган (1963 – 1970). “*Алишер Навоийнинг ҳаёти ва Самарқанддаги адабий фаолияти*” мавзусида номзодлик (1941), “*XVII – XVIII асрларда Хоразмда ўзбек адабиёти*” мавзусида докторлик (1959) диссертацияларини ёқлаган. Профессор илмий унвонини олган (1960). У 1960 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, 1966 йилдан эса ҳақиқий аъзоси қилиб сайланган, У Ўзбекистон фан арбоби (1973) бўлган эди.

1930 йилдан шеър ва илмий мақолалар ёза бошлаган. “*Самарқанд сайли*” (1970), “*Бедор қўшиқлар*” (1992) шеъррий тўпламлари чиққан. “*Навоий – Самарқандда*” (1948), “*Нишотий ва унинг “Хусни дил” достони*”, “*Хоксор ва унинг “Мунтахаб ул-луғот” китоби*” (1955), “*Нишотий ва Хоксор*” (1960), “*Сайланма*” (1982), “*Танланган асарлар*” (2 жилдлик, 2002) ва бошқа китоблари нашр этилган.

XX аср ўзбек адабиётшунослигида бир нечта буюк воқеа юз берди.

Биринчиси – олий таълим муассасалари талабалари учун энг қадимги замонлардан XX аср бошларигача бўлган даврни қамраб олган 3 китобдан иборат “*Ўзбек адабиёти тарихи*” дарслиги

---

¹Муаллифсиз. Абдуллаев Воҳид Абдуллаевич. / Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. 1. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000. – Б. 27.

яратилди. Натан Маллаев унинг 1-китобини ёзди. У XVII асргача бўлган даврни қамраб олади². Воҳид Абдуллаев 2-китобни тайёрлади. У XVII асрдан XIX асрнинг 2-ярмигача бўлган даврни ёритади³. 3-китоб – Гулом Каримов қаламига мансуб. У XIX асрнинг 2-ярмидан XX аср бошларигача бўлган давр адабиётини ўрганишга бағишланган⁴.

Иккинчиси – 5 жилдлик *“Ўзбек адабиёти тарихи”* жамоа тадқиқоти нашр қилинди.

Учинчиси – 2 жилдлик *“Адабиёт назарияси”* жамоа тадқиқоти чоп этилди.

Дастлабки икки тарихий нашрнинг юзага келиши – бевосита бу олим номи ва фаолияти билан боғлиқ. Тилга олинган дарсликнинг бу олим қаламига мансуб 2-китоби ўзбек адабиёти 270 йиллик тарихини ёритган. Мактаблар учун *“Ўзбек адабиёти”* ўқув дастури(1991, 2006)ни, *“Ўзбек адабиёти”* мажмуаси(10-синф, 1993, 1995, 1997)ни, *“Одобнома”* (4-синф, 2009) ва *“Адабиёт”* (8-синф, 2006, 2010, 2014, 2019) дарсликларини тузишда иштирок этган мутахассис сифатида айтаманки, дарслик ёзиш – айтишгагина осон иш.

Воҳид Абдуллаев бу дарсликни тайёрлаган шароит билан ҳозирги замондаги илмий ижод шароитини ёнма-ён қўйиб ҳам бўлмайди. У замонларда камида 3 жиҳатдан аҳвол жуда оғир эди.

Биринчиси – мумтоз шоир ва ёзувчилар асарларининг ҳали ҳаммаси ҳам чоп этилмаган, кўпроқ қўлёзма ва тошбосма китоблардан фойдаланишга тўғри келар эди. Бунинг учун адабиётшунос кутубхона ва қўлёзмалар хазиналарида ишлаш, факсимиле ва фотонусхалардан фойдаланишга мажбур бўлар эди.

Иккинчиси – бу қалам соҳиблари ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳозирги даражада диссертациялар ёзилиб, ёқланмаган, бу соҳа тамоман бир очилмаган қўриқ янглиғ бўлиб ётган эди.

Учинчиси – шунча илмий матн ручка билан битилар, кейин машинкалар, ундан сўнг эса қўлда олмосу резинкаю елим билан улар қўлёзма матнга қиёсан ўқиб чиқилиб, хатолари тузатилад эди. Камина ана шу 5 жилдлик *“Ўзбек адабиёти тарихи”* жамоа

---

²Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Китоб 1 (XVII асргача). Қайта ишланган 3-нашри. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.

³Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. Китоб 2 (XVII асрдан XIX асрнинг 2-ярмигача). Қайта ишланган 3-нашри. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

⁴Каримов Ф. Ўзбек адабиёти тарихи. Китоб 3 (XIX асрнинг 2-ярмидан XX аср бошларигача). Қайта қўрилган ва тўлдирилган 2-нашри. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975.

тадқиқоти тайёрланган Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳозирги Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг Ўзбекистон фан арбоби, профессор Абдуқодир Ҳайитметов мудирлигидаги ўзбек мумтоз адабиёти тарихини ўрганадиган бўлимда ишлаганман (1976 – 1980). Ҳар бир жилд машинкада 750 бетдан 1000 бетгача эди. Ана шу 5 жилдни бошдан-охир муаллиф ёзган кўлёзмага қиёсан ўқиб, хатоларини тузатиб, машинкаланган матнни нашриёт учун тайёрлашда бевосита иштирок этганман. Баҳонада ўзбек адабиёти тарихининг бошидан кириб, охирига чиқишга ҳам тўғри келган, албатта.

Воҳид Абдуллаев дарслиги XVII асрнинг бошидан XIX асрнинг 70-йиллари, яъни рус босқинига қадар бўлган 270, “*Ўзбек адабиёти тарихи*” жамоа тадқиқоти 3-жилди эса XVI аср бошидан XVIII асрнинг 70-йилларигача бўлган 270 йиллик даврни қамраб олади. Ўзаро қиёсласак, бу икки китобда шундан 170 йил, яъни XVII аср тўлиқ, XVIII асрнинг эса дастлабки 70 йили айнан бир даврни ташкил этади. Шунинг учун дарсликда ҳам, 3-жилдда ҳам, жумладан, Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб, Паҳлавонқули Равнақ, Муҳаммаднийёз Нишотий, Ҳувайдо каби шоирлар ҳаёти ва ижоди ўрганилган.

Шуни ҳам алоҳида қайд этиш – зарурки, Воҳид Абдуллаевнинг докторлик диссертациясида ҳам айнан XVII – XVIII асрларда Хоразмда ўзбек адабиёти ўрганилган.

Бу нимадан далолат беради? Бу олимнинг ўз олами, ўз тадқиқот майдони, шуғулланган даври, илмда муайян йўналиши борлигини кўрсатади. Айнан шунинг учун ҳам Фанлар академиясининг тадқиқот институти 3-жилднинг масъул муҳаррирлигини ҳам, амалда бу китобни тайёрлаш масъулиятини ҳам Воҳид Абдуллаев раҳнамолигидаги Самарқанд давлат университети адабиётшуносларига юклаган. 3-жилд, бошқа жилдлардан фарқли равишда, Фанлар академиясининг ҳозирги Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти ҳамда Самарқанд давлат университети грифи билан чиққан. Китобнинг Воҳид Абдуллаев ёзган қисмларини профессор Ботирхон Валихўжаев таҳрирдан ўтказганлар. Энг муҳими, китобнинг асосий қисмини СамДУ профессор ва доцентлари ёзган.

Воҳид Абдуллаев “XVII – XVIII асрларда ўзбек адабиёти” бўйича “*Тарихий шароит ва маданий ҳаёт*”, “*Тазкиранавислик*”, “*Бадий адабиёт*” обзор бобларини, шунингдек, Раҳмонқул

Орзибеков, Қобилжон Тоҳировлар ҳамкорлигида “Халқ китоблари” бўлимини, Раҳмонкул Орзибеков билан бирга “Ўувайдо” бобини ёзган.

Ботир Валихўжаев китобнинг XVI аср ўзбек адабиётига бағишланган 1-қисмидаги “XVI асрда Мовароуннаҳрда ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт”, “Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижоди” бўлимларини ёзган.

Қобилжон Тоҳиров, юқорида саналган ҳамкорликдаги бобдан ташқари, “Нурмуҳаммад Андалиб”, “Абулғози” бобларини битган, шунингдек, шу 3-жилдни нашрга тайёрлаган.

Китобда Бухоро давлат университети доцентлари ҳам иштирок этган. “Паҳлавонқули Равнақ” боби – Ойтўра Расулова, “Роқим” боби – Мунира Қосимова қаламига мансуб. Бу икки олима ҳам Воҳид Абдуллаев илмий раҳбарлигида Самарқандда диссертация ёқлаган.

3-жилдда Фанлар академияси олимларидан Ҳомил Ёқубов (“Турди Фароғий” боби), Абдурашид Абдуғафуров (“Бобораҳим Машираб” боби) ва Марғуба Мирзааҳмедова (“Ҳожа” боби)гина иштирок этган, холос. “Муҳаммад Солиҳ” ва “Мажлисий” бобларини ҳозирги Фарғона давлат университети доценти Акрамжон Иброҳимов ёзган.

Бугун “Ўзбек адабиёти тарихи” бўйича 3 китобдан иборат дарслик ва 5 жилдлик жамоа тадқиқотида адабиётга ўша давр ҳукмрон мафқурасидан келиб чиқиб ёндашилганини ҳаммамиз яхши биламиз. Лекин, очигини айтганда, ўзбек мумтоз адабиёти бўйича ҳали олий таълим муассасалари талабалари учун бундай тизимли дарсликлар ҳам, бундай тизимли илмий-тадқиқий тарих ҳам яратилгани – йўқ. Бу эса уларнинг ўз даврида қандай катта иш сифатида юзага келганини тўлиқроқ тасаввур қилишимизни осонлаштиради.

Бу икки нашр ўзбек халқ китобларининг ҳам ўзбек ёзма адабиёти ва ҳам фольклорнинг қоришма, яъни синкретик маҳсули сифатида таҳлил этилгани билан ҳам – ўта аҳамиятли. Айрим тадқиқотлар яратилган бўлса ҳам, бизда ҳали-ҳануз халқ китоблари тўлиқ, ҳар тарафлама ўрганилмаган.

Бу таҳлиллардан академик Воҳид Абдуллаев ўзидан ҳар қандай олим ҳавас қилса арзийдиган илмий мерос қолдиргани аёнлашади. Биринчидан, тадқиқотчининг ўз қизиқиш доираси бор эди. Иккинчидан, атрофига салоҳиятли тадқиқотчиларни тўплар,

шогирдларига ҳам имкон қадар шу йўналиш бўйича мавзулар тавсия этар эди. Учинчидан, нисбатан кам ўрганилган даврни, адабиёт тарихининг қоронғи нуқталарини ёритишга қаттиқ бел боғлаган эди.

Имкониятдан фойдаланиб, икки оғиз устоз ҳақларидаги хотиралардан ҳам сўзласам. Ана шу 3-жилднинг Институтда тайёрланган машинкаланган вариантыни кўтариб, Самарқандга борганман. Масъул муҳаррир таҳриридан кейин уни олиб кетиш учун яна Самарқандга хизмат сафарига жўнатишган. Ўша куни домланинг ижодий кунлари экан. Бир талаба ҳамроҳлигида уйларига бордим.

Устоз қарийб неваралари тенги каминани иззат-икром билан кутиб олдилар. Ҳовли ўртасида бир шинам ҳовуз, дарахт остида шаҳло кўз бир кийик боғланганини кўрганман. Узун меҳмонхонага кирдик. Ўртага теннис столича келадиган жуда катта стол қўйилган. Усти китоблару ҳар хил қоғозлару газеталар тахламлари билан тўлган. Бир чеккасида дастурхон ёзишга озгина жой – бор, холос. Чинакам олимнинг “устахона”си ҳамиша шундай бўлади ўзи. Меҳмонхона билан ошхона ўртасида овқат узатишга мўлжалланган туйнук бор экан. Ўша ердан ул-бул нарсалар узатилиб турди. Уларни олиш учун ўрнимдан қўзғалдим. Устоз асло унамадилар. Ҳар гал ўзлари туриб, олиб келиб, дастурхонга қўйдилар. Хижолатдан Ер ёрилмади, кирмадим.

– *Авалло, сиз – меҳмон, биз – мезбон, қолаверса, сиз – бухоройи шарифликсиз,* – деганлар ўшанда Воҳид Абдуллаев.

Институтимизга тез-тез келиб турар эдилар. Кўпинча эрталаб поезддан тушиб, тўғри Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи бўлимига кириб келар эдилар. Салом-аликдан сўнг хонадагиларга иккитадан ёнғоқ берар эдилар. Ҳар гал чўнтаклари ёнғоққа тўла бўлар эди. Кўпинча:

– *Энди, укалар, биргаликда нонушта қиламиз,* – деб, бизни Фанлар академияси раёсатининг ошхонасига чорлар эдилар. Очиғи, мезбонлар меҳмонга эмас, аксинча, меҳмон мезбонларга ҳиммат кўрсатар эдилар. Ҳар гал олма шарбатининг ичидаги мевасини санчқи билан олиб, истеъмол қилар эдилар.

– *Буни қолдириш исрофга киради,* – дердилар.

У киши ҳақида шу билганларим асосида ёшлигимда: “*Муомала маданиятию каматрлигу тавозени Воҳид Абдуллаевдан ўрганиш* –

керак”, – деб ўйлар эдим. Чунки ўша авлод олимларининг юксак маданиятию камтарлиги биз учун чинакам ўрнатки эди. Ҳозирги пайтларда умрида биров қойил қолиб ўқийдиган иккита мақола ёзганми-йўқми, Худо билади-ю, ўзини осмон тутадиган айрим ҳамкасбларга дуч келсам, очиги: “*Булар Воҳид Абдуллаевларни кўрмаган-да*”, – деган фикрга ҳам бораман.

Илм – тадрижий жараён. Ифодали қилиб айтилса, фаннинг муайян соҳаси олимлари ҳамкорликда бир бутун иморат куради. Эсдан чиқармайликки, бу иморатнинг биз турган қавати остида яна неча-неча қават – бор. Шу маънода фанимизнинг Воҳид Абдуллаев каби биздан олдинги заҳматкашлари ҳаёти ва ижодини ўрганиш – фақат уларни хотирлаш, хизматларини қайд этиш, меросини маънан қадрлаш учунгина эмас, айнан фанимизни бундан кейин ривожлантириш учун сув билан ҳаводек керак.

Ҳусниддин Эшонқулов

Бухоро давлат университети
ўзбек тили ва адабиёти кафедраси
мудири, филология фанлари доктори

САМАРҚАНД ВА БУХОРО ИЛМИЙ-АДАБИЙ МУҲИТИ ҲАМКОРЛИГИ САМАРАЛАРИ

The article discusses the scientific cooperation between professors and teachers of Samarkand and Bukhara State University in the study of the works of Alisher Navoi and classical poets.

Key words: scientific and literary environment, scientific cooperation, classical poets, dissertation, scientific research, scientific adviser, opponent, review

Самарқанд ва Бухоро илмий-адабий муҳити ҳамкорлиги мавзусининг тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалиши ва кўламининг анча кенглиги барчамизга аён. Шу боис биз республикамиздаги

ўзига хос ўрни ва тарихига эга бўлган икки мўътабар илм даргоҳи: Самарқанд ва Бухоро давлат университетларида илмий-педагогик фаолият олиб бориб, ўзбек ва мусулмон минтақа халқлари мумтоз адабиёти тадқиқи йўлида умрларини бахш этган, устоз ва шогирдлик анъаналарини бошлаб бериб, ўзаро ҳамкорликнинг яхши самараларини кўриш бахтига муяссар бўлган таниқли фанимиз заҳматкашлари хусусида имкон қадар фикр юритмоқчимиз.

Таъкидлаб ўтилган бундай хайрли илмий ҳамкорликнинг сарҳалқасини таниқли адиб ва нуктадон олим, устод С.Айний ҳамда мумтоз адабиётимизнинг забардаст тадқиқотчиси, серқирра илм соҳиби, профессор А.Фитрат сингари улуғларимизнинг Самарқанддек шаҳри азимда олиб борган фаолиятлари ташкил этади. Бу хайрли анъанага чинакамига руҳ бағишлаш бахти таниқли адабиётшунос, академик В.Абдуллаевга насиб этди. Салоҳиятли олим ҳаётининг эллик йилдан ортиқроқ даври Шарқ халқлари мумтоз адабиёти, хусусан, ўзбек мумтоз адабиётини илмий ўрганишга бағишланди. В.Абдуллаев кўнглида милтиллаб турган илм учқунларини Устод Садриддин Айний, забардаст шарқшунос олим Е.Э.Бертельс ва бошқа илму маърифат фидойилари кўмагида порлоқ машъалга айлантириб, зиётаблар қалбини ёритди. Шу боис устоз адабиётшунослар Б.Валихўжаев, Р.Воҳидовларнинг заҳматкаш олим В.Абдуллаевнинг ибратли ҳаёт йўли ва илмий-ижодий фаолиятига бағишланган рисоалари “Эзгулик – умр мазмуни” [Валихўжаев ва Воҳидов, 1992: 99],- дея номланади. Ана шу руҳда ёзилган китоблару мақолалар ҳамда хотираларда В.Абдуллаевнинг яна бир эзгуликка дахлдор хизмати - Бухоройи шарифда адабиётшунослик илми равнақиға муносиб ҳисса қўшганидан баҳс этилади.

XX аср 30-йилларининг иккинчи ярмида қисмат В.Абдуллаев ҳаётини Бухоройи шариф билан боғлаб қўйди. Шўро ҳукумати зиёлиларга нисбатан қиличини қайраб турган бу даврда аспирантура таҳсилини тугатган ёш истеъдодли олим дастлаб Тошкентда Республика ўқитувчилар малакасини ошириш институти, С.М.Киров номидаги драматудия ва “Ёш куч” журналида адабий ходим бўлиб ишлайди. 1936 йилда Бухоро давлат педагогика институти (ҳозирги БухДУ)нинг ўзбек адабиёти кафедрасида илмий-педагогик фаолиятини давом эттиради. В.Абдуллаев 1938 йилга қадар шу илм даргоҳида ўзбек адабиёти кафедрасини бошқарди [Валихўжаев ва Мирзаев, 1982: 4]. Республика матбуотида ўзининг

долзарб мавзудаги мақолалари билан танила бошлаган, айти чокда “Алишер Навоийнинг ҳаёти ва Самарқанддаги адабий фаолияти” мавзусидаги номзодлик диссертацияси устида қизгин изланишлар олиб бораётган истеъдодли тадқиқотчининг дарс машғулоти, илмий мулоҳазалари, баҳслари, шубҳасизки, институт талабалари, қолаверса, кафедра жамоасининг кўнглидаги шундай ишларга майли кучайтирди. В.Абдуллаевнинг Бухорода кечган 2-3 йиллик илмий-педагогик фаолияти олимни умри давомида шу заминга вояга етган истеъдод эгаларига раҳнамолик қилишга ундаган кўринади. Зеро, Алишер Навоий ҳаётининг ибратли лавҳалари билан яқиндан танишган В.Абдуллаевдек зукко олимнинг шундай фазилят эгаси бўлиши табиийдир.

Салоҳиятли адабиётшунос Бухоро илмий мактаби билан ўзаро ҳамкорликни умрининг охирига қадар давом эттирди. Бухоро давлат педагогика институтига Давлат имтиҳон комиссиясининг раиси сифатида ташриф буюрган йилларида устоз адабиётшунос ўз фаолиятига киришгунга қадар ўзбек тили ва адабиёти бўлими талабаларига махсус курслардан қисқа муддатли сабоқ беради. Профессор Р.Воҳидовнинг адабиётшунос олим Т.Қораев хотирасига бағишлаб ёзган “Мумтоз адабиётдан саодат топган инсон” номи мақоласида куйидаги жумлалар келтирилади: “Айти жараёнлар ўша йилларда кафедрада ўқитувчи бўлиб ишлаётган О.Р.Расулова, Ҳ.Б.Зикриёева, М.Ҳ.Қосимова, М.А.Абдурахмонов, С.Д.Панченко, талабалардан Тожи ака ва бошқаларни профессор В.Абдуллаевга анча яқинлаштириб қўяди. Алоҳида қониқиш билан қайд этмоқ лозимки, юқоридаги рўйхатга исми шарифлари тилга олинган инсонларнинг ҳаммалари кейинчалик отахон адабиётшунос раҳнамолигида ҳамда беминнат мадади билан номзодлик диссертациясини ҳимоя қилдилар...” [Воҳидов, 2006: 21] В.Абдуллаев бу йилларда чинакамига ўзбек адабиётшунослигининг йирик вакили сифатида танилган, кенг мушоҳадакорликка таянган теран илмий тадқиқотлари ҳамда олийжаноб инсоний фазилятлари билан кўпчилиكنинг меҳрини қозонишга улгурган эди. Олимнинг юқорида номи келтирилган номзодлик диссертациясининг ўзидаёқ адабиётшунослик илми равақини белгиловчи тадқиқот манбалари хусусида қатор илмий мулоҳазалар баён этилганди. Кейинги йилларда ана шу ғоялар янада теранлаштирилди, нафақат илмга майл кўрсатган кафедра ўқитувчиларини, балки Т.Қораев сингари иқтидорли талабаларни ҳам қизиқтириб қўйди. Шундай қилиб, биз

ҳам ўтган асрнинг 90-йилларида О.Р.Расулова, М.Ҳ.Қосимова, Т.Қораев сингари олимларнинг сабоқларини мароқ билан тинглаганимизда, буларнинг бари улуғ устознинг меҳр билан кўнгилларга илм уруғининг қадагани самараси эканини тушуниб етдик.

В.Абдуллаевнинг яна бир ибрат бўларли юксак инсоний фазилати ёшлар, хусусан, талабалар кўнглига тез йўл топа олишида намоён бўлади. 60-йилларда олимнинг мартабаю унвонлари қанчалик ошиб, нуфузи юксаклик сари парвоз қилган бўлса, у шунчалик талабалар томон интилдиди, уларнинг ташвишу интилишларини ўзиники деб билди. Таниқли файласуф олим ва жамоат арбоби Равшан Раҳмоновнинг ҳаёт йўлига бағишланган профессорлар О.Сафаров ва М.Маҳмудовларнинг “Саодатли тақдир соҳиби” номли рисолаларида СамДУ ректори бўлган В.Абдуллаевнинг ҳаёти билан боғлиқ ана шундай ибратли лавҳаларга ўрин берилади [Сафаров ва Маҳмудов, 2004: 5-8]. Шунингдек, муҳтарам устозимиз, навоийшунос олим, профессор Р.Ж.Воҳидов ҳам В.Абдуллаевдан сабоқ олганини шукроналик билан эслайди ҳамда ҳаётининг талабалик деб аталмиш олтин даврида Ботирхон Валихўжаев билан анча яқинлашиб қолганликларининг боисини ана шу меҳридарё олимнинг синчковлигидан деб билади [Воҳидов, 2012: 77-85].

Бу икки забардаст адабиётшунос олимнинг кўнгли эҳсон нури билан лиммо-лим тўла, уларнинг минглаб шогирдлари қаторида Р.Воҳидов ҳам ана шу зиёдан баҳраманд бўлди. Б.Валихўжаев билан ораларида жуда самимий устозу шогирдлик муносабатларининг пайдо бўлиши билан қалби эзгуликка ташна устозимиз кўнгли нурга тўла бошлади. Р.Ж.Воҳидов 1970 йилнинг 30 июнида профессор Б.Н.Валихўжаев илмий раҳбарлигида “Амир Шайхим Суҳайлий ҳаёти ва адабий мероси” мавзуида номзодлик, 1988 йилнинг 19 майида профессор Б.Н.Валихўжаев илмий маслаҳатчилигида “XV асрнинг II ярми, XVI асрнинг бошларида ўзбек, форс-тожик адабий алоқалари (қиёсий-типологик йўналиш)” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Академик Б.Н.Валихўжаев ва профессор Р.Ж.Воҳидовнинг устозу шогирдлик муносабатлари-ю, педагогик ҳамда илм-фан тараққиёти йўлидаги фаолиятлари кўпчилик учун ибратлидир. Айни йўналишдаги заҳматли изланишлар ва уларнинг самарасини кўриш бахтидан ҳосил бўлган фараҳли онлар баёни Р.Воҳидовнинг устоз Б.Валихўжаев хотирасига

бағишланган “Самарқанднинг илмий виждони” [Воҳидов, 2006] рисоласида ўз ифодасини топган. Тунни кунга улаб китоб билан ошно бўлиш, дунё ҳодисаларини басират кўзи билан кўра олувчи мумтоз ижодкорларимиз, хусусан, Алишер Навоий ижодини илмий ўрганиш профессор Р.Ж.Воҳидовни ҳам қалби эҳсондан мунаввар инсонга айлантирди.

Р.Ж.Воҳидов етмиш йиллик ҳаёти давомида ниҳоятда долзарб мавзуларда ёзилган юзлаб мақолалари, элликка яқин рисолаю ўқув қўлланмалари билан устозлари сингари забардаст олим сифатида танилди. У киши раҳбарлигида ўн нафар тадқиқотчи номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Таъкидлаш лозимки, профессор Р.Воҳидов 1990-2010 йиллар давомида СамДУ ҳузуридаги К 067.04.01 рақамли фан номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация ҳимояси бўйича Ихтисослашган илмий кенгаш аъзоси сифатида фаолият кўрсатди. Шу йиллар давомида таниқли олим илмий раҳбарлигида вужудга келган Ю.Ю.Азимов, Д.Каримова, Қ.Р.Тўхсанов, Ҳ.Эшонкулов, Ҳ.Сафарова, М.Ражабова, С.Бобокалоновларнинг номзодлик диссертациялари ана шу Ихтисослашган илмий кенгашда муваффақиятли ҳимоя қилинди ва номлари қайд этилган тадқиқотчилар илмий-педагогик фаолиятларини давом эттириб, айна анъананинг бардавомлиги йўлида хизмат қилмоқдалар. Таъкидлаш лозимки, СамДУда қизгин муҳокама этилган диссертацион ишлар жараёнида таниқли олимлар профессор Р.Орзибеков, доцент Қ.Тоҳировларнинг куюнчаклик билан теран мулоҳазакорлик асосида билдирган фикрлари илмий тадқиқотларнинг муҳим ютуғи сифатида эсланишга арзигуликдир. Ўйлайманки, В.Абдуллаев, Б.Валихўжаев, Р.Орзибеков, Р.Воҳидов, Қ.Тоҳиров сингари узтозларимизнинг кўрсатган бу эҳсонлари умр йўллариини безаб, номларини абадийликка муҳрлади. Шу боис улуғ мутафаккир шоир Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асаридан ўрин олган қуйидаги мисралари ана шундай юзларидан нур балқиб турувчи заҳматкаш олимларимиз шаънига битилгандек таассурот уйғотади:

Кишида барча ахлоқи ҳамида,
Чу жамъ бўлди қоярлар отин эҳсон.

Бири андин саходур, бир мурувват,

Булар гар йўқдур, инсон эрмас инсон [Навоий, 1998: 110-111].

Умрларини эзгулик йўлида бахш этган, қалби эҳсондан мунаввар устозларимизнинг ўзаро илмий ҳамкорликларидан бунёд бўлган мумтоз адабиётимизнинг долзарб мавзуларидан баҳс этувчи муҳим тадқиқотлари бугун абадийликка дахлдор чинор янглиғ бўй кўрсатди. Ундан баҳра олиб, чинакамига мангу барҳаётлигини таъминлаш йўлида жиддий саъй-ҳаракатлар кўрсатиш ҳар биримиздан жуда катта масъулият талаб этиши билан бир қаторда кўнгилларимизга сурур бахш этади.

Ана шу масъулият ва бу илмий мактабларга дахлдорлик саодати бугун ҳам самарасини беришда давом этмоқда. Самарқандлик профессорлар М.Муҳиддинов, Ж.Ҳамроев, Д.Салоҳий, филология фанлари докторлари У.Қобилов, И.Сулаймоновлар БухДУда фаолият кўрсатаётган профессор-ўқитувчиларнинг Алишер Навоий ва бошқа мумтоз шоирлар асарлари юзасидан фан доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияларининг тайёрланишида илмий маслаҳатчи, БухДУ ҳузуридаги Ихтисослашган илмий кенгаш ва унинг илмий семинари аъзоси сифатида фаолият олиб бораётганликлари, ҳар иккала университетда тайёрларган диссертацияларга тақризчи, оппонент сифатида баҳо берилаётгани сингари жабҳаларда давом эттирилмоқда. Жумладан, 2020 йилда БухДУнинг ўзбек тили ва адабиёти кафедрасида тайёрланган икки докторлик (DSc) диссертацияси: Ш.А.Ҳайитовнинг “Алишер Навоий насрида комил инсон образи” номли диссертациясига профессор Д.Салоҳий, бизнинг “Алишер Навоий ғазалиётидаги ишқ поэтикасининг қиёсий-типологик таҳлили” номли диссертациямизга профессор М.Муҳиддиновнинг илмий маслаҳатчи, филология фанлари доктори У.Қобиловнинг тақризчи ва оппонент сифатидаги илмий фаолият олиб борганликлари фикримизнинг ёрқин далилидир. Кўринадики, ҳар иккала университетдаги профессор-ўқитувчиларнинг Алишер Навоий ва бошқа ўзбек мумтоз адабиёти вакиллариининг ижодий меросини тадқиқ этиш, ўзбек-тожик адабий алоқаларини илмий ўрганиш борасида фаолиятлари бардавомлиги давом этмоқда ва самара кўрсатиб бормоқда. Ўйлаймизки, улуғ устозлар тамал тошини қўйиб, ўзига хос анъанага айланган бу илмий ҳамкорлик янги-янги шаклларда давом этиб, самарасини беришда давом этади.

Адабиётлар:

1. Валихўжаев Ботирхон ва Раҳим Воҳидов. 1992. Эзгулик – умр мазмуни. Тошкент: “Фан”.
2. Валихўжаев Б., Мирзаев С. 1982. “Сержило аллома” Воҳид Абдуллаев. Сайланма, 3-8-бетлар. Тошкент: “Фан”.
3. Воҳидов, Раҳим. 2006. “Мумтоз адабиётдан саодат топган инсон”. Профессор Тожи Қораев замондошлари хотирасида, 19-28-бетлар. Тошкент: “Фан”.
4. Воҳидов, Р. 2006. Самарқанднинг илмий виждони. Тошкент: “Мухаррир”.
5. Воҳидов, Р. 2012. Умрим дафтарида саҳифалар. Тошкент: “Мухаррир”.
6. Навоий, А. 1998. Мукамал асарлар тўплами. XX томлик, 14-том. Тошкент: “Фан”.
7. Сафаров Охунжон ва Мэлс Маҳмудов. 2004. Саодатли тақдир соҳиби. Тошкент: “Шарқ”.

Dilfuza Rahmatova
SamDU akademik litseyi oliy toifali o'qituvchisi

VOHID ABDULLAYEV - SAMARQAND FAXRI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Vohid Abdullayev tomonidan Alisher Navoiyning Samarqanddagi faoliyati, bu yerda erishgan ilmiy-badiiy-ma'naviy kamolotini, buning natijasida Movarounnahr va Xuroson ilm-fani, adabiyoti va san'ati taraqqiyotiga qo'shgan hissasini, tarixiy hujjatlarga va chuqur ilmiy mushohadalarga tayangan holda olib borgan ilmiy tadqiqoti Alisher Navoiyning Samarqanddagi XV asr adabiy va ilmiy muhitini o'rganishda nodir manba bo'lib xizmat qilishi ta'kidlangan.

Akademik Vohid Abdullayev asos solgan Samarqand adabiyotshunoslik maktabi, bu maktab zukko, salohiyatli, madaniy-ma'naviy merosimizni xolis, ilmiy asosda baholay oladigan, chuqur tahlil va tadqiq eta oladigan olimlardan iborat ekanligini yorqin dalillar bilan aks ettirgan.

Kalit soʻzlar: tazkira, madrasa, tadqiqot, navoiyshunoslik, fiqhshunos, renessans, mafkura.

Annotation

This article V.Abdullayev describes A.Navoi's work in Samarqand, his scientific artistic and spiritual maturity, as a result of Movarounnahr and Khurasan, historical documents and deep scientific observations. It is noted that the scientific research carried out by A.Navoi serves as a rare source for the study of the literary and scientific environment of the 15th century in Samarkand.

Academician V.Abdullayev founded the Samarkand school of Literary Studies which clearly shows that this school consists of intelligent, competent scientists who can evaluate our cultural-spiritual heritage on an impartial, scientific basis, capable of deep analysis and research.

Key words: memoir, madrasah, research, neostudies, Renaissance, ideology, jurisprudence.

Ilmiy jamoatchilik Samarqand adabiyotshunoslik maktabining shakllanishini o'tgan asrning 60-yillarida deb hisoblashadi. Zero, bu yillardan e'tiboran Rahim Muqimov va Botirxon Valixo'jayev, Nuriddin Shukurov va Xudoyberdi Doniyorov, Orif Ikromov va Saydulla Mirzayev, Rahmonqul Orzibekov va Qobiljon Tohirov kabi zabardast olimlar ilm maydoniga kirib kelgan, ularning kamol topishlarida ustoz Vohid Abdullayevning xizmatlari alohida bo'lgan edi.

Alloma tarbiyalab voyaga yetkazgan shogirdlarini esa respublikamizning deyarli barcha ilm maskanlarida uchratish mumkin. Allomaning shogirdlar tarbiyalash borasidagi xizmatlarini professor Rahim Vohidov "Ota burgut maqomida faoliyat ko'rsatgan ustoz adabiyotshunos o'z palaponlarini cho'ng qoya toshlar sari yetaklab, yuksak parvozlarga undardi..." [1.115], deb ta'riflaydi

Vohid Abdullayev ilmiy maktab yaratgan olim. Uning rahbarligi ostida Samarqand, Buxoro, Kattaqo'rg'on, Xorazm va O'zbekistonning boshqa joylaridagi adabiy muhitlarga mansub ko'p ajdodlarning asarlari o'rganildi, tadqiq etildi, ilmiy istifodaga kiritildi. Olimning bizga qoldirgan asarlari O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlashga, milliy mafkurani shakllantirishga xizmat qiladi. V.Abdullayev ilmiy tadqiqotida Alisher Navoiyning faqatgina 4-5 yil davomida Samarqanddagi

faoliyatini yaratish va tahlil etish bilan chegaralanmagan, balki butun kuch va imkoniyatini ilg'or umuminsoniy g'oyalar tashviqiga safarbar etgan ulug' shoirning bu azim shahar bilan keyingi aloqalari haqida ham qimmatli ma'lumotlarni e'lon qilgan. Tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy, tazkiranavis Davlatshoh ibn Baxtshoh Muhammad Olim Samarqandiy, Ahmad Samarqandiy kabi o'nlab olimlar, shoirlar va san'at namoyondalariga Hirotida turib xayrixohlik va homiylik ko'rsatganligini [2. 368] Zahiriddin Muhammad Boburga maktublar yo'llaganligini yozgan. Abusaid Mirzo o'g'illarining toj-taxt talashishlari Samarqandda **reaksiya** kuchaytirgani bois Movarounnahr olimlari va shoirlarining ko'pchiligi Navoiyni orqa qilib Hirotga borganligini qayd etgan. Xullas, Navoiy o'zining hayoti va ijodida chuqur iz qoldirgan Samarqandni hech qachon unutmadi. Uni afsonaviy jannatga tenglashtirib, "Samarqandi firdavsmonand", deb atadi. Shu munosabat bilan V. Abdullayev o'rtaga tashlagan fikrlar ham g'oyatda qimmatlidir:.

Dunyo adabiyotida Alisher Navoiy allaqachon **afsonaviy siymoga aylanib ketgan**. Uning tafakkur durdonalari yetib borgan har bir go'shaga bamisoli quyosh ziyosi yetgan. Ana shu komil ustozning yetti iqlim ma'naviyatini yanada teranlashtirayotgan hikmatlari biz avlodlarini ham navoga – davoga, safoga – havoga chorlaydi [3. 54]. Zero, "Biz shoir deganda, avvalo, Alisher Navoiydek benazir zotlarni, yozuvchi, deganda, Abdulla Qodiriy singari o'z xalqi uchun nafaqat noyob iste'dodi, ayni paytda butun hayotini bag'ishlagan buyuk va mo'tabar insonlarni tasavvur etamiz" [4. 7]. Darhaqiqat, "Alisher Navoiyning buyukligini bilmaslik o'zbek millatining madaniyati, tarixi, milliy-ma'naviy kuch-quvvati va jahon badiiy tafakkuriga qo'shgan buyuk hissasini anglamaslik bilan barobar. Alisher Navoiyning ulug' siymosi ul zotning ruhoniyati, benazir shaxsiyati va so'zni san'at darajasiga ko'targan ijodkor ekanligi bilan belgilanadi. Uning shu zamonda – yangi asrda ham **zamonaviy shoir sifatida yodga olinayotganligi behikmat bo'lmasa kerak**" [5. 3]. Shuning uchun ham B.Valixojayev "Mumtoz siymolar" kitobida Alisher Navoiyning bo'yi-bastini-ijod rastini samimiy hamda zargarona "komilona tasvirlagan [6.304]. Alisher Navoiyning adabiyotdagi obrazi ham g'oyatda ibratlidir. Buni dildan his etgan ilk navoiyshunos olimlarimizdan biri Vohid Abdullodir.

Filologiya fanlari doktori, professor M.Muhiddinov "Samarqand adabiyotshunoslik maktabining asoschisi" maqolasida, akademik Vohid Abdullayev qirq yil davomida Samarqandda adabiyotshunoslik maktabini yaratish, o'z atrofiga zukko, salohiyatli, madaniy-ma'naviy merosimizni

xolis, ilmiy asosda baholay oladigan, chuqur tahlil va tadqiq eta oladigan yosh kadrlarni to'plash, ularni har taraflama qo'llab-quvvatlash, ularning ilm osmonidagi parvozlari uchun qanot, poydevor hozirlash yo'lida tinmay mehnat qildi [6. 4].

Vohid Abdullayevning ma'lumot berishicha, Alisher Navoiy Hirotga qaytgach, o'zining samarqandlik ustozlari, maktabdoshlari, kasbdoshlarini unutmadi. Balki u keksa tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy, mashhur tazkiranavis Davlatshoh ibn Baxtshoh, keksa olim Muhammad Olim Samarqandiy va muzika ustasi Ahmad Samarqandiy kabilarga Hirotga turib xayrixohlik ko'rsatdi. Mo'miniy yoki Abdulmo'miniy Samarqandiy kabi yoshlar Hirotga borib, Navoiyning "Ixlosiya" nomli madrasasida tarbiyalandilar. Fazlullo Abullaysiyning o'g'illari: Xo'ja Xoqand Abullaysiy va Xoja Abulqosim Abullaysiy ham Hirotga borib, Alisher Navoiyning himoyasi va tarbiyasida voyaga yetdilar. Alisher Navoiy hatto o'z umri oxirlarida ham Hirotga Samarqandga (masalan, Zahiriddin Muhammad Boburga) maktublar yuborib, bu yerda og'ir sharoitda hayot kechirayotgan olimlar va shoirlar bilan munosabatda bo'lib turadi. Bundan shu narsa ko'zga yaqqol tashlanadiki, Samarqandda o'qib, yirik davlat arbobi, ulug' shoir va mutafakkir bo'lib yetishgan Navoiy Samarqandni hech unutmadi. Movarounnahr va uning Ulug'bek zamonida shuhrat qozongan siyosiy hamda ilmiy markazi Samarqandga nisbatan uning qalbi doimo muhabbat bilan tepib turdi [7.73].

Movarounnahr va uning poytaxti Samarqanddan madaniyat, adabiyotga havas bo'lgan yoshlarning va keksa olimlarning Hirotga borishlaridan ma'lumki, Xurosonda Husayn Boyqaro va Navoiy boshchilik qilib turgan davrda madaniy harakat Abusaid hukmronligi vaqtidagi holatdan farq qiladigan darajada jonlanib bormoqda edi. Husayn Boyqaro turli tillarda gapiruvchi notinch Xuroson aholisiga o'z ta'sirini kuchaytirishga alohida e'tibor berdi. Shu maqsadda fors-tojik va turk xalqlarining ulamo va fuzalolarini o'qimishli kishilarini o'z atrofiga to'pladi, maorif va madaniyat ishlarini o'zining ko'kaltoshi, yoshlikdan beri o'rtog'i va do'sti bo'lgan Navoiy qo'lga topshirdi, Shunday qilib, Husayn Boyqaroning shaxsan qiziqishi yanada ortdi [8.127]. Samarqanddan Hirotga borib, o'z do'stlari va homiylari Alisher Navoiyning rag'batlaridan xursand bo'lgan yoki uning rahbarligida voyaga yetgan olimlar unga atab kitoblar yozganlar. Xondamir, Abulqosim Abullaysiy va Xoja Xovand Abullaysiylarning Navoiyga bag'ishlab yozgan kitoblari haqida Xondamir "Makorimul axloq" asarida,

“Hoshiyayi mutavval” kitobi Xoja Abulqosim Abullaysiy tomonidan yozilganligi, “Hoshiyai miftoh” kitoblari Xoja Xovand Abullaysiy asarlaridir [9. 24] deb ta’kidlaydi.

Akademik Vohid Abdullayevning ta’kidlashicha, mamlakatda Jomiy, Hiloliy, Binoiy, Bobo Fig’oniy, Xoja Osafiy, Nargisiy va boshqa shoir va adiblar; Sulton Muhammad Xandon, Muhammad Amin Halvoiy, Rafiqiy, Sulton Ali Mashhadiy kabi xattotlar; Mahmud Muzahhib, Shoh Muzaffar, Qosim Ali Mashhadiy kabi xattotlar; Mahmud Muzahhib, Shoh Muzaffar, Qosim Ali, Sulton Ali Qilqalam, Kamoliddin Behzod singari rassomlar; Qulmuhammad Noiy, Mirhoshim, Shoh Quli, Sulton Ahmad Sanjar kabi muzikachilar, Nizomiddin Abulhay kabi tabiblar yetishib, Alisher Navoiy homiyligi ostida o’sha davrdagi madaniyat taraqqiyotiga o’z hissalarini qo’shdilar [7.75], deya e’tirof etiladi. Vohid Abdullayev tomonidan Alisher Navoiyning Samarqanddagi faoliyatini, bu yerda erishgan ilmiy-badiiy-ma’naviy kamolotini va buning natijasida Movarounnahr va Xuroson ilm-fani, adabiyoti va san’ati taraqqiyotiga qo’shgan hissasini tarixiy hujjatlarga va chuqur ilmiy mushohadalariga tayangan holda olib borilgan ushbu tadqiqot jahon navoiyshunosligi tarixida muhim o’rin tutadi va Samarqanddagi XV asr adabiy va ilmiy muhitni o’rganishda nodir manba bo’lib hisoblanadi.

Vohid Abdullayev yaratgan asarlarni, garchi ular qanchalik murakkab mavzularga bag’ishlangan bo’lmasin, o’quvchi bir o’qishda tushunadi, o’qish jarayonida necha martalar sevinadi, ba’zan g’azablanadi, ba’zan yig’laydi ham. Ayni zamonda bilim doirasi kengaygani va ko’p narsani o’rganganligini his qiladi. Buning boisi shuki, Vohid Abdullayev o’z tadqiqotlarida ilmiy tahlilni shu kun talablariga xizmat qildirishga harakat qilib, tez-tez axloqiy-estetik xulosalar chiqarib turadi, o’quvchiga murojaat qilib, uni bahsga tortadi, tuyg’usiga ta’sir ko’rsatishga intiladi. Shu sababdan olimning yaratgan 400 dan ortiq asarlarining deyarli hammasi publitsistik ruh bilan sug’orilgan. Bu xususiyat hatto uning darslik va qo’llanmalarida ham sezilib turadi.

Olim umrining keying yillarida olib borgan tadqiqotlari orasida “Navoiy zamonida Buxoro she’riyati”, “XIX asrda Buxoroda navoiyxonlik va Navoiy an’analari”, “Muxammasoti mutafarriqa” kitobi, “Navoiy va Munis”, “Navoiy va nazira”, “Navoiy va Kohiy”, “Alisher Navoiy va Atoullo Atoiy”, “Navoiy va Bobur”, “Xamsa” shoirlar nazmida” kabilar Alisher Navoiy ijodining keying i davrlar o’zbek adabiyotiga ta’siri masalalarini yoritishga bag’ishlangan. Bu ilmiy

ishlarda bir tomondan, Alisher Navoiy an`analarining boshqa shoirlar tomonidan izchil rivojlantirilgani masalasi yoritilgan bo`lsa, ikkinchi tomondan adabiyotimiz tarixida yangi-yangi shoirlarni kashf etish, ularning o`z davrlari adabiyotida tutgan o`rnini aniqlab berish kabi g`oyat muhim maqsadlar ko`zda tutilgan. Bu ishlarning aksariyatida adabiyotimiz tarixi uchun noma`lum bo`lib kelayotgan faktlar qo`lyozma manbalar asosida o`rganilgan.

“Vohid Abdullayev talantli, ziyrak, mehmondo`st, boshlagan ishi ustida zerikmay, vaqtini qizg`anmay ishlaydigan ilmiy ishchi. Uning bu sifatlarini salmoqdor qilgan narsa olimning forsha-tojikcha va eski o`zbekcha manbalarni tushunib o`qib, ulardan yetarli darajada foydalana olishidadir” - deya Sadriddin Ayniy ilm yoxud badiiy ijod olamida kamdan kam uchraydigan xususiyat olimda mujassam ekanligiga ishora qildi.

Samarqand navoiyshunoslik maktabi asoschilari akademik Vohid Abdullayev va professor Abdurahmon Sa`diy tomonidan amalga oshirilgan katta ilmiy qimmatga molik tadqiqotlarda ham Navoiy lirikasi, xususiyatlari, undagi original badiiy tasvir ko`rinishlari, uning nazariy asoslari va adabiy ta`sir doirasi kabi masalalarga ahamiyat beriladi.

Vohid Abdullayev katta manbashunos, arab yozuvidagi xohlagan qo`lyozmaning tubiga yetish imkoniyatlariga ega edi. Undagi o`sha noyob baxt, salohiyat barcha katta-yu kichik asarlarida kuzatiladi. Samarqand adabiy muhitida Navoiy himmati va ruhidan madad olib,unga izdoshlik qilib yozilgan she`rlar talaygina. Ular o`zlarining ana shu xayrli sayu harakatlari bilan qalamlarini o`tkirlashga, zamona kitobxonlarining imtihonidan o`tishga uringanlar. Buyuk Navoiyning badiiy mahorat sohasidagi tajribalarini o`rganish va o`zlashtirish,intilish bilan uning bebaho merosini adabiyot muxlislari orasida ko`proq yoyilishiga harakat qilganlar.

Saydulla Mirzayev “Faxrlanish va minnatdorlik tuyg`ulari” maqolasida “...Men Vohid Abdullayevning noyob iste`dod sohibi bag`rikeng va kamtar inson, mehribon ustoz, katta olim, mohir notiq, nozikta`b shoir, xalq va ona Vatan oldidagi fuqarolik burchini teran his etadigan jamoat arbobi, adolatli rahbar ekaniga to`liq ishonch hosil qilganman...”- deya ta`rif beradi [10.228].

Akademik Vohid Abdullayev o`z ilmi, qalami, qalbi bilan fanda ham, adabiyotda ham maktab yaratgan, adabiy muhitga bosh-qosh bo`lib, unga butun vujudini, aqlu shuurini, kamolotu saodatini bag`ishlagan, elning nazariga tushib, xalqining duosini olgan yetuk olim, benazir inson,

mohir sarvar, xushta`b shoir, iste`dodli notiq, yaxshilik jarchisi, insonparvar, kamtarin, mehribon murabbiy bo`lgan. Adabiyotshunos olim A.Hayitmetov V.Abdullayevning xalqimizning atoqli navoiyshunos olimligini ta`kidlab: “U 1941-yilda “Navoiy Samarqandda” degan mavzuda nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan bo`lib, uning ulug` ijodkorga bo`lgan mehr-muhabbati umrining oxiriga qadar so`nmadi’,- deydi.

Alisher Navoiy ma`naviy dunyosi zahmatkash, halol, bardoshli, qo`nimli g`avvoslarni xush ko`radi, ularga saxovatli qalbini ochadi. Vohid Abdullayev salkam 70 yil Navoiy asarlari bilan oshnolik qildi. Yarim asrga yaqin muddat davomida vaqtli matbuot sahifalarida o`sha xazinani targ`ib qildi. Tadqiqotchi sifatida Navoiy dahosining bitta bosh mavzusidan uzoqlashib ketmadi. O`sha qirqinchi yillarda tanlagan masalani teran yoritdi, yangi-yangi qirralarini ochdi. Shuning uchun ham V.Abdullayev tom mazmuni bilan navoiyshunos edilar. Turli-tuman ixlosmandlarda u yoki bu holat zohir bo`lganidek, samarqandlik va uning atrofida o`tgan ahli fuzalo, olimu shuaro faoliyatida ham Navoiyning tengsiz fazilatlariga, buyuk adabiy merosiga e`tibor berish diqqat markazda bo`lgan.

Xullas, akademik Vohid Abdullayev o`zining butun ongli umrini ulug` Navoiy ijodiga bag`ishladi, uning asarlarini o`rganish va xalqqa yetkazish uchun har qanday imkoniyatlardan foydalandi, navoiyshunoslikda yangilik bo`lgan mavzular ustida ishladi va ulkan kashfiyotlarni qo`lga kiritdi. Shuningdek, u o`z shogirdlari qalbida Navoiy ijodiga qiziqish, mehr qo`yish hislarini ham uyg`otdiki, bugungi kunda ular allomaning ishlarini katta muvaffaqiyat bilan davom ettirmoqdalar.

Vohid Abdullayev o`zbek adabiyotining tarixiga oid bo`lgan mavzularni ishlash bilan kifoyalanmaydi. U tojik, turkman, ozarbayjon, qozoq adabiyoti bo`yicha ham ilmiy ishlar olib boradi. Ana shu ilmiy asarlarga qarab, uni qardosh xalqlar adabiyotining ham yirik mutaxassisi deb bimalol aytish mumkin. Chunki u “Fuzuliy va o`zbek adabiyoti”, “Sobir va Ajziy”, “Hofiz”, “Mirzo Bedil – buyuk shoir va mutafakkir”, “Jomiy va o`zbek adabiyoti”, “O`zbek va turkman adabiyoti aloqalari tarixidan” kabi maqolalarida ozarbayjon, tojik, qozoq va turkman adabiyotlarining bilimdoni sifatida qalam tebratib, qardosh xalqlar adabiyotiga oid, xususan, adabiy ta`sir va adabiy aloqalarga doir qiziqarli fikrlarni o`rtaga tashlaydi. Jumladan, milliy ma`naviyatimizning yalovbardori, o`zbek mumtoz adabiyotining asoschisi Mir Alisher

Navoiyning hayoti va faoliyatini o'rganishda samarqandlik olimlarning hissasi beqiyos Alisher Navoiyning siyosiy faoliyatini yorituvchi ilk tarixiy manba Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlai sa'dayn va majma'i bahrayn" asari bo'lsa, uning ijodiy faoliyatini va shoirlik salohiyati haqida qimmatli ma'umot beruvchi ilk manba muallifi samarqandlik shoir va olim – Davlatshohning "Tazkirat ush-shuaro" tazkirasidir. Samarqandlik bu ikki olim Mir Alisher hayotligi paytidayoq navoiyshunoslikni boshlab bergan va ushbu an'anani davom ettirib kelmoqda [11.3] .

Akademiklar V.Abdullayev poydevorini mustahkamlagan, B.Valixojayev munosib davom ettirgan Samarqand adabiyotshunoslik maktabi keying yillarda, ya'ni XX asrning ikkinchi yarmidan taraqqiy topib, uning ilmiy salohiyati va dovrug'i respublika va xorijiy mamlakatlarda ham tarqalgan. Bu maktab yurtimiz maorifi, oliy o'quv yurtlari hamda ilmiy tekshirish institutlari uchun yirik navoiyshunoslarni yetishtirib berishga katta hissa qo'shdi. Bular ichida N.Shukurov, R.Orzibekov, N.Komilov, Sh.Shukurov, M.Muhiddinov, Sh.Sirojiddinov kabi fan doktorlari, professorlar, taniqli yozuvchi shoirlar, jurnalistlar, davlat arboblari bor [12.10].

Vohid Abdullayev asos solgan Samarqand adabiyotshunoslik maktabi bugun ham jadal rivojlanishda. Bosh mavzusi navoiyshunoslik bo'lgan ushbu maktabning faoliyati ishonchli qo'llarda. Vohid Abdullayev izdoshlari bo'lgan shogirdlar, adabiyotshunoslar, navoiyshunoslar maktabining uzoq yillar davomida shakllangan an'analariga sodiq qolib, ilmiy tadqiqot va pedagogik faoliyat bilan birgalikda ulkan ma'naviy va ma'rifiy ishlarni amalga oshirmoqdalar. Olimning ruhlari hamisha shod bo'lsin!

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Vohidov R. Samarqandning ilmiy vijdoni. Toshkent. "Fan" 2005.115-bet.
2. Mallayev N.O'zbek adabiyoti tarixi.1976.1-kitob. 368-bet.
- 3.Shodiyev F. Vohid Abdullo she'riyatida Navoiy talqini.
4. Karimov S.A.Navoiy va Samarqand talqini. Maqola.7-bet
5. Haqqul I.Navoiyga qaytish. – Toshkent. Fan. 2007. 3-bet.
6. Valixojayev B. Mumtoz siymolar. 1-jild. Toshkent. A.Qodiriy nomidagi xalq merosi. 2002.
7. Abdullayev V. Tanlangan asarlar.1-jild.73-bet.

ШАРҚ МУМТОЗ АДАБИЁТИГА ОИД ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАР ТАДҚИҚИ

*****

Nafas Shodmonov

Filologiya fanlari doktori, professor

G'iyosiddin Shodmonov

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
dotsent v.b. Qarshi davlat universiteti

“XAMSA” NASHRLARI TAJRIBALARIDAN

Annotation

In the middle of the last century in the field of Uzbek textology and source studies, significant achievements have been made in the study of Alisher Navoi's works, in particular, in implementation of mass publications of the poet's epics "Khamsa" and compilation of their scientific-critical texts. Porso Shamsiev's, textologist who created a school for the study of manuscripts of the Khamsa epics and composed its scientific and critical texts, contribution to many publications created during this period is great. Therefore, the study of scientific and practical activities of the scientist in the field, the acquisition of scientific experience, as well as the theoretical examination of publications made by P. Shamsiev or with his direct participation are among the priorities of textology. Of course, the study of the activities of scholars, the mastery of their experience in publishing and composing scientific-critical texts is very important in the formation of new views in the field of textology, its scientific and theoretical basis, in general, finding solutions to existing problems. This article analyzes the history of the publication of the epics "Khamsa" and related processes, in general, the first achievements of Uzbek textual studies, the experience gained and their significance, and gives relevant scientific conclusions.

Key words: *textology, source studies, Navoi, Hamsa, manuscript, copy, scientific-critical text, publication, epic, work, volume, prose statement, explanatory, dictionary.*

XX asr Alisher Navoiyning o‘lmas merosini keng qamrovda o‘rganish, ularning ko‘p nusxali nashrlarini amalga oshirish davri bo‘ldi. Bu ishlar, ayniqsa, ulug‘ shoir tavalludining 500 yilligini nishonlash munosabati bilan yanada jonlanib ketdi. Mazkur davr “Xamsa” tarkibidagi dostonlarning matnshunoslik mezonlari asosida jiddiy tadqiq qilingani va navoiyshunoslikning yangi bosqichga ko‘tarilgani bilan katta ahamiyatga ega.

Yetuk adabiyotshunos olim G‘ulom Karimov Navoiy “Layli va Majnun” dostonining ilmiy-tanqidiy matni ustida tadqiqot olib borayotgan jarayonlarda “Xamsa”ning ommaviy nashrlari xususida to‘xtalib, shunday mulohaza qilgan edi: “Bularning hammasi ham xarakter e‘tibori bilan ommaviy nashr bo‘lib, hech birida asl Navoiy tekstlarini tiklash, bugungi ma‘nodagi ilmiy-tanqidiy tekst hozirlash masalasi vazifa qilib qo‘yilmagan. Shunday bo‘lishiga qaramay, ularning tajribasi bilan tanishish, Navoiy tekstlarini qanday nashr qilib kelganlarini ko‘zdan kechirib chiqish “Layli va Majnun” dostonini akademik nashrga hozirlashda foydadan holi bo‘lmaydi” [Каримов, 1944, 7].

Bizningcha ham matnshunos olimlarning erishgan ilmiy natijalaridan, to‘plagan tajribalaridan boxabar bo‘lish har jihatdan foydalidir. Jumladan, bu tadqiqotdan quyidagicha amaliy natijalar olinadi:

birinchidan, bu o‘zbek matnshunosligining dastlabki qadamlari haqidagi tasavvurimizni boyitadi. Uning tarixi va olimlar erishgan ilmiy natijalardan boxabar bo‘lish, o‘z o‘rnida, sohaning keyingi taraqqiyotiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi;

ikkinchidan, orttirilgan tajribalar, chiqarilgan ilmiy xulosalar soha bilan bog‘liq yangi g‘oyalar, qarashlar hamda yangicha yondashuv mezonlarining shakllanishida katta rol o‘ynaydi;

uchinchidan, sohaning eng dolzarb masalalarini o‘rganish hamda ularning yechimini topish(xususan, ilmiy-tanqidiy matn tuzish va akademik nashrlarning nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqish)da tajribali matnshunos olimlar laboratoriyasini chuqur tadqiq etish katta ahamiyatga ega.

Alisher Navoiy asarlarini keng ko‘lamda chop etish ishlari, asosan, 1938/39 yillardan boshlangan bo‘lsa-da, ungacha ham buyuk ijodkor asarlarining ba‘zilari bilan qisman tanishishga imkon beruvchi nashrlar bor edi. Bu borada, avvalo, Fitratning Navoiy “Xamsa”siga doir olib borgan izlanishlarini ta‘kidlash o‘rinli [Фитрат 2000: 11]. Xususan, XX asr boshlarida (1927/28 yillarda) uning sa‘y-harakatlari bilan chop etilgan

“O‘zbek adabiyoti namunalari” [Fitrat, 1928] to‘plamida o‘zbek adabiyotining ilk davrlaridan XVI asrgacha bo‘lgan adiblarning she‘riy va nasriy asarlaridan namunalar kiritilgan [Xampoev 2019: 113]. Mazkur nashrlar talabiga qarab ibtidoiy tarzda bo‘lsa ham ayrim tekstologik ishlar olib borilgan. Biroq mustaqil fan darajasiga ko‘tarilgan zamonaviy matnshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda, ular sohaning eng oddiy talablariga ham javob bera oladigan ishlar emas. Qisqa qilib aytganda, 40-yillargacha shoir asarlarining turli davrlarga tegishli qo‘lyozmalari qisman aniqlangan bo‘lsa-da, ushbu ulkan merosni chuqur o‘rganish, g‘oyaviy jihatdan yetuk asarlarni xalqqa yetkazish masalasi dolzarbligicha qolayotgan edi. Lekin undan keyingi davr navoiyshunosligi erishgan yutuqlar salmog‘ini e‘tirof qilish joiz.

Erishilgan yutuqlar haqida gap ketganda, unda bevosita ustoz matnshunos Porso Shamsiyev xizmatlarini e‘tirof qilish lozim. 1938 yil Sovet ittifoqi Kommunistik partiyasi va hukumatning maxsus qaroriga binoan Alisher Navoiy tavalludining 500 yillik yubiley doirasida shoir asarlarining X tomligini nashr etish ishlari rejalashtiriladi⁵. Shu munosabat bilan O‘zbekistonda maxsus komissiya tashkil etiladi. Uning asosiy vazifasi ulug‘ shoir qo‘lyozmalarini to‘plash va shular asosida nashr ishlarini amalga oshirish edi. Ushbu komissiya tarkibida Porso Shamsiyev ham bo‘lib, shoir qo‘lyozmalarini aniqlash va nashr ishlarida bevosita ishtirok etadi. Olim bu jarayonlarni tashkil etish borasida quyidagi fikrlarni bildirgan edi: “U vaqtlarda o‘tmish adabiyotini, shu jumladan, Navoiy asarlarini nashr etish ishi yangidan o‘rtaga tashlangan qiyin masala kabi tuyilar edi, ishni qay taxlitda, qay usulda boshlash, qanday qilib adabiy asarlarni ommaga yetkazish masalasi adabiyotshunoslarimizni jiddiy o‘ylovga solgan edi... u vaqtlarda, ya‘ni o‘ttiz yillar muqaddam (*1938 yillar nazarda tutilyapti*) klassik adabiyotni, shu jumladan, Navoiy asarlarini nashrga tayyorlash ishida qanchalik qiyinchilik yuz bergan bo‘lsa, matn tuzish, matnni saralash masalasi undan ham og‘ir va chigal edi. Nashr ishida qanchalik tajribasizlik bo‘lsa, matnshunoslik masalasi ham shunday bir qiyin va murakkab protsess bo‘lib ko‘rinar edi” [Шамсиев, 1969: 3].

Hukumat komitetining bu boradagi dastlabki qarori Navoiy asarlarini, xususan, uning dostonlari matnini mavjud adabiy til normalariga muvofiq nasriy ifodalar bilan nashr etish bo‘ldi. Ba’zi asarlarni esa maxsus izoh va lug‘atlar ilova qilingan holda chop qilish

---

⁵ Afsuski, Navoiy yubileyini nishonlash va asarlarining X jildligini nashrga tayyorlash ishlari 2-jahon urishi sabab to‘xtab qoladi.

ko'zda tutildi. Mazkur jarayondagi eng muhim vazifa shoir asarlarining fanga ma'lum qo'lyozmalarini ilmiy tavsiflash bo'lib, bu juda katta mas'uliyat va aniqlik bilan ishlashni talab qilar edi. Ayni vazifa professor A.A.Semenov tomonidan amalga oshirildi. U davlat xalq kutubxonasining sharq bo'limida saqlanayotgan Navoiy asarlari qo'lyozmalarining ilmiy tavsifini tuzib chiqadi [Semenov 1940]. Keyinroq, ya'ni 1946 yilda S.L.Volin shoir asarlarining Sankt-Peterburg(Leningrad)da saqlanayotgan qo'lyozmalari tavsifini e'lon qildi [Волин, 1946: 214-217].

Ilk marotaba tekstologik tadqiqot yo'li bilan nashr etilgan "Xamsa" dostonlarining biri "Farhod va Shirin"dir. 1940-yilda mazkur ish atoqli adib G'afur G'ulom tomonidan tayyorlangan edi. Ushbu nashrning eng afzal jihatlaridan biri doston matniga qo'shib uning nasriy ifodasi berilganidir. P.Shamsiyevning ta'kidlashicha, ushbu nasriy ifoda Navoiyning boshqa dostonlariga berilgan nasriy bayonlardan mazmun va asl matnga yaqinligi jihatidan eng yaxshisi bo'lgan [Шамсиев, 1969: 5].

Bizningcha, ishning ma'lum darajada muvaffaqiyatli chiqqani Navoiy yubileyi komiteti tomonidan tuzilgan maxsus tekstologiya komissiyasining ishtiroki bilan ham bog'liq. Toshkent davlat xalq kutubxonasi sharq bo'limining ilmiy xodimi, qo'lyozmalar mutaxassisi Qori Ibod Odilov, qadimiy adabiyot bilimdoni Abdullo Nasriddinov (*Boqiy taxallusi bilan ijod qilgan shoir*), G'afur G'ulom, Hamid Olimjon va Porso Shamsiyevlardan tarkib topgan komissiyaning maqsadi matnni yanada puxta, nuqsonlardan holi variantini tayyorlash hamda uning nasriy ifodasini asl matnga muvofiq ravishda berish edi. Shunday bo'lishiga qaramay, ishda katta-kichik nuqsonlar mavjud.

Matnshunos olim Alimulla Habibullayevning ta'kidlashicha, ommaviy nashr uchun odatda ko'p nusxali matnlardan bir tayanch nusxa tanlab olinib, uning kamchiliklari boshqa nusxalar yordamida bartaraf etiladi va bu ishlar nashr so'z boshisida batafsil yoritiladi (bir nusxali qo'lyozmalar bundan mustasno). Bunday nashrlar lozim topilsa, izohlar, qiyin so'zlar lug'ati kabi ma'lumotnomalar bilan ta'minlanadi [Ҳабибуллаев, 2000, 127]. Yuqoridagi nashrning birinchi kamchiligi ham asl matnga yaqin mo'tabar qo'lyozma manbalarining aniqlanmaganidir. Ishda to'g'ri kelgan qo'lyozma va toshbosmalardan foydalanish, qolaversa, nusxalararo farqlarning ko'rsatilmasligi, umuman, qo'lyozma nusxalarning hech biriga ilmiy tavsif berilmagani natijasida qilingan mehnat o'z qimmatini topmadi.

Matnshunos olim Shuhrat Sirojiddinov: “Matn tarixini o‘rganish qo‘lyozma asarning mavjud nusxalarini qiyoslashdan boshlanadi”, deydi [СирожиДДинов, 2019: 7]. Olim tekstologik ishlarda qo‘lyozma manbalarning saralanishini eng birinchi o‘ringa qo‘ygani bejiz emas, albatta. Chunki, aynan mana shu jaryondan muvaffaqiyatli o‘tish ishning keyingi bosqichlari uchun juda muhim sanaladi. Asl matnga muvofiq, unga eng yaqin turuvchi manbalar birinchi navbatda aniqlab olinmasa, ularning ilmiy tavsifini berishdan ham, o‘zaro farqli jihatlarini ko‘rsatishdan ham biron naf chiqmasligi tayin va ish yuqoridagicha samarasiz yakunlanishi shubhasiz. Bu borada Porso Shamsiyev va u bilan ishlagan jamoaning ham asosiy kamchiligi shudir.

“Farhod va Shirin” nashridagi kamchiliklar undan keyin chop etilgan “Layli va Majnun” hamda “Saddi Iskandariy” dostonlarida ortig‘i bilan takrorlanadi. Birinchi doston Amin Umariy va tojikistonlik adabiyotshunos olim Sharif Husaynzoda, ikkinchisi esa Yunus Latif hamda Inoyat Maxsumov tomonidan tayyorlangan edi. Ular bu ishning mehnatidan biroz qochishgan yoki bizga noma’lum jiddiy sabab tufayli nashr masalasiga yengil yondashishadi. Yo‘qsa, mavjud qo‘lyozma manbalar ustida izlanish olib bormay, jiddiy tadqiqotlarga kirishmay, birgina Shohmurod kotib ko‘chirgan bosma nusxadan to‘g‘ridan to‘g‘ri yangi alifboga ko‘chirib qo‘yishmas edi. Porso Shamsiyevning ma’lumot berishicha, Navoiy yubileyi komiteti bu ishni tekstologiya komissiyasi nazoratidan o‘tkazishga ham urinmagan. Shu boisdan mazkur nashr juda katta nuqsonlar bilan bosmadan chiqqan.

Dastlabki ommaviy nashrlar haqida gap ketganda ulardagi qator kamchiliklarning kelib chiqish sababini hali rivojlanib ulgurmagan, prinsiplari yetarli darajada ishlab chiqilmagan matnshunoslik bilan bog‘lab o‘rganib qolingan. Bu bir jihatdan to‘g‘ri, chunki fan-texnologiya rivojlanmagan, urush hamda boshqa sabablarga ko‘ra o‘zga xalqlar matnshunosligi tajribalarini o‘zlashtirish kechikkan va hokazo. Lekin, tekstologik jarayonlarda nashr masalasiga yuzaki qarab, ushbu vazifaning mas’uliyati va mohiyatini to‘liq anglamay qilingan ishlarni ham tan olish kerak. Afsuski, Navoiy merosini ommaga tanishtirish doirasida amalga oshirilgan ana shunday ayrim tadqiqotlar yetarli samara bermadi.

Biroq og‘ir sharoitlarda ham matn ishiga katta mas’uliyat, ulug‘ ajdodlar va ularning ijodiga yuksak hurmat hissi bilan yondashib, ulkan fidoyilik ko‘rsatgan matnshunoslar xizmatini e’tirof qilish lozim. Aynan ularning xizmati bilan o‘zbek matnshunosligi dastlabki qadamlarini

tashladi. Sohaning taraqqiy eta borishi va bugungi kundagi darajasi ushbu matnshunoslar faoliyati bilan bevosita bog‘liq.

1941 yilda “Hayratu-l-abror” dostonini nashrga tayyorlashda Olim Sharafiddinov rahbarligida S.Mutallibov, A.Nasriddinov, M.Faxriddinov va I.Ahmedovlar jonbozlik ko‘rsatdilar. E’tiborlisi, ular qo‘lyozma manbalarni saralash, muayyan nusxalarni ishga jalb qilish va ularni qiyoslash borasida o‘zgacha uslubda tadqiqot olib bordilar. Bu esa matnshunoslikda yangi qarash va yangicha tafakkurning shakllanishiga sabab bo‘ldi. Ushbu matnshunoslik ishining asosiy xususiyatlari quyidagilar:

1. *Birinchi galda mavjud qo‘lyozmalar ichidan eng ishonchli va qadimiylari tanlab olingan* (bunda XV – XVI asrga tegishli qadimiy nusxalar asos manba vazifasini bajargan);

2. *Muqaddima qismida qo‘lyozma manbalarning qisqacha izohi berilgan;*

3. *O‘z FA Til, adabiyot va tarix instituti Navoiy bo‘limining tekstologiya komissiyasi ishlab chiqqan “Xamsa” matnlari va XIX asrga oid boshqa qo‘lyozmalar, shuningdek, Toshkent hamda Xiva [Бедимурод Сўфи, 1880] toshbosmalari tayanch manba sifatida qabul qilingan;*

4. *Ilmiy apparatda nusxalararo farqlar ko‘rsatilgan (Lekin juda kam o‘rinlarda!);*

5. *Vazn taqozosi bilan unli tovushlarning cho‘ziq-qisqa o‘qilishini ko‘rsatuvchi maxsus belgi ishlab chiqilgan.*

Yuqorida qayd etilganlardan tashqari, dostonning qisqartirilgan nasriy ifodasi, shuningdek, muhim ilmiy-tarixiy izohlarning berilishi, lug‘at va ismi xoslarning izohli ko‘rsatkichi kabilarning ilova qilinishi ham ishning yutuqlari sanaladi. Umuman olganda, “Hayratu-l-abror” dostonining ushbu nashri Navoiy asarlarining keyingi nashrlari uchun kichik namuna, tajriba bo‘ldi. Har holda, matnshunoslikning dastlabki tamoyillari paydo bo‘lishi va rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.

Ulug‘ mutafakkir ijodidan ommani bahramand etish borasida Sadriddin Ayniyning ham qilgan xizmatlarini eslab o‘tish o‘rinli. U “Xamsa”ning barcha dostonlarini jamlab, turli qisqartirishlar bilan nashr ettirdi. Ayniy asarga yozgan so‘zboshisida dostonni nashrga tayyorlashdagi o‘z prinsiplari haqida to‘xtalib o‘tgan edi [Айний, 1940, 11].

1938/1949 yillarda mumtoz adabiyot vakillari, jumladan, Alisher Navoiy asarlarining bir qancha nashrlari yuzaga keldi. Ularning ba’zilari

biroz bo'lsa-da, takomillashtirilgan holda qayta nashr ham qilindi. Navoiy asarlarining ushbu nashrlarini ikki davrga ajratish o'rinli:

1. II Jahon urushigacha bo'lgan nashrlar;

2. Urushdan keyin chop etilgan asarlar.

Urushdan keyin, ayniqsa, Navoiy hayoti, faoliyati va ijodini o'rganish borasidagi tadqiqotlar ko'lami ancha kengaydi. Notinchlik sabab to'xtab qolgan ulug' mutafakkir yubileyiga qayta tayyorgarlik boshlanadi. Shu munosabat bilan shoirning ilgari bosilgan asarlarini qayta nashr etish va hali maydonda ko'rinmagan, qo'lyozma holida turgan boshqa asarlarini ham ommaga taqdim etish maqsadida katta adabiyotshunos olimlar guruhi ishga jalb etildi. Buning natijasida Alisher Navoiyning IV jildli tanlangan asarlari yuzaga keldi. Jildlar turkumi quyidagicha tartiblandi:

I jild: Lirik she'rlar – devon;

II jild: “Xamsa” dostonlari. 5 ta kitob;

III jild: “Majolis un-nafois”, “Muhokamatu-l-lug'atayn”;

IV jild: Nasriy asarlar.

Rejaga ko'ra, II jildga kirgan birinchi kitob – “Hayratu-l-abror”dan tashqari barcha dostonlar nashrga tayyorlanib, turli yillarda bosib chiqarildi. Ushbu asarning chop etilmagani bilan bog'liq masalaga keyinroq alohida to'xtalamiz.

Mazkur nashrlarning oldingilaridan birinchi farqi ularning nasriy bayonsiz chop qilinganidir. Biroq an'anaga ko'ra, ushbu kitoblarning oxirida ham maxsus lug'at va ko'rsatkichlar berilgan.

1. “Farhod va Shirin”. Doston beshinchi bobdan boshlangan. Bu ishda mas'ul muharrir bo'lgan Hodi Zarifning xizmatlari katta. Til va adabiyot instituti tomonidan kitobga berilgan izohda doston matni qadimiy ikkita nusxa asosida tayyorlangani aytiladi: “Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonini qayta nashrga tayyorlashda hozir qo'lda mavjud bo'lgan “Xamsa”larning eng eski ikki nusxasi asosga olindi. Bularning har ikkalasi ham Navoiyning barhayot vaqtida ko'chirilgan bo'lib, birinchisi Abduljamil kotib tomonidan “Xamsa”ning tugagan yili yozilgan, ikkinchisi Sulton Ali kotib tomonidan 1492/93 yilda yozilgan” [Навоий 1948: 3]. Qolaversa, qiyoslash jarayonida boshqa manbalarga ham tayanilgan. Biroq bu nusxalar haqida hech qanday ma'lumot berilmagani biroz shubha uyg'otadi. Bizningcha, ma'lum bir asar nashriga asos bo'lgan qo'lyozma nusxalar haqida qisqacha bo'lsa-da, izoh berilishi shart. Chunki shu asar ustida tadqiqot olib boruvchilar uchun kichik ma'lumotlar ham muhim sanaladi.

2. **“Layli va Majnun”**. II jildning 3-kitobi hisoblangan ushbu nashri ham hajm jihatdan avvalgisi bilan bir xil bo‘lib, nasriy ifoda berilmagan. Dostonning mazkur ikkinchi nashrining boshqalaridan eng afzal jihati va yutug‘i uning ilmiy-tanqidiy matnga asoslanganidir.

Qayd etish joizki, ommaviy nashrlarning muvaffaqiyatli chiqishida ilmiy-tanqidiy matnlarning ahamiyati juda katta: *birinchidan*, ularda eng ishonchli qo‘lyozma nusxalar aniqlanadi va tayanch nusxalar saralanadi; *ikkinchidan*, farqli o‘rinlar ilmiy apparatda qayd etib boriladi; *uchinchidan*, o‘zaro qiyoslash natijasida originalga yaqin matn tiklanadi. Shu boisdan ular asosida tayyorlangan ommaviy va akademik nashrlarga ishonch yuqori bo‘ladi.

G‘ulom Karimov “Layli va Majnun” dostonini nashrga tayyorlashda 1944 yilda nomzodlik dissertsiyasi doirasida o‘zi tuzgan ilmiy-tanqidiy matnga va yana bir qancha qadimiy qo‘lyozma manbalarga tayanadi. Mazkur nashrga yozilgan so‘z boshida olim quyidagi ma’lumotlarni keltiradi: “Bu ilmiy-tanqidiy tekst Toshkent kutubxonalarida saqlanmoqda bo‘lgan eng mo‘tabar va eng eski nusxalar asosida hozirlangan edi [Навойй 1949, 22].

3. **“Sab’ai sayyor”**. Dostonning ikkinchi nashri ham Porso Shamsiyev tomonidan qadimiy qo‘lyozmalar asosida tayyorlangan [Shamsiyev 1969, 4]. Nashrning o‘zida bu qo‘lyozma nusxalar haqda biror jumla uchramaydi. Shunday bo‘lsa-da, olimning keyingi ishlarida qayd etilgan ma’lumotlar mazkur nashrda ham Abduljamil va Sulton Ali Mashhadiy nusxalariga tayanib ish olib borilganini ko‘rsatadi.

4. **“Saddi Iskandariy”**. Porso Shamsiyev tomonidan amalga oshirilgan ushbu dostonning nashri ham tajribadan o‘tkazilgan prinsiplarga qayta murojaat qilish yo‘li bilan tayyorlangan. Ishga qabul qilingan qo‘lyozma nusxalar haqida nashrning o‘zida ma’lumot berib o‘tilgan: “Bu doston ham ilgari nashr etilgan “Farhod va Shirin” (II tomning III kitobi) va “Sab’ai sayyora” (IV kitob) dostonlari kabi eng eski va eng mo‘tabar ikki qo‘lyozma asosida tayyorlandi” [Навойй 1949, 5]. Nashr so‘zboshida ikki qo‘lyozma – Abduljamil va Sulton Ali Mashhadiy nusxalariga qisqacha tavsif beriladi hamda o‘zaro farqli jihatlari ko‘rsatib o‘tiladi. Bundan tashqari, uning yana bir afzalligi qo‘lyozma manbalardagi matn to‘g‘ridan to‘g‘ri, mexanik ravishda ko‘chirilmay, tafovutli o‘rinlar imkon qadar o‘rganilgan va to‘g‘ri variantlar tanlab olingan. Lug‘at, tarixiy va afsonaviy nomlar izohi ilova qilingan.

Yuqorida ko‘rib o‘tilganlardan xulosa qilib aytish mumkinki, bu davrga kelib amalga oshirilgan tadqiqotlar navoiyshunoslik sohasining

ancha olg'a siljiganini, uning muayyan darajada yuqori bosqichga ko'tarilganini ko'rsatadi. Hatto, ilmiy-tanqidiy matn tuzish tajribalari ham qo'llanila boshlangani eng katta yutuqlardan edi.

Albatta, bu davrdagi nashrlar ko'p hollarda turli kamchilik va nuqsonlar bilan nashr qilindi. Shunday bo'lishiga qaramay, ularni behudaga chiqarish noo'rin. Mazkur ilk tadqiqotlar muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz bo'lganidan qat'i nazar, ularning barchasi navoiyshunoslik va matnshunoslik taraqqiyoti uchun xizmat qildi.

Ta'kidlash joizki, urushgacha bo'lgan nashrlarning barchasi amaliy faoliyat zahirida yuzaga keldi. Davr taqozosiga ko'ra faoliyat olib borgan olimlar fikran faraz qilib ko'rishga nisbatan amaliy eksperimentni ma'qul ko'rdilar va nashrlar ko'lamini kengaytirish ustida tinimsiz mehnat qildilar. Umuman olganda, har ikki davrdagi ishlardan orttirilgan ana shunday katta-kichik amaliy tajribalar bugungi zamonaviy matnshunoslik tamoyillari, uslub va metodlarining shakllanishiga katta hissa qo'shdi.

Shu o'rinda ayrim mulohazalarni bildirishni maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Dastlabki davrda, ya'ni jahon urushidan oldin Navoiy "Xamsa"sini tashkil etgan dostonlar matnini tayyorlashda aniqlangan qo'lyozma manbalarning ko'lami juda kam edi. Ayniqsa, ular ichida qadimiy va ishonchlilari deyarli mavjud bo'lmagan. Shu bois e'lon qilingan aksariyat ishlar duch kelgan, tasodifiy qo'lyozma nusxalarga murojaat qilinishi orqali amalga oshirilgan. Bundan tashqari, ayrim nashrlar mavjud siyosiy tuzum mafkurasidan kelib chiqib muayyan qisqartirishlarga uchradi yoki umuman chop etilmadi. Jumladan, yuqorida tilga olingan "Hayratu-l-abror" dostonining chop qilinmagani bevosita uning g'oyasi, botiniy va zohiriy xossalari bilan bog'liq ekanini ta'kidlash joiz. Doston, tom ma'noda, ilohiyot mavzusida bitilgan bo'lib, unda Yaratuvchi ilmi va qudrati hamda komil inson e'tiqodi haqida so'z boradi [Сирожиждинов 2021: 7]. Asarning ayni shu sifatlari zamon siyosati, mafkurasiga mutlaqo zid edi. Shu bois u nashr etiladigan asarlar rejasidan tushirib qoldirilgan. Holbuki, mazkur doston professor Nurboy Jabborov ta'biri bilan aytganda, "Xamsa"ning kaliti [ЎЗАС 2010: 4] bo'lib, u keyingi to'rt doston mohiyatini anglashda o'ta muhim sanaladi. Qisqa qilib aytganda, davrning mafkuraviy cheklovlari navoiyshunoslik fani rivojlanishiga jiddiy to'siq bo'lgan edi. Achinarli holatlardan yana biri Navoiy asarlarini talqin qilishda rus adabiyotshunosligining qoliplaridan foydalanilganidir. Jumladan, Navoiyning estetik qarashlari tadqiq etilgan bir ishning o'nlab joyida "dohiy"laru rus yozuvchilarining adabiy qarashlariga ishoralar qilinadi, ularning fikrlariga tayaniladi.

Shu o‘rinda mazkur davr bilan bog‘liq muhim bir jihatni qayd etish zarurati tug‘iladi. Matnshunos Shuhrat Sirojiddinov ushbu yillar haqida: “Adabiyotshunosligimiz tarixida “tashnalik” bosqichi bo‘lgan. Xalqni tezroq va ko‘proq adabiyot bilan ta‘minlash, ularning ma‘rifatini oshirish davr talabiga aylangan vaqtlar bo‘lgan”, deydi [Ў3AC, 2010: 4]. Umuman olganda, xalqni ma‘naviy yuksaltirishga katta ehtiyoj sezilgan. Ko‘rib o‘tilgan nashrlarni, avvalo, mana shu ehtiyoj talabidan amalga oshirilgan ishlar sifatida baholash kerak.

To‘g‘ri, istiqlolgacha bo‘lgan navoiyshunoslikning cheklangan tomonlari ko‘p edi. Jumladan, mutafakkirning ijod konsepsiyasi aks etgan hamd, na‘t, munojot qismlar qisqartirilgan, diniy-irfoniy, tasavvufiy mavzular doim chetlab o‘tilgan. Holbuki, Navoiy ijodining eng muhim qirralari, buyuk shoirning g‘oyaviy pozitsiyasini ularsiz to‘g‘ri anglash mushkul. Professor Nurboy Jabborov matn tarixi va Navoiy lirik devonlari xususida fikr yuritib, ayni masalaga ham diqqat qaratadi: “...hazrat Alisher Navoiy lirik devonlaridagi hamd va na‘t mazmunidagi she‘rlarda muallif dunyoqarashining, ijod konsepsiyasining asoslari ifodalangan” [Жабборов 2020: 21]. Matnshunos olim Otabek Jo‘raboyev ham bu borada shunday fikr yuritadi: “Alisher Navoiyning dostonlari tarkibiga mansub hazrati Muhammad Mustafo (s.a.v.)ga bag‘ishlangan qismlar – na‘tlar bevosita doston mazmun mohiyatini asoslashga xizmat qiladigan uzviy bo‘lakdir” [Жўрабоев, 2017: 40].

Hech shubhasiz, yuqoridagi fikrlar to‘liq asosga ega. Ustoz matnshunoslar mulohazalariga qo‘shilgan holda masalaning boshqa tomoniga ham e‘tibor qaratmoqchimiz. Adabiyotshunos olim A.Hayitmetov ta‘biri bilan aytganda: “Yaqin o‘tmishdagi tadqiqotlarda hukmron mafkura belgilab bergan metodologiya ta‘siri aniq sezilib turadi. Biroq o‘sha davr navoiyshunosligida qo‘lga kiritilgan yutuqlardan ko‘z yummasligimiz darkor [Хайитметов, 1996: 6]. Sir emaski, ulug‘ allomaning dunyoqarashi asosini faqat diniy, tasavvufiy g‘oyalar emas, balki dunyoviy bag‘rikenglik ham tashkil etadi. Shoirning ijodida yuksak ma‘naviyatli barkamol shaxsni tarbiyalashga qaratilgan g‘oyalar ham katta o‘rin egallaydi. Umuman, mazkur asar falsafiy-axloqiy qarashlarning talqiniga bag‘ishlangani bilan ham ahamiyatli. Bizningcha, ushbu davr olimlarining maqsadi ham hech bo‘lmaganda, xalqni daho ijodkor siymosi bilan tanitish barobarida, uning ana shunday muhim g‘oyalari, ilg‘or konsepsiyalarini targ‘ib qilish bo‘lgan.

Yuqoridagi kuzatishlar asosida quyidagicha xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, dastlabki va undan keyingi nashrlar Navoiy “Xamsa”si, uning mazmun-mohiyati haqida umumiy tasavvur berishi bilan ahamiyatli. Ular shoir she’riyatining formal xususiyatlari, nazariy asoslari ustidagi tadqiqotlarda muhim manba vazifasini bajargan va navoiyshunoslik ilmining rivojlanishiga zamin yaratgan;

Ikkinchidan, mazkur davrda amalga oshirilgan “Xamsa” nashrlari ba’zi nuqsonlar bilan chiqishiga qaramay, olingan ilmiy natijalar va oltirilgan tajribalar boshqa mumtoz asarlar nashrlari takomiliga xizmat qildi;

Uchinchidan, sobiq ittifoq davrida turli qisqartirishlar va cheklovlar bilan nashr etilgan bu asarlarga odatda tanqidiy qaralsa-da, biroq bugungi davr navoiyshunosligi va matnshunosligi taraqqiyoti ular bilan bevosita bog‘liqdir.

Adabiyotlar:

1. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 2010 йил № 6.
2. Ёлишер Navaij. Xamsa. (Qisqartirib basmaga tajjarlavchi S.Ajniij). Oquvpednashr. – Tashkent: 1940.
3. Волин С.Л. Описание рукописей произведений Навои в Ленинградских собраниях, “Алишер Навои”. Сборник статей. – Москва: 1946.
4. Жабборов Н. Матн тарихини ўрганишнинг муқобала услуби. “Ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишнинг назарий ва манбавий асослари” мавзuidaги Республика II илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: “Фан”, 2020.
5. Жўрабоев О. Матннинг матноти сирлари. – Тошкент: Тамаддун, 2017.
6. Каримов Ғ. Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” асари критик тексти: Филология фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 1944.
7. Навоий Алишер. Танланган асарлар. II том. 2-китоб. “Фарход ва Ширин”. Нашрга тайёрловчилар Ғафур Ғулом. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948.
8. Навоий Алишер. Танланган асарлар. II том. 3-китоб “Лайли ва Мажнун”. Нашрга тайёрловчилар Ғулом Каримов. – Тошкент: Ўздавнашр, 1949.
9. Навоий Алишер. Танланган асарлар. II том. 5-китоб “Садди Искандарий”. Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев. – Тошкент: Ўздавнашр, 1949.

10. Семенов А.А. Описание рукописей произведений Навои, хранящихся в государственной библиотека. “УзГостехиздат”. – Ташкент: 1940.

11. Сирожиддинов С. Навоий ҳикматлари маънавий мадад бўлишини истаб (Сўзбоши ўрнида): Алишер Навоий. “Ҳайрат ул-аброр” (Матн, шарҳ, насрий баён, луғат). Биринчи китоб. Шарҳ ва насрий баён муаллифи Ақром Малик. – Тошкент: “Тамaddon”, 2021.

12. Сирожиддинов Ш. Матншунослик сабоқлари. – Тошкент: Navoiy universiteti, 2019.

13. Фитрат. “Фарҳод ва Ширин” достони тўғрисида // Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000.

14. Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: Филология фанлари доктори... дис. – Т., 1969.

15. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Тошкент, 2000.

16. Ҳайитметов А. “Шеърки, ҳам тушти менинг бошим” // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1996 йил, 9 февраль.

17. Ҳамроева О. XX аср бошларида ўзбек матншунослиги тараққиётида Фитрат мажмуаларининг ўрни. – Тошкент: “Академнашр”, 2019.

18. O‘zbek adabiyoti namunalari. 1-jild. Tuzgan Fitrat. – Toshkent – Samarqand: O‘znashr, 1928 (Islah qilingan arab yozuvida).

19. Alisher Navoiy. Xamsa. Kotibi Muhammad Yusuf binni Berdimurod so‘fi, Xiva, 1880 (Eski o‘zbek yozuvida).

Исҳақжон Исмаилов

филология фанлари номзоди, доцент

ТАРИХНАВИСЛИККА ЭЪТИБОРНИНГ АСАР БАДИИЯТИДА ТУТГАН ЎРНИ

Аннотация: Мақолада солномаларнинг миллий ва умумбашарий аҳамиятини чуқур англаш Огаҳий тарихнавислик услубининг шаклланиш омилларида бири сифатида тақдим этилган ва қатор муҳим фактлар билан ўз исботини топган.

Калит сўзлар: солнома, тарихнавислик, бадиият, тарихий-адабий асар бадиияти, тарихий асар таржимаси..

Аннотация: *В статье глубокое осмысление национальной и общечеловеческой значимости летописей представлено в качестве одного из аспектов формирования стиля Агахи как историографа, а также нашли свое подтверждение многие важные факты.*

Ключевые слова: летопись, историография, художественность, художественность историко-литературного произведения, перевод исторического труда.

Resume: *In the article, a deep understanding of the national and universal significance of the chronicles is presented as one of the factors in the formation of Agakhi's style of historiographer, and is proved by a number of important facts.*

Key words: chronicle, historiography, artistry, artistry of historical and literary work, translation of historical work.

Огаҳий тарихий асарлари мутолааси давомида уларнинг бу қадар юксак бадиий савия, яққол гуманизм каби қатор фазилатларга эга бўлиши сабаблари сифатида энг аввало муаррихнинг солномаларнинг миллий ва умумбашарий аҳамиятини чуқур англаши натижаси, деб баҳолаш ўринли, деган тўхтамга келамиз. Муаррих тарихнинг инсоният ҳаётидаги аҳамияти хусусида мухтасар тарзда қуйидаги фикрларни баён қилган:

“Хушо, ул таворих соҳиби шараф,
Ки бор анда ахбори аҳли салаф,
Саводи анинг кўзни равшан қилур,
Кўнгулни ибороти гулшан қилур.
Маъонисидин гар топар кимса баҳр,
Бўлур жилвагар анга ҳолоти даҳр.
Агар бўлмаса ул на билгай киши,
Ким эрди паямбар, на эрди иши”⁶.

Ушбу байтларининг ўзи ҳам Огаҳийнинг тарихнависликнинг миллий ва башарий аҳамиятини нақадар чуқур англаганидан дарак беради. Шараф эгаси бўлган тарих илмида ўтган аждодлардан хабарлар мужассам. Тарих битилган сатрлар қоралиги кўзни равшан қилади. Бунда муаррих савод сўзининг ҳам “қоралик”, ҳам “англаш”,

---

⁶ رياض الدولة ўЗР ФА Шарқшунослик институти. 5364 / II. Б.249^а.

“уқиш”, “идрок қилиш” маънолари назарда тутилган. Демак, ушбу байт қаърига тарихни англаш икки босқичдан: ўқиш ва уқишдан иборат экани ҳам сингдириб кетилган. Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” маснавийсида Шоҳ Ғариб Мирзога “*Эрурсен шоҳ – агар огоҳсен сен, Агар огоҳсен сен – шоҳсен сен*” – деб насиҳат қилар экан, “Равон тарих сори рағбат айлаш” муҳимлигини таъкидлаб:

*Вагар тарих сори айлагунг майл,
Муни билгачки не иш қилди ҳар хайл.
Салотинеки бўлдилар жаҳонгир,
Не янглиз қилдилар ҳар ишда тадбир.
Қаю зулм айлади, қай бир адолат,
Не ишга айлади ҳар бир далолат.
Не ишдин мамлакат обод бўлди,
Қаю ишдин улус барбод бўлди⁷ –* дея уқтиради.

Ҳақиқатан ҳам, тарих инсоният қайси ишдан қандай оқибат ҳосил бўлиши ҳақида аниқ хулоса чиқаришига асос бўлади. Шунинг ўзи тарих илмининг дастлабки, балки энг муҳим вазифаси, шу билан бирга аҳамияти ҳам инсониятга ҳар бир нарса ҳақида муҳим хулоса чиқариш, ибрат олиш имкониятини беришидир. Огаҳий эса бунга ҳамоҳанг фикрларини “*таворихи олийшаморихким, азминайи собиқа авзойеъининг ҳолоти ва салотини мозия аҳволининг ҳикоятига муштамил*”⁸ дея ифодалайди. Муаррих бу билан “*азманайи собиқа ҳолоти*” (ўтган замонлар аҳволи)ни билган киши ўз замонасидаги вазиятга холис баҳо бера олади ҳамда “*салотини мозия аҳволи*”дан бохабар давр ҳукмдоригина ўз истиқболларини тўғри белгилай оладилар ва шунга муносиб ишларни амалга оширадилар. Огаҳий яшаган ва ижод қилган муҳит вакиллари – унинг устоз ва издошларининг тарих ҳақида мулоҳазаларини кўздан кечириш ҳам масалага бир қадар ойдинлик киритади, деган умиддамиз.

Тарих инсоннинг ўз ҳаёти давомида қилган барча амаллари акс этган чизгилар бўлишини Шермуҳаммад Мунис қуйидаги сатрларда ғоят рангин тарзда ифодалаб берган эди: “*Жаҳон мулки бедиллар кўнглидек харобобод ва ҳаёт биноти раънолар аҳдидек бебунёддур. Бас, мунингдек мулкда иқомат қилмоқ ва бу навъ бинода манзил тутмоқдин гараз улдурким, кишидин зикри жамил ёдгор қолса ва яхши от пойдор. Бу муддао иморат таъмиридин ҳосил эрмас ва*

⁷ Алишер Навоий. Мукаммад асарлар тўплами. 20 томлик. 8-том. Фарҳод ва Ширин. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.

⁸ رياض الدولة ўЗР ФА Шарқшунослик институти. 5364 / II. – Б. 249^а.

авлод таносулига ҳам шомил. Магар сўз дебочасида боқий қолгайким, ул дебочанинг шерозайи бақосига ҳаводиси даврон микрози инқироз била зарар еткура олмас ва авроқи жамийятин тасоруфи замон тундбоди тафриқа била совура олмас”⁹.

Худди шу каби Огаҳийнинг муносиб издошларидан бўлган Муҳаммад Юсуф Баёний “Хоразм тарихи” асарида ёзади: “Тарих гоятда бир муфид илмдурким, аҳли олам мунинг васотати била аҳволи оламдин хабардор бўлуб, ўзларидин бурунгиларнинг жаҳонда этиб ўтган ишларидин воқиф бўлурларким, баъзилар жаҳонга келиб, сидқу адолат ва тақво-ю диёнат муҳаббат-у шафқатни ўзларига шиор этиб, давом яхши ишларни қилиб, ҳамага мақбул бўлуб, яхшилик била жаҳондин борибдур, ҳама анга “Аллоҳ раҳмати этгай!”— дерлар. Ул киши икки дунё саодатидин ҳосил қилгандур”¹⁰. Худди шунингдек, бу дунёда қилинган ёмонлик ҳам изсиз кетмайди: “Яна баъзи шақоватшиор ва балоҳаткирдор кишилар бордурким, нопок табиатлари нопокликка роғиб ва мунҳиёти шаръийяга жону дил била толибдурлар, жаҳонда кизбу бераҳмлик пешалари ва халқ амволин газаб била олмоқ андешалари, кўнгулларида меҳру шафқатдин асар йўқ, зулму ситам била оламда алам бўлуб, икки дунё хориятин ҳосил қилиб кетибдурлар”¹¹.

Баёнийнинг қуйидаги фикрлари Хоразм тарихнавислик мактаби хусусиятлари, айниқса, Огаҳий тарихий асарлари бадиияти ҳақида мулоҳазаларимизга факт бўлади олади, назаримизда: “Бас, огоҳдил маънишуносларнинг замири меҳриқтибослари бўлсунким, Элтузархонниг надимлари жумласидин Мунис мироб деган бир азиз бор эрдиким, ўз замонида жаҳон афозилларидин кўйи сибқатни элитган, назмда бир шоири хушбаён ва насрда ҳам бир бир фасиҳи сухандон ва умаро қаторларида мироблиқ мансаби била сарафроз ва хоннинг мажлиси тарих китобларидин нуктапардоз киши эрди. Бир кун хон анга дебдурким, Хоразм вилоятида ўтган воқеъотни китобат қайдига киргузуб, Хоразм хонларининг ҳасабларин ва силсилаи насабларин анда мундариж этсангиз, ҳар икковимиздин оламда бир ёдгор бўлур эрди ва бу бобда ўзунгиз айтиб эрдингиз, назм:

⁹ Shir Muhammad Mirab Munis and Myhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. T.J.Brill. — Leiden—New York—Kobenhavn—Koln, 1988. — P. 18.

¹⁰ خوارزم تارىخى. محمد يوسف بيانى. Ўз Р ФА Абۇ Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. №7421. 2^б-3^а.

¹¹ خوارزم تارىخى. محمد يوسف بيانى. Ўз Р ФА Абۇ Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. №7421. 3^а.

*Иморот¹² ила хотиринг қилма шод,
Таносул бақосига ҳам эътимод.
Бори оқибат мунъадамдур бари,
Агар сўнгра бўлсун у, гар илгари.
Эрур сўз анингдек мушайяд бино,
Ки йиқмас асосини сели фано¹³”.*

Юқоридаги парчадан бир неча эътиборли жиҳатларни илғаймиз:

Биринчидан, замона хонлари муаррихларга ғоят катта ҳурмат билан қараганлари. Баёний баёнида Элтузархон Мунисга ғоят донишманд, илмпарвар шахс сифатида мурожаат қилади, ўз номини абадийлаштириш муаррих меҳнатига боғлиқлигини ҳам яхши англайди. Муаррихлар эса ҳамиша ҳукмдорларга ўз номлари авлодлар хотирасида қандай қолиши ва киёфалари қандай гавдаланиши тарихнависларга кўп жиҳатдан боғлиқ эканини уқтириб келганлар. Жумладан, Огаҳий ҳам шундай ёзади: “*Ҳар подшоҳи соҳибқитдореким, кишваркушолиғ орзу қилиб, арсайи оламга от суруб, яхши от чиқармоқ истаса, анга икки ишни ихтиёр қилмоқ вожибу лозимдур: бири тигзану мардафкан шужаъо тарбияти ва бири хушсухану қаламзан шуаро тақвиятидур*”¹⁴. Шу ўринда тарихнавислар жуда катта сиёсий вазифа – ҳукмдорларнинг давлатга эгалик ҳуқуқларини қонунийлаштириш, тарғиб қилишни бажарганлар. Ҳ.Назирова¹⁵ ёзганидек, Элтузархон аجدодларининг тарихини “*назм ва наср ила жаҳонга гавҳар сочиш*” билан замона “Шоҳнома”сини туркий тилда ёзишини Шермуҳаммад ибн Авазбий мироб Мунисга (1192–1244/1778–1829) буюрган. У “Фирдавс ул-иқбол” асарида қўнғиротлар сулоласининг шажаравий дарахтини афсонавий Қалжидай хондан сулоланинг асосчиси Чингизхон хонадонига мансуб Ўмбой иноқ билан боғлайдиган фактларни келтиради ва тарихнавислик аспектидан янги сулола ҳокимиятини

¹² Бу байтлар “Фирдавс ул-иқбол”да “Маснавий” сарлавҳаси билан берилган бўлиб, Ю.Брегель нашри асосида берилди. “Хоразм тарихи” қўлёзмаси илмий-танқидий нашрдаги “иморот” “иморат”, учинчи мисрадаги иккинчи “бори” “ёри” деб ёзилган.

¹³ خوارزم تارىخى. محمد يوسف بيانى. Ўз Р ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. №7421. 4^а-5^б.

¹⁴ جامع الوقعات سلطانی. ЎзР ФА Шарқшунослик институти. 9786. – Б. 10^б.

¹⁵ Назирова Ҳ. Қўнғиротлар сулоласи тарихнавислигида Мухаммадризо Огаҳийнинг “Зубдат ут-таворих” асари. Тарих фанлар фал... д-ри дис...автореф. — Тошкент, 2022 – Б. 12.

легитимлаштиради¹⁶. Ушбу усул Қўнғиротларгача ҳам қўлланилган ва уларнинг тарихий асарларига ҳам хосдир.

Иккинчидан, Баёний тавсифида Элтузархон томонидан Мунис қаламига мансуб байтларнинг “*ўзингиз шундай дегансиз-ку!*” мазмунида айтилиши хусусида икки хил фикр билдириш мумкин: Муниснинг бу қитъаси “Фирдавс ул-иқбол” ёзилишидан олдин ҳам машҳур бўлиб, уни хоннинг ўзи муаллифига эслатмоқда ёки Баёний хон сўзига мувофиқ бўлгани учун “Фирдавс ул-иқбол”дан олиб ёзмоқда. Ҳар иккала ҳолатда ҳам баён Элтузархон қиёфасини Хива хонларининг тарихнавислик ва муаррихларга катта эътиборидан дарак беради. Хива хонларининг тарих илмига эътибори қўшни мамлакатларга ҳам маълум бўлгани, муаррихлар тили билан айтганда “*иштихор топгани*” сабаб қўшни мамлакат элчиларининг кўпчилиги тарих билан ошно инсонлардан юборилган. Масалан, қожор элчиларидан бири Ризоқулихон Ҳидоят машҳур тарихнавислардан бўлиб, кейинчалик Огаҳий унинг “Равзату-с-сафойи Носирий” асарини таржима қилган.

Учинчидан, бу ўринда Баёний ҳукмдорларнинг идеал қиёфасини яратишга интилган, деган андишага борадиган бўлсак, иқтибос олинган “Хоразм тарихи” асари 1923 йилда яратилган бўлиб, хонлик тизими ағдарилган эди. Шу асарнинг ўзида Баёний “*эмди орқойинлиқ била бу китобни аввалдин бошлаб, хушомад сўзларни ташлаб мустабидларнинг хавфларидин тилга келтура олмаган сўзларни таҳрир қайдига ростлиг била киргузурман. Тарихнинг бир шарти будурким, муаррих тарафдорлиқ этмай, сўзни ростлиг била баён этмаги керакдур*”¹⁷. Ушбу мулоҳазаларни таҳлил қиладиган бўлсак, Баёний назарда тутган “орқойинлик” (эркинлик, бемалоллик) Огаҳийда бўлмаган. Шунинг учун унда “*хушомад сўзларни ташлаш*” имкони йўқ эди. Шу билан бирга Огаҳий шунчаки бир маддоҳ мунший эмас, собит мулоҳазали, мутафаккир муаррих эди. Демак, Огаҳий тарихий асарлари бадиияти бу қадар юксак бўлишида Баёний назарда тутган вазиятнинг бир қадар ўрни бор. Чунки айрим ҳолатларда очиқ матн билан тасвирлаш имконсиз воқеаларни муаррих хос одамлар англайдиган даражада нозик ифодалар билан беришга ҳаракат қилган. Қайд қилинган омил сабаб,

¹⁶ Bregel Yu.. Tribal tradition and dynastic history: The early rulers of the Qongrats according to Munis // In: Asian and African Studies. 1982.16/3. –P. 381-385, 392-397.; Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab, Firdaws al-iqbāl. –P. 543.

¹⁷ *خوارزم تاریخی*. محمد یوسف بیانی. ʿAz R FA Abu Rayḥon Beruniy nomiдаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. №7421. 5⁶.

ҳатто Баёний қаламига мансуб икки асар: хонлик замонида ёзилган “Шажарайи хоразмшоҳий” ва “орқойинлик”да ёзилган “Хоразм тарихи” бадиият жиҳатидан бир-биридан каттагина фарқ қилади. Энди икки муаллиф ва икки хил ижтимоий-сиёсий муҳитда яратилган тарихий асар руҳи, тили, муҳим жиҳатлардан бири сифатида бадиияти нуқтаи назаридан қай даража фарқ қилишини куйида бир воқеани – Элтузархоннинг туғилишини “Фирдавсу-л-икбол” ва “Хоразм тарихи”дан келтирилган парча орқали кўрамиз.

“Хоразм тарихи”да: *“Еттиланчи боб. Элтузархонни ҳолоти зикрида. Элтузарбек санайи минг бир юз саксон беида барс йили офтоб асад буржида эрканди дунёга келиб эрди”*¹⁸.

“Фирдавсу-л-икбол”да: *“Аввалги фасл. Ҳазрати подшоҳи жамиид-жоҳи хушидқулоҳи гуфронпаноҳ раҳмат жойгоҳ, қудуввату-л-хавоқин, зубдату-с-салотин, жалолу-д-давла-ваддин Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон тағмадаллоҳу биғуфрониҳнинг зикри жамили васфи жалили. Ихвони донишманд ва аёни хирадпайвандларнинг раъйи оламоройларига мақшуф бўлсунким, ҳазрат подшоҳи мағфури мазбурнинг валодати ҳумоюни явмут бўзуғлуғидин бир йил сўнг, санайи минг юз саксон беида, мувофиқи товушқон йили, офтоби оламтоб Асад буржида эрди, воқеъ бўлди”*¹⁹.

Огаҳий тарихий асарларида Мунис қаламига мансуб юқоридаги сатрлар мазмунига мувофиқ бир неча шеърӣ мисралар учрайди. Жумладан, шундай байтларни ўқиймиз:

*Билурсенким, бу олам бебаҳодур,
Не ким оламга келмиш бевафодур.
На боқӣ қолғусидир жоҳу давлат,
На жовид ўлғусидир иззу шавкат.
Ғараз мулки жаҳон султонлиғидин,
Бори аснофи Одам хонлиғидин.
Кишидин анда яхши от қолса,
Ҳама кўрган, эшитган баҳра олса.
Таносилдин бу мақсад ҳосил эрмас,
Иморат айламакдин даст бермас.
Нединким, инқилоб айларда даврон,*

¹⁸ خوارزم تاريخى. محمد يوسف بيانى. ۆز Р ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. №7421. 88^a.

¹⁹ Bregel Yu.. Tribal tradition and dynastic history: The early rulers of the Qongrats according to Munis // In: Asian and African Studies. 1982.16/3. –P. 381-385, 392-397.; Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab, Firdaws al-iqbāl. –P. 357-358.

*Алар бўлғусидир нобуду вайрон.
Магар боқий қолур сўзнинг биноси,
Етишмай даҳри дун сели жафоси*²⁰.

Буларга ҳамоҳанг тарзда муаррихнинг бошқа бир асарида куйидаги сатрлар битилган: “...жаҳони бебунёднинг айвони харобободида иқомат маснадин солмоқ, хусусан, салтанат амри хатирин зиммайи ҳимматга олмоқдин гараз улдурким, кишидин зикри жамил ёдгор қолса. Бу муддао иморат ва буқаъот бино қилмоқ била даст бермас ва авлод таносули ва таволудига ҳам шомил эрмас, магар сўз авроқида боқий қолгайким, анга ҳодисоти жаҳон тўфонхезлиги ва тасрифоти замон фитнаангезлигининг осибе ва тафриқа етушмас.

Назм:

*Киши неча иморат қилса бунёд,
Ва ёхуд ҳаддин афзун қўйса авлод.
Тутуб бўлмас бирисидин бақо кўз,
Қолур боқий жаҳон ичра магар сўз*²¹.

Кўринадики, Мунис ва Огаҳийнинг бу борадаги қарашлари моҳиятан ҳам, ифода хусусиятларига кўра ҳам бир-бирига ғоятда яқин туради.

Буларнинг барчаси оқибатда тарих илмига алоҳида эътибор руҳини тарбиялайди. Шунинг учун ҳам Н.Шодмонов “Тарихий хотиралар, солномалар ва ҳужжатларнинг тикланишига бўлган эҳтиёж” тарихий-адабий асарлар (Н.Шодмонов *бадиий-тарихий наср* деб қарайди) шаклланиш омилларидан бири бўлганини қайд этади²².

Хулкар Сулаймонова

Тошкент давлат шарқшунослик университети
Таҳририй-нашриёт бўлими муҳаррири,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори

²⁰ جامع الوقائع سلطانی ЎзР ФА Шарқшунослик институти. 9786. – Б. 10^а.

²¹ زبدة التواريخ ЎзР ФА Шарқшунослик институти. 821 / III. – Б. 12.

²² Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 7-жилд. Шоҳиду-л-икбол (Иқбол шаҳодати). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳлар муаллифи филология фанлари доктори Нафас Шодмонов. – Тошкент: “Sharq” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2019. – Б. 11.

РАСАИЛ ЖАНРИ РИВОЖИДА АБУ БАКР ХОРАЗМИЙ ИЖОДИНИНГ ЎРНИ

Аннотация. Мазкур мақолада араб мумтоз адабиётида расаил жанри ва бу жанрнинг тараққий этишида буюк ватандошимиз, шоир, адиб ва филолог олим Абу Бакр Муҳаммад ибн Аббос Хоразмий (935-993) асарларининг аҳамияти хусусида сўз боради.

Калит сўзлар: Абу Бакр Муҳаммад ибн Аббос Хоразмий, эпистоляр жанрлар, расаил, тарассул, султаниййат, ихваниййат.

Annotation. This article talks about the importance of the works of our great compatriot, poet, writer and philologist Abu Bakr Muhammad ibn Abbas Khorezmi (935-993) in the development of the rasail genre in classical Arabic literature.

Keywords: Abu Bakr Muhammad ibn Abbas Khorezmi, epistolary genres, rasail, tarasul, Sultaniyyat, Ikhvaniyyat.

Араб халифалиги даврида девонхона котиблари ҳукмдорнинг ишончли, маълум ваколатларга эга хос кишиларидан саналиб, мамлакатнинг нафақат адабий, илмий ҳаётида, балки ижтимоий-сиёсий жараёнларда ҳам фаол иштирок этадиган шахслар бўлган. Улар давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини юритишда, фармонларнинг тезкор ижросини таъминлаш, ташқи алоқаларни мустаҳкамлаш ишларида турли мазмундаги ёзишмалар, дипломатик ҳужжатларни тайёрлашар эди. Котиблар маълум хабарни қисқа, аниқ ва тушунарли етказиш мақсадида турли мазмундаги расмий ҳужжатлар, яъни расаил²³(тарассул)ларни тайёрлашган. Расаил кейинчалик мазмун ва услуб жиҳатидан такомиллаша борди. Мавзуий хилма-хилликка эга, юксак бадиийлик билан безатилган расаиллар адабий санъат намунаси сифатида яратила бошланди. Натижада тарассулнинг султаниййат (расмий ёзишмалар) ҳамда ихваниййат (биродарлик ёзишмалари, яъни хусусий ёзишмалар) каби турлари пайдо бўлди.

Ихваниййат эпистоляр адабиётнинг анча эркин ва имкониятлари кенг жанри ҳисобланади. Ихваниййатнинг мустақил жанр сифатида шаклланишида шоир ва адибларнинг ижодий интилишлари ва индивидуал ташаббуслари ҳал қилувчи аҳамиятга

---

²³ Расаил арабча жўнатма, хат маъноларида қўлланилади.

эга бўлди. Адиб ҳамкасб дўсти, қариндоши, баъзан ўзи шахсан кўришмаган бўлса-да, ижоди билан эътиборини қозонган кишисига мактуб йўллаб, унда ижтимоий, маиший муносабатлар(табрик, ҳамдардлик, ташриф учун миннатдорчилик, таъна, узр сўраш, соғинч ва ҳурматни изҳор этиш)нинг турли хил кўринишларини бадий ифода этар эдилар. Одатда бундай хатларда васф, мадҳ, енгил ҳажв, баъзан киноя кесатикнинг ҳам қоришиқлиги кузатилган. Ихванийят илм ва ижод аҳли орасида шу қадар кенг ёйилдики, улар ҳатто, янги асарларини мактубга тушириб ўзаро алмаша бошладилар. Ўзбек тилида китоб маъносида ишлатиладиган рисола сўзининг этимологияси ҳам айнан мана шу жараён билан боғлиқ бўлиб, рисола - юборилган нарсa, яъни мактубдир.

Ихванийятдан фарқли ўлароқ султанийят кўпинча, сиёсий, маъмурий муносабатларни тартибга солишда қўлланилган. Султанийятда мақсад-муддао аниқ, очиқ ва лўнда, шу билан бирга бадийликдан узоқлашмаган тарзда баён этилиши лозим эди.

Бу бўлинишда котибларнинг адабий қизиқиши ва касбий эҳтиёжи туфайли пайдо бўлган ижодий кашфиётлари катта аҳамиятга эга. Ёзишманинг ҳар икки турида ҳам бадийликка катта урғу берилар, мактубда, албатта, шеърий парча бўлиши, сажъдан унумли фойдаланиш муҳим мезонлардан эди. Фикримизни Абу Мансур Саолибийнинг “Котиблар хазинаси” тазкирасида келтирилган қуйидаги парчалар ҳам тасдиқлайди: Ал-Мутанаббий²⁴дан:

بنفسي الغداة كتاب وُردُ فَدَت يَدَ كَاتِبِهِ كُلُّ يَدٍ
يَخْبِرُ عَمَالَهُ عِنْدَنَا وَيَذْكَرُ مِنْ شَوْقِهِ مَا يَجِدُ [1.27 a]

*Эрта тонгда етиб келган нома кўнглимни хушнуд этди,
Унга ёзувчиси қўлларини буткул айлабди қурбон.
Хабар берибди, бизга айтмоқчи бўлган[сўз]ларининг баридан
Ва тўкиб солибди барча соғинчларини.*

Мутанаббийнинг бундай лирик жавоби дўсти Абул Фатҳ ал-Амидга йўлланган бўлиб, унда шоир ўз ҳис-туйғуларини шеърий усулда баён этган. Шуни таъкидлаш жоизки, биринчи байтдаги كِتَاب сўзини биз контекстан келиб чиқиб, нома маъносида таржима қилдик. Чунки араб тилида (كِتَابٌ) китоб сўзининг ўз маъносидан ташқари хат, нома, мактуб, ёрлиқ каби маънолари ҳам мавжуд.

²⁴ Абу-т-Таййиб ал-Мутанаббий (915-965) ўрта аср араб адабиётининг энг буюк шоирларидан бири. У араб шеъриятининг деярли барча жанрларида қалам тебратган ва машҳурликка эришиб, “рабб ал-маъно” (маъно устаси) фахрий номини олган.

Умуман шарқ адабиётида китоб, китобат сўзларини хат сўзининг синоними сифатида ишлатиш ҳоллари кўп учрайди. Бундан ташқари хат маъносини англатувчи иншо, муншаот атамалари ҳам кенг қўлланилган.

Араб адабиётида расаил жанри ривожига Хоразмдан чиққан машҳур арабийнавис адиб Абу Бакр Муҳаммад Хоразмий салмоқли ҳисса қўшди. У 935 (ҳижрий 323 й.) Хоразмда туғилиб, дастлабки таълимни шу ерда олади. Илм-маърифат талабида дунё кезиш ўрта аср олимларининг анъанаси ўлароқ, Абу Бакр Хоразмий ҳаётида ҳам ўз аксини топди. Аллома ижодий юксалиш талабида аввал Ироқ, Шом, Халаб, сўнгра Бухоро ва яна Нишопурда мусофир бўлди. Бу сафарларда адиб ўзига кўплаб ҳаммаслак дўстлар орттирди, амиру ҳокимларнинг назарига тушиш билан бирга баъзан улардан азият чеккан пайтлари ҳам бўлди. Ҳаёти ана шундай қувончу ташвишлар, муросаю зиддиятлар, қарама қаршиликлар ичида ўтганига қарамай Абу Бакр улкан адиб, маърифат ва ҳикмат соҳиби бўлиб етишди. Абу Бакр Хоразмийнинг «Девон аш-шиър» («Шеърлар девони»), «Ар-расаил»²⁵ («Мактублар»), «Ал-амсал ал-муваллад» («Афоризмлар») ва «Китаб муфид ал-улум ва мубид ал-ҳумум» («Илмларга фойдали ва ташвишларни кетказувчи китоб») каби асарлари бизгача етиб келган.

«Ар-расаил» Хоразмийнинг турли тарихий шахслар(амир, ноиб, вазир, олим ёки шоир дўстлари)га аталган хатларидан тузилгани ҳамда мактублар бирор тарихий воқеа(ғалаба, мансабга кўтарилиш, мусибат, мағлубият)га муносабат сифатида битилганини ҳисобга олсак, асар нафақат филологик жиҳатдан балки, тарихийлик нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этишга лойиқлиги кўринадди. Хоразмий ўз мактубларида айниқса, ҳукмдорларга анъанавий мадҳ (мақтов, олқишлаш) лар ёзган, балки, раҳбарга панд-насиҳат қилган, баъзан танқид остига олиб даkki беришдан ҳам чўчимаган. Мисол тариқасида Африғийлар сулоласидан бўлган хоразмшоҳ Абу Абдуллоҳ Муҳаммадга жавобан ёзган мактубида шундай жумлаларни учратамиз: “Хоразмликлар одамлар ичида энг яхши савдогарлар. Аммо қаламни қўлга олсалар-ёзишади, агар қилични кўтарсалар –уришадилар”[2,144]. Унинг фикрича халқни бошқарувчи ҳоким — бу “жамоа сардори, ўзига масъулият олувчи,

---

²⁵ Мазкур асар “Ар-расаил”, “Расаилу ал-Хаваразмий” номлари билан ҳам аталади.

тугунларни ечувчи, ҳукумнинг садри, тахтда биринчи” [2,144].
Бошқа жиҳатдан эса шеърӣй мадҳда ҳокимни мақтайди:

“Агар амиримга тушса нигоҳим,

Бошқа амирларга қарашга йўқдур иштиёқим.

Шунингдек адиб ҳокимга панд-насиҳат қилишдан тортинмайди:

“Кимнинг хизматида фозил одамлар турса, демак фазилатнинг ўзи унга хизмат қилади. Агар унинг ишини оқиллар бажарса, демак ақл-заковат унинг тасарруфида бўлади. Қандай қилиб фозил инсонлар фозил бўлмаган одамга хизмат қилсин ёки қандай қилиб комил инсонлар гайри комилга жон куйдирсин?” [2, 144].

Умуман олганда, Абу Бакр Хоразмӣй араб мумтоз адабиётида эпистоляр жанрнинг бадиӣй ва услубӣй янгилинишига тамал тошини қўйган ва уни ривожлантирган адибдир. Унинг расаиллари нафақат адабий асар, балки тарихӣй маълумотларга бой манба сифатида ҳам аҳамиятлидир. Расаиллар юксак даражадаги фасоҳатда битилган бўлиб, ўзида илму-л-балаға ва сажъ сирларини мужассамлаштирган.

Хулоса сифатида айтиш ўринлики, араб адабиётида эпистоляр жанрнинг тарихӣй такомили ва поэтик хусусиятларини ўрганиш алоҳида монографик тадқиқотлар олиб боришни тақазо қилади. Буюк ватандошимиз аллома Абу Бакр Хоразмӣй рисоалари бу йўналишда ниҳоят даражада қимматли ва оригинал манбалардир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абу Мансур ас-Саолибий. “Канз ал-куттаб” қўлёзмаси. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди инвентарь № 1848/II.
2. Абу Бакр ал-Хоразмӣй. Расаил Аби Бакр ал-Хваризми. Матбуату Ал-Жаваиб, Қўстантинийа, 1297 х.й.

Dilfuza Toshniyozova

Samarqand Davlat universiteti o`qituvchisi, PhD

SAYIDMUHAMMAD XALIFA YO`LDOSH OTA IBN DAVLAT DEVONINING MATNIY O`ZIGA XOSLIGI

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asrda ham mumtoz adabiy an'analarni munosib ravishda davom ettirgan, necha yuz yillar davomida shakllanib ulgurgan mumtoz va e'tiqodiy qarashlarni o'z qobig'ida bera olgan ijodkor Ibn Davlat devonining matniy xususiyatlari ko'rsatib o'tilgan.

Annotatsiya: В этой статье говорится о стихотворном искусство представителей одной из самых распространенных классической литературы Ибн Давлата и в его творчестве, текстологический анализ его девона

Annotation: The article takes emphasis on the works by Ibn Davlat who made contributions to the progress of classical literature Traditions of 20 th century with his ability to use poetic devices effectively to convey the tekstual and spiritual views that had been formed for centuries.

Tayanch iboralar: mumtoz adabiyot,matniy tahlil, adabiy meros, mumtoz adabiyot, xattotlik san`ati,basmala,qo`lyozma,dasxat

Ключевые фразы: классическая литература, литературное наслидие, текстологический анализ,автограф.

Key phrases: literary devices, cultural heritage, divine love, ghazal, quote, classical literature

XX asrning 40-yillarida mumtoz merosga nisbatan bepisand qarash, uning juda ko'p jihatlarni rad etish tamoyillari sobiq sovet mustabid tuzumi adabiyotshunosligi va adabiyotida bo'y ko'rsatayotgan edi. XX asrda ham mumtoz adabiy an'analarni munosib ravishda davom ettirgan, necha yuz yillar davomida shakllanib ulgurgan mumtoz va e'tiqodiy qarashlarni o'z qobig'ida bera olgan ijodkor Ibn Davlat devonining devoni tuzilishi, tarkibi va uning matniy xususiyatlari ham fikrimizni isbot etadi. Ibn Davlat devonining qo'lyozmasi va uning matni haqida quyidagilarni aytish mumkin.

Avvalo, devon muallifning o'zi tarafidan ko'chirilgan (qo'lyozma, avtograf, dastxat). Manba hozircha yagona nusxa bo'lib, boshqa nusxasi ma'lum emas. Xati – nasta'liq. Ma'lumki, O'rta Osiyo xattotlik san'atida nasta'liqning Buxoro turi alohida ajralib turadi. U, asosan, harflarning yirikligi, yo'g'onroq yozilishi va botiqligi bilan boshqa joylarda

ko'chirilgan nast'aliq xatidagi manbalardan farq qiladi.²⁶ Mazkur xattiy belgilar biz tadqiq etayotgan devon matniga xos bo'lib, unga ko'ra Ibn Davlat devonidagi xat turini ham Buxoro nasta'lig'i, deyish mumkin. Bundan xulosa qilib aytish mumkinki, Ibn Davlat ham ma'lum ma'noda xattotlik malakasi va tajribasiga ega muallifdir. Albatta, devon qo'lyozmasi matnidan tez va shoshilib yozilgan, bir xillikka amal qilinmagan o'rinlar ham uchraydi. Lekin yaxlit olinganda shoir kotib sifatida ma'lum xattiy uslub va kitobat qilishdagi yozuv malakasiga ega xattot ekanligi, yaqqol sezilib turadi.

Fikrimizcha, Ibn Davlat ancha yillar davomida o'z ijod mahsulini turli parokanda sahifalarga yozib yurgan va keyinchalik ushbu qo'lyozma manba holiga keltirgan. Ayrim she'rlari esa mazkur devonni tartib berish jarayonida yozilgani ham seziladi.

Ushbu devon boshqa mumtoz devonlar kabi alohida jildga ega va Sharq qog'ozi (Qo'qon qog'ozi)ga, yozilgan emas. U o'sha davr (o'tgan asrning 30-40 yillar) maktablarida o'quvchilarga yozuv uchun urfda bo'lgan bir chiziqli daftar qog'ozlariga yozilgan. Buni esa bizningcha, o'sha davr holati va muallifning imkoniyatidan kelib chiqib baholansa to'g'riroq bo'ladi.

Manbashunoslikda qo'lyozmaning holatini tavsif etishda qo'lyozmaning alohida va uning matnining alohida o'lchamlari mavjud. Shulardan kelib chiqiladigan bo'lsa, Ibn Davlat devoni qo'lyozmasining o'lchami bir xil: 21x16 sm. Chunki, daftar standart o'lchamda bo'ladi.

Biroq, matn o'lchamlari esa bir xil shaklda emas. Ular: 17x12 sm, 18,5x13 sm, 16x10 sm hajmlaridadir.

Ushbu jihatni ham shoirning devon qo'lyozmasini kitobat etishda matnni tez va shoshilib yozilganidan, deyish mumkin.

Qo'lyozmadagi varaqlarning soni esa 124 bo'lib, 248 sahifani tashkil etadi. Keyinchalik har bir sahifa raqamlanib chiqilgan. (Balki muallifning o'zi amalga oshirgan bo'lishi ham ehtimol.)

Qo'lyozma qora siyoh bilan yozilgan bo'lib, keyinchalik matndagi ayrim joylar o'chib, matn urinib ketganligi sababli matnni o'qishni ancha murakkablashtiradi. Ba'zi varaqlarda esa umuman o'qib bo'lmaydi. Masalan, 161-163, 187-188, 206-sahifalar haqida shunday deyish mumkin. Hatto ayrim sahifalarning burchaklari yirtilgan. Umuman, qo'lyozma zarar ko'rgan.

---

²⁶ Bu haqda qarang: Murodov A.O'rta Osiya xattotlik san'ati tarixidan. –Toshkent: Fan, 1971Ташкент; Abdulg'afur Razzoq Buxoriy. Husnixat durdonalari.–Toshkent: Movarounnahr, 2008; Zufarov T. Xat ta'limi(husnixat qoidolari). –Toshkent: Meriyus, 2010.

Biroq, yaxlit olib qaraganda, devon qo'lyozmasi saqlanib qolgan bo'lib, uning asosiy matnini o'qish hamda joriy yozuvga o'girish imkoni mavjud.

Sahifalardagi she'rlar satrlar soni ham bir emas. Ular 11,13, 14, 15, 16 satrlar hajmida har sahifaga joylashtirilgan. Ayrim sahifalarning yarmigacha bo'sh qolgan. Masalan, 121- va 243-sahifalarda to'qqiz satr she'r joylashtirilgan va yarmi bo'sh qolgan.

Qo'lyozma an'anaviy ravishda "Basmala" (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) bilan boshlangan. Shundan so'ng birinchi g'azal:

Sano-u hamdu behad Haqq'akim, zoti yakto,

Yaratti besutun ko'kni – bu to'qquz gunbazi xazro...

bayti bilan boshlangan.

Qo'lyozma davomida ba'zi she'rlar sahifa hoshiyasiga yozilgan. Jumladan, 6-8, 13, 16, 28-30, 32-35, 44-46, 49-50, 53-55, 62, 67, 71-73, 79-93, 88-89, 101-102, 106, 111, 113, 116-119, 124, 126, 129, 135-137, 142-145, 147-149, 182-183, 194-197, 203-206, 210-211, 214, 216, 218-223, 226-228, 231-sahifalarning hoshiyasiga ham she'rlarning davomi yozib ketilgan.

Qo'lyozmaning zarar yetganini yana shundan ham bilish mumkinki, muallif arab alifbosi harfi bilan boshlanadigan she'rlar boshlanadigan sahifaga alohida jumla bilan eskartishlar ilova qilgan. Masalan, "dol" harfi bilan tugallanadigan she'rlar boshiga "*Bismillahir rohmanir-rohiym, radif "dol"* (64-sahifa), "mim" harfi bilan tugallanadigan she'rlar boshlanmasiga "*az radifu mim*" (159-sahifa), "yo" harfi bilan tugallanadigan she'rlar boshiga esa "*Bismillahir rohmanir-rohiym, radif "yo"*" (186-sahifa). Lekin, bunday eskartish jummalarni hamma harflar boshlanadigan sahifalarda ham ko'rmaymiz. Aksar qismi qo'lyozma zararlangani, matn siyohilari o'chib ketgani uchun o'qib bo'lmaydi yoki o'sha joy qaysidir boshqa sabablar bilan yo'q bo'lgan.

Ko'rinadiki, muallif qaysidir jihatlardan mumtoz an'anani bardavom saqlashga intilgan. Lekin ayni o'rinlarda harflar boshlanadigan jummalarni bir xil emas, qaysi o'rinlarda "Basmala", qaysi o'rinlarda oddiy harf ta'kidi bilan boshlamoqda. Bu ham shoirning o'z she'rlarini ma'lum vaqtlar oralig'ida bitib borganiga dalil qiladi. Chunki, Ibn Davlat e'tiqodli shaxs va o'z tasavvufiy maslagidan kelib chiqqan holda deyarli har she'rini Tangri nomi ila boshlashga kirishgan. Bu jihat ham devon matnida ko'rinadi. Qo'lyozma ustida ishlashdagi ma'lum tanaffuslardan so'ng, shoir ishni davom ettirishga kirishar ekan beixtiyor albatta "Basmala"ni qayd etib o'tadi.

Garchand, “Basmala” devon tuzishda faqat bosh sahifada kelsa-da, Ibn Davlat yuqorida ta’kidlangan jihatdan kelib chiqib ushbu kiritmani kiritgan, deyishimiz mumkin. Masalan, qo’lyozmaning 119-sahifasining yuqori qismida shunday ta’kid uchraydi: *“Ki bismillahir rohmanir-rohiym, Xudoni yod etay man, Yo Karim deb”*. Xuddi shunday kiritmani 127-sahifada ham ko’rishimiz mumkin.

Ibn Davlat devonidagi matniy xususiyatlardan, aniqrog’i muallifga xos kiritmalardan, yana biri *“Afu anhu”* (U afv etsin) arabiy birikmasini bot-bot keltirilishidir (misol uchun, 147, 175, 191, 231-sahifalar). Devonning 247-sahifasida muallif shunday nasriy xotimani bayon qilgan: *“Manki sayyid Xalifa Yo’ldoshdurman. Sanai bir ming oltmish uch bo’lg’anda biradaron va yoron tolibulloh bir necha kunlar shab-ro’z alad-davom riyozalar o’z tab’imdin bir necha g’azal va muxammaslar aydim. Boyadki, o’qug’an va eshitgan mo’min va musulmon ahli iymon birodarlar amal qilsun. Zeroki, qutbi olam bir necha mashoyixlar faqirga irshod xalqqa nasihat qil amr etgandur. Ul azizlarni amri sharifini vojib bilib Alloh taolo bizga tiloqot va fasohat zabon beribdur, lillahil hamd. Har kim masxara tutsa yuzi qaro bo’lsun.”*

Muallifning ushbu e’tirofiga ko’ra, 1363 (milodiy 1944) yilda ushbu devon tugallangan, undagi aytilgan she’rlar (g’azal va muxammaslar) xalqqa nasihat qilish uchun bitilgan, ularning hammasi din yo’lida, musulmonlarni to’g’ri yo’lga solish uchun yozilgan fasohat asarlaridir; agar kimki, bularni masxara qilsa yuzi qora bo’lsin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

- 1.Murodov A.O`rta Osiya xattotlik san`ati tarixidan. –Toshkent: Fan, 1971Тошкент;
- 2.Abdulg`afur Razzoq Buxoriy. Husnixat durdonalari.–Toshkent: Movarounnahr, 2008;
- 3.Zufarov T. Xat ta`limi(husnixat qoidalari). –Toshkent: Meriyus, 2010.

Олим Равшанов
тадқиқотчи

АДАБИЙ МАНБАЛАР – ДАВР КЎЗГУСИ (XIX аср иккинчи ярми – XX аср боши Қашқадарё адабий ҳаёти)

Аннотация: XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг дастлабки йиллари дунёда жуда катта ва жиддий ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар даври сифатида баҳоланади. Бу давр маданияти, жумладан адабиётидаги туб ўзгаришлар ҳақидаги тадқиқотлар алоҳида туркумни ташкил қилади. Шуниси эътиборлики, тегишли давр адабий-бадий манбалари воситасида маълум халқ ёки ҳудудда бадий-эстетик тасаввурнинг намоён бўлиш шакллари, усуллари, инқирози ва тадрижи каби муҳим масалалар соҳага мансуб илғор олимлар матншунослик ва манбашунослик фаолиятининг мазмунини ташкил этмоқда. Бундай матншунослик тадқиқотлари филологик ва тарихий фанларнинг ривожига учун далил-ҳужжатлар тақдим қилиш билан бирга янги назарий хулосаларга келинишига ҳам замин яратмоқда. Жаҳон матншунослигида дунё халқлари, жумладан Шарқ халқлари томонидан XIX-XX аср бошларида яратилган адабий, тарихий, умуман, маданий ҳаётга тегишли ҳар қандай матний топилма алоҳида қийматга эга бадий-эстетик ҳодиса сифатида чуқур ўрганилмоқда. Мазкур мақолада, ўзбек матншуносларининг мустақиллик йилларига келиб XIX-XX аср бошларида яшаб ижод қилган адиблар меросини жиддий ва жадаллик билан тадқиқ этишга киришганлиги, жуда кўп адабий бадий асарлар илмий муомалага киритилганлиги ва ўқувчилар оммасига тақдим этилганлиги ҳамда Қашқадарё воҳасида яшаб ижод қилган анъанавий ислом маърифатига асосланган адабий асарлар ёзган, шунингдек, чоризм ва шўро даври таъқиб ва зулми жабрини тортган, ўз бошидан кечириб оху зорлари, фарёдларини шеърга солган муаллифлардан қолган битиклар устидаги тадқиқотлар ҳақида мулоҳазалар баён этилади.

Калит сўзлар: матншунослик, манбашунослик, Машраби Соний, “Мабдаи нур”, “реакцион”, мударрис, Хожа Хаёлий, ғазал, мухаммас.

Аннотация: Вторая половина XIX века и первые годы XX века считаются периодом больших и серьезных социальных, политических и экономических изменений в мире. Отдельную категорию составляют исследования о коренных изменениях в

культуре этого периода, в том числе и в литературе. Следует отметить, что такие важные вопросы, как формы, методы, кризис и развитие художественно-эстетического воображения определенного народа или региона являются содержанием текстологической деятельности передовых ученых этой области. Подобные текстологические исследования свидетельствуют о развитии филологических и исторических наук, а также создают почву для новых теоретических выводов.

В мировой текстологии любая текстовая находка, связанная с литературно-исторической и культурной жизнью, созданная народами мира, в том числе и народами Востока в начале XIX-XX веков, глубоко изучается как особая ценность художественно-эстетического явления.

В данной статье говорится об исследованиях, которых начали серьезно и интенсивно изучать узбекские текстологи в годы независимости, а также о наследиях писателей, живших и творивших в начале XIX-XX веков. Многие литературно-художественные произведения были введены в научный оборот и представлены публике читателей, в статье также говорится об исследованиях литературных произведений, основанных на традиции исламского просвещения, авторы которых жили и творили в Кашкадарьинском оазисе, о комментариях исследований по писаниям, оставленным авторами произведений, а также о надписях авторов, пережившими гонения и притеснения в царское и Советское время, которые были отражены в поэзии этого периода.

Ключевые слова: текстология, источниковедение, Машраби Сони, «Мабдаинур», «реакционное», учитель, Ходжа Хаёли, газель, мухаммас.

Abstract: The second half of the 19th - the early years of the 20th century are regarded as a period of great and serious social, political and economic changes in the world. Researches about fundamental changes in the culture of this period, including literature, form a separate category. It is worth noting that important issues such as the forms, methods, crisis and growth of artistic-aesthetic imagination in a certain nation or region through the literary-artistic sources of a certain period constitute the content of textual studies and source studies activities of advanced scientists in the field. Such textual studies provide evidence for the development of philological and historical sciences, as well as create grounds for new theoretical conclusions. In world textology, any textual

find related to the literary, historical, and cultural life created by the peoples of the world, including the peoples of the East in the early 19th-20th centuries, is deeply studied as an artistic-aesthetic phenomenon of special value. In this article, it is enlightened the beginning of serious and intensive researches by the Uzbek textologists regarding the heritage of writers who lived and created in the beginning of the 19th and early 20th centuries by the years of independence, many literary and artistic works which were introduced into scientific circulation and presented to the public of readers, moreover, the literary works, based on traditional Islamic enlightenment, of the the authors who lived in Kashkadarya oasis and suffered persecution and oppression during the tsarist and shura period, and wrote their sorrows and cries into poems.

Key words: textual studies, source studies, Mashrabi Soni, "Mab dai Nur", "reactive", mudarris, Khoja Khayoli, ghazal, muhammas.

Қадимдан илм-фан ва маданият ўчоқлари бўлиб келган шаҳарларда ижодкорлик анъанаси изчил давом этган ва ҳеч бир асрда, ҳеч қачон тўхтаб қолмаган. Ўзбекистоннинг жанубий воҳаларидан бўлган Қашқадарёда, айниқса, унинг Қарши (Насаф), Шаҳрисабз (Кеш) шаҳарларида кейинги асрларда ҳам адабий ҳаёт бардавом бўлган. XVIII-XIX асрларда маданий ва маънавий соҳаларда ўзига хос ўрин тутувчи Муҳаммад Амин Насафий, Олимбек Насафий, Абдуҳолик Озар ан-Насафий, Насим Насафий, Муҳаммад Муртазо ал-Кеший каби олимлар ва шоирлар етишиб чиқади.

XIX асрнинг иккинчи яримларида бу анъанани давом эттирган ижодкорлар сирасига, ўзбек мумтоз адабиётида ўз ўрни бўлган шоирлардан Мулло Қурбон Хиромий, Ҳофиз Рўзибой Машраби Соний қаторида, Мир Шариф Қамашигий, Хожа Хаёлий, Маҳзун Шаҳрисабзий, Ботирхўжа Холис сингари исми шарифлари ва адабий мероси узоқ вақтлар номаълум қолиб келган шоирлар ҳам киради. Ватанимиз мустақиллиги туфайли, яқин ўтмиш адабий ҳаётини ҳар тарафлама чуқур ўрганишда, ижод аҳлининг меросларини излаб топиш ва юзага чиқаришда катта имкониятлар вужудга келди.

Ўзбек адабиёти диёримизнинг барча ҳудудларида азалдан воқе бўлиб келган ижо-дий муҳитларнинг умумий раванки тажассумидир. Шу нуқтаи назардан, XIX асрнинг иккинчи ярми-XX аср боши Қашқадарё воҳасида барқарор бўлган адабий ҳаёт ва бадиият ривожига ҳисса бўлиб қўшилган назмий ва насрий

асарларни мундарижага киритмасдан, мумтоз сўз санъатининг таракқиётини, ғоявий – бадий хусусиятларини, миллий ўзига хослик жиҳатларини ўрганиш, аҳамиятини белгилаш мукамал бўлмайди. Ҳофиз Рўзибой Оҳунд Машраби Соний исми шарифи адабиётшунослар ва мухлисларга ўтган асрнинг бошларидан яхши маълум эди. Мустабид Совет тузуми ўрнатилгунга қадар Ҳофиз Рўзибой Оҳунд XVII асрда яшаб ижод қилган машҳур шоир Бобораҳим Машрабнинг издоши, унинг ижоддаги давомчиси сифатида қаралар эди. “Машраби Соний” – таҳаллуси (Иккинчи Машраб) шу издошлик ва давомчиликнинг эътирофидир. Мумтоз адабиётимиз тарихида “Мабдаи нур” номли тасаввуфий – фалсафий назмий мажмуа мавжуд. XIX асрнинг учинчи чоракларида “Мабдаи нур” катта шуҳрат тутди. Асар буюк шоир Жалолиддин Румийнинг “Маънавийи маснавий”сига жавоб тарзида вужудга келган ва Ҳофиз Рўзибой Машраби Сонийга нисбат берилган. Мустабид Совет тузуми даврида коммунистик мафкура ўтмиш адабий меросининг ўз аршинига тўғри келмайдиган қисмини “реакцион” деб ҳисоблаб, муттасил қоралаб келган эди. Ўтган асрнинг 60-йилларида “Мабдаи нур” ва Ҳофиз Рўзибой Машраби Соний унутилишга маҳкум этилади. Шоир ҳаёти ва ижодини етарли ўрганмаслик оқибатида, унинг туғилган жойи, асарлари ҳақида асосли гаплар айтилмади.

Пўлатхон домла Қайюмов Ҳофиз Рўзибойнинг Қаршидан эканлиги биринчилардан бўлиб айтган эди. Бунга етарли эътибор берилмади ва унинг Намангандан, Узгандан, ҳатто, Ҳисордан эканлиги тўқилди. Ҳофиз Рўзибой Машраби Сонийнинг “Дариф” номли 206 мисрали манзумасида ўзининг Қаршида таҳсил олиши, устозлари ҳақида сўз юритилади. Шайх Сиддиқ ва ўғли Абдурахмон Маҳдум Самарқанд Даҳбедидан Қаршига, Хонакоҳ масжидида имомлик ва мударрислик қилганлар:

Бор эди шаб то сахар бедор ҳам покиза ҳў,
Шайх Сиддиқ эрди оти, нисбати эрди неку,
Ул азиз Даҳбеддин кўчти, қилиб Қаршига рў,
Зийнати шаръи тариқат масжид ичра шаръи жў,
Абдулрахмон Маҳдум оти, қуддусуллоҳ руҳи,
Азми уқбо айлади, торихин эшитинг жустужў –
Минг икки юз олтмиш¹ эрдиким, фано бўлди, дариф.

---

¹. 1844 йил.

Хонакоҳ масжиди ёнидаги алоҳида дахмаларда Шайх Сиддик ва ўғли Абдурахмон Махдумнинг хоклари бор. Ҳофиз Рўзибой ёшлигида ана шу ота - ўғил машойихлардан таълим олган. Кейинчалик мадраса таҳсилини Бухорода давом эттиради. “Дариғ” шеъри 1872-1873 йилларда ёзилган. Шу йилларда Бухоро амирлиги Чор Россиясига вассал бўлиб қолган, сулҳга кўра, русларнинг Бухорода, Қаршида юриши, савдо-сотик билан шуғулланиши, ҳудудларни ўрганишига йўл қўйиларди. Чор Россияси корчалонлари аста-секин амирлик ҳудудларида ўрнашиб, Когон, Карки каби шаҳарларда гавжум яшашга киришадилар. Ичкиликбозлик, таъма, фахш, чекиш каби ёмон иллатлар маҳаллий халққа ҳам таъсирини кўрсата бошлайди. Ҳофиз Рўзибой “Дариғ” шеърий асарида бу иллатларнинг пайдо бўлиши, мусулмончиликка ёт бўлган одатларнинг кириб келиши истилочилар ахлоқи билан (“Они учун аввали келди ўрус, охирда соч”) боғлиқ эканлигини таъкидлайди.

Ҳофиз Рўзибой Машраби Сонийнинг адабий мероси мураккаб тарихга эга. Шарқшунослик институти жамғармасида унга нисбат этиладиган 8 та кўлёзма мавжуд. “Мабдаи нур” кўлёзмалари сони 30 га яқин. Булардан ташқари, кишилар қўлида сақланаётган баёз ва “Мабдаи нур”лар ҳам кўп. “Мабдаи нур”лар мундарижасида асосий матндан ташқари, илова этилган ғазаллар, мухаммаслар қоришиқ ҳолда бўлиб, улар Бобораҳим Машраб ва Ҳофиз Рўзибой қаламига мансуб деб қаралади. Ҳофиз Рўзибой Машраби Соний ўз даврида замондошлари томонидан эътироф этилган, танилган ижодкор эди.

Ҳофиз Рўзибой Машраби Сонийнинг айрим асарлари XX аср бошларида матбаа йўли билан халққа етказилган. Унинг 23 банддан ташкил топган йирик шеърий асари 1911 йилда нашр этилган “Саду як банди Мушфикий” девони таркибида босилган. 206 мисралик йирик манзума шоирнинг дунёқараши ҳақида тўлиқ маълумот беришга кифоя қилади. Шоир ўзи гувоҳи бўлган Чор Россияси босқини ва унинг салбий оқибатларини, оддий фуқаролар ҳаётидаги ўнглаб бўлмас иллатларни ачиниш билан тасвир этади. У қўллаган ташбеҳда, босқинчилик сабабли, ёз қишга айланганлиги ифодали (“Йил хусусан қишқа тортиб, жабҳага кофир чиқиб”) талқин этилади.

Шарқшунослик институти кўлёзмалар жамғармасида 9251/V рақамли мажмуа бўлиб, унда Ҳофиз Рўзибой Машраби Сонийнинг бирқанча ғазаллари ва таржимаи ҳолига оид мухаммас ҳам берилган. 20 бандлик мухаммас катта ҳажмли бўлгани ва бошқа бир девонга

киритилган матндан нусха кўчирилганлиги сезилиб туради. Лирик ва эпик шеърятда Мавлавий Жалолиддин Румийга ихлос боғлаш Ҳофиз Рўзибой шеърларида бўй кўрсатиб туради. Шоир ижодида диний мавзулардаги бағрикенглик, тўғриликка ундаш руҳи устун бўлгани каби, ватанпарварлик, юртини озод кўриш, оддий кишиларга меҳр-ҳурмат туйғулари ҳам етакчи ғоялардан ҳисобланади. Шоир замондошларига мурожаат қилиб:

Агар аслингга боқсанг дури дарёи ҳақиқатсан,
Назар қилсанг ўзунгга жавҳари кони муҳаббатсан -
дейди. Ҳофиз Рўзибой лирикасида тасаввуф адабиётига хос бўлган покиза хулқ, шойиста ахлоқ, донишмандона панд-насихат талқини кўзга ташланиб туради. Шоир доимо ўрганишни, билишга интилишни, ҳақиқат талабгори бўлишни тарғиб этади:

Давомат яхшиларни суҳбатин орзу қилгин,
Талабгори ҳақиқат бўл, ҳамиша жўстужў қилгин.

Баёзларда (ШИ, 233 – рақамли кўлёзма), Қашқадарёда шоирнинг ўғли, домла Жалолиддин томонидан 1912-1913 йиллар оралиғида кўчирилган ихчам шеърӣй мажмуада Ҳофиз Рўзибойнинг ижтимоӣй-сиёсий ва ишқӣй –муҳаббат лирикаси намуналари жамланган. Унинг халқ йўлидаги ўйноқи, шўҳ оҳангли байтлари диққатга лойиқ:

Чаманда хиром айласа ул пари,
Қилур жилва андоқки кабки дари,¹
Юз остида гул баргида чодири,
Боши узра қўйган қизил махчири²,
Гулноралардур, гулноралардур.

Шоир умрининг охирги йилларини (Саййид амир Абдул Аҳад даврида) ўз она қишлоғи Қамашидида ўтказади. Касби туманидаги Қамаш қишлоғи дала-дашт қучоғида жойлашган, сув камчил, экин-тикин тақдири ёғин-сочинга боғлиқ мавзе эди. Ризқ-рўз лалми ғаллакорлик билан боғлиқ эди. Ҳофиз Рўзибой Машраби Соний бир мухаммасида ғаллани шундай сифатлайди:

Айтайин, эй дўстлар, кадрини билинг ғаллани,
Хор эмассан неча йиллик уйга солсанг ғаллани...
Нони йўқ гар авлиё бўлса, киши қилмас қабул,
Боши гар осмонга етса доимо кўнгли малул.

¹ Тоғ каклиги.

² Қамаш, Жейнов қишлоқларида хотин-қизлар бош кийими.

Қашқадарё вилоятининг Касби туманидаги Қамаши қишлоғида шоир Ҳофиз Рўзибой Машраби Соний ҳаётлигида, XIX аср охирида қурилган сардоба рўпарасида “Хучолиши азизон” деб аталувчи қадимий қабристон бор. Мозоротнинг марказида Муҳаммад Рўзибой Охунд Машраби Соний ибн Одина Муҳаммад дахмаси бор. Қабр тошига унинг исми шарифи битилган. Ён – атрофида ака-укалари, падари бузруквори, фарзандлари қабрлари турибди. Қамаши эли улуғ руҳоний, Бухорода 12 муфтийнинг бири бўлган шоири аъзам Ҳофиз Рўзибой Машраби Сонийга катта эътимод боғлаган. Шоир 1806-1807 йиллар оралиғида таваллуд топиб, улуғ ёш яшаган ва 90 дан ошиб қишлоғида вафот этган.

Ҳофиз Рўзибой Машраби Соний сермахсул ижодкор бўлган. Унинг ҳозирги пайтда турли мажмуа ва баёзлардан ўзига мансуб эканлиги аниқ бўлган, Бобораҳим Машраб лирик мероси билан солиштириб чиқилган ғазал ва мухаммасларининг салмоғи каттадир. Шоир адабий мероси таҳлили ва иловаси 1997, 2014 йилларда нашр (“Шарқ”, “Янги аср авлоди”) этилди. XIX асрда Қашқадарё воҳасида, Қарши ва Шаҳрисабзда ўзига хос қизғин адабий ҳаёт барқарор эди. Қизил салтанат даврида маданий меросга бўлган қатағон сиёсати (қўлёзма асарларни йўқ қилиш) 74 йил давомида кўплаб қўлёзма асарларнинг юзага чиқишида ўз салбий таъсирини ўтказмай қолмади. Қашқа воҳасида зиёли хонадонларнинг ворислари, яқинлари ўз ижодкор боболарининг девонларини, шеърӣ дафтарларини сақлаб қола олганлар. Ана шундай қўлёзмалардан бири шоир Хожа Хаёлий қаламига мансуб шеърлар девонидир. 416 саҳифани ташкил этувчи девоннинг муқоваси, бошланиши ва охириги қисмлари етиб келмаган. Девон устида олиб борилган тадқиқотлар натижаси ўлароқ, шоир Хаёлий адабий мероси кенг жамоатчиликка маълум қилинди. 2009 йилда Тошкентда “Хаёлий адабий мероси” китоби нашр этилди, матбуотда мақолалар босилди. Хаёлий девони мундарижаси лирик шеърлар ва “Лайли ва Мажнун” достонидан ташкил топган. Шоир туркий ва форсий тилларда маҳорат кўрсатган. 150 дан ошиқ туркий, 50 дан зиёд форсий ғазалларда оригиналлик бўртиб туради. Ғазалларида ишқ – муҳаббат талқини айниқса эҳтиросли, топиб айтилганлиги, юракка яқинлиги билан ажралиб туради:

Бошимға тушди бало, боқмаду ўшал гулрў,
Ки солди хаста кўнгилға неча халал, гулрў.
Демади санго не бўлди, қадинг хам ўлди бу кун,

Назарни солмади ман сари бебадал гулрў.
Ки булки тиф чекиб, қатлима белин боғлаб,
Қонимни ерга тўкарға қилиб жадал гулрў.
Хаёлий, мунда тирикликни қадрини билғил,
Етушса ёнингга келғай санга ажал, гулрў.

Шоир Хаёлий лирик девонининг марказий мавзуси ватан, халқона ор-номус, ғурур, ўзлик ва озодлик тараннумидир. Чор Россиясининг Туркистонга босиб келиши Хаёлийни қаттиқ ўйлантириб қўяди. У, Бухоро амири Музаффарга ёвни енгишда ҳамжиҳат кураш олиб боришни, ғалаба ёр бўлишини астойдил истайди:

Илоҳо, шоҳ Музаффарни карам бирлан музаффар қил,
Келган кофир ғамидин барчани озод қил, ё Раб.

Шоирнинг “Келмиш” радибли ғазалида Амир Музаффарнинг катта ўғли Абдул Малик тўранинг Қаршига келиши, ёвга қарши қўшин тўплаши тарихини (“Хаёлий омилиғ бирлан деди тарихи шаҳзодин, Минг икки юзу саксон учга тожи хусравон келмиш”) ҳижрий 1283, милодий 1867 йил деб кўрсатади. Хаёлий амирликдаги илғор фикрли руҳонийлар, зиёлилар қатори, амир Музаффарга ишониб, қаттиқ янглишади. Тожу тахтидан айрилишни истамаган амир Музаффар генерал Кауфманга бош эгиб, вассалчиликни қабул қилиб бўлсада, ғолиблик сари бораётган ўғли Абдул Маликка қарши рус қўшини билан бирлашиб курашади. Абдул Малик бошлиқ ватанпарварлар мағлуб бўлади, унинг тарафдорлари қаттиқ жазоланади. Шоир Хаёлий ҳам Абдул Маликни қўллаб-қувватлагани, юрт озодлиги учун фидокорлик кўрсатгани учун ўлимга маҳкум этилади. Шоирнинг ўғли ҳам қатл этилади. Ватан озодлиги тарихи шоир Хаёлийнинг сиёсий лирикаси – воқеабанд ғазаллари ва мухаммаслари билан муҳим манбага эга бўлади. XIX аср иккинчи ярмида кечган воқеа-ҳодисалар, Чор Россияси босқини унга гувоҳ бўлган, истибдодни ўз бошидан кечирган шоир ижодида тарихий – бадий жонлантирилган. Қарши шаҳрида яшаб ижод этган ватанпарвар шоир номи билан шаҳарнинг (“Хожа Хаёл - Хаёлий”) бир маҳалласи аталиб келинади.

Ўтган икки аср юртимиз учун машъум истибдодлар даври бўлган эди. Чор Россияси мустамлакачилиги асоратига тушган Туркистон 60 йил ўтар-ўтмас, мустабидликда жаҳонни ҳайратга солган большевиклар томнидан истило этилади. Миллий ўлкаларни қулликка солган, бойликни талаган, маънавиятни топтаган Қизил

салтанат қатағонга зўр берган, миллат фидоийлари бўлган зиёлиларни, руҳонийларни, озодлик кураши қатнашчиларини мунтазам равишда қириш, синф сифатида тугатиш сиёсатини ўтказиб келган эди.

Адабий манбалар, ҳақиқатда, даврнинг, тарихнинг кўзгусидир. Ҳофиз Рўзибой Машраби Соний, шоир Хаёлий ижоди XIX аср охири воқеа-ҳодисаларининг, Чор Россияси босқини оқибатларида вужудга келган сиёсий таназзул муҳитининг бадиий солномаси, даврнинг акс-садоси бўлса, шу йилларда ижод қилган бошқа кўплаб шоирлар (Қори Аваз Бадал Маҳзун Шаҳрисабзий, Ботирхўжа Икромхўжа Холис)нинг адабий мерослари XX асрнинг бошида юз берган Совет қирғин сиёсатининг бадиий айбномаси сифатида, ҳаёт тақозаси ўлароқ, майдонга келган эди. Халқ маънавиятида, тарихи ва бадииятида замоннинг муҳим ўзгаришлари ўз ифодасини топмай қолмайди. Мустабид тузум даврида бу манбаларни ўқиш, ўрганиш, авлодлар назарига етказиш мумкин бўлмаган эди.

Мустақиллик қадриятларни тиклашга катта йўл очди. Шу вақтга қадар номаълум бўлиб келган маънавият булоқлари кўз очиб, тарих ва адабиёт наҳрлари тўлиб оқа бошлади. Қашқадарё воҳасида XIX – XX асрларда қизғин фаолиятда бўлган адабий ҳаёт манзараси бор бисоти билан авлодларга юз очаётганлиги мустақиллик давримизнинг муҳим самараларидан ҳисоб-ланишга лойиқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. *Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан қурамыз.* – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – Б. 309.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
3. “Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг қашқа-дарёлик сайловчилар билан учрашувдаги нутқи”. 2020 йил, 11 октябрь.
4. Абдуллаев В.А. *Ўзбек адабиёти тарихи.* Т., 1964, 26-бет.
5. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. Т.2000 йил.
6. Абдуллаев И. *Машраб ва «Мабдаи нур», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1991, 12-апрель, 15-сон.*

7. Абдусаттор Жуманазар “Мабдаи нур” ва калаванинг икки учи. Т. 2014. Ziyouz.uz.

8. Маҳмуд Саъдий ва Аҳмад Отабоев. “Матншунослик давр талаблари даражасидами?” “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 2010 йил 27-сон.

ШАРҚ МУМТОЗ АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА НАЗАРИЙ ЁНДАШУВ ВА МЕТОДЛАР

*****

Зоҳид Садиқов,

Наманган давлат университети
Инглиз тили ва адабиёти кафедраси мудири,
филология фанлари доктори.
E-Mail: sadikov.zohid@mail.ru

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИ ҚАҲРАМОНЛАРИ МАЪНАВИЙ-ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ОЛАМИНИ ТАРЖИМАДА ҚАЙТА ЯРАТИШ МУАММОЛАРИ

Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асаридаги Ўзғурмиш асосий қаҳрамонлардан бири [1]. Биздаги Қутадғу билигшуносликда негадир ушбу образ эътибордан четда қолиб келмоқда. Юсуф Хос Ҳожиб унга қаноат, офият вазифасини юклайди. У асарда *зоҳид* (танҳо, таркидунёчи) сифатида гавдаланади. Ушбу образ асарнинг сўнгги қисмларидагина воқеалар диққат марказига тортилади. Яъни мамлакатни бошқариш, фаровонликка эришиш учун адолат, давлат ва ақлнинг роли тўла-тўқис кўрсатиб берилганидан сўнггина, охират, қаноат, дин ва виждон билан боғлиқ муаммоларни ҳам ҳал этиш эҳтиёжи мавжудлиги аён бўлади. Кунтуғди элигга бу борада Ўзғурмиш ёрдам бера олишини Ўгдулмиш таъкидлайди. Зоҳидликни ихтиёр этган Ўзғурмиш бу дунё ишларидан буткул қўл силтаб, тоғу тошларга чиқиб кетган эди. Подшо Кунтуғди элиг томонидан унга бир неча бор мактуб юборилиши, Ўгдулмиш воситасида олиб борилган тadbирлар натижасида у сарой ишларига ёрдам беришга рози бўлади ва подшо ҳузурига келади.

Моддиюнчилик (материализм) таълимоти даври тазйиқи сабабидан мазкур образнинг чинакам моҳиятига чуқурроқ кириб бориш ва жаҳон адабиётидаги ўрнини тайин қилиш масаласи билан шуғулланишнинг ўзи мумкин бўлмаган иш бўлиб, хусусан, ундаги мистик дунёқараш масаласи табу (таъқиқланган) мавзулар сирасига кирар эди.

Мустақиллик шарофати билан Ўзбекистон дунё ҳамжамиятига тўлақонли аъзо бўлганидан сўнг бу борадаги тўсиқлар ҳам олиб ташланди. Мазкур масалага республикамиз тадқиқотчилари ҳам ўз муносабатларини билдира бошладилар [2.18-19], [3.65]. Улар Ўзғурмиш образи сиймосида буддавийлик ва тасаввуфий дунёқараш масалаларига тўхталиб, ундаги зоҳидлик, таркидунёчилик хусусиятлари бўлганлигини эътироф этадилар. Шунини таъкидлаш лозимки, хориждаги бир қатор замонавий туркшуносларнинг тадқиқотларида таъкидланишича, тасаввуфнинг дастлабки шаклланиш боқичларида сўфийлар Ўзғурмиш каби таркидунёчиликни ихтиёр қилганлар. Бу ҳақда Юсуф Хос Ҳожибнинг замондоши Имом Ал Ғаззолий таълимотида ҳам алоҳида ўрин берилган [4]. Ўзғурмиш образи тўғрисида чет эл мамлакатларида олиб борилган ишлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. У ҳақда жиддий шуғулланганлардан бири бу америкалик туркшунос олим Р.Денкоффдир. Америкалик олимнинг қарашлари биздаги Қутадғу билигшунослардан бир қадар фарқ қилади. Унинг бу борадаги махсус тадқиқотидан таржима намуналари республикамизда чоп этиладиган “Жаҳон адабиёти” журналича [5.148-157] ҳам эълон қилинди. Мазкур ишда “Қутадғу билиг”ни икки қисмга бўлиш лозимлиги кун тартибига қўйилади. Яъни биринчи қисмга асар муқаддимасидан 3120-байтгача бўлган воқеалар. Бунга асосан, муқаддима ҳамда Кунтуғди элиг, Ойтўлди, Ўгдулмиш ораларида бўлиб ўтган мулоқотлар баёни. Унда анъанавий “Шоҳлар ойнаси” жанри асосида билим, заковат, нутқ, саховат тўғрисида ўғит берилади ва муаллифнинг китобга ном берилиши ва узрини айтилади. Асарнинг иккинчи қисми ҳар томонлама янги мавзуга бағишланганлиги таъкидланади. У ҳам бўлса, жамиятнинг сиёсий мафкураси ва шахснинг дин-виждонга муносабати масалаларидир. Ушбу муаммо Ўзғурмишнинг Ўгдулмиш билан бўлган мунозарали суҳбати давомида ёритилганлигига эътибор қаратилади. Ҳақиқатдан ҳам Юсуф Хос Ҳожибнинг таркидунёчиликни ихтиёр қилган кишидан дунёвий

амалларни ҳам бажаришга қайтувчи образни яратиши Ўрта аср мусулмон оламида, қолаверса, тасаввуф фалсафасида ўзига хос бурилиш дейишга арзигулик ҳодиса эди. Роберт Денкоффнинг шаҳодат беришича, Ўзғурмишнинг Ибн Синонинг “Ҳайъ ибн Яқзон” (Уйғоқ ўғли тирик) асари қаҳрамони билан муштараклиги бор. Шарқ мутуфаккирлари томонидан яратилган ана шундай ўлмас асарлар ўша даврлардаёқ араб тилидан латин тилига ўгирилган ва Европада кенг тарқалган эди. Бу эса, ўз навбатида Ғарбнинг Уйғониш даврига қадам қўйишига жиддий туртки бўлди. Хусусан, итальян адабиётининг титанлари Алигъери Данте ва Жованни Боккаччо ижоди бевосита Шарқ адабиёти таъсирида гуллаб яшнаганлиги тўғрисидаги таниқли адабиётшунос олим Н.Комиловнинг махсус тадқиқотини айтиб ўтиш ўринли [6]. Шунингдек, асарнинг русча нашрига ёзган сўнгсўзида академик А.Н.Кононовнинг мана бу фикри ҳам киши эътиборини тортади: “Қутадғу билиг” – дидактик поэма бўлиб, унинг илдизлари анчагина олис даврларга бориб тақалади. Мазкур жанрдан қадимги мисрликлар, ҳиндлар, араб ва форслар (“Сиёсатнома” ва “Панднома” асарлари каби) ҳам хабардор эдилар. Кейинчалик, Ғарб Ренессанси даврига келиб, Европаликлар ўзларининг одоб ҳақидаги қарашларини ифодалаш учун мазкур “Ойна” дан фойдаландилар. [7.495-517].

“Қутадғу билиг”ни бутун дунёга машҳур қилган, хусусан, океан ортидаги олимлар эътиборини тортган Ўзғурмиш образи хусусиятларини таржимада нечоғли аниқ, аслиятга мос гавдалантиришнинг аҳамияти бениҳоя катта. Қадимги туркий обиданинг немис ва инглиз тилларидаги таржималарида сохта муқобиллик домига тушиб қолиш ҳоллари мавжуд. Бу асосан, мутаржимларнинг асардаги қадимий сўзларнинг ҳозирги замон туркий тилларидаги ҳолати билан айнан алмаштириш ёки транскрипциялашни нотўғри амалга оширишлари натижасида келиб чиққан.

Қуйидаги мисолга эътибор берайлик:

Ажун бир тушун-ул корун бир тушун

Бу тушун копар сэн тушун-ул ажун (1375-байт)

Маъноси:

Дунё бир работдир, кўргин бир работдир,

Бу работдан қўзғоласан, бу дунё работдир. (1375-байт)

В.Радлов таржимаси:

Die Welt, die Erde ist ein Absteigequartier, deine Auge ist ein traumfangen,

Hebst dues vom Traume auf, (so siehst du, dass) die Welt nur ein Absteigequartier ist. [8. 128/11].

(Яъни дунё, ер бу йўлдаги қўниб ўтиш жойидир, кўзларингни уйқу босибди, уйқудан уйғон. Кўраяпсанми, дунё бир қўниб ўтиш жойидир), деб мазкур саҳифа матни остида қуйидагича изох беради: Der Ausdruck “коезун пір тужун”. Hier muss “тужун” der Casus instrumentalis von “туш” (Traum) sein. Ich nehme an, das ein Verbum (жабылмыш) aufgefallen ist und übersetze: “deine Auge sind traumgefangen” [8.128]. Бу ерда В.Радлов қадимги туркий сўзларнинг ҳозирги замон ўзбек тилидаги мавжуд бўлган муқобилларига алданиб қолган. “Қутадғу билиг”даги “тушун” сўзи “Древнетюркский словарь”да *работ, тўхташ ва дам олиш жойи* маъноларини ифодалаши айтилади. Мутаржим эса, унинг ҳозирги ўзбек тилидаги “туш” варианты билан алмаштириб, уйқу маъносида тушунган. В.Радлов матнидаги бу номувофиқликни америкалик мутаржим Р.Денкофф инглизча таржимада тузатган:

1388: The world is one caravan –stop, your grave is another, and when this halting stage is raised, the afterworld is the caravan-stop. [9. 85.](*Бу дунё карвонлар тўхтаб ўтиш жойи, вафот этсанг бошқа жойда бўласан. Агар бу тўхташ жойи ўрнидан қўзғолса, ўзга дунё сенга тўхташ жойи бўлади*).

Ўзғурмиш учун бу дунё– *тутиб бўлмас кўланка, тутқуч бермас шарпадир*:

1396: Сақығ-ул кору бэрсэ дунйа иши
Тутайын тэйу сунсэ йитрур киши

Маъноси:

Кўрсанг дунёнинг ишлари бир соқығ кабидир,
Тутайин деб қўл сунса, киши уни йўқотади.

В.Радлов таржимаси:

Die Dinge dieser Welt sind die Funken(?) anzusehen,

Streckt er die Hand aus, sie zu fassen, so verliert sie der Mensch. [8.447.] (*Яъни дунёнинг ишлари ялт этган шуълага ўхшайди. Тутиш учун унга қўл узатса, инсон уни йўқотади.*)

Аслиятдаги *сақығ* (Яъни *Зухра, Ноҳид, Етти қароқчи, учинчи фалак юлдузи, кўчма маънода тутқуч бермай кўчиб юрувчи, шарпа, сароб*) – таржимада *die Funken* (*шуъла*)га айланган. Бундай хатолар аслиятдаги “туби йэл турур дунйа” (дунё бўрон, шамол кабидир)

даги “туби йэл” (бўрон, шамол)ни ҳозирги замон туркий тилларидаги “туби” (таги, асоси) билан аралаштириб юбориш натижасида немисча таржимада *der Grund der Welt ist Wind* (дунёнинг асоси шамол) тарзида берилишини кўришимиз мумкин. Ана шундай хатоларга айрим ўринларда инглизча таржимада ҳам йўл қўйилган. Аслиятда дунёнинг ёлғончилиги таъкидланиб, уни қанча бегларни қаритса ҳам, ўзи қаримаслиги айтилади. Инглизча нашрда эса, аслиятдаги “бег” (бек)ни ҳукмдор маъносида эмас, балки унга нисбатан торроқ бўлган *husband* (оиладаги эр) сифатида тушунилади. Натижада таржимада унга мос бўлган “*many husband she has caused*” [9.85], (яъни кўплаб эрларни қаритган енгилтак аёл) ҳам пайдо бўлади.

“Қутадғу билиг”даги Ўзғурмиш дунёқарашини, унинг маънавий олами хусусиятларини Ғарбий Европа тилларида қайта яратишда аслиятдаги тарихий-миллий ўзига хос жиҳатларни бир қадар замонавийлаштириш ҳамда батафсиллаштириш тамойили кўзга ташланади. Ўзғурмиш учун бу дунё фақат мол-мулк тўплаш учун бир сарой ёки аламдан бошқа нарсаси бўлмаган бир зиндондир. Ана шу жиҳатлар таржималарига эътибор берайлик:

1429: Сарай бил ажунны бу қазғанч йэри

Неку булса мында нару ыд йуры

5077: Тунэк-ул бу дунйа э дунйа беги

Тунэк ичрэ болмас сақынчтэ они

Маъноси:

Дунёни бир сарой деб бил, у (мол-мулк) қозониш жойидир,

Бундан нимаики топсанг, нариги (яъни у дунёга) суриб юргин.

Бу дунё зиндондир, эй дунё беги,

Зиндон ичра аламдан бошқа (наrsa) бўлмайди.

В.Радловнинг немисча таржимаси:

Ein Gebaeude ist diese Welt, ein von ihm erworbener Platz,

Wie es auch sei, von hier mache dich auf, ziehe weiter! (267)

Ein Gefängniss ist diese Welt, erhebe den Sinn,

Erstrebe andere Ordu und Ael, du Sanfter, Gelassener!

Маъноси:

(Бу дунё у (худо)томонидан барпо қилинган бир бинодир,

Бу ердан керагини топсанг, уни кейинга сургин.

Бу дунё бир турмадир, ақлу-ҳушингни кўтар,

Ўзга Ўрда ва Элга интил, эй мулойим,

Аслиятдаги мол-мулк тўплаш жойи бўлмиш саройга ўхшатишган дунё, немисча таржимада – “*Ein Gebaeude*” - оддий бинога айлантириб қўйилган. Шунингдек, аслиятдаги “*Тунэк*” (зиндон) ҳам – *Gefaengniss* (турма) тарзида ўгирилади. Бу билан қадимги ўтмишда яратилган асардаги миллий-тарихий колоритни акс эттирувчи сўз бир пайтнинг ўзида ҳам соддалаштирилган, ҳам замонавийлаштирилган. Бундан ташқари, Ўзғурмиш ушбу сўзларни Кунтуғди элигга жавоб тариқасида, “*эй дунё беги!*” деб ўзига хос мурожаат қилади. Аммо таржимада бу жиҳат ҳам нотўғри акс эттирилган. Яъни уни *du Sanfter, Gelassener!* деб ўгирилади. Немис тилида *sanft* - мягкий (юмшоқ), нежный [10.703] (нозик), *Gelassenheit* – спокойствие (хотиржамлик, хладнокровие (совуққонлик), невозмутимость [11.348.] (вазмин, юраги кенг) маъноларини ифодалаши кўрсатилган. Натижада “Қутадғу билиг”да акс этган ўша даврга хос подшога бўлган ҳурмат, сарой этикети кўпол равишда бузилган. Инглизча нашрда бу жиҳат тузатилган: *This is a caravan serai, a place of earnings: whatever you gain here, consign it there. This world is prison. O prince of this world and in a prison there is naught but pain and sorrow*[9.208]. (Бу карвонсарой, фойда олинадиган жой: сен бу ердан нима наф кўрсанг, у ёққа ўтказгин. Бу дунё бир турмадир, эй шаҳзода, турмада эса, қайғу ва аламдан бошқа нарса бўлмайди). Шунингдек Р.Денкоффда ҳам батафсиллаштириш тамойили кўринади. У аслиятдаги *сақынч* (алам)ни янада кенгайтириб, *pain and sorrow*(қайғу ва алам) деб беради.

Яна бир ўринда Ўзғурмиш бу дунёни ясатилган дастурхонга ўхшатиб, инсонлар унинг неъматларидан пича ейишлари мумкинлигини, айтади:

5226: Бу дунёя этиглиг бу тэрги саны
Йурығлы бу йалнуқ бичэ йэр аны

Маъноси:

*Бу дунё ясатилган дастурхон кабидир,
Юрувчи инсон ундан пича ейди.*

В.Радловда:

Was die Welt bereitet? Halte für einen Gasttisch!

Die vorüberziehenden Leute verzehren Alles. [8. 449.]

(Дунё тайёрлаб берган нарсаларни меҳмонлар столи учун сақла!
Ўткинчи инсонлар уларнинг ҳаммасини паққос туширишади.)

В.Радлов таржимасида аслиятдаги байтда келтирилган бу дунё образи ва ундаги неъматлардан пича тановвул қиладиган инсонлар (икки образ) ёнига учинчи, ўткинчи инсонлар учун дастурхон ҳозирлайдиган махсус кишилар ҳам қўшилиб қолган. Бундан ташқари, “Қутадғу билиг”нинг қадимги туркий матнидаги дастурхондан “пича ейиш” эмас, балки унинг ҳаммасини *паққос тушуриш* талаб қилинади. Бу аслият мантиқига асло тўғри келмайди. Инглизча таржима аслиятга анча яқин келади: (9. 213) This world is like a table spread. How much can a man eat while he lives? (*Бу дунё безатилган столга ўхшайди. Инсон ҳаёти давомида ундан қанча тановвул қила оларкин?*). Р.Денкофф инглизча таржимадаги хатоларни тузатган бўлса-да, туркий аслиятдаги дунё дастурхони неъматларидан пича ейилиши мумкин бўлган мантикқа ўзига хос яна савол билан жавоб қайтаради. Бу бизнингча, ўзига хос талқин. Уни аслида хато деб бўлмайди.

Ўзғурмиш кўнгли тоза инсон. Унинг қалбида аввало яратган Худога ва унинг севган бандаларига муҳаббат бор. У ўзига яқин кишиларни унутмайди, доимо кўнглининг тўрида сақлайди. Фақат инсоният яшаб турган жамиятда ҳалол билан ҳаром аралашиб кетганлиги, бевафолар кўпайиб бораётганлиги боис, ҳеч кимни кўргуси йўқ. У яқин қариндошларига қўшилишни истамаса ҳам, кўнгли, қалби улар билан бирга. Ораларидаги масофа узоқ бўлса ҳам кўнгиллари яқин. У бу ҳақда шундай дейди:

3642-44: Эди йақшы аймыш сэвитмиш киши

Вафақа жавықмыш сэвуглэр башы:

Йақын болса конлун йырақ йэр йақын

Йақынлық вафасы конулкэ бақын.

Туғардын Батарқа бир орлам йэр ул

Вафа бирлэ булса йақынлық ҳақын.

Маъноси:

Севган киши жуда яхши айтибди,

Вафо билан донг таратган севишганлар боши:

Кўнгил яқин бўлса, йироқ ер яқиндир,

Яқинлик вафоси (нинг уйи) кўнгилга назар сол.

Шарқдан Ғарбгача (бўлган масофа) бир ўрлам ердир,

(Агар) яқинлик ҳақини вафодан топадиган бўлса.

“Қутадғу билиг”нинг дастлабки бобларидан бошлаб баркамол инсон ғояси илгари сурилади. Хусусан, инсоннинг ички дунёсига, руҳий покликка алоҳида аҳамият берилади. Кўнгилни соф тутиш,

унда кек, араз сақламаслик, эгриликка йўл бермаслик ғоялари илгари сурилади. Инсоннинг ҳар томонлама етук бўлиши учун унинг касб-кори, соғлиғи, ташқи кўриниши ҳам кўримли бўлиши кераклиги ўқтирилади. Юқорида Ўзғурмиш тилидан айтилган байтларда кўнгил бир-бирини севса, масофа узоқ бўлса ҳам кўнгиллар яқин бўлиши айтилади. Бу ўринда Юсуф Хос Ҳожиб *Тугардын Батарқа (Шарқдан Ғарбгача)* тушунчасини бежиз қўлламайди. Бундан муаллифнинг бутун башарият, бутун дунё халқлари ўзаро яқин бўлишлари керак, деган ғояни англаб олиш қийин эмас. Яқинлик эса бир-бирига вафо қилишдан бошланади. Вафонинг уйи эса кўнгилдир,- дейилади. Энди ушбу тасвирнинг немисча таржимасига эътибор қаратайлик.

В.Радлов таржимаси:

Ist man mit dem Sinne nah, so ist auch das ferne Land dir nah,
Dem gleichgueltigen Sinne ist nur Nahe nah.
Vom Osten bis Westen ist alles Land sein Eigen,
Wenn man nach dem Interesse den Werth der Nahe beuttheilt.[8.
318.]

(Агар ақлу хуш яқин бўлса, узоқ мамлакатлар ҳам сенга яқин бўлади, Ақлу хуши бефарқ кишига фақат яқинида турган кишигина яқиндир.

*Агарда бир-бирига яқинлик жиҳатидан баҳо берилса,
Шарқдан Ғарбгача бутун ер муайян бир мулкдир.)*

Юсуф Хос Ҳожиб *йақынлық вафасы конулкэ бақын* (Яъни *яқинлик вафоси (нинг уйи) кўнгилга назар сол*) деб тасвирланади. В.Радлов эса, *Яқынлык вафасыз конулга яқын*, деб янглиш транскрипция қилади. Биргина *вафасы ни вафасыз деб* тушуниш натижасида яқинлик вафосининг уйи бўлган кўнгил - *gleichgueltigen Sinne* (*ақлу-хуши бефарқ киши*) деб талқин қилинади. Натижада аслият моҳияти бутунлай ўзгаради. Ўзғурмиш кўнгил уйи вафосиз ақлу-хушга айлантрилади. Бу эса ўз-ўзидан бошқа чалкашликларни ҳам етаклаб келаверади. Немисча таржимадан фақат Шарқдан Ғарбгача бўлган ерларнинг яхлит бир мулк эканлигини билиб олинади холос. Охир-оқибат “Қутадғу билиг”даги - *масофа қанчалик йироқ бўлса ҳам кўнгиллар яқинлиги муҳимдир*, деган ҳикмат таржима ўқувчисига етказилмаган. Асарга нисбатан В.Радлов қўллаган нотўғри транскрипция ва у келтириб чиқарган

хатоликлар, нафақат немис тилли ўқувчилар, балки бутун дунёда “Қутадғу билиг” матни билан шуғулланувчи тадқиқотчиларга ноқулайлик туғдирганлигини айтиб ўтиш жоиз. Асарнинг ҳозирги туркча, ҳозирги ўзбек ва инглиз тилларидаги нашрлари босилиб чиққандан сўнггина бу муаммога барҳам берилди.

“Қутадғу билиг” асари қаҳрамонларининг маънавий-сиёсий оламини таржимада қайта яратиш масаласиги оид кузатишларимиздан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

“Қутадғу билиг” персонажлари маънавий-сиёсий олами, ундаги қаҳрамонларнинг дунёқарашлари бу асар поэтикаси масаласи билан чамбарчас боғлиқ. Муаллиф ана шу жиҳатларни бадиий ифодалаш учун турли хил тасвир воситаларидан маҳорат билан фойдаланган. Таржимада ушбу жиҳатларни тўғри акс эттириш мутаржимдан аслият моҳиятига чуқурроқ кириб боришни талаб қилади.

Асар персонажлари маънавий-сиёсий дунёқарашларининг айрим жиҳатлари немисча ва инглизча нашрларда ҳали талаб даражасида акс эттира олинмаган. Таржимада замонавийлаштириш ва батафсиллаштириш тамойилларини қўллашда кўпинча немис мутаржими, айрим ўринларда америкалик таржимон ҳам меъёрни сақлай билмаганлар.

Ҳар икки таржимани аслият билан ўзаро қиёслаганда мазкур жиҳатлар немисча нашрга нисбатан инглизча таржимада аниқроқ, аслият моҳиятига яқинроқ келади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Қ. Каримовники. - Тошкент: Фан, 1971. – 964 б.
2. Ёқубов А. “Қутадғу билиг”да давлатчилик концепцияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1997. – 64 б.
3. Имомназаров М. Юсуф Хос Ҳожиб. – / Буюк сиймолар, алломалар. – Тошкент, 1995. – Б.65.
4. Ал Ғаззолий. “Ихёу улумид-дин” (Дин илмларини жонлантириш). Тошкент: Мувароуннаҳр, 2003. – 231 б.
5. Денкофф Роберт. Бахту-тахтга элтувчи билим // Жаҳон адабиёти. Инглиз тилидан З.Содиқов таржимаси. - Тошкент: Ноябрь 2005. - Б. 148-157.

6. Комилов Н. Ибн Сино ва Данте. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. - 234 б.
7. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Нега бундай деймиз. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. - Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
8. Kutadku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo. Herausgegeben von Dr. W.Radloff. - St. Petersburg, 1910. - 560 S.
9. Yusuf Khash Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. - Chicago-London: University of Chicago Press, 1983. - 281 p.
10. Deutsch-Russisches Wörterbuch. Herausgeber A.A.Leping. - M.: Enzyklopedia, 1971. – 990 S.
11. Русско-узбекский словарь.- Ташкент: Уз.СЭ., 1984. – 740 с.
12. Herder J.G. Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. 4 Teile. Riga und Leipzig, 1784.

Обиджон Каримов

Наманган давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди

Муродил Мирзаев

Тошкент ахборот технологиялари университети
Фарғона филиали доценти,
филология фанл., номзоди

ШАРҚ ВА ҒАРБ МУМТОЗ ДАВРИ АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА ПОЭТИКА МАСАЛАСИНИ ЎРГАНИШДА ЎЗARO ТАЪСИР ТАЛҚИНИ

Аннотация. Ушбу мақолада Ғарб ва Шарқ мумтоз адабиётшунослиги тарихида поэтика масаласига бағишланган Аристотель, ал-Киндий, ибн Рушд, Абу Наср Форобий, ибн Синоларнинг асарлари, илмий-адабий қарашлари, қиёсий-танқидий

таҳлилдан ўтказилиб, бу соҳадаги ўзаро таъсир масаласи ўрганилган.

Калит сўзлар: адабиётшунослик, аруз, поэтика, шеършунослик, Шарқ ва Ғарб адабиётшунослиги, Араб адабиёти, дoston, эпос, “Поэтика”, “Девону луғотит-турк”, ўхшатиш (мимесис), қиёсий-танқидий таҳлил, драма, дидактик адабиёт.

Annotation. In this article the works of Aristotle, al-Kindi, ibn Rushd, Abu Nasr al-Farabi, Ibn Sina, whose works are devoted to the issue of poetics in the history of classical literature of the West and the East, the issue of interaction in this area has been studied by analyzing their scientific and literary views.

Key words: literature, aruz, poetics, poetry, the literature in the East and west, Arabian literature, types of folklore: doston (poems), epos, “Poetics”, “Devonu-dictionary of Turkic”, analogy, comparative-critical analysis, drama, didactic literature.

Адабиёт илми аҳлига маълумки, фанлар ривожига жараёнини, тараққиётининг гумумий ва жумҳурий қонуниятларини яхши ўрганмай, бирор жиддий илмий ҳулоса чиқариб бўлмайди. Мумтоз адабиётшуносликда метрика (аруз) ва поэтика бир доирада талқин қилинган. Буларни бир умумий фан – шеършунослик бирлаштиради. Бундан, демак, ижтимоий-маданий алоқалар ва таъсир муаммоларини маълум шароит ва замонга нисбатан ўрганиш зарурияти олдимизда кўндаланг бўлади. Чунки таъсир қилувчи ва таъсирга учровчи (таъсирланувчи) томонлар, одатда, жамият ривожининг турли боғоналарида мавжуд бўладилар. Шунга кўра шеършуносликнинг поэтика, метрика каби соҳаларини ўрганиш мумдавиж (икки томонлама) хусусиятга эга: таъсир ва таъсирланиш. Шу нуқтаи назардан тушунилганда, Аристотел, Ибн Рушд, ал-Киндий кабиларнинг айрим илмий арузий-поэтик қарашлари ва ёзган асарлари бир тарафдан ҳамда бизнинг Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд аз-Замахшарий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобурларнинг назарий ва амалий фаолиятлари бошқа тарафдан ўзаро ҳамкорлик изларини ўзида акс эттирувчи манбалар сифатида қаралмоғи лозим.

Бундан ташқари, ҳар иккала тараф, айниқса, туркий шарқ олимларининг поэтика масалаларини, Европа адабиётшуносларидан

фарқли тарзда, шеършунослик нуқтаи назаридан амалийлаштиришлари учун араб адабиётида ҳам, туркий адабиётда ҳам етакчи бўлган лирик тур намуна бера олар эди.

Арабларда шеърят ўзгача тараққиёт йўлини босиб ўтди. Маълумки. Араб поэзияси дастлаб лирикадангина иборат эди [1. Шавкий Д. 1974. 44]. Араб адабиёти тадқиқотчиларининг таъкидлашларича, ўша давр араб шоири жамият борасида кенг камровли маълумотга эга эмасди, унинг мушоҳада кўлами ниҳоятда чегараланган эди. Шоир ўз эҳтиёжи билан машғул, ўз “ҳақиқати” билан зоҳидларча яшарди[2 Баҳаъу-д-дин ‘А 1950. 45].

Кўриниб турибдики, жоҳилият даври шоирида эпосга ҳам, драмага ҳам эҳтиёж бўлмаган. Араб шеъриятида лирика мелоднинг VI-VII асрларида ўзининг юксак чўққисини забт этди. Испаниялик машҳур арабийзабон шоир ва олим Ибн Абд Раббих (760-839) томонидан Абду-р-Раҳмон ан-Носирнинг қаҳрамонликлари мадҳ этилган дoston араб эпосининг илк арзирли намунаси эди деса бўлади. Бу йўналиш кейинчалик Лисону-д-дин ибну-л-Хатиб (1313-1374) томонидан анча ривожлантирилди.

Журжий Зайдоннинг мулоҳазасига кўра, араблар анча илгари ҳам эпик назмда ижод этган бўлишлари керак; унинг воситасидагина ўз олиҳалари Ҳубол Ал-Лот ва ал-Уззолларга мурожаат қилишган. Бироқ ўша қадимда яратилган эпос намуналари изсиз йуқолган, “ёзма қайди бўлмагани учун асрлар суронида йитиб кетган, эсан чикқан” [3 Журжий З. 1952. 60]. Ёки, бизнингча, араб эпоси халқ китоблари шакл-мазмунига сингиб кетган.

Оврупода сўнгги урф бўлган фикрга мувофиқ, ислом бўсағасидаги адабий вазиятгача араб шеърияти узоқ тарихга эга бўлган. У ўз эпик ёшлик даврини аллақачон босиб ўтган, йигитлик даврини – лирикани бошидан кечирмоқда эди. Унинг эпик давридан, табиийки, ҳеч қандай ёдгорлик қолмаган.

Туркий ёзма адабиёт ҳам шарқона назира – ”Поэтика”лар яратилгунга қадар аввалроқ “Девонул-луғатит турк” асаридаги шеърӣ парчаларда, кейинроқ дидактик адабиёт намуналари бўлмиш “Қутадғу билиг”, “Хиббатул ҳақойиқ” дostonларида, ва, ниҳоят Хоразмий “Муҳаббатнома”си, Яссавий “Ҳикматлар”и, Лутфий ва Отойи ғазалларида араб ва турк арузини синтез қилиб улгурди. Бу билан эса, маълум маънода, шарқ адабиётшунослигидаги поэтиканависликка ўзига хос мазмун-мундарижа бахш этди.

Шарқда буюкларга эргашиш ёки жўнроқ сўзлаганда, “ундайлар ҳақида фикр- мулоҳаза билдириш, айрим рисоалар бағишлаш” олийжаноб бурч бўлган [4. Ирисов А.1980.18]. Бу ўринда кенг тарқалган хамсанавислик, мухаммас, назира, татаббулар битиш кабиларни келтириш мумкин. Амир Хусрав Дехлавийнинг “Дарёи аброр”ига жавоб тариқасида ёзилган Абдурахмон Жомийнинг “Лужжату-л-асрор” асари ҳамда унга Алишер Навоийнинг “Тухфату-л-афкор” билан жавоб бериши ҳам бунинг мумтоз мисолидир.

Шарқдаги тўрт арабийнавис олимлар: Форобий, Киндий, Ибн Сино ва Ибн Рушднинг Аристотел “Поэтика”сига акс-садо бериб асарлар ижод қилганлари ана шундай адабий ҳодиса меваларидир. Бу олимларнинг ҳар бири елкасига тушган юк енгил эмасди. Дастлабки шарт шуки, Биринчи муаллим (Аристотель) билан яхши ниятдагина беллашиш мумкин эди. Иккинчиси, етарли даражада чуқур билимга эга бўлмай туриб, ишда муваффақият қозониб бўлмаслиги бошданок аён эди. Учинчиси эса, мақсад очик кўриниб туриши ва очик илмий ифодани топиши керак эди.

Ва, ниҳоят, тўртинчидан, Аристотель “Поэтика”сига жавоб тарзида ёзилган ушбу асарлар ҳам ҳудудий, ҳам мазмуний, ҳам шаклий ўзгача адабиёт - Шарқ адабиёти мисолида, ўн асрлик амалий намуналари таҳлили асосидаги назарий мулоҳазалар хулосасидан иборат эди. Бу ҳақида Абу Али ибн Синонинг ўзи айтган эди: “Биринчи муаллимнинг “Поэтика” китобидан яроқли ярминигина қолдирдим; унча кўп фурсат ўтмай, биз унга ижодий ёндашувга интилуرمىз”[5 Абу Али ибн Сино. 1977.80].

Аристотель “Поэтика”си Шарқ илмининг буюк заҳматкашлари иштироки билан бизда энг машҳур асарлардан бири бўлиб қолганида, у Европада деярли унутилган эди. Ха, “Поэтика” Шарқда Европадагидан анча олдин шуҳрат топди. Арабийзабон адабиётшунослар бу борада жидди-жаҳд билан сидқидил хизмат қилдилар. Ибну-н-Набим машҳур “Фехрист” асарида ёзади: “гап Бутиқо (Поэтика) устида боради. Уни сурёнийчадан Абу Бишр Муттий арабчалаштиради. Яхё ал-Умидий ҳам таржима қилган. Ал-Киндийда бу китобнинг талхиси (қисқача баёни) бор” [6 Надим. 1978. 250].

Шарқ адабиётшунослиги поэтика масалалари билан европаликлардан анча олдин шуғуллана бошлади. “Мумтоз анъанавиятимиз араб танқидчилигига шундай бир атама тақдим

қилдики, атама зотининг бунақа зўрини илмнинг энди кўриб туриши эди. У – “тақлид” (ёки ўхшатиш, мимесис, муҳокот) эди. Мумтоз тақлидият шеър тушунчасини, санъатлар тушунчаларининг ҳаммасини табиатга ўхшатиш асосига қурилган деб асослайди” [7. Р. Махмуд.1968, 14].

Ўша қадимда бу атама ўз маъноси атрофида кенг баҳс қўзғатган, бу тушунчага қамралувчи санъатлар ичра тортишувлар бўлганди. “Мимесис” - Шарқ шеърияти динамикасини белгилаган.

Абул-Валид ибн Рушд “ўхшатиш” (мимесис)ни шеърий нуқталарда уч нуқтаи назар эътибори билан талқин қилади. Булар унингча - куй, вазн, ташбихдир. Уларнинг ҳар бирини бошқасидан алоҳида, якка ва ажратилган талқин қилишимиз мумкин. Бамисоли кучнинг сибизгада, вазннинг рақсда, ўхшатишнинг сўзда мавжудлигидек [8 А. Валид. 1978. 90].

“Шоирлар моҳиятнинг асл мағзини равшанлаштириб олишлари керак”. Бу таъриф Аристотель-ғояларининг яшашга қобиллигини кўрсатиб турарди. Буни бизникилар ўша қадимдаёқ сезишган, арабийнавис адабиётни ундан баҳраманд бўлишига ундашганди. Яна бир хосса шуки, ўзлари ҳам биринчи муаллим фикрларини янги ғоялар билан тўлдиришганди.

Абу Наср Форобий (879-950) фалсафада, мусиқада хассос бўлиш билан бирга, шеършуносликда ҳам билимдон ижодкор эди. Унинг “Шеър санъати ҳақида рисола”асари аслида Аристотель “Поэтика”сига жавоб эди. Рисоладан мақсадини унинг ўзи ифодалаб дейдики, “донишманд Арасту шеър борасидаги ўз тадқиқотини тугата олмаганди. Эндиги вазифа - ундан ҳозир ҳам фойда келтирадиганини аташ ва уларни изоҳлашдир”.

Форобийнинг бу асари дастлаб Лондонда “Шарқ тадқиқотлари журнали” томонидан ҳинд департаментидаги кутубхонада сақланаётган қўлёзма асосида чоп этилган. Олим Абду-р-Раҳмон шу нашрдан нусха кўчириб, ўзини “Аристотель Поэтикаси” (Қоҳира, 1971) китобига киритган.

Абу Али ибн Сино Шарқ ва жаҳон поэзиясига, шеършунослигига улкан ҳисса қўшган аллома. Унинг улуши икки йўналишда эканлиги қайд этилган. Биринчиси бевосита поэзиянинг ўзида, - Ибн Сино истеъдодли шоир ҳам эди. Шоир Абу Алининг бадий асарлари, қасидалари ва назмлари фалсафий йўналиши билан ажралиб туради, чуқур тафаккурга ва хулосага ундайди.

Иккинчиси шуки, Абу Али ибн Сино Ўрта асрларда Шарқда жуда кенг тарқалган илмий поэзиянинг асосчиларидан эди. Ибн Синонинг шеърий мероси, шубҳасиз, араб тилидаги назмга қўшилган ҳиссадир. Шунингдек, у бизнинг меросимиз, бизнинг мулкимиз, умумжаҳон маданияти хазинасидаги улушимиздир.

Шайхурраиснинг шеършуносликка бағишланган илмий-назарий мероси орасида “Шифо” асари таркибига киритилган қисми анча эътиборлидир. У устоз Бадавий томонидан алоҳида нашр этилган (Абу Али ибн Сино. Шифа. 9-банд: Ши’р. Қоҳира, 1966).

Китобнинг муқаддимасида ишора қилинишича, алломамиз уни Аристотель “Поэтика”си таҳлилига бағишлайди. Китобни варақлар эканмиз, унда Ибн Сино Аристотелнинг адабиётшуносликка, шеършуносликка доир фикрлари оша Шарққа хос янги поэтика, янги шеършунослик ижодкори сифатида кўринади. Булар Ибн Синонинг умумшеършунослик қарашларининг таркибий қисмидир.

Ибн Синонинг адабиётшуносликка доир мероси орасида яна бир аруз ва поэтикага тегишли “Маъани-ш-шиър” (“Шеърдаги маънолар”) бўлиб, у “Китабу-л-мажму” тўпламига киритилган ва “Арудий ҳикмати” номи билан машҳур ва доктор Салим Солим томонидан нашр этилган (Қоҳира, 1969).

Ўзбек адабиётшуноси Иззат Султоннинг маълумотларига кўра, Абу Али Ибн Синонинг шу фанлар жумласига кирувчи “Му’тас. Иму-ш-шу’аро” (“Шоирлар паногоҳи”) деган асари бор. Кўпроқ адабиёт тарихига оид бу асар асосан шеър назариясидаи баҳс қилади [9 И. Султон.2005.31]. У ҳам Ибн Синонинг илк тадқиқотларидан бўлиши мумкин.

Биз бу мақолада илк мумтоз даврда араб тилида шаклланган шарқона адабиётшуносликнинг икки соҳаси – метрика ва поэтика борасидаги илмий тафаккур ва ижодий алоқаларга сиртдан ва бир қадар равон назар ташладик. Мавзу кенг ва сиймолар кўп, у алоҳида ва синчков ўрганишга муҳтож деган фикрдамиз.

Адабиётлар

1. Шавқий Дайф. Дира.сат фи-ш-ши’ри-л-’арабий, Қоҳира, 1974; Б.44.
2. Баҳаъу-д-дин ‘А.қил. Шарх.у-л-Алфия, 1950, Қоҳира, 1950; Б.45.
3. Журжий Зайдон. Тариху адиби-л-лугати-л-’арабийя, 1952, Қоҳира, I; Б.60.

4. Ирисов А. Аристотель ва Ибн Сино поэтикасига доир. Қ-нг: тўплам “Абу Али ибн Сино”. Т., 1980; Б. 18.
5. Абу Али ибн Сино. Шифа. 9-Банд: Шеър. Қоҳира, 1966.
6. Ибну-н-Надим.Фехрист; 1978. Б.250.
7. Раби.‘ий Махмуд. Фи. Накди-ш-ши’р. Қоҳира, 1968, Б. 14.
8. Ибн Рушд Абу-л-Валид. Шарх.у-л-уржу.за фи-т-тибб. Қоҳира, Б.90.
9. Султонов Иззат.Адабиёт назарияси, Т., 2005, Б.31.

Матлуба Жабборова,
Алишер Навоий номидаги Тошкент
давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети катта ўқитувчиси, PhD
mdjabborova86@mail.ru

НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА БАҲРОМ ОБРАЗИ

Аннотация: Бадиий адабиётда анъанавий образларнинг ўрганилиши бўйича айрим тадқиқотлар олиб борилган. Анъанавий образнинг пайдо бўлиши, турли асарлардаги талқини ва маълум ижодкор томонидан қўлланилишини илмий кузатиш жараёни – бу алоҳида тадқиқот талаб этадиган кузатувдир. Навоий ғазалларидаги анъанавий Баҳром образи талқинининг ёритилиши ана шу кузатувнинг дастлабки ҳосиласидир.

Abstract: Some studies have been conducted on the study of traditional images in fiction. The process of scientific observation of the emergence of a traditional image, its interpretation in various works and its use by a certain creator is an observation that requires a separate study. The interpretation of the traditional image of Bahram in Navoi's ghazals is the first result of this observation.

Калим сўз: анъанавий образ, ғазал, лирика, талқин, муаллиф танлови, бадиий образ.

Key word: traditional image, ghazal, lyrics, interpretation, author's choice, artistic image.

Шарқ халқлари мумтоз адабиётида кўпгина анъанавий образлар ва улар билан боғлиқ саргузаштлар асосида яратилган сайёр сюжетлар, шунингдек, халқ ижодиёти намуналари дoston, ривоят, эртак, ҳикоят, афсона ва қиссаларнинг юзага келишига асос бўлган воқеалар мавжуд.

Бадий адабиётда шундай образ ва сюжетлар борки, улар неча асрлар муқаддам бадий ижодга кириб келган ва турли давр халқлари адабиётида шаклланиб, сайқалланиб, анъанавий образ ёки сайёр сюжет мақомига эга бўлган. Ана шундай образлардан бири Баҳром нафақат Шарқ халқлари адабиётида, балки, ўзбек мумтоз адабиётида ҳам анъанавий образ сифатида машҳурдир. Мумтоз адабиётимизда Баҳромнинг алп келбатли баҳодир эканлиги, моҳир мерганлиги, уддабурон ва адолатпарварлиги ҳақидаги оғзаки ва ёзма манбалар мавжуд.

Баҳром образи ҳақидаги дастлабки маълумотлар “Авесто”да битилган. “Авесто”да унинг номи “Вирисрағна”, паҳлавийда “Варахрон” деб зикр этилиб, бекиёс куч-қудрат эгаси, маздопарастлик динидаги муҳим ва буюк илоҳлардан бири, ғолиблик маъбудаси эканлиги [“Авесто” тарихий-адабий ёдгорлик, 2001: 333] қайд этилади. “Авесто”нинг “Баҳром–Яшт” мадҳиясида қудратли подшоҳ Баҳром ҳукмронлик қилган даврда мамлакатда тинчлик ва осойишталик ҳукм сурганлиги, бало-қазолар эл-юртга йўламай одамлар уни дуо қилиб яшаганлиги, душман жанг аравасида байроғини ҳилпиратиб келиб, тажовуз қилишга юраги бетлай олмаслиги тасвирланади [Бобоев Ҳ, Дўстжонов Т, Ҳасанов С., 2004: 67]. Баҳром ҳақидаги илк дoston эса Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида келтирилади. “Фирдавсий бир томондан шаҳаншоҳ Баҳром образини тасвирлашга интилса, иккинчи томондан, жасоратли, тадбиркор, ўттиз икки ҳарбий хунар соҳиби жаҳонполвон, моҳир овчи Баҳром образини чизади” [Ҳомидов.Ҳ., 2007: 173]. Кейинчалик бадий адабиётда ушбу образ “Хамса” қаҳрамонларидан бири сифатида гавдаланади. Хамсанавис Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавий ўз дostonларида Фирдавсий анъанасини давом эттириб, халқ оғзаки ижодидан кенгрок фойдаланиб, Баҳром Гўр образини яратади. “Хафт пайкар” ва “Хашт беҳишт” дostonларида Баҳромнинг ўзбошимчалиги ўз бошини ейди. Навоийнинг “Сабъаи сайёр” дostonида эса маишатпараст, нодон подшоҳ ўзинигина эмас, балки, бутун мамлакатини, халқини ҳам

ҳалок этади, деган юксак ижтимоий моҳиятга эга бўлган фикрни илгари суради. “Навоий Баҳром тақдиридан ўз давридаги шоҳ ва шаҳзодаларни сабоқ олишга даъват этади; одил, тадбиркор, маърифатли шоҳ ғоясини илгари суради. Демак, Навоий Фирдавсий туфайли анъанавий образга айланган Баҳром Гўр образини янги тараққиёт босқичига олиб чиққан”[Ҳомидов.Ҳ., 2007: 178].

Ўзбек адабиётшунослигида Баҳром образи, унинг генезиси, бадиий асарлардаги сайқали ва такомиллашуви борасида бир қанча кузатишлар олиб борилган. Таниқли адабиётшунос олим, профессор Н.Маллаев “Сўз санъатининг гултожи” китобида “Сабъаи сайёр”ни батафсил таҳлил қилади ва Баҳром Гўр образи, унинг бадиий адабиётга кириб келиши, у ҳақидаги дostonлар ва бу мавзунинг хамсачиликдаги ўрни, шунингдек, Навоийгача яратилган “Хамса” дostonларидаги Баҳром образини характерли жиҳатларини очиб беради. Н.Маллаев Баҳром Гўр ҳақидаги биринчи дoston Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида битилганлигини, ушбу дostonда Баҳромнинг шоҳлиги тарихи ва унинг номи билан боғлиқ бўлган бир қатор афсона ва ривоятлар ҳикоя қилинганлигини айтиб ўтади. Олимнинг фикрича, “Фирдавсий Баҳромни, бир томондан, шавкатли, адолатли подшо, ватанпарвар баҳодир, паҳлавон ва моҳир овчи сифатида, иккинчи томондан, айш-ишратга, эҳтиросга берилиб кетган худбин ва қаҳр-ғазаби қаттиқ даҳшатли бир киши сифатида тасвирлайди”[Маллаев Н., 1991: 90].

Профессор М.Муҳиддиновнинг Баҳром Гўр мавзусига доир илмий кузатишлари ва таҳлиллари ҳам Н.Маллаевнинг фикрларига монанд. У “Нурли қалблар гулшани” монографиясида Баҳром Гўр тўғрисидаги дастлабки маълумотлар эрон шоҳлари тарихини ҳикоя қилувчи “Худойнамак”, “Сиррул мулукул Ажам”, “Тарихи русул ва мулук” каби тарихий китобларда келтирилган, бадиий адабиётга эса Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асари орқали кириб келган деб ёзади. Анъанавий хамсачиликдаги “Ҳафт пайкар”, “Ҳашт беҳишт” ва “Сабъаи сайёр” дostonларидаги Баҳром образини қиёсий солиштириб, улар орасидаги муштарак ва тафоввутли жиҳатлар борасидаги ўзининг илмий мулоҳазаларини баён қилади. Шунингдек, Баҳром Гўр сюжети асосида яратилган “Шоҳ Баҳром ва Дилором”, “Баҳром ва Гуландом”, “Қиссаи шаҳзода Баҳром ва маликаи Гуландом” каби халқ китобларидаги Баҳром образи ва унинг ўзбек адабиётидаги тимсоли ҳақидаги таҳлилий фикрларини изҳор этади. Адабиётшунос олим Баҳром Гўр сюжети, унинг Шарқ

халқлари адабиётидаги тутган ўрни, тараққиёт ва тадрижий такомили масалаларини ўрганиш фақатгина ўзбек адабиётшунослиги учун муҳим бўлиб қолмасдан, балки умуман шарқшуносликнинг жиддий илмий муаммоларидан бири эканлигини таъкидлаб, “... масалани кенг ва чуқур ўрганиш Шарқ халқлари адабиётининг қатор назарий масалаларини ҳал қилишга, унинг тарихий тараққиёт босқичлари, ўзига хос хусусиятларини очиб беришга ёрдамлашади”[Муҳиддинов М., 2007: 4]деган хулосага келади.

Алишер Навоий лирикасида ҳам Баҳром образига мурожаат этилган. Чунончи, “Хазойин ул-маоний” куллиётидаги шеърларда анъанавий образлар қатори Баҳром образини ҳам учратиш мумкин. “Ғаройиб ул-сиғар”даги *“Чиқти ов азмига жавлон айлаб ул чобуксувор”* деб бошланувчи 172-ғазалнинг 6-байтида шундай мисралар келтирилади:

*Гўр учун очмоқ недур ҳар лаҳза баҳромий каманд,
Чун сени Баҳромдек айлар ажсал гўри шикор.*

Ғазалда ошиқнинг кўнглини забт этган париваш гўё овга чиқади. Лирик қаҳрамон бу овда сайёднинг ёнидаги ит бўлишни хоҳлайди. Аммо у ҳарчанд уринмасин, ёрнинг қошида ит бўла олмайди. Чунки у кийик каби ўлжа. Бу сайёд шунчалар бераҳмки, ўз ҳажри билан ошиқнинг бағрини худди кийикни кўксини ёрган ўк каби ёради. Гўзалнинг сочлари худди Баҳромнинг ов учун тайёрлаган тузоғи сингари шай ҳолатда. Бу тузоққа тушган ўлжа, яъни ошиқ тақдири Баҳромники сингари якун топади.

“Наводир уш-шабоб”да Навоий ошиқнинг ҳолига бефарқ бўлган бераҳм гўзални Баҳромдек қотил деб атаydi.

164-ғазал:

*Чун чиқар Баҳроми қотил, кўзларинг андишаси
Хаста жонимни қатили ханжари озор этар.*

532-ғазал:

*Не қотилдур кўзунгим, тўкса қон Баҳром шаклидур,
Тааммул қилсалар мақтулнинг ҳар қатра қонинда.*

“Сабъаи сайёр”га кўра шоҳ Баҳром одатий ов кунларининг бирида шикорга шундай берилиб кетадики, натижада, овланган

хайвонларнинг қони дарёдек оқади. Юқорида келтирилган 164-ғазалда гўзалнинг беаёв қарашидан ошиқ яраланган ўлжадек жон олишади. Парирўй унга қайта-қайта қиличдек ўткир нигоҳларини қадаб, ҳаста жонига яна озор беради. Ушбу ўринда бераҳм паривашнинг нигоҳи, қарашлари овга мукасидан кетиб, ўзини камон узишдан ва ҳайвонларни ўлдиришдан тўхтата олмаган қотил Баҳромга қиёсланади. Чунки париваш худди Баҳромдек ўлжанинг аҳволига ачинмай, уни баттарроқ тиглайди.

Кейинги 532-ғазалдаги байтда ошиқнинг иддаоси айбловга айланади. Ўйлаб кўрилса, ўлдирилганларнинг ҳар қатра қонида қотил кўзларинг орқали Баҳромдек аёвсиз қон тўкканинг намоён бўлади, деб очик айтади.

“Бадоеъ ул-васат”да шоир гўзални Баҳромдан ҳам қонхўрроқ деб таърифлайди.

372-ғазал:

*Кўк меҳридин айёрроқ, Баҳромдин хунхорроқ,
Сен ё фалак гаддорроқ, эй меҳри йўқ моҳим, дегил.*

“Фавойид ул-кибар”да муаллиф шоҳ Баҳром образини эслаш орқали дунёнинг ўткинчи эканлигини далиллайди; овчи Баҳром тузоғини эслайди, образга хос сифатларни моҳирона тасвирлайди.

140-ғазал:

*Бу дашт сатҳида жоми Жам ичра кўп боқтим,
Қадаҳ кетурки, не Баҳром зоҳир ўлди, не Гўр.*

567-ғазал:

*Йўқса ойнинг ёнида Баҳром бўлмиш жилвагар,
Жилваси Баҳромнинг, не тонг, қамар давронида.*

630-ғазал:

*Скандар кўзгусию жоми Жам ичра кўр, эй шаҳким,
Сени гўр оғзига тортар каманди сайд Баҳроми.*

Демак Навоий ғазалларида анъанавий Баҳром образига хос бўлган сифатлардан моҳирона фойдаланилган, бу орқали вазият ва ҳолатни ёрқин, жонли тасвирлашга эришди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. “Авесто” тарихий-адабий ёдгорлик. – Т., “Шарқ” нашриёти, 2001.
2. Бобоев Ҳ, Дўстжонов Т, Ҳасанов С. “Авесто” – шарқ халқларининг бебаҳо ёдгорлиги. – Т., 2004.

3. Ҳомидов Ҳ. “Авесто”дан “Шоҳнома”га. – Т., “Шарқ” нашриёти, 2007.
4. Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. – Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
5. Муҳиддинов М. Нурли қалблар гулшани. – Т., “Фан” нашриёти, 2007.

Одилжон Авазназаров

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори,
доцент, Қарши давлат университети,
odilbek.avaznazarov@mail.ru

СОҶИЙ ОБРАЗИНИНГ БОТИНИЙ ХОССАЛАРИ

Annotation

The article examines the inner characteristics of the image of the Saki used in Alisher Navoi's lyrics and other images that help to reveal its essence.

Key words:

Saki, characteristic, Sufism, love, a glass, wine, essence.

Асарнинг ботиний мазмунини очиб берувчи калит поэтик образдир. Маълум бир тушунча бадий асар таркибида поэтик образ даражасига кўтарилиши учун, албатта, ўзининг ботиний хоссаларига эга бўлмоғи лозим. Зеро, “Ботиний мазмундан ҳоли асар – санъатга бегона” [Турдимов Ш., 2012:5]. Ботиний хоссаларни аниқлаш орқали бадий асар қатига муҳрланган ҳаётни қайта кашф этиш, асарнинг санъатга дахлдорлиги ҳамда уни яратувчи ижодкорнинг сўз санъаткори эканига амин бўлиш мумкин. Шундай экан, Навоий асарларидан кенг ўрин эгаллаган соқий образининг мазкур жиҳати ҳам тадқиқ этилмоғи лозим.

Соқий ва у билан деярли ҳамма вақт бирга келувчи *қадаҳи шоҳона, қадаҳи ақзадо, қадаҳи моллом, қадаҳи султоний, қадаҳи мийнойи, қадаҳи ойинаранг, қадаҳи шукрона, қадаҳи шавқангез, гулбўй қадаҳ, аламишўй қадаҳ, қадаҳи руҳосо, жоми лаболаб, жоми майи ноб, жоми гарибона, жоми заркор, жоми жаҳонбин, жоми Каёний, жоми висол, жоми ҳилоли, жоми дилоро, жоми Сухайл, дарёваш жом, жоми фано, бодаи мастона, бодаи ишқ, ёқути бода, бодаи гулфом, майи гулранг, майи фархунда, майи хуришд, паҳлавий ойин май, роҳи гуворо, отланур аёғ* каби ҳар бир образ ботинига диққат қилинса, бу тимсолларнинг вазифаси лирик қаҳрамон – солиқнинг кайфияти, ҳоли, руҳий-маънавий оламини очиш, ижодкорнинг ижтимоий-фалсафий, маърифий-ирфоний қарашларини юзага чиқариш экани ойдинлашади. Жумладан, соқий ичимликларининг ҳар бири ифода этаётган ботиний маъно юқоридаги қарашларни далиллашга хизмат қилади. Қуйида бу образлардан баъзиларига тўхталамиз.

Оби ҳайвон. Абдийлик рамзи, мутлақ вужуд, илоҳий калом, руҳга жон бағишловчи маърифат маъноларини ифодаловчи бадий образ.

Ғамим ҳаддин ўтти кетур, соқий, май

Ким, ул муҳлику оби ҳайвон эрур бу [Навоий, 2012:516]

Роҳ. Сарҳуш қилувчи ичимлик. Тасаввуф тилида руҳга қувват бағишлайдиган маънавий озуқа, комил инсоннинг маърифатли сўзлари, илоҳий маърифат.

*Соқий, кўп ваъда қилдинг, роҳ ила роҳат етур,
Йўқса қил маъюским, алъясу ихд-ал роҳатайн (4/449).*

Роҳи райҳоний. Тасаввуф тилида комил инсоннинг руҳлантирувчи калом, руҳга қувват бағишловчи илоҳий маърифат нури тушунилади.

*Соқий, бизни ғамдин қутқар,
Келтурғил роҳи райҳони (4/644).*

Сабуҳ. Эрта тонгда ичиладиган шароб бўлиб, тасаввуфда тонг чоғида қилинажак муножот маъносида қўлланилади [Алишер Навоий: қомусий луғат, Ж.1. 2016:465]. Қуйидаги байтда эса, сабуҳ то қиёмат тонгигача ошиқ дилидан борлиқ, мавжудот зулматини аритиб, унга ёруғлик, ҳушёрлик бахш этувчи ваҳдат нури маъносида келади:

*Соқий, андоқ сабуҳ истар кўнгулким, берса даст,
То қиёмат субҳи андин ўзни ҳушёр айламон (4/486).*

Шоир ижодида қадах, аёқ, бат, ибриқ, жом, журъадон, куп, паймона, пиёла, ратл, сабу, соғар, суроҳий каби май ичишда ишлатиладиган идишлар, уларга нисбатан қўлланган ўнлаб сифатлашлар ҳам борки, улар соқий тимсоли, унга юкланган вазифа ва фалсафани теран англашга ёрдам беради. Масалан, пиёла “рамзлар тилида Худо, комил инсон, пирнинг қалби, солиқнинг илоҳий маърифатга ташна кўнгли маъносида қўлланади” [Алишер Навоий: қомусий луғат, Ж.1. 2016:439]. Паймона эса “тасаввуф тилида ҳақиқат шароби, ғайб олами нурларини мушоҳада этадиган жой, орифнинг қалби каби маъноларни англатади” [Алишер Навоий: қомусий луғат, Ж.1. 2016:436]. Соғар тариқатдаги кишининг суқр ва шавқ мақомидаги ҳолатини билдирса [Алишер Навоий: қомусий луғат, Ж.1. 2016:519], суроҳий унс мақомидаги солиқнинг тимсолидир [Алишер Навоий: қомусий луғат, Ж.1. 2016:529].

Нисбатан кенгроқ қўлланувчи жом образи эса “тасаввуфда маърифатга лиммо-лим орифнинг қалби. Баъзи манбаларда жом солиқнинг жисми, унинг шароб билан тўлгани – маърифат воситасида покланишини англатади. Ориф илоҳий маърифат майдан кўнгли тўлиб, тавҳид асроридан сармаст бўлади” [Алишер Навоий: қомусий луғат, Ж.1. 2016:183].

Навоий шеърлятида ҳаттоки қадаҳга қуйилувчи майнинг миқдорини билдирувчи истилоҳлар ҳам ўзининг ботиний мазмунига эга. Хусусан, “журъа” истилоҳи:

*Соқий, тут лаългун май баҳридин заврақ била
Ким, эрур бир журъасига нақти баҳру кон эваз (2/282).*

Улудағнинг изоҳлашича, журъа – соликдан яширин қолган сир ва мақомлар, сулук асносида солиқни чулғаган сифат ва ҳолларнинг номларидир [UludağS., 1995:124].

Эътиборли жиҳатлардан яна бири шуки, соқий ичимликлари, асосан, ранглар образлари билан сифатланиб келади. Шоир “иждодида ранглар аҳамиятли деталлардан бўлиб, қаҳрамон руҳияти ва ижодкор бадиий ниятини рўёбга чиқариш учун зарурий восита ҳисобланади” [Алишер Навоий: қомусий луғат, Ж.1. 2016:452]. “Ранглар воситасида шоирнинг руҳий-психологик ҳолати, кайфияти, ички маънавий олами, тасвирланаётган воқеликка муносабати ва ижтимоий, ахлоқий, фалсафий, маърифий қарашлари акс эттирилади. Шу билан бир қаторда бадиий тасвирнинг бу кўриниши фикр-туйғуларнинг таъсирчанлигини таъминлаб, ўқувчида кучли иштиёқ пайдо қилади” [Асадов М., 2020:93].

Навоий шеърлятида соқийнинг ташқи кўриниши билан алоқадор образлар ҳам аксар ўринларда ирфоний мазмун ташийдилар. Уларнинг ботиний жиҳатлари қуйидагича:

Юз. Ваҳдат нуқтаси, илоҳий лутф нишонаси, Мутлақ гўзаллик мазҳари. “Илоҳиёт жамоли тимсоли ва комил инсон чехраси” [Комилов Н., 2009:230]. “Солиқ ғайбат ҳолида бўлган вақтда воқеъ бўлган Ҳақнинг тажаллилари” [UludağS., 1995:128].

*Ба чашми дил тавон акси руҳи соқӣ ба май дидан,
Бад-ин бинандагӣ мункир бувад зухҳоди дилкӯраш (5/336).*

(Яъни: Соқий юзини дил кўзи билан майда кўрса бўлади, буни дили кўр зоҳидларгина инкор қиладилар).

Лаб. “Тасаввуф истилоҳида анбиёга маънавият олаmidан малаклар воситасида, авлиёга эса илҳом орқали нозил бўладиган калом. Пирнинг илоҳий маърифатга лиммо-лим сўзи ва унинг мазмуни ҳам кўзда тутилади. Лаб суви оби ҳаётга, яъни ишқу муҳаббат чашмасига ташбеҳ қилинади. Лабдан мақсад – мавжудотга илоҳий файз етказувчи раҳмоний нафас ва кўнглини маърифат нурига ошно этувчи илоҳий сўз” [Алишер Навоий: қомусий луғат, Ж.1. 2016:245].

Бир нафас мутриб суруди дилкашидин бода тот,

Бир замон соқий ақиқи бегашидин ком тут (2/75).

Тер. Софлик ифодаси. Соқийнинг мусаффо юзида тернинг пайдо бўлиши – покиза нурнинг ёғилиши ва айни вақтда ҳаё рамзи [Комилов Н., 2009:285].

*Юзунг шамъида шабнам, йўқса тердур, соқие, ваҳким,
Ул анжумдин шабистон ичра қатли анжуман қилдинг
(4/364).*

Нафас. Соқийнинг нафасини Навоий “Исавийдам” сифатлаши билан қўллайди. Шоир ижодида Исо алайҳиссалом мустақил образ сифатида ҳам кўп бор қўлланиб, у хаста кўнгилларни даволовчи табиб, тасаввуфда тажрид тимсоли ҳисобланади. Тажрид эса тариқатдаги мақомлардан бири. У тасаввуф ва ирфоннинг асосий тушунчаларидан бўлиб, дунёвий боғлиқликлардан покланиш ва шу орқали Мутлақ Ҳақиқат сирларини мушоҳада этишдир [Алишер Навоий: қомусий луғат, Ж.2. 2016:10-11]. Айтиш мумкинки, “Исавийдам” сифатлаши Исо образидаги ана шу ботиний маъноларнинг барчасини соқий образига кўчиришга хизмат қилган.

Соч. Идрокига ҳеч ким қодир бўлмаган илоҳий моҳият; куфр зулмати; йўқлик олами; ваҳдат мартабаси. “Зулфнинг ҳалқалиги – илоҳий сирлар, узунлиги – оламнинг чексизлиги, беқарорлиги – оламнинг ўзгарувчанлиги рамзи” [Атойи, 2011:33]. “Эришилиши бағоят мушкул бўлган ғайбий ҳақиқат, ишқдаги энг юқори имкон даражаси” [Ҳаққул И., Очилов Э., 2016:26].

*Майда соқий зулфу юзи гар кўрунмас, бас недур,
Дайр пирининг кеча-кундуз қадаҳпаймолиги (2/617).*

Қомат. Навоий ошиқ – ринд қомати тавсифида бечоралик, синиқлик, афтодалик белгилари қўлласа, соқийнинг қомати тасвирида мавзунлик, гўзаллик, мислсизлик тушунчаларини ифодаловчи образли тушунчалардан фойдаланилади:

*Бўлди беҳудлугума бодаи гулгун боис,
Ани нўш айлагали соқийи мавзун боис (4/95).*

Ёр қомати кўчма маънода тавҳид оламининг тимсоли, илоҳиёт оламининг аёнлашуви, солиқ кўнгилнинг улвий оламга таважжуҳи маъноларида қўлланилади. Қоматнинг алифдек тиклиги Оллоҳ таолонинг ваҳдониятига ишора” [Алишер Навоий: қомусий луғат, Ж.2. 2016:199]. “Дилнинг ваҳдат оламига юзланиши, илоҳий маҳбубанинг ўзига жалб қилиши” [Атойи, 2011:39].

Соқийнинг ҳол ва ҳаракатлари ҳам маълум бир ботиний мазмунга эга. Қуйида улардан баъзиларига диққат қаратамиз:

Жилва. Порламоқ, тажаллий топмоқ. Ўзни гўзал ва порлоқ суратда намоён этиш, ноз, ғамза билан аён бўлиш; солиқнинг кўнглида тажаллий этиб, уни ошуфта ва шайдо қиладиган илоҳий нур [Алишер Навоий: қомусий луғат, Ж.1. 2016:181]. Навоий ижодида соқийнинг жилваланиш тасвирини кўп ўринда учратиш мумкин:

*Чу соқий этти қадаҳ кўзгусида жилвайи ҳусн,
Не айб ошиқи майхора кўнгли бўлса ябоб (1/65).*

Шоир баъзида айни сўз ўрнида “ишва” сўзини қўлласа ҳам ушбу сўз “жамол тажаллиси” маъносида келади. Қуйидаги байтда соқийнинг ишваси ҳисларни лол қилиб, ақлни ўзгартирувчи, руҳи нотиқани беҳуш қилувчи кучга эга эканини кўриш мумкин:

*Не соқий улки, анинг ишвасига боқса, бўлур
Ҳавос лолу, хирад масху руҳи нотиқа данг (4/340).*

Бўса. Тасаввуфда бўса ботиний файз ва жазба; мужда сўнгида ҳосил бўлган лаззат [UludağS., 1995:105]. Ирфон тилида “ошиқнинг маъшуқасидан бўса исташида муриднинг муршид сўзига ташналиги, унинг воситасида илоҳий сирлардан воқиф бўлиш орзуси англашилади” [Алишер Навоий: қомусий луғат, Ж.1. 2016:245]. Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳам муддаога соқийнинг лаблари воситасида эришганини таъкидлайди:

*Ком соқий лабларидин топтим аммо олди жон,
Эйки даврондин қўш ичтинг, гофил ўлма қорудин (1/475).*

Адабиётшунослар мажоз тариқида реал воқеликдаги соқий образи орқали ҳақиқатга етишиш йўллари изланишини таъкидлайдилар [Бадий адабиёт ва тасаввуф тимсоллари, 2010:3]. “Миръоту-л-ушшоқ”га кўра, соқий вужуд зарротини борлиқ бодасидан сархуш қилган файз манбаидир [Комилов Н., 2009:217]. Навоий бир қанча истиоралар ва поэтик бирикмаларни қўллайдики, улар соқий образи моҳиятини янада тугал англашга хизмат қиладди:

Азал соқийси.

*Ғайри нўшонўш азал соқийсидин келмас хитоб,
Бизни бас май журмидин бўлмас мухотаб қилсангиз
(1/235).*

Бало соқийлари.

*Пок ҳуснунг қадрин усрук кўнглум англар, невчун
Ким, бало соқийларидин ишқ жомин ичти пок (2/329).*

Соқийи ажал.

Бало базмида соқийи ажал жоми фано тутса,

Тағор ўлсунки, оғзимга қуюб сипқарғудектурмен (4/498).

Соқийи давр.

Манга ҳар майки, тутти соқийи давр,

Бурун қилди ани қон бирла мамзуж (1/116).

Соқийи ишқ.

Соқийи ишқ, чунки урди сало,

Тутмади элга гайри жоми бало (4/579).

Соқийи кавсар.

Хумор дофийи бўлғайму соқийи кавсар,

Бу дайр ичинда майи ишқ ичмаганга тўло (4/12).

Соқийи раҳмат.

Тутуб санга чу майи лутф соқийи раҳмат,

Шафоатинг уруб икки жаҳон элига сало (4/12).

Шунингдек, “Навоий ғазалларида аёкчи, пири майхона, пири муғон, пири майкада, пири дайр, пири ишқ, пири харобот, пири хаммор, майфуруш, муғ, муғбача, аҳли базм, аҳли ишқ, аҳли сабух, ринди хароботкабилар ҳам соқийнинг маънодошлари сифатида инсонни камолот йўлига бошлаб, уни тариқат босқичларидан олиб ўтадиган, барча ёмон одатлардан халос этиб, яхши фазилатларга ошно қиладиган, илоҳий маърифатдан баҳраманд қилиб, комиллик мақомига кўтарадиган маънавий, руҳоний раҳбарни англатади” [Асадов М., 2020:91].

Умуман олганда, соқий ва унинг узвлари, унга ёндош тушунчалар, образлар ботиний хусусиятларини тадқиқ этиш натижасида Навоий бадий тафаккурида ушбу образларнинг чуқур маънавий-ирфоний, фалсафий-тасаввуфий моҳият касб этиши маълум бўлади.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж.2:Наводир уш-шабоб. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2012. – 768 б.
2. “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиддинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.1. 536 б.
3. “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиддинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.2. 480 б.
4. Асадов М.Х. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома (генезиси, тараққиёт босқичлари, поэтик хусусиятлари): Филол.фан.док. ...дисс. – Тошкент, 2020. – 275 б.

5. Атойи. Жондан азиз жонона / Тузувчи, сўзбоши ва изохлар муаллифи Э.Очилов. – Тошкент: Sharq. 2011. – 304 б.
6. Бадиий адабиёт ва тасаввуф тимсоллари. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. – Б. 3.
7. Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Мавороуннахр – Ўзбекистон. 2009. – 448 б.
8. Турдимов Ш. Этнос ва эпос. – Тошкент: O‘zbekiston. 2012. – 96 б.
9. UludağS. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul: Marifet. 1995. – 604 s.
10. Ҳаққул И., Очилов Э. Ишқ ва ҳайрат олами. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2016. – 304 б.

Шаҳноза Раҳмонова

Filologiya bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti
E-pochta:shahnoza.raxmonova86@gmail.com

ХУВАЙДОНИНГ “РОҲАТИ ДИЛ” ДОСТОНИДА ВАЗН

Abstrakt: *This article discusses the metrical characteristics and measuring capabilities of such epics as “Rohati dil” by the author Khuvaiddo. Analyzed the use of metrics for thematic improvement in the epic. In some places, attitudes were expressed towards existing views in literary criticism.*

Key words: *Epic, genre, meter, khazaj, ramal, masnavi.*

Хўжаназар Ҳувайдо XVIII аср адабиётининг йирик намояндаларидан бири. Унинг адабий мероси шоирнинг чевараси Ҳожи Салоҳиддин (Соқиб) ва Мирза Ҳаким ибни Мирза Умид Марғилонийлар кўчирган мукаммал қўлёзма девонда тўпланган бўлиб, у шоирнинг қаламига мансуб асарларни деярли тўла қамраб олади. Ҳатто уни куллиёти дейиш ҳам мумкин [Ўзбек адабиёти тарихи, 1978: 369]. Профессор Нусратулло Жумахўжа “Ҳувайдонинг

отаси Ғойибназар Эрназар ўғли 1104 ҳижрий йилларда бир гуруҳ марғилонлик қариндошлари билан Чимёнга кўчиб келган. Ҳувайдо шу масканда, шу оилада таваллуд топган. Ғойибназар Чимёнда нуфузли мактабда эшон эди. У Қашқарда шуҳрат қозонган Офок Хўжа муридларидан бўлиб, пирига ихлос ва ҳурматнинг рамзи сифатида ўғлига Хўжамназар исмини берган. Ҳувайдо шоирнинг адабий таҳаллуси эканлигини айтади [Нусратулло Жумахўжа, 1998: 23]. Олим бу ўринда Ҳувайдо ҳақида муфассал маълумот беради.

Ҳувайдонинг Ҳожи Салоҳиддин (Соқиб) ва Мирза Ҳаким ибни Мирза Умид Марғилонийлар кўчирган девонида 361 та ғазали, 28 та рубоийси, 41 та тўртлиги, 3 та мухаммас, 1 та мусаддас, мусамман, мустазод ва 3 та маснавийси киритилган. Шунингдек, девондан шоирнинг “Роҳати дил” достони ҳам ўрин олган. Шоирнинг “Роҳати дил” асари диний-дидактик йўналишидаги дostonларнинг гўзал намунасидир. Профессор Нусратулло Жумахўжа, Иқболой Адизовлар “Роҳати дил” ғофил юракларни насиҳат нурларидан мунаввар этувчи маърифий манзума эканлигини қайд этишади [Нусратулло Жумахўжа, Адизова И., 2020: 271]. Дарҳақиқат, ундаги ҳикоятларнинг асосий йўналиши ислом динининг қисқача бўлса-да, тарихига мурожаат этиш, ўқувчининг ички дунёсини ислом маънавияти билан бойитишга қаратилгандир.

Достон 30 боб ва “Иброҳим Адҳам” қиссасидан иборат. “Роҳати дил” анъанавий – Аллоҳга ҳамд, пайғамбарларга наът билан бошланади. Кейинроқ Жаброил алайҳис-саломнинг тобут ҳақидаги ҳикояти келтирилади*. Сўнгра кетма-кетликда Муҳаммад пайғамбаримизнинг Чаҳорёрлари – Абу Бакр ас-Сиддик, Умар, Усмон ва Али ибн Толибнинг таърифи, ибратли ишлари ҳамда Имом Ҳасан ва Ҳусайн шахзодаларга бағишланган боблар келтирилади. Достонда ибратли ҳикоятлар баён қилинади. Асар “Муножот ба жониби қозию-л-ҳожат” яъни, Оллоҳу таолога мурожаат-илтижо билан якун топади.

“Роҳати дил”да ислом ва тасаввуф таълимотининг умуминсоний ғоялари, ахлоқ масалалари ибратли ҳикоятлар воситасида таҳлил этилади. Достонда очкўзлик, таъмагирлик, вафо, боқийлик, фонийлик, яхшиликнинг фойдаси, ёмонликнинг зарари, гўзаллик ва меҳнатсеварлик, моддий ва маънавий поклик каби хилма-хил ахлоқий мавзулардаги ибратли ҳикоялар келтирилади. Улар аруз

---

*“Қисаси Рабғузӣ”да ҳам тобут ҳақидаги ҳикоят келтирилган. Қаранг: Носириддин Рабғузӣ. Қисаси Рабғузӣ. – Т.: Ёзувчи, 1990. – Б. 240.

тизимининг ҳазажи мусаддаси маҳзуф ва ҳазажи мусаддаси мақсур вазнларида яратилган. Шоир дostonда китобнинг номи “Роҳати дил” эканлиги, уни дастлаб насрда, кейинчалик эса назм айлантирганлиги ҳақида маълумот беради.

Китобимнинг/ отидур “Роҳати дил”,

V — — — / V — — — / V — —

Эрур ҳар бир/ сўзи танби/ҳи ғофил.

V — — — / V — — — / V — —

Кўнгул шаҳри/ ягона аз/м(и) қилдим,

V — — — / V — — — / V — —

Китобим нас/р+эди, ман наз/м(и) қилдим. [Ҳувайдо, 1994:

16]

V — — — / V — — — / V — —

Кўринадики, келтирилган байт ҳазажи мусаддаси маҳзуф оҳангида битилган. Байтда вазн имкониятини сақлаш учун васл, имолайи мақбулдан (ёқимли имола) ўринли фойдаланган. Ҳувайдо “Роҳати дил” достонини тожикча ҳам ёзмокчи бўлган. Бироқ ўзи истиқомат қиладиган Чимённинг аксар аҳолиси “туркийхон” бўлганлиги сабабли, шоир ўз қарашларини, фикрларини кенгрок ёйиш мақсадида достоннинг тилига ҳам “турки беҳрок” маълум эканлигини таъкидлайди:

Бу Чимён шаҳ/рининг пийру/ жавони,

V — — — / V — — — / V — —

Тамомийси/ эрурлар тур/ки(й)хони.

V — — — / V — — — / V — —

Алар тожик/ сўзига бе/хунаррок,

V — — — / V — — — / V — ~

Дедим бўлса/ китобим тур/ки беҳрок [Ҳувайдо, 1994: 16]

V — — — / V — — — / V — ~

сингари байтлар икки хил вазнда яратилган. Уларнинг дастлабкиси ўзида ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнининг хусусиятини акс эттирса, иккинчиси эса шу вазндан охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билан фарқ қилувчи ҳазажи мусаддаси мақсурда ёзилган. Келтирилган дастлабки мисрадаги “туркийхон” сўзи байтнинг ўлчов имкониятини сақлаш учун “туркихон” тарзида ўқилади. Яъни “й” ундоши таслимга учрайди. Шунингдек, учинчи ва тўртинчи

мисраларда “беҳунарроқ”, “беҳроқ” ридфи аслийли қофиядош сўзларининг сўнгги ҳижоси ўта чўзиқ бўлганлиги учун улар ҳазажи мусаддаси мақсур вазни хусусиятларини ўзида акс эттирган.

“Роҳати дил” достони “Муножот ба жониби қозию-л-ҳожат” яъни, Оллоҳу таолога мурожаат-илтижо билан якунланади. Биз бу ўринда достоннинг бу қисмини бекорга келтирмадик. Сабаби, достоннинг айнан шу қисми бутунлай бошқа ўлчовда рамал баҳрининг рамали мусаддаси маҳзуф ҳамда рамали мусаддаси мақсурда битилган. Биз буни асослаш мақсадида байтларни тақтиъси билан биргаликда жадвал кўринишида келтирамиз. Муножот қуйидаги байт билан бошланади:

Холиқо, жавр	айлади ўз	жонима
— V — —	— V — —	— V —
Қўймадим тоъ	-ат таомин	хонима. [Хувайдо, 1994: 118].
— V — —	— V — —	— V —

Ёки:

Холиқо, кел	-дим санга ай	-лаб умид,
— V — —	— V — —	— V ~
Даргоҳингдин	қилмағил сан	ноумид [Хувайдо, 1994: 119].
— V — —	— V — —	— V ~

Намуна учун келтирилган байтлар туюқ вазнида *рамали мусаддаси маҳзуф* ҳамда *рамали мусаддаси мақсурда* ёзилган. Муножотнинг достон вазнидан бошқа шеърӣ ўлчовда яратилиши сабабларига аниқлик киритиш жоиз. Шу ўринда нима учун муножот достон вазнидан бошқа шеърӣ ўлчовда яратилди деган савол туғилиши табиӣ. Бунинг бир неча сабаблари бор деб айтиш мумкин:

биринчидан, муаллиф муножотни достоннинг хотима қисмида келтирганлиги учун ва бу қисмни кейинроқ ёзганлиги учун уни бошқа вазнда ёзган бўлиши мумкин;

иккинчидан, одатда муножотларда Аллоҳга мурожаат қилинар экан, ундалма сифатида даставвал яратганнинг бирор исми ёки сифатига мурожаат қилинади. Бу ерда ҳам муаллиф ўз муножотини

“Холиқо” деб бошлар экан, табиийки, ўз-ўзидан чўзиқ бўғин билан бошланувчи вазнга мурожаат қилишга мажбур бўлади. Шунинг учун ҳам ушбу муножот достоннинг асосий шеърий ўлчовидан чекиниб, бошқа баҳрда яъни рамал баҳрида яратилган.

Достон таркибида 6 та ғазал жанридаги шеърлар ҳам учрайди. Улар ҳам достон вазнида эмас, балки рамал, ҳазаж баҳрларининг мусамман вазнларида яратилган. “Роҳати дил”да вазн билан боғлиқ сакталиклар ҳам учрайди. Бундай ҳолатларни достоннинг асосий матнида ҳам, лирик жанрларда ҳам кузатишимиз мумкин. Шоир достонда сўз қўллаш жараёнида унинг вазнга тушиш ёки тушмаслигига аҳамият бермаган бўлиши мумкин. Ёхуд бундай ҳолат унинг яшаган даври билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Jumaxo‘ja N., Adizova I. O‘zbek adabiyoti tarixi. – T.: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – B.371.
2. Носириддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Т.: Ёзувчи, 1990. – Б. 240
3. Нусратулло Жумахўжа. Ҳувайдо тасаввуфий шеъриятида фалсафий-бадий талқин // Шарқ юлдузи, 1998, №4. – Б. 23–24.
4. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 3 том. – Т. Фан, 1978. – 369 б.
5. Хўжаназар Ҳувайдо. Роҳати дил. Нашрга тайёрловчилар: С.Ҳасан, Н.Жуванмардиева. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – Б. 166.

Алишер Раззоқов

Самарқанд давлат университети ўқитувчиси
филология фанлари бўйича фалсафа доктори
alisherrazzoqov@mail.ru

НАВОИЙ ИЖОДИДА ЎЗ-ЎЗИНИ ШАРҲЛАШ ҲОДИСАСИ

Аннотация: Мазкур мақолада Алишер Навоий ижодидаги комил инсон образининг тасаввуфий моҳияти ва бадиий талқинлари ўрганилган. Қўйилган муаммо автоинтерпретация – шоирнинг ўз талқини асосида ўрганилган.

Калит сўзлар: Алишер Навоий, ғазал, автоинтерпретация, тасаввуф, футувват, комил инсон.

Аннотация: В статье исследуется мистическая природа и художественная интерпретация образа идеального человека в творчестве Алишера Навои. Ставится проблема самоинтерпретации - изучается на основе собственной интерпретации поэта.

Ключевые слова: Алишер Навои, газель, автоинтерпретация, мистика, футувват, идеальный человек.

Annotation: This article explores the mystical nature and artistic interpretations of the image of the perfect man in the works of Alisher Navoi. The problem posed is self-interpretation - studied on the basis of the poet's own interpretation.

Keywords: Alisher Navoi, ghazal, autointerpretation, mysticism, futuvvat, perfect man.

Маълумки, Алишер Навоий шеъриятидаги ҳар бир тимсол ўз бирламчи маъносидан ташқари иккиламчи маъно қирраларига ҳам эгадир. Бошқа томондан адабиёт тарихида яратилган асарларни таҳлил ва талқин қилишда асар ёзилган давр тарихини, ижтимоий муҳитини, фалсафий қарашларини ҳисобга олган ҳолда ўрганиш лозимдир. Алишер Навоий даври ижтимоий-маънавий ҳаётида нақшбандия таълимоти муҳим рол ўйнагани сир эмас. Шуларни ҳисобга олмай туриб ҳам шоир асарларини ўрганиш ўзини оқламайди.

Навоийшуносликнинг яна бир энг муҳим олтин қоидаси шоирнинг асарларини унинг ўзи орқали шарҳлаш тамойилидир. Бунинг учун Навоийнинг ҳар бир асарини синчиклаб ўқиб-ўрганиш лозим. Шоир ижодида энг кўп кузатиладиган ҳодиса бир асарда қўйилган муаммонинг ечими, изоҳи ёки шарҳи бошқа бир асарида келтирилади. Замонавий поэтика илмида бу ҳодиса автоинтерпретация дейилади. Унга кўра “Автоинтерпертация – бадиий асарни унинг муаллифи томонидан таъриф этилиши. Бунда автоинтерпретация бадиий асарни тўлиқ қамраб олиши, умумий характер касб этиши ёки унинг айрим жиҳат ва масалалари билан

боғланиши мумкин” [Эркинов, 2018: 293]. Кўп ҳолларда Навоийнинг эпик ва насрий асарлари лирик асарларининг кенг пландаги шарҳи учун замин бўлиб хизмат қилади. Шу сабаб “Хамса” дostonларида ёки “Лисон ут-тайр” асарида шоир лирикасидаги муаммоли масалаларнинг бадиий талқинига дуч келиш мумкин. Ҳатто Навоий лирикасидаги биргина байт шарҳида ҳам бу бу тамойилнинг ўрни катта. Масалан, “Ғаройиб ус-сиғар” девонинг 46-ғазалида шундай байт мавжуд:

Ёр чун барча замон нозир эрур ҳолинга, бўлғил

Бори ҳолатда мушоҳид, бори эл бирла муаддаб [Навоий.1, 2011: 67].

Мазкур байт таҳлилига киришишдан аввал “ёр” сўзининг ирфоний луғатлардаги изоҳи билан танишиш керак. Саййид Жаъфар Сажжодийнинг “Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний” луғатида бу сўзга шундай таъриф берилган: “Ёр деб шухуд оламига, яъни Ҳақ зотининг мушоҳадасига айтадилар” [Сажжодий, 1370: 803]. Яъни Аллоҳ ҳақида мушоҳада қилиш, Унинг кўрувчи ва эшитувчи, умуман ҳар бир ҳолатни билувчи эканини англаш. Ўтибор берилса, юқоридаги байтда ҳам “мушоҳада” сўзининг ўзакдоши “мушоҳид” берилганки, бу ҳам байтнинг мазмуни билан ирфоний таъриф ўртасидаги боғлиқликни кўрсатади. Навоий айтмоқдаки, “Ёр ҳамма замонда ҳолинга назар солиб турибдики, шу сабаб ҳамма ҳолатингда мушоҳадакор ва ҳамма одамлар билан адаб доирасида бўл”. Демак, байт мантиқига кўра бунда “ёр” сўзининг дунёвий маъноси назарда тутилмаган. Чунки, дуёвий ёрнинг “барча замон нозир” бўлиши мумкин эмас.

Бу байт ҳақида шоирнинг ўз талқинини унинг “Ҳайрат ул-аброр” дostonида кўриш мумкин. Асарнинг адаб ҳақидаги олтинчи мақолатига илова қилинган шахзода Нўширвон ҳикояти орқали Навоий зоҳиран адабга тарғиб қилса-да, ботинан Ҳақ маърифатини мушаҳада этаётган, ўзини ҳар доим Ҳақ нигоҳида эканини ҳис қилаётган ориф образини яратади. Энг муҳими ҳикоятнинг асосий мавзуси адаб ҳам тасаввуфнинг пировард мақсадларидан биридир. Навоийнинг тасаввуф таърифу тавсифига бағишланган “Фавойид ул-кибар” девонининг 306-ғазалида бу масалани алоҳида таъкидлаб ўтган. Солиқлар тарбияси билан шуғулланган муршидлар улардаги кибр, манманлик сингари ёмон хулқлар билан қаттиқ курашганлар, гўзал одоб, ҳилм, тавзеъни шакллантиришда бор куч-ғайратларини ишга солганлар, шогирдларни феълу табиати, ҳатто ижтимоий келиб

чиқишига қараб ҳам уларга турли риёзатларни буюрганлар. “Ҳайрат ул-аброр” достонини шу мавзудаги мақолотида адабга тариқат нуқтаи назаридан муносабат билдирилган. Тўғри, мақолотда адабининг ижтимоий аҳамияти ҳақида ҳам гап боради. Навоий мансуб нақшбандия тариқати ижтимоий ҳаётнинг барча қатламини ўз ичига қамраб олган эди. Чунки ислом шариатида ижтимоий ҳаётдаги ҳар бир ишнинг ўз одоби ва қондаси суннатга мувофиқ белгилаб берилган. Нақшбандия тариқати ҳам ўз қондаларини суннати набавияга тобелик асосида ишлаб чиққан. Баҳоуддин Нақшбанднинг ўз тилидан шундай дейилади: “Бизнинг тариқимиз урвату-л-вусқо (кучли тутқич)нинг нодир кўринишларидир, яъни панжаи Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи васаллам ва атбоиҳи-с-салоту ва-с-салом суннатининг тобелик этагига уришдир ҳамда улуғ саҳобалар, уларнинг барчаларидан Аллоҳ рози бўлсин, изларидан юришдир” [Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али, 1993: 78].

“Ҳайрат ул-аброр” достонидаги ҳикоят сюжетида кўра, Нўширавон шахзодалик пайтида биров ишқида мубтало бўлади, ниҳоят севгилисини хилват бир боғда учратади. Маҳбубасига қўл узатган жойда бирдан фикридан қайтади, узатган қўлини яна тортиб олади. Сабабини эса шундай тушунтиради:

Ким бу висол ичраки воқеъ дурур –

Наргиси шахло кўзи монёъ дурур [Навоий. 2, 2011: 143].

Маълум бўладики, Нўширавон маҳбубасига қўлини узатган пайти кўзи боғда ўсиб турган наргис гулига тушади. Бу гул, одатда, кўзга ўхшатилиши маълум. Нўширавон ўзига биров тикилиб тургандек туюлади ва қилмоқчи бўлган ишидан ҳаё қилади:

Айни ҳаё бирла футувват анга,

Бермади ул амрда қувват анга [Навоий. 2, 2011: 143].

Демак, шахзодани ёмон ишдан тўсган нарсани ундаги ҳаё ва футувват экан. Тасаввуф намоёндаларидан Ҳусайн Масур Ҳаллож футувватга шундай таъриф берган: “Футувват бу сифатга соҳиб бўлган кишининг бутун тилагини Тангрига боғлаши ва Тангри билан Тангри учун Унга йўналишидир” [Gölpınarlı, 2011: 19]. Гарчи футувватнинг асосий ғояси инсонларга беғараз, холис Аллоҳ учун яхшилик қилиш бўлса-да, ҳикоятда Навоий унинг луғавий маъносига (араб тилида “фатий” йигитлик, мардлик дегани) ҳам урғу беради. Яъни Нўширавон Аллоҳдан кўрқиш, тақво қилишда мардлик кўрсатди, Аллоҳ учунгина ёмонликдан тийилди, демоқчи бўлади.

Инсонда бу сифат Аллоҳни таниш, Унинг кўрувчи (Ал-Басир) ва эшитувчи (Ас-Самиъ) каби исмларига мазҳар бўлиш орқали ҳосил бўлади. Бундай сифатга эга инсоннинг ҳар бир амали, жамиятдаги ўрни ҳам адаб доирасида бўлиши табиийдир. Юқорида “Ғаройиб ус-сиғар” девонидан олинган байтда ҳам адабга урғу беришили ҳам бекорга эмас.

Бу кичик таҳлилдан хулоса шуки, Алишер Навоий ижоди бир бутун уйғун ҳодисадир. Унда бир-бирини инкор қиладиган, зид келадиган ҳеч бир қараш учрамайди. Навоийнинг тасаввуфий қарашлари яхлит бир образда жамланади. Навоий яратган образларнинг ҳар бири унинг эстетик эдеали – у орзу қилган комил инсоннинг у ёки бу сифатларини ўзида мужассамлаштиради. Буни тўғри англаш ва талқин қилишнинг энг биринчи, муҳим йўли эса, энг аввало, Навоийни унинг ўзи орқали ўрганишдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 1-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 6-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
3. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. Таржимон: Маҳмудхон Маҳдум Ҳасанхон Маҳдум ўғли. – Тошкент: Ёзувчи, 1993.
4. Abdülkbaki Gölpınarlı. İslam ve Türk illarinde Fütüvvet Teşkilatı. – İstanbul: Akademik yayınlar, 2011.
5. Доктор Саййид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон: Таҳурий, 1370 (ҳижрий-шамсий)
6. Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқини манбалари (XV – XX аср боши). – Тошкент: Tamaddun, 2018.

Ulug‘bek Sanaqulov
tadqiqotchi

ALISHER NAVOIY G‘AZALIYOTIDA MUSAVVIR TIMSOLI

Annotatsiya: *Alisher Navoiy lirikasi o‘ziga xos poetik obrazlar olamidir. Ulug‘ shoirning benazir g‘azaliyotida turli san’at egalari timsoli yaratilgan. Ushbu maqolada musavvir timsoli aks etgan baytlar tahlilga tortiladi.*

Kalit so‘z va iboralar: she’riyat, musavvir, g‘azal, oshiq, ma’shuqa, Layli va Majnun, ko‘ngil.

Abstract: *Alisher Navoi's lyrics is a world of unique images and symbols. Along with various artists, in the unique work of the great poet the image of the artist has a special place. This article provides an analysis of the verses in Navoi's ghazals, which express specific interpretations of the artist's image.*

Keywords and phrases: poetry, artist, ghazel, lover, ladylove, Leyla and Mejnun, soul.

O‘tmish Sharq xalqlari madaniy va ma’naviy hayotida barcha san’at egalari singari naqqosh va musavvirlar alohida o‘rin tutishgan. Musavvirlar jamiyatdagi o‘zgarishlar, tarixiy voqealarni, inson hayoti va faoliyatini, uning ichki kechinmalari, o‘y-xayollarini, shuningdek tabiat manzaralarini rangin bo‘yoqlarda aks ettirgan. Ularning serqirra va betakror ijodi me’morchilik, kitobat, qolaversa badiiy miniatyura san’atida o‘ziga xos tarzda aks etgan, taraqqiy topgan. Musavvirlarning ijodini o‘tmish va kelajakni bog‘lab turgan ko‘priikka qiyoslash mumkin. Ular yaratgan turli xil polotnolarda tarixning bir parchasi muhrlanib qolgan. Moniy, Mirak Naqqosh, Kamoliddin Behzod, Mahmud Muzahhib kabi Sharqning mashhur musavvirlari asarlariga o‘z davridayoq yuksak baho berilgan. Shuning uchun bo‘lsa kerak, bu nozik san’at egalarining obrazi badiiy asarlarda ham yaratilgan. Masalan, buyuk shoir Alisher Navoiy ijodida musavvir obraziga katta e’tibor beriladi. Buni shoirning “Sab’ayi sayyor” dostonidan yaqqol ko‘rish mumkin. Usta-rassom Moniy go‘zal Dilorom suratini yaratish bilan shoh Bahromni uning oshig‘iga aylantiradi. Asarda hukmdorning oshiqlik qismati musavvir tasvirlagan suratdan boshlanadi. Dostonda keyinchalik bu mo‘jizakor iqtidor sohibi yetti qasrga rango-rang jilo berib, o‘z ishini qoyilmaqom tarzda yakunlaydi. Xullas, Moniy bilan bog‘liq o‘rinlar dostonida muhim o‘rin egallaydi. Shu jumladan, Alisher Navoiy she’riyatda ham musavvir timsoliga tez-tez murojaat etilgan. Bu timsol shoirning ishqiy mavzudagi g‘azallarida o‘ziga xos talqinga ega.

Alisher Navoiy o‘z g‘azallarida musavvirning noyob iste’dodiga, mahoratiga, uning rangin bo‘yoqlar orqali mo‘zijalar yaratishiga komil ishonch bilan qaraydi. Usta- rassom chizgan suratda yorning paridek husnu latofati, ilohiy jamoli namoyon bo‘ladi:

Ul parivash suvratin sizg‘ach musavvir, angladim

Kim, xiradni aylagan devona bu timsol emish.[3, 184 b.]

Bu baytdan oshiqni aqldan ozdirgan, uni devona qilgan surat muallifiga zarracha shubha qolmaydi.

“Badoye’ ul-vasat” devonidan joy olgan bir g‘azalda shoir, afsonaviy oshiq va ma’shuqa - Layli va Majnun chehrasin tasavvuriga keltira olmayotgan musavvir timsolini jonlantiradi:

Ey musavvir, topmasang Layliyu Majnun chehrasin,

Dilbarimni bil munga o‘xshash, meni timsol anga. [3, 9 b.]

Bunda shoir musavvirni o‘zga bir vazifada keltiradi. Baytdan shuni anglash mumkinki, musavvir ishqning xayoliy olamida ovvora, ya’ni u uzoq o‘tmishdagi Layli va Majnun muhabbatini o‘ylab, tasavvur eta olmayapti. Shoir esa uni bu xayollardan voz kechib, atrofiga nazar solishga chorlaydi. Shoirning fikricha, agar musavvir e’tibor bilan qarasa, Layli va Majnunni yonidan topishi mumkin, oshiq-ma’shuqa ularning timsollaridir.

Ushbu devondan joy olgan “naqsh” radifli g‘azalda esa shoir musavvirning faqat Layli va Majnun suratini chizish bilan ovvora bo‘lib qolmaslikka da’vat etadi:

Ey musavvir, sizmag‘il Majnunu Layli suvratin,

Bas menu yorim hadisi sahjayi davronda naqsh. [3, 192 b.]

Alisher Navoiy ba’zan musavvir timsoli ifodasida o‘zining ishqiy-falsafiy mushohadalariga beriladi. Masalan, “G‘aroyib us-sig‘ar” devonining 215-g‘azalida shoir musavvirni “qazo musavviri” – Yaratguvchi(Olloh) sifatida talqin qiladi:

Yuzung firoqida har oh o‘tinki chektim tez,

Ul o‘t sharorlari bo‘ldi har taraf gulrez.

Qazo musavviri go‘yo hal etti la’liy rang

Labing aqiqini aylar mahalda rangomez... [1, 236 b.]

Gohida shoir yor husni-jamoli, go‘zalligi borasida musavvir bilan bahslashgandek bo‘ladi:

Ey musavvir, aylasang taqlid jonon suvratin,

Chekmagil jonkim erur aning misoli o‘zgacha. [2, 398 b.]

Shoir bunda rassomga qarab, “Sen jonon suvratini chizaman deb taqlid qilishga urinma, qancha jon cheksang ham baribir uning(yorning) tasviri o‘zgachadir” – deydi.

Navoiy g‘azaliyotida musavvir ko‘chma ma’noda qo‘llaniladi. Bunda ko‘ngil obrazi rassomga qiyoslanadi:

Zor ko‘nglum yo musavvir bo‘ldi, yo suvratparast,

Har tarafkim suvratingni qildi vayronida naqsh. [3, 201 b.]

Ba‘zan Alisher Navoiy g‘azallarining lirik qahramoni musavvirga xojatmandligini ochiq-oydin izhor qiladi. Musavvirni o‘z qayg‘uli ko‘ngliga suyanch, yupanch bo‘lishini istaydi:

Husn itibdur, ey musavvir, tortibon bir turfa shakl,

Qayg‘uliq ko‘nglumni ul suvrat bila gohe ovut.[2, 59 b.]

Yor diydoriga mushtoq oshiq uchun uning hech bo‘lmaganda suratiga bo‘lsa-da bir qarab qo‘yish taskin bo‘ladi. Shuning uchun shoir “Ey musavvir, shunday bir shakl bilan rasm chizki, qayg‘uli ko‘nglim o‘sha surat bilan gohida ovunsin” – deydi. Quyidagi baytda ham shoir musavvirni dilbar suratiga monand surat chizishga undaydi:

Ey musavvir, dilbarimg‘a surate monand qil,

Ko‘rmakidin xotirimni gah-gahe xursand qil.[4, 269 b.]

Ey musavvir, suratingni dilbarimga o‘xshatib chiz, goh-goh ko‘rganimda bundan ko‘nglim xotiram, xursand bo‘lsin.

Shunday qilib, Alisher Navoiy g‘azaliyotida musavvir timsoli shoirning turli fikru qarashlari, hamda his-tuyg‘ularini yuzaga chiqaruvchi poetik obrazga aylanadi. Shuning uchun bo‘lsa kerak buyuk shoir o‘zining “Xazoyin ul-ma’oniy” kulliyotida musavvirga 20 dan ortiq murojaat etgan. Musavvir oshiq-shoir his-kechinmalari, tasavvurlarini ro‘yobga chiqaruvchi muhim timsol tarzida gavdalanadi. Bu timsol, asosan shoirning ishqiy-falsafiy g‘azallarida oshiq va ma’shuqa obrazlari bilan yonma-yon keltiriladi. Alisher Navoiy musavvir timsolida mohir san’at sohibini, gohida Buyuk Yaratuvchi sifatlarini ko‘radi.

Adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. G‘aroyib us-sig‘ar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 804 b.
2. Алишер Навоий. Наводир уш-шаббоб. (Мукаммал асарлар тўплами, 4-жилд) – Тошкент: Фан, 1989. - 526 б.
3. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. (Мукаммал асарлар тўплами, 5-жилд) – Тошкент: Фан, 1990. - 528 б.
4. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. (Мукаммал асарлар тўплами, 6-жилд) – Тошкент: Фан, 1990. – 555 б.
5. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. (Мукаммал асарлар тўплами, 10-жилд) – Тошкент: Фан, 1992. – 491 б.

6. Алишер Навоий: қомусий луғат. – Тошкент: “Шарқ”, 2016.- 536 б.

7. Ботирхон Акрам. Фасоҳат мулкининг соҳибқирони.-Тошкент: “O‘zbekiston”, 2016.- 367 б.

8. Ўзбекистон

Миллий

Энциклопедияси. www.ziyouz.com кутубхонаси.-367 б.

Anvarova Zohida Akromjon qizi
SamDu filologiya fakulteti
adabiyotshunoslik (o‘zbek adabiyoti)
yo‘nalishi 2-kurs magistranti
godirjonovazohida97@gmail.com

O‘ZBEK MIFOLOGIYASIDAGI AYRIM SEHRLI MAVJUDODLAR OBRAZI

Annotatsiya : Ibtidoiy odamning ilk tasavvurlari , avvalo tabiat kuchlari bilan bog‘lanadi. Uning diniy qarashlari shu tabiat haqida to‘liq tasavvur hosil qilishga ko‘maklashuvchi g‘ayritabiiy qudratga ega mavjudodlar obrazi bilan uyg‘unlashib ketgan. O‘zbek mifologiyasi ham bunday obrazlarga boy. Ular xalq og‘zaki ijodining bir qancha namunalari tarkibida uchraydi. Ushbu maqolada ayrim sehrli mavjudod obrazi xalq dostonlari misolida tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: mif, doston, ertak, sehrli mavjudodlar obrazi, ajdaho, apl, Xizr, qush, pari, dev, ko‘k kaptar, g‘oz, “Alpomish”, “Kuntug‘mish”, “Edigo”, “Malika ayyor”, “Shahriyor”.

godirjonovazohida97@gmail.com

Abstract: The first imaginations of primitive man are connected with the forces of nature. His religious views are combined with the image of beings with supernatural powers, which help to create a complete picture of this nature. Uzbek mythology is also rich in such images. They can be

found in several examples of folklore. In this article, the image of some magical creatures is analyzed on the example of folk epics.

Keywords: myth, epic, fairy tale, image of magical creatures, dragon, apple, Khizr, bird, fairy, giant, blue dove, goose, "Alpomish", "Kuntug'mish", "Edigo", "Princess cunning" ("Malika ayyor"), "The poet" ("Shahriyor").

Mifologiya miflarni o'rganuvchi soha ekanligini inobatga olsak, uning o'rganish obyekti ham aynan miflarning o'zidir. O'zbek miflarining alohida saqlanib qolgan variantlari yo'q, bor bo'lsada, sanoqlidir. Shu dalillarga sasoslangan holda, o'zbek mifologiyasining o'rganilish obyekti maydonining kengayishini ko'rishimiz mumkin. Bular miflarning ayrim unsurlarini saqlab qolgan o'zbek xalq og'zaki ijodi namunlaridir. Misol uchun, doston, afsona, rivoyat, asotirlar mifologik motivlarning shu kungacha yashab kelishiga xizmat qilgan.

Mifologik obrazlarning eng ko'p uchrovchilari bu magik xususiyatlarga ega bo'lgan turli mavjudodlardir. Eng avvalo, mavjudod termini butun bir borliq shu bilan birga mavjud bo'lgan barcha narsalarga nisbatan qo'llaniladi.[Ensiklopediya, 2013: 3] Bunga jonli va jonsiz tabiatning barcha bo'laklarini kiritishimiz mumkin. Tirik mavjudodlar qatoriga inson va hayvonlarni, borliqning qolgan qismini jonsiz mavjudodlarga misol qila olamiz.[Akilova K, 2016: 9] Ibtidoiy odamning turli diniy qarashlari bo'lmish – animizm, fetishizm, totemizmning tub ildizi turli mavjudodlarga borib taqalishi rad etib bo'lmas haqiqatdir.

Hajman yirik bo'lgan dostonlarda bunday obrazlarni ko'plab uchratish mumkin. Dostonlarda qahramonlarning jasorati yovuzlik timsoli sanalgan sehrli mavjudod- ajdarhoga qarshi kurash orqali charhlanadi. Aynan **ajdarho** o'zida yer osti va yer usti dunyosi mavjudotlari (ilon va qushlar) tuzilishini o'zida mujassam etgan. Yer hosildorlik va suv bilan umumiydashganligi sababli, unga olov va suv ramzlari ham qo'shilgan [КенельА, 1995: 12-13]

Sehrli mavjudodlar obrazi orasida **yarim odam- yarim iloh** qiyofasidagilari ham uchraydi. Ularning o'ziga xos xususiyatlari doston bosh qahramonlari portretini chizishda katta ahamiyat kasb etadi. Jumladan, "Alpomish" dostoni bosh qahramoni Hakimbekning ilohiy qudrati uning yetti yoshligida bobosidan qolgan 14 ming botmonli yoyni ko'tarishi bilan namoyon bo'ladi.[ЭргашЖуманбулбулўғли,

1998: 14]Bu ilohiy mavjudodlar xususiyatlarining qahramonlar portretini chizishda muhim ahamiyatga ega ekanligini bildiradi.

Bundan tashqari, qahramonlarning tashqi ko'rinishi sehrli mavjudodlar hisoblanmish dev va ajdaholarga qiyoslanadi. Alpomish va Go'ro'g'lining **alp** sifatida qudrati, ulkanligi sehrli mavjudodlarga xosdir.

Yana bir mavjudod obrazi bu **qush**lardir. Ular , odatda , qahramonlarga epik homiy vazifasida; maqsadiga erishishda sinov-shartlaridan biri; muhim voqealar haqida xabar beruvchi vosita sifatida qo'llaniladi[Turg'unova S, 2016: 17]

Masalan, "Kuntug'mish" dostonidan olingan quyidagi parchada qush obrazining baxt va tole ramzi sifatida berilishini ko'rishimiz mumkin: "*U payt podsholarga rasm shu edi: **davlat qush** degan qushni uchirar edi, kimning boshiga qo'nsa podsho qilar edi. Shu davlat qushni uchirganiga uch kun bo'lib edi. Zangar shahrining jamiki katta-kichik odami dalada edi. Qush goh daraxtga, goh devorga qo'nib yurib edi. Banogoh shu vaqtda Kuntug'mish to'raning ham guzari shu yerga tushib qolgan edi. Kuntug'mish to'ra katta bir chilimni beliga boylab olibdi, o'zini hech odamga o'xshatmay, yomon jandalarni kiyib o'zini shaylab olibdi. Hech kim bilan ishi yo'q, odam bilan xushi yo'q, o'zidan boshqa kishi yo'q; chekadi bang, aytadi vadavang. Bir qurib qolgan daraxtning ostiga borib, ko'mir qilmoqchi bo'lib olov yo'qib, nashaning taraddudida edi, davlat qushi uchub borib to'raning boshiga qo'ndi*". [O'zbek xaqi ijodi , 2011: 114] Zangar ahli qushni ortidan borib, uni bir devonavash odam boshiga qo'nganligini ko'rib qayta uchiradilar, lekin bu safar ham qush Kuntug'mishning boshiga qo'nadi. Bu esa Kuntug'mishda qandaydir g'ayriodatiy qudrati borligini yana bir isbotidir.

"Ravshan" dostonida esa **mayna qush** obrazini uchratishimiz mumkin. To'g'ri, xalq dostonlarda xabarchi sifatida qushning maktub tashishi oddiy holatdir, lekin maynaning o'ziga xos jihati shundaki, u Zulxumor bergan non-u tuzni oqlayman deb xatni manzilga yetkazish uchun shahd bilan uchadi: "*Ziyrak mayna Zulxumor oyimning so'zlarini ko'p takror qilib turibdi*". Yana bir parchada mayna qushning odamlarga xos o'ylash xislati manoyon bo'ladi: "*Chir atrofiga qarab: "Hasanning hovlisi qayoqda ekan deb", - zehn qo'yib taxminlab o'tiribdi*". [O'zbek xaqi ijodi, 2011: 296] Bu jihatlar qush mifologik obrazning qahramon murod-maqsadiga erishish yo'lidagi xizmati namoyon qiladi. Biror odamga emas, balki eng qiyin vaziyatlarda insonlarning qushlarga ishonganligi va ularning qandaydir ilohiy qudrati bor deb hisoblaganligi ham yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdi.

Bu kabi obrazlardan yana birini “Alpomish” dostonida ham uchratishimiz mumkin. Dostonda **g’oz** va Alpomish quyidagicha suhbat qurishadi:

*“O’zginamni baland tog’dan uchirdim,
Pok bo’lmasa ajal to’nin bichirdim,
Nima qilay xudoyimning hurmati,
Bo’zlab qolgan Boybo’rining hurmati,
G’arib bo’lgan yolg’izliging hurmati,
Qilgan gunohingni endi kechirdim.”*[ЭргашЖуманбулбулўғли,
1998: 22]

Bu joyda ham qush obrazning elchi vazifasida kelishi namoyon bo’ladi. U bosh qahramonning muhim xabarini yetkazish uchun xizmat qilgan:

*“Arza xatim, jonivor, senga omonat,
Omonatga qilma, jonvor, xiyonat,
Ho’y tog’idan o’tgin sog’u salomat,
Ushbu arzim Boybo’riga omonat,
Xudoyim o’zingni qilsin salomat.”*[ЭргашЖуманбулбулўғли,
1998: 22]

Dostonlardagi bu kabi qush obrazlari **Anqo** va **Humo** qushining ta’sirida shakllangan bo’lib, uning asosiy ma’nosi baxt, omad va toledir.[Jo’rayev M, 2019: 45] Bu kabi ijobiy xususiyatlar mamlakat hukdorlarini adolatli, sadoqatli bo’lishi va xalqning orzu-istalarini singdirish uchun ayni muddao edi. Bunday mavjudodlarning **Semurg’**, **g’oz**, **ko’k** kabutar kabi obrazlar ko’rinishida namoyon bo’lishi ham bejizga emas. Aynan shunday obrazlardan yana biri Xizr hisoblanib, u ham totemistik qarashlar va ajdodlar ruhiga e’tiqod maqsuli sanaladi. O’zbek xalq qahramonlik eposlaridagi g’ayritabiiy tug’ilish, epik to’siqlarni yengib o’tish va murodga yetishish motivlari bevosita **Xizr** obrazi bilan bog’liq.

Mifologik motivlarning turli mavjudodlar obrazlari holida dostonlarga singishi ko’p jihatdan o’sha davr diniy qarashlari va bu qarashlarda miflarning ahamiyati katta bo’lganligini ko’rsatadi.

Sehrli mavjudodlar obrazning yana bir muhim jihati: ular dostonlarda epik homiy qiyofasida gavdalanishidir. U N.Sobitova talqini bo’yicha quyidagi turlarga bo’linadi:

1.Totemistik homiylarning jonivor ko’rinishida berilishi.

2.Totemistik homiylarning inson ko'inishida berilishi.[Собирова Н, 2011: 69]

Qush obrazi – “Oshiqnoma” turkumiga kirivchi Xorazmning mashhur dostonlaridan biri hisoblangan “Shahriyor” dostonida ham qahramonning maqsadiga erishtiruvchi bir sinov sifatida beriladi. Doston yakunida bosh qahramon **bulbuligo'yo** qushini olib o'z uyiga qaytadi.

Mifik qush obrazining yana bir jihati u qahramonlarni manziliga yetkazib qo'yuvchi homiy sifatida berilishidir. Bunday sehrli mavjudodlar obrazini ko'proq sehrli ertak, sehrli-sarguzasht dostonlarida uchratishimiz mumkin bo'ladi.

“Malika ayyor” dostonida bosh qahramon Go'ro'g'liga **ko'k kaptar** qiyofasida ko'rinadi.” *...gujumning soyasiga jinqarcha, misicha, murotalibacha – jami qushlar yig'ilib, o'rtada bir laylakni sozanda qilib, aytirib o'tiribdi.*

Bu alomatni Go'ro'g'li ko'rib, xayron bo'lib turib edi, osmondan bir ko'k kaptar quyilib kelib, bir og'nab turib, bir surxail gardon, ofatijon, pista dahan bir ajab nozanin pari bo'lib turdi”. [O'zbek xalq ijodi, 1988: 9]Xuddi shu kabi holat “Edigo” dostonida ham kuzatiladi: “ *Alqissa, Sochli-aziz parizod bir silkinib, bir oq kabutar bo'lib uchib ketdi. Boboning ko'zidan g'oyib bo'ldi*”. [O'zbek xalq ijodi, 2006: 175] Dostonlarda qahramonlarning bir dumalab bunday sehrli mavjudodga aylanib qolishi, mifologik motivlarning xalq og'zaki ijodi namunalariga ma'lum bir ma'noda fantastik ruh bag'ishlab turganligini bildiradi.

Mifologik obrazlar orasida sehrli xususiyatlarni jamlovchi yana bir mavjudod – bu **parilardir**. Barcha mifologik obrazlarni umumiy ma'no xarakteri bilan go'zallik belgisi asosida **malak, farishta, jannat** obrazlari bilan bir bir guruhga birlashuvchi pari dostonlarda ayol qahramonlarning qiyofasi bilan uyg'unlashib ketgan. Masalan, “Edigo” dostonida parilar zotidan bo'lgan Sochli-azizning ko'inishi bir muncha g'ayriodatiy tusda edi:”*Kunlardin bir kuni Tukli-aziz xayol qildi, aydi; “Ey parizod manga uch kishi shart qilding, sochimni ko'rma, o'kchamni ko'rma, badanimni ko'rma deyib. Bulardan ne hosiyat bor ekan” deb aylanib yurib erdi. Parizod bir ish bilan oldidan o'tdi. Tukli-aziz keyininga qaradi, ko'rsa o'kchasi yo'q, turur, ne birlan yurganini bilmadilar. Parizod Tulki-azizga bir hamnishi zahar qilib boshqa so'z aytmadilar. Yana bir kun parizod suvg'a tushdi. Tulki-aziz ko'rsa, badanining ravshanlig'idin yural bag'ri ko'rinur., Andin so'ng sochin taradi, ko'rsa boshini qo'liga olib tarab o'ltirur*”. [O'zbek xalq ijodi, 2006: 174] Parilarning bunday sochi uzun tasvirlanishi soch kultu bilan

bog'liq qarashlarning mifologik motivlarga ko'chganligi belgisi hisoblanadi. "Malika ayyor" dostonida bosh qahramonning "*bir og'nab turib, bir surxail gardon, ofatijon, pista dahan bir ajab nozanin pari bo'lib*" turgan ko'rinishi bejizga tasvirlanmaydi. Bu ham parilarning o'ziga xos chiroy-chimmati bor bo'lganligini belgisidir. Odamlar pari obrazi turli xil qiyofada tasavvur etganlar:

a) antropomorf, ya'ni insoniy qiyofada tasavvur qilingan parilar;

b) zoomorf, ya'ni hayvoniy qiyofada tasavvur qilingan parilar;

v) qurama, ya'ni yarim inson, yarim jonivortarzdagi gibridd ko'rinishda tasavvur qilinadigan parilar;

g) timsoliy qiyofa, ya'ni narsa-hodisalar tarzida tasavvur qilingan parilar. [Jo'rayev M, 2020: 148]

Bunday sehrli mavjudodlarning inson qiyofasidagi mifologik tasviri boshqalariga nisbatan ko'proq uchraydi.

Yana bir sehrli mavjudod hisoblangan **dev** obrazi ham, aslida ilmiy manbalarga tayansak, miflar tarkibidan ertak va dostonga ko'chgan. [Jumanov E, 2022] J.J. Frezer, V.Y. Propp singari etnograf va folklorshunos olimlarning fikrlari bu obraz timsoliy xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Folklorshunos J. Eshonqulovning "O'zbek xalq og'zaki ijodida dev obrazining mifologik asoslari va badiiy talqini" nomzodlik dissertatsiyasida ham bu obraz haqida atroflicha qimmatli ma'lumotlar uchraydi.

Devlar, odatda salbiy qahramon sifatida gavdalanadi. Misol uchun, "Malika ayyor" dostonida devlar malikaning xizmatkori bo'lib, odam bolasiga ko'p ziyon yetkazadilar. Xalq dostonlari va ayrim ertaklarida dev qush qiyofasida bo'ladi. Ushbu dostondagi devlar ham uchish qobiliyatiga ega edi: "*Shunda Boymoq dev yetmish ming dev bilan osmondan uchib kelib tushib, bir shosupa bor edi, shunga kelib o'tirdi. Mingta ko'k qashqa devlari qo'lini qovushtirib Boymoq devga qarab xizmatida turdi*". [O'zbek xalq ijodi, 1988: 73] Qashqaning hayvonlarda bo'lishini inobatga olsak, devlar ham qandaydir mavjudod ko'rinishidagi g'ayritabiiy qiyofaga ega bo'lgan. Fozil Yo'ldosh o'g'li aytimidagi "Ra'no va Suxangul" dostonida dev quyidagicha ta'riflanadi:

*Kallasi gumbazday, og'zi g'orday,
Burning teshigi qorong'I go'rday.
Qulog'I qalqonday, bo'yi minorday,*

Qo'lining panjasi katta chinorday.

Bu tashbehlar dev mifologik mavjudod obrazining miflarda ham salbiy xususiyatlar ega bo'lganligini isbotlaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, mifologik tasavvurlarning turli magik xususiyatlarga ega bo'lgan mavjudodlar obrazi orqali namoyon bo'lishi, asosan ibtidoiy odamning ilk tafakkur maqsullari natijasidir. Olamni qanday tasavvur qilsa, shunday fikrlash yo'lidan borgan ilk odam, bu borada ham muqim dunyoqarashga ega bo'lgan. Sehrli mavjudodlarning ot, qush, bo'ri, ilon, dev, pari va boshqa obrazlar qiyofasida gavdalanishi esa diniy qarashlarning tabiat jonivorlari, turli g'ayriodatiy mavjudodlar va ularning notabiiy qudrati - kuchiga inonch bilan hamohang bo'lganligidandir.

Adabiyotlar:

1. Akilova K. Abdurahmonov I. Tasviriy san'atda afsonalar va rivoyatlar. –T.: , 2016. 9-bet.
2. Алпомиш. Айтувчилар: Пўлкан шоир ва Эргаш Жуман булбул ўғли, Ёзиб олувчи: Муҳаммад Иса Эрназар ўғли. Нашрга тайёрловчи: Тўра Мирзаев, Зубайда Ҳусайнова -Т.,1998.
3. Edigo. Xorazm dostonlari. Oshiqnoma. O'zbek xalq ijodi. –U:, 2006.
4. Jumanov E. Ertaklardagi dev, pari, ilon, yalmog'iz obrazlarining mifologik asosi/ jahon adabiyoti jurnali. 2022.1-son.
5. Jo'rayev M, Qayumov O. O'zbek mifologiyasida pari obrazi va uning shomon marosimlari folkloridagi o'rni. NamDU ilmiy axborotnomasi - Nauchniy vestnik NamGU. 2020 yil 6-son.
6. Jo'rayev M., O'rayeva D. O'zbek mifologiyasi. –T., 2019.
7. Kuntug'mish va Ravshan. (doston). O'zbek xalq ijodi. –T.: , 2011.
8. Кенель А. Мифы и легенды. Древняя Греция. Перевод с французского Г.Калашниковой. Медуза Гаргона. С.12-13. Москва. Диалог.1995г
9. Malika ayvor (doston). O'zbek xalq ijodi. – Toshkent, 1988.
10. Нодира Собирова.Эпик ҳомий образининг Хорзм дostonларидаги талқини.//Ўзбек тили ва адабиёти.2011-йил,3-сон.
11. Turg'unova Sohiba. O'zbek folklorida mifologik qush obrazi/referat – Andijon, 2016.
12. O'zbek milliy ensiklopediyasi./ M harfi. –T., 3-bet. www.ziyouz.com 2013-yil 11-noyabrda saytga joylangan.

ALISHER NAVOIYNING DEVON TARTIB BERISHDA MEZONLARI

Annotatsiya: Ushbu maqola devon va uning qoidolari haqida hamda bunda Alisher Navoiyning “Badoe’ ul-bidoya” devoni debochasida keltirilgan ma’lumotlari haqida ayrim mulohazalarga bag‘ishlanadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Badoe’ ul- bidoya”, devon, aruz, arab alifbosi, Lutfiy.

O‘zbek adabiyoti tarixidagi mumtoz asarlar boy xazinadir. Bu xazinani o‘rganish, tadqiq va talqin etish, yoshlar ma’naviy dunyosining milliylik va insonparvarlik zaminida shakllanishiga g‘oyat kuchli ta’sir ko‘rsatadigan vositadir. Ayni paytda o‘zbek mumtoz adabiyoti va o‘zbek milliy ma’naviyatining shakllanish va rivojlanish qonuniyatlarini anglash yo‘lida ochqich - kalit vazifasini bajaradigan Navoiy ijodini o‘rganish orqali yoshlarda sog‘lom tafakkur tarzini shakllantirishda muhim omildir. Turkiy xalqlarning “shams ul-millat”i bo‘lgan Nizomiddin Mir Alisher Navoiy jahon adabiyoti xazinasini o‘zining hassos she’riyati, buyuk “Xamsa”si, fan sohalarining turli tarmoqlariga bag‘ishlangan boy ilmiy merosi bilan boyitgan so‘z san’atkoridir. Navoiyning maktabdosh do‘sti, hukmdor Husayn Boyqaro o‘zining “Risola” sida hazrat Navoiyning turkiy tildagi ijodi, xususan, she’riyati hamda “Xamsa” asariga yuksak baho berib, buyuk shoirni “so‘z mulking kishvaristoni, sohibqironi” deb ulug‘laydi. Alisher Navoiy haqidagi ma’lumotlar 15-asrdan keyingi tazkira, tarixiy va badiiy asarlarda ham keltirib o‘tiladi. Xususan, Hasanxo‘ja Nisoriyning “Muzakkiri ahbob” tazkirasi Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasi asosida yaratilgan bo‘lib, tazkiraning birinchi bob, to‘rtinchi faslida “Amir Haydar Alisherning muqaddas yodi” sarlavhasi ostida buyuk shoirning “Xamsa”si va turkiy g‘azallarining umumiy hajmi, forsiy tildagi she’rlaridan parcha keltiriladi. Ya’ni Hasanxo‘ja Nisoriy hazrat Navoiyni tushida ko‘rish sharafiga muyassar bo‘lganligini va Navoiyning “Bizning ash’orimizdan biror narsa yod bilurmisan?” – degan savoliga javoban quyidagi maqta’ni o‘qiganini aytadi:

*Ey Navoiy, sen kimu mehrob-u masjid istamak,
Qaydakim, xo'blar ayog'in qo'ysa, sen boshingni qo'y!*

“Xazoyin ul-maoniy” kulliyotiga kiritilgan she'rlar orasida mazkur maqta' bilan yakunlanuvchi she'r uchramaydi. Aslida Navoiy qalamiga mansub ko'pgina she'rlari ilk devon va keyingi devonlarda takrorlangan. Nisbatan oldingi devonlariga qaraganda kulliyot yirik va mukammal. O'z davridanoq juda mashhur bo'lgan ushbu asarni Qo'qon xoni Muhammadalixon 1838-yilda 300 nusxada ko'chirtirib, xonlikning turli shaharlariga jo'natgan. Yuqorida ta'kidlaganimiz “Xazoyin ul-maoniy” nisbatan mukammal va hajman yirik, bunday deyishimizga asos Alisher Navoiy Husayn Boyqaro taxtga chiqqanidan keyin uning topshirig'i bilan o'zining birinchi rasmiy devoni “Badoe' ul-bidoya” ga tartib bergani, uning debochasida devon yozish qoidalari haqida aytib o'tganidir. Quyida devon nima va uni yozish qoidasi haqida fikrlashamiz;

Devon - Sharq adabiyotida she'riy to'plam. Devonda biror shoir she'rlari qofiya yoki radiflariga ko'ra arab alifbosi tartibida (qofiyalanib keluvchi so'zlarning oxirgi harflari asosida) joylashtiriladi. Sharqda devon tuzish shoirning yetuklik belgisi bo'lgan, shoirlar o'z devonlarining mazmunan va shaklan rang-barang bo'lishiga e'tibor berganlar. Devon tuzish 10-11-asrlardan boshlangan, uning shakllanish davri Shayx Sa'diy zamonasiga to'g'ri keladi. O'zbek adabiyoti tarixida devon tuzish Lutfiy, Sakkokiy, Atoiy, Gadoiy kabi shoirlar ijodi bilan bog'liq. Alisher Navoiy Sharq adabiyoti tarixida mukammal devon tartib bergan mualliflardan. Devon shoirning o'zi tomonidan, shuningdek, boshqalar tomonidan ham tuziladi. Navoiy g'azallarining ilk devoni noma'lum kotib tomonidan tuzilgan (1465). Unda 15-asr adabiyotidagi deyarli barcha she'r shakllarini ko'rish mumkin. Keyinroq devon tuzish ishiga Bobur, Nodira, Ogahiy, Avaz O'tar va boshqa shoirlar ham samarali hissa qo'shganlar. Zamonaviy o'zbek adabiyotida Habibiy, Sobir Abdulla va boshqalar devon tuzganlar. Ularda g'azallar hozirgi o'zbek alifbosi tartibida joylashtirilgan.

Alisher Navoiy o'zining “Badoe' ul-bidoya” devoni debochasida “... xaloyiq arosida ming bayt-ikki ming bayt ortug'roq, o'ksukrakkim o'zlari jame' qilib erdilar, bag'oyat mashhur bo'lub erdi”, - deb yozadi. Devon uni nashrga tayyorlagan adabiyotshunos olim Hamid Sulaymonov tomonidan shartli ravishda “Ilk devon” deb nomlangan bo'lib, 391ta g'azal, 41ta ruboiy, 1ta mustazod, 1ta muxammas-jami 434ta she'rdan tashkil topgan. “Badoe' ul-bidoya” (“Badiiylarning boshlanishi”) devonini Navoiy do'sti Temuriyzoda Husayn Boyqaro taxtga chiqqanidan

keyin uning topshirig'i bilan 1470-80- yillarda tartib beradi. Devonning Alisher Navoiy hayotlik davrida (1480, 1482 va 1486-yillarda) ko'chirilgan nusxalari Parij Milliy kutubxonasida (1480-yil, inv. 746), Britaniya muzeyida (1482-yil, inv. 401) va Toshkent shahrida (1486-yil, inv. 216, asos nusxa) saqlanadi. Devon mazkur nusxalar asosida filologiya fanlari nomzodlari Sh.Sharipov va M. Rahmatullayevlar tomonidan nashrga tayyorlangan (MAT, 1-jild). Shoir bu devoni uchun maxsus debocha ham yozib, unda devon tartib berish masalalariga to'xtaladi va quyidagi xususiyatlarni alohida ko'rsatib o'tadi:

1. "Avval budurkim, har kishikim devon tartib qilibdurur, o'ttiz ikki harfdinki, xaloyiq iboratida voqedurur va ulus kitobatida shoyi', to'rt harfg'a taarruz qilmaydururlar...(Ya'ni, birinchisi kishi devon tartib berar ekan, xalq kitobatida mashhur bo'lgan arab alifbosidagi o'ttiz ikki harf tartibida g'azalni joylashtirishi, to'rt harfni inkor etmasdan bajarishlari kerak).

2. Yana bukim, har harf g'azaliyotining avval bitigan g'azal bila o'zga g'azallar orasida uslub xaysiyatidin tafovut rioyat qilmaydururlar. Muqarrardurkim, har amrda bir lahza haq subhonahu va taolo hamdidin yo rasul alayhissalom na'tidin, yo bu ikki ishga dalolat qilurdek bir amrdin g'ofil bo'lmamog'liq avlodur...(Yana shuki, joylashtirishda keyingi g'azal oldin bitilgan g'azal bilan orasida uslub jihatidan tafovut rioya qilmasin, aniqki, har devon Haq subhonahu va taolo hamdidan va Rasul alayhissalom na'tidan yoki ikkisining o'rnini bosgulik amrdan g'ofil bo'lmaslik kerak).

3. Yana bir bukim, go'yiyo ba'zi el ash'or tahsilidin va devon takmilidin g'araz majoziy husnu jamol tavsifi va maqsud zohiriy xattu xol ta'rifidin o'zga nima anglamaydururlar. Devon topilg'aykim, anda ma'rifatomiz bir g'azal topilmag'ay va g'azal bo'lg'aykim, anda ma'vizatangiz bir bayt bo'lmag'ay...(Tag'in buki, ba'zi she'r tahlilidan va devon komil qilishdan maqsad majoziy husn-u jamolning tavsifi va zohiriy hol ta'rifidan o'zgani anglamaydururlar. Shunday devonlar borki, unda ma'rifatomuz bir bayt topilmaydi va g'azallar borki, pand-nasihat, o'git ruhi bo'lgan bayt uchramaydi).

4. Yana bukim, soyir davovinda rasmiy g'azal uslubidinkim, shoyi'durur, tajovuz qilib, maxsus nav'larda so'z arusining jilvasig'a namoyish va jamolig'a oroyish bermaydururlar. Va agar ahyonon matlaye maxsus nav'da voqi' bo'lg'on bo'lsa, hamul matla' uslubi bila itmom xil'atin va anjom kisvatin kiydurmaydururlar, balki tuganguncha agar bir bayt mazmuni visol bahorida guloroyliq qilsa, yana biri firoq xazonida

xornamoyliq qilibdurur... Ul jihatdin sa'y qilindikim, har mazmunda matlaye voqi' bo'lsa, aksar andog' bo'lg'aykim, maqta'gacha surat xaysiyatidin muvofiq va ma'ni jonibidin mutobiq tushkay". (Yana biri, devonlar sayrida rasmiy uslubi tarqalgan, imkondan oshib maxsus nav'larda so'z kelinchagining jilvasini namoyish va jamoliga oroyish bermaydurlar, gar matla' bir mavzuda voqelansa, hamul matla' uslubi bilan tugash choponini va libosini kiydirmaydilar, balki tugaguncha bir bayti visol bahorida guloroylik qilsa, yana firoq xazonida g'amzadalik qiladi. Bu jihatdan harakat qilish kerakki, matla'dagi mazmun maqta'gacha saqlanmog' i kerak).

5.Yana masnaviy bila qasoyiddin boshqakim, inshoolloh, alar dog'i har qaysi boshqa mujallad bo'lg'ay, har nav' she'rdin, masalan, ruhafzo muxammaslar, barcha xamsaziynat; va ravonoso musaddaslar, barcha sittaziynat; va mufid ruboiyot, barcha latofatomuz; va nofi' muqattaot, barcha manfaatangiz; va dilpazir mustazodlar, barchaning vasfi zoyidulhad; va benazir fardlar, barcha lutfu ravonlikda mufrad; va nomiy muammolar, barchasi ot yoshurmoqda sotir; va kiromiy lug'zlar, barchaning mabtunlug'i zohir; va musalsal tarji'lar, barcha marg'ub; va mu'tadil tuyug'lar, barcha turkiy uslub bu abyot zaylida muxayyal va bu ash'or xaylida muzayyal bo'ldi. Va g'araz bu fihrastdinkim, bu zebo uzorig'a yozildi, va maqsad bu debochadankim, bu ra'no ruxsorig'a bitildi, ul erdikim, chun salotindin qay birikim binoe qo'yubdururlar mann' va ayvone chekibtururlar rafi', ul bino ravoqida va ul ayvon toqida o'z ismlarin tahrir va alqoblarin tanqir qilibdururlarkim, to ul ayvon toqi bo'lg'ay, ul ism anda boqiy bo'lg'ay:

*Kim qilsa imorateki, maqdur o'lg'ay,
Chun ismi kitobasida mastur o'lg'ay
Ne choqqacha ul binoki ma'mur o'lg'ay,
Ul ism ulus tiliga mazkur o'lg'ay.*

Alisher Navoiy bu o'rinda devonni g'azallar bilan boshlash, g'azallarni 28 ta harf emas, balki 32 harf (چ -chim , je-ج, گ -gof, va ل-lom-alifni ham qo'shgan holda) bilan tugallash zarurligi, devonga dastavval Allohga hamd yoki Payg'ambarga na't mavzusidagi g'azallarni joylashtirish, g'azallariga doir baytlar kiritish, g'azal matla'sida keltirilgan fikrni maqta'gacha rivojlantirib borish va albatta, devonga janr jihatdan rang-barang she'rlarni kiritishni nazarda tutadi. Alisher Navoiy qasida devon tarkibida emas balki, alohida muqova, jild bo'lmog'ini aytib o'tgan. Ya'ni masnaviy bilan qasidalar boshqakim, ular alohida tom bo'lg'ay.Devonda turli navdagi she'rlar masalan, barcha jon bag'ishlovchi muxammaslar

besh ziynatli va jon kabi musaddaslar olti ziynatli; barcha nafli ruboiylar latofatli va nafli qit'alar manfaatlidir. Va barcha yoqimli mustazodlar vasfi ziyoda; tengsiz fardlar lutfda tanho va barcha nomiy muammolar nom yashirmoqda usta; va aziz lug'zlar barchaning maftunligi oshkor; va bir-biriga zanjir kabi ulangan tarjibandlar bari sevimli; va mo'tadil tuyuqlar barchasi turkiy uslub ila adabiyotda faraz va she'rda voqe' bo'ldi. Maqsad shuki, yoqimli, chiroyli bitmoq. Debocha shuning uchun yozildikim: kishi saltanatda bino qurar ekan, uning peshtoqida ismini yozadi. Qachonki binoga qalbini bag'ishlarsa, shunda uning ismi boqiy bo'ladi.

Alisher Navoiyning mazkur devoni aynan yuqoridagi qonun-qoidalarga amal qilingan holda tartib berilgan bo'lib, unda 11janrga oid jami 1046ta she'r mavjud. Devonga she'rlar quyidagi tartibda joylashtirilgan: g'azal - 777ta, mustazod - 3 ta, muxammas - 5ta, musaddas - 2ta, tarji'band - 3ta, qita' - 46ta, ruboiy - 85ta, lug'z - 10ta, muammo - 52ta, tuyuq - 10ta, fard - 53ta.

Alisher Navoiygacha tuzilgan devonlarda ko'ramiz: O'z davrining "Malik ul-kalom"i bo'lgan Mavlono Lutfiy devon tartib bergan ijodkorlardan. [A.Navoiy, "Majolis un-nafois"]. Alisher Navoiy Lutfiyning insonparvarligi, yuksak darajadagi donishmandligini alohida hurmat qilgan. Ayni paytda, o'z ustozining she'rlaridagi tabiiylik, shu tabiiylik zahiridagi zukkolik, shuningdek, tasavvufiy g'azallardagi teran talqinlarni yuqori baholagan. Mavlono Lutfiyning bizgacha devoni va bir necha asarlari yetib kelgan. Ijodkor devoni kattagina hajmni tashkil qilib, unda shoirning umri davomida yaratgan qasida, g'azal, ruboiy, tuyuq, fard, qit'a kabi lirik asarlari jamlangan. Devon an'anaga ko'ra hamd, na't, Shohruh Mirzo nomiga yozilgan qasida bilan boshlanadi. Devonning shoir dastxatidan iborat asl nusxasi bizgacha yetib kelgan emas. Biroq devonning turli davrlarda turli kotiblar tomonidan ko'chirilgan nusxalarini dunyo kutubxonalarida ko'plab uchratish mumkin. Shoir she'rlari muhtasar hollarda ham ko'chirilib bayozlarga kiritilgan. Lutfiy haqida Zaki Validiy, Kuprulzoda va xususan, bizga zamondosh bo'lgan turk va uyg'ur olimlari bir qator muhim tadqiqotlarni yaratdilar. Lutfiy devonining Alloh sifatlarini qalamga olgan qayd (murojaat g'azal) quyidagicha boshlanadi:

*Ey ikki jahon birliging isbotina go'yo,
Zarroti jahon mazharida kun kibi paydo.
Ham avvalu oxirsan-u, ham zohir-u botin,
Ham mabdayi ashyosan-u, ham hayyi tavono.*

Bemisl qudrat egasi bo'lgan Alloh insonni "olami kubro" (katta olam) deb atadi. Uni o'z nuridan, ma'rifatidan bahramand etdi.

Yana esa shoir she'rida aytilganidek:

*Ulki husn etti bahona elni shaydo qilg'ali,
Ko'zgudek qildi seni, o'zini paydo qilg'ali.*

Shu bois inson zotining qalbi, deydi shoir, butun borligi bilan senga vobastadir.

Lutfiy ijodida mavzu ko'lami keng. Shunday bo'lsa-da, she'rlari bir qarashda mazmun jihatidan ham, mundarija jihatidan ham mo'jazzgina ko'rinadi. Aslida esa ulardagi har bir ibora, talqin ba'zan bir g'azalga siqqudek mazmunga ega bo'ladi. Shuning uchun ham bu asarlar umri boqiy, har bir davr kitobxoni uchun maftunkordir. Shoir devoni ijodkorning hayotlik yillaridayoq tartib berilgan. Bu voqea Lutfiyning 85 yoshida ro'y berganligiga devonning "Sochingni Lutfiy qildi vasfu" so'zlari bilan boshlanuvchi g'azalidagi "Mutavval umrini oxir qilib, so'z muxtasar qildi" misrasidagi "mutavval" so'zi ishora qilib turadi. "Mutavval" so'zi abjad hisobi bilan 85 raqamiga to'g'ri keladi. Lutfiy bu muddatdan keyin yana 10 yil umr ko'rgan. Bu yillarda shoirning devoni keng tarqalib ulgurgan edi. Shu bois uning ilk devonidan keyin yuzaga kelgan talay lirik she'rlarini muxlis kotiblar bir butun holda shakllantirganlar. Hozir biz tanishib chiqadigan Lutfiy devoni Filologiya fanlari doktori, professor Sodir Erkinov tomonidan 2009-yilda nashr ettirilgan bo'lib, devon tarkibiy jihatdan: 1ta hamd g'azal, 1ta na't g'azal, 1ta qasida, 325ta turli mavzudagi g'azal, 45ta ruboiy, 17ta tuyuq, 9ta qit'a jami -399ta she'rdan iborat. Bundan tashqari Lutfiyning fors tilidagi asarlaridan namunalar va Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asaridan olingan Lutfiy va Jomiyning munosabatlaridan lavhalar ham berilgan. Lutfiy o'z g'azallaridan birida muxlislariga qarata: "Agar siz mening she'rlarim durlariga mehr bilan quloq tutsangiz, menga bo'lgan tahsin va iltifotingiz shu bo'lar edi", deb yurak so'zlarini izhor qiladi.

*Lutfiyning nazmi duriga solsangiz shohim quloq,
G'oyati tahsinu anvoi' inoyatdur manga.*

Shoir she'riyati avlodlar ardog'idadir. Lutfiyning tahlilga tortganimiz devoni nisbatan to'liq va yangi nashri edi. Shunday bo'lsa-da, Navoiy mezonlariga taqqoslaganimizda birmuncha kamchiliklarga ega ekanligini yuqorida ko'rib o'tdik.

Alisher Navoiyning "Badoe' ul-bidoya" devonining o'zigacha bo'lgan davrda yaratilgan devonlardan farqi nisbatan va tugal ekanligida ya'ni:

- Devonga maxsus debocha yozilgan;
- Devonga 32 harf bilan tugallangan g‘azallar kiritilgan;
- Har bir harf bilan tugallangan g‘azallarni joylashtirishda avvalida hamd, so‘ng na‘t va undan keyin esa boshqa mavzulardagilari joylashtirilgan;
- G‘azallarning yakpora bo‘lishiga e‘tibor berilgan;
- Oshiqona g‘azallar tarkibiga mav‘iza, pand va hikmatlar kiritilgan.

Devon quyidagi misra bilan boshlanadi;

Ashraqat min aksi shams il-ka’s anvor ul-hudo,

Yor aksin mayda ko‘r deb jomdin chiqdi sado.

Ushbu matla‘ni tahlili Navoiyshunos olimlar tomonidan turlicha tahlilga tortilgan bo‘lib, quyidagicha: (mazmuni Quyosh kosasidan hidoyat nurlari yorishdi, jomdan “yorning aksini mayda ko‘r” degan sado chiqdi, yoki Ertalab chiqqan quyosh kosasining aksidan hidoyat nurlari porlab ko‘rindi va Xudoning jamolini uning tajallisida ko‘r, deb olamdan sado chiqdi). Bu uning zohiriy tahlili edi endi uning botiniy mazmunini ko‘ramiz: shoir baytning ilk so‘zi “Ashraqat” bilan Qur‘oni karimdagi Zumar surasining 69-oyatiga ishora qilgan. Mazkur oyat: “Yer (mahshargoh) parvardigorning nuri bilan yorishur; kitob (nomai a‘mol hozirlab) qo‘yilur; payg‘ambarlar va guvohlar (farishtalar) keltiriladi va ularning o‘rtalarida zulm qilinmagan holda haqqoniy hukm qilinadi”. Ya‘ni ushbu oyatda Qiyomat kuni mahshargohdagi ahvol tasvirlangan: mahshargohning faqat Alloh nuri bilan yoritilishi o‘sha kuni Quyosh bo‘lmasligidan dalolat bermoqda. Qur‘oni karimning Takvir surasining 1-oyatida: “Quyosh o‘rab qo‘yilganda”, deb marhamat qilinadi. Demak, ilohiy Kalomning dalolatiga ko‘ra, Qiyomat kuni quyosh bo‘lmaydi. Ya‘niki, Navoiy hazratlari: “Ey ma‘rifat istovchilar, hali quyosh nurlari borligida, hali jom – quyoshdan may- ma‘rifat nurlari yog‘ilib turgan paytda, “Yer Parvardigorning nuri bilan yorishgunga qadar...” ma‘rifatdan bahramand bo‘lib qolinglar. Vaqtini g‘animat bilinglar”, demoqchi. [N. Komilov, Bir g‘azal ma‘nosi]

Va quyidagi fard bilan yakunlanadi;

Sel yo‘lida fanodashtida mujgonim emas,

Ko‘z alochuqlarining dud yegon o‘qlaridurur.

Ma‘nosi: Bu foniyl dunyo qiyinchiliklarida azob tortish, o‘tkinchi g‘amlar ta‘sirida bo‘lish, hattoki kiprikkacha o‘rtanish so‘zlanadi. “Badoe’ ul - bidoya” dagi she‘rlar keyinchalik “Xazoyin ul-maoniy”ga kiritilgan. Alisher Navoiy qalamiga mansub har bir she‘r purma‘nodir. Ushbu ijod namunalari nafaqat o‘z zamonasi uchun, balki

bugun globallashtirgan texnika asri kishilari uchun ham ahamiyatli va dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q. Kishida ma’naviy, ongiy dunyosini boyitadi, nigohini ravshanlashtiradi. Hali tahlil qilinishi lozim bo‘lgan o‘nlab asarlari, she’rlari mavjud. Ana shunday buyuk daho ajdodlarimizga munosib voris bo‘lmoq burchimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy, MAT, 20jildlik.-t.:Fan, 1987-1988. 1-2-jildlar.
2. Yoqubjon Is’hoqov. Alisher Navoiyning ilk lirikasi: Filol. Fan. Nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissert.-T.:1963.
3. O‘zbek adabiyoti tarixi. Besh jildlik. 2-jild (15-asrning ikkinchi yarmi).-T.:Fan,1977.
4. Lutfiy, Devon ; G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi, T-2012,
5. Dilnavoz Yusupova Navoiynoma, Devon va risola. Maqolasi. www.kh-davron.uz

Маматова Нилуфар

Филология факултети 4-босқич
талабаси

НОДИРА ИЖОДИДА ОБРАЗЛАР ХИЛМА - ХИЛЛИГИ. ЮСУФ ОБРАЗИ ТАЛҚИНИ

Аннотация: Ушбу илмий мақолада ўзбек мумтоз адабиётида ўз ўрнига эга, мумтоз шеърят анъаналарини ўзига хос давом эттириб, халқимиз маънавий ҳаёти тарихида ўзига хос из қолдирган Моҳларойим - Нодира ижодида образлар талқинига тўхталамиз. Нодира ижодида илгари сурилган ғояларни, бадиийликни, ўзига хосликни образлар силсиласини ёритишга ва таҳлилга тортишга ҳаракат қилдик. Буни хусусан Юсуф образи мисолида кўриб ўтамиз.

Калит сўзлар: ғазал, лирик девон, бадиий талқин, поэтика, сюжет, лирика, “Юсуфнома”, мажоз, образ, ишқи илоҳий, тимсол, Юсуф Каънон.

Маълумки, инсон кўксидаги қалбнинг тириклиги, уйғоқлиги билан бошқа мавжудотлардан афзалдир. Қалбни уйғотадиган,

жонлантириб турадиган энг яхши воситалардан бири бадий адабиёт эканлиги кўпчиликка маълум, албатта. Худди шу адабиёт Қўқонда алоҳида ўрин тутган. Қўқон адабий ҳаётининг характерли хусусияти шунда эдики, бу ерда кўп шоирлар қатори, хотин - қиз шоиралар ҳам адабий ҳаётда фаол иштирок этганлар. Ўз юксак истеъдоди туфайли юқори даражага эришган, ўзбек мумтоз поезиясида теран мазмун ва бетакрор бадиият юксак даражада уйғунлашган назмий асарлари билан муносиб мавқега эга шоира Нодирадир. Нодира ижоди сермазмун ва ундаги образлар тизими ҳам жуда хилма-хил бўлиб, хусусан тарихий шахслар юқори ўринда туради. Нодира ижодини ўрганишдаги асосий манба унинг қўлёзмаларидир.[Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити.146-б]. Улуғ шоира шеърининг меросида ўзига қадар яратилган Шарқ мумтоз адабиёти анъаналарини давом эттирибгина қолмай, янги бадий тимсолларга мурожаат этиш орқали мутафаккирона қарашларини ифодалаш билан уларнинг мавзулар кўламини бойитди. Жумладан, шоира лирикасида алоҳида ўрин тутувчи, мумтоз адабиётда кенг кўламда қўлланувчи тимсоллардан бири Юсуф тимсолидир. Юсуф ҳақида жуда кўплаб қисса ва ривоятлар мавжуддир. Юсуф тимсоли келтирилган ва у талқин этилган асарларнинг асл манбаи илоҳий муқаддас китоблар: Таврот, Инжил ва Қуръони каримдир. Қуръони Каримда пайғамбарлар номи билан аталувчи олти та сура мавжуд бўлиб, шулардан Юсуф қиссасига бадий адабиётда энг кўп мурожаат этилади. Юсуф қиссаси мумтоз адабиёт учун ўлмас мавзулардан саналади. Шарқда кенг тарқалган “Юсуф қиссаси” Қуръони Каримда “ҳамма қиссалардан каттароқ ва фойдаси зиёдроқ қисса” дея таърифланади ва у бир юзу ўн бир ояти каримадан иборат бўлиб, бир юзу тўққиз ояти қиссага бағишланади. У “аҳсан ул-қисас” (гўзал қисса) деб ҳам аталади. Бу қиссанинг исломий адабиётдаги бадий вариантлари Қуръони Каримнинг “Юсуф” сураси асосида шаклланиши кўринади. Рабғузий бу қиссанинг аҳсан (гўзал) дейилиши сабабларини ҳам изоҳлайди. Ушбу қисса даврлар ўтиши билан Шарқда гўзал адабиёт намунаси сифатида кенг тарқалади, алоҳида асарлар сифатида қаламга олинади. Дастлаб, “Қиссаси Юсуф” деб аталган асарларда кейинчалик Юсуф ёнида Зулайҳо исми пайдо бўлди. Бу қиссалар кўплаб бадий тасвирлар, турли воқеалар билан кенгайтирилади. Масалан, Юсуф қиссаларида Миср Азизининг хотини Зулайҳо дейилган, аммо Юсуф сурасида Миср Азизининг хотини ҳақида фикр юритилганда, у Зулайҳо деб

аталмайди. “Юсуф қиссаси” ўзбек ва умуман бадий адабиётнинг машҳур асарларидан ҳисобланиб, уни ўрганиш ва таҳлил этиш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Юсуф ҳақидаги ривоятлар асосида кўплаб асарлар яратилган. Булар Абулқосим Фирдавсий, Абу Али ибн Сино, Қул Али, Шайёд Ҳамза, Рабғузӣ, Дурбек, Жомий, Бахтиёрӣ, Сули Фақих, Шаҳобиддин Ошиқ, Дарӣ, Чалабий, Нозим Хиравий, Ҳозик ва яна бошқа кўплаб шоирлар дostonлар яратдилар. Айни пайтда, Алишер Навоӣ, Гёте ва Толстой сингари ижодкорлар Юсуф ҳақида асарлар битишни орзу қилганлар. Мавзуга Нозим Ҳикмат ва Томас Маннлар ҳам мурожаат қилганлар. [Қобилов У. „Юсуфнома“ мавзуси ва унинг Алишер Навоӣ лирикасидаги талқинига доир] Замонавий давр ўзбек шоири Рамз Бобожон “Юсуф ва Зулайҳо” номли драматик асарни яратган. Нодира бу образларни ўз ғазалларида самарали талқин этади. Жумладан „Соғиндим“ радифли ғазали сўнгида шундай сатрларни келтиради:

Тикарман, Нодира, ғам йўлида кўзни Зулайҳодек,

Ким, ул Юсуфлиқо султон Умархонимни соғиндим.

Нодира - ишқ, вафо куйчиси. Ҳамфикр устози Умархоннинг фожиали вафоти унинг ҳаётига, кўнглига кучли зарба бўлди. Унинг шеърлятида маҳзунлик кучайди. Шеърлари ғамгин изтироблар, мунгли наволар ифоадасига айланди. Шубҳасиз, юқоридаги қуйма сатрлар ҳам бевосита шундай фироқ-у изтироблар натижасида вужудга келган. Ўзини Зулайҳо янлиғ кўриб, Умархонни Юсуф сиймосида тасвирлаган, Нодира „Зулайҳо Юсуф кўйида ёнганидек, мен ҳам Умархон фироқида ғамга ботдим“ демоқда, гўё.

Ўз даври тарихий шахслари образи деганда биз Умархон образи шоира асарларида етакчи ўринда туришини кўриб ўтдик. Нодира Умархон образини тасвирлашда икки хил позитсияда турганлигини кўрамиз. Биринчидан у ўз асарларида турмуш ўртоғини севувчи садоқатли ёр, унинг ютуқ ва ғалабаларидан фахрланувчи, вафотидан қайғуга ботувчи, айрилиқ азобларидан изтироб чекувчи том маънодаги аёл сифатида кўринса, иккинчидан хоннинг давлатчилик фаолиятига холисона баҳо бера оладиган доно сиёсатчи сифатида гавдаланади.

Нодирабегим асарларидаги поетик фикр изчиллиги, ижодкор сифатидаги бадиий маҳоратини белгиловчи куйидаги мисралар ҳам эътиборга молик.

Гар бўлса Зулайҳода менинг заррача ишқим,
Қолмас эди Юсуфни фироқида саломат
„Шукр айла Худога“ ғазалидан келтирилган бу сатрлар куйидагича изоҳланади:

Бу ерда зероки, Юсуф - маъшуқа, Зулайҳо - ошиқ. Бунда Юсуф фироқида қолган ошиқ ҳоли тасвирланган. Лирик қаҳрамон маъшуқадан айрилиқда дард чекмоқда. „Юсуф“ қиссасида келтирилганидек, Зулайҳо Юсуфга ошиқ бўлиб қолади. Юсуф фироқида ғамларга ботади. Ғазалда бу образлар мажозий маънода келтирилади.

Нодиранинг муҳаббат мавзусидаги шеърларида муҳаббат энг пок илоҳий бир туйғу сифатида таърифланади. Қалбида муҳаббат жўш урган кишигина ҳақиқий инсон, деган теран фалсафа поетик талқин этилади. Шоиранинг ўзи ҳам Умархонни биринчи навбатда умр йўлдоши, оила сарвари сифатида ҳурмат қилса, иккинчи томондан, фарзандларининг отаси эканлиги учун қадрлайди, устози сифатида улуғлайди. Том маънода бу ғазалда Умархон номи келтирилмаса-да, бунда Нодиранинг Умархонга бўлган муҳаббати акс этган, десак муболаға бўлмайди.

Маъни муҳаббат на қилурсан менга,

Рамзи ҳақиқат эрур ишқи мажоз.

Нодиранинг муҳаббат мавзусидаги ғазалларига бир томонлама ёндашиш нотўғри. Унга мажозий муҳаббат ҳам талқин этилади. Нодира замонида мажозий ишқни куйлаш ҳам ҳақиқий муҳаббатни васф этиш ҳам аёл киши учун осон бўлмаган. Юқоридаги байт ҳам шундан нишона.

Мажнун нега Лайли таркин этсун,

Юсуфни унутмади Зулайҳо.

„Этсун“ радибли ғазалидан келтирилган бу сатрлардан садоқат, вафо, муҳаббат изтироблари юқори тарзда истифода этилган.

Нодира шеъриятидан кўринадики, шоиранинг фалсафий дунёқараши ва эътиқоди ғазалларидаги ирфоний, маърифий хулосаларига, тасаввуфий ғояларнинг раўнақига асос бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, Нодира лирик асарлари таҳлили шунини кўрсатадики, ижодкор уларда ғоявий яхлитликка интилади, матлаъдаги фикрни ғазал сўнгига қадар изчил давом эттиришга, бошлама мисрада айтилган ғояни байтма - байт очиб, далиллаб боришга ва оҳорли умумлашма билан якунлашга ҳаракат қилади. Нодира лирик қаҳрамони ислом софлиги ва таасаввуф раънақи йўлида жонфидолик кўрсатган шоира сифатида талқин этилади.

МУМТОЗ АДАБИЙ МЕРОСНИ БУГУНГИ КУН НУҚТАИ НАЗАРИДАН ЎРГАНИШ МАСАЛАЛАРИ

*****

Erkin Musurmanov
Filologiya fanlari doktori
Bekzod Musurmanov
Samarqand sh. XTBga qarashli
81-maktab o'qituvchisi

O'ZBEK BAXSHILARI VA ULARNING IJRO SAN'ATI XUSUSIDA

Annotatsiya. O'zbek xalq dostonlarini ularning ijrochilari - baxshilar faoliyatidan ajratib o'rganmoq masalaga bir yoqlama yondashish bo'lardi, chunki xalq dostonlari sinkretik xususiyatga ega bo'lib, ular o'qib mutoala qilish uchun emas, balki kuy jo'rligida ijro etish uchun mo'ljallangan. Bunday ijroni esa baxshilar amalga oshiradi. Baxshilarning ijro san'ati, undagi arxaiklik, soddalik va oddiylik bunday faoliyatning ildizlari nihoyatda qadimiy ekanligini bildiradi. Mazkur maqola shu muammoning tahliliga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: baxshilar, folklor, yir, doston ijrosi, badihago'ylik, baxshichilik maktablari.

Abstract. Izuchenie uzbekskikh narodnykh eposov otdelno ot deyatel'nosti ix ispolniteley - bakhshi - bylo by odnobokim podhodom k voprosu, poskol'ku, narodnye eposy imeyut syncretichesky character, i oni ne prednaznacheny dlya chteniya i deklamatsii, a ispolnyatsya pod muziku. Takoe predstavlenie provodyat bashi. Isskusstva khrezvychayno drevnie Dannaya article posvyashchena analysis etoy problemy.

Key words: bakshi, folklore, earth, ispolnenie eposa, poetry, school bakshi.

Аннотация. Изучение узбекских народных эпосов отдельно от деятельности их исполнителей - бахши - было бы односторонним подходом к вопросу, поскольку, народные эпосы имеют синкретический характер, и они не предназначены для чтения и декламации, а исполняться под музыку. Такое представление проводят бахши. Исполнительское искусство бахши, его архаичность и простота свидетельствуют о том, что корни этого

исскуства чрезвычайно древние. Данная статья посвящена анализу этой проблемы.

Ключевые слова: бахши, фольклор, земля, исполнение эпоса, поэзия, школы бахши.

Baxshi mo'g'ulcha so'z bo'lib, ustod, ma'rifatchi degan ma'noni anglatishi haqida H. T. Zarifov yozgan edi. Biroq Alisher Navoiyning «Munshaot» asarida «Bir sabohdin tush vaqtig'acha va peshindin oqshomgacha ancha ish qilurlarkim, necha devon, necha navisanda baxshi va necha parvonachi qila olmagaylar», deb yozib qoldirilganki, bu erda baxshi kotib, mirzo ma'nolarida ham qo'llangan. O'zbeklar orasida baxshi yana bir qancha nomlar bilan ataladi. O'rta Osiyoning janubiy hududlarida yuzboshi, sozanda, Tojikistonning o'zbek laqaylari orasida soqi, Farg'ona vodiysida sanovchi, shuningdek jirov, jirchi, oqin kabi nomlar bilan yuritiladi. Bunday xalq ijodkorlari boshqa turkiy xalqlar orasida ham mavjud bo'lib, qozoqlarda oqin va jirov, qirg'izlarda manaschi, mo'g'ullarda to'lchi, o'g'uzlarda uzan deyiladi.

Tojik folklorshunosligida xalq eposi ijrochilari go'yanda, hofiz va shoir deyiladi, biroq «Go'ro'g'li» turkumidagi dostonlar ijrochisini dostonga qiyosan go'ro'g'lisaro, deb ham atashadi. Yirik o'zbek baxshilarining nomiga «shoir» so'zini qo'shib ishlatish hollari mavjud. Shoir arabcha so'z bo'lib, asosan poetik asarlar ijodkorlari, lirik asarlar mualliflariga nisbatan qo'llanadi. Baxshilarning bunday atalishi nisbatan keyingi davrlar mahsuli bo'lib, yozma adabiyotning xalq og'zaki ijodiga ko'rsatgan ta'siri natijasi hisoblanadi. Baxshi xalq dostonlarini yuqori, professional darajada asosan do'mbira, shuningdek, qo'biz jo'rligida ijro etuvchi, ularni ajdoddan - avlodga o'tkazuvchi xalq san'atkoridir. Biroq el orasida baxshi deganda gohida kelajakni ko'ruvchi, duoxon, kinnachilar ham tushuniladi.

Kinnachi-baxshilar sehrli deb bilingan so'zlari va g'ayritabiiy tuyuladigan harakatlari bilan kasal kishini darddan xalos qilishga yoki kelajakdan darak berishga intiladilar. Bunday faoliyat usuli shomonlik ham deyiladi. SHomoniylilik qadimgi turkiylarning diniy e'tiqod shakllaridan hisoblangan. Uning asosida yovuz va ezgu ruhlarning inson hayotiga ta'sir etishiga ishonch yotadi.

«Qo'rqu' ota kitobi» dagi Qo'rqu' ota urug'ning ulug' oqsoqoli bo'lish birga qo'shiqchi va ayni vaqtda elining kelajagidan xabar beradigan shomon sifatida namoyon bo'ladi. Bu narsa o'tmishda baxshilar xalq dostonlarini kuylash bilan birga ruhiy ta'sir ko'rsatuvchi va kasalni tuzatuvchi vazifalarini ham bajargan, degan tushunchani hosil qiladi.

Darhaqiqat, qirg'iz manaschilarining og'ir bemorlarga, to'lg'og'i tutgan xotinlarga dardini engillashtirish uchun ham doston kuylaganligi ma'lum. Shuningdek, turkmanlar «baxshi» deganda xalq hofizini tushunsalar, qozoqlar kinnachi-shomonni «baqsu», deb atashgan. O'zbek baxshichilik san'atining o'ziga xos, boshqa joylardagi ijrosiga o'xshamagan, alohida yo'nalishga ega bo'lgan Xorazm dostonchiligi va xalfachilik san'ati ham borki, bu haqda keyingi ishlarda alohida to'xtalib o'tishni lozim topdik. Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo baxshilarining ko'pchiligi doston kuylayotganda odatdagi ovozini musiqa asbobiga jo'rlab o'zgartirishadi. Tovushni sozga jo'rlash baxshilar orasida «Olnin tarozi», deb ataladi. «Bu ikki ovozning teppa -teng kelishi, - deydi Shoberdi baxshi. - Yana eshitdimki, Rauf Parfi degan shoir Shoberdi baxshining tovushi chanqovuz bilan sibiziqning qo'shma ovoziga o'xshaydi, debdi. Vo ukkag'arning uli Rauf Parfi, dedim. Rauf Parfi shoir emas, baxshi ekan-da, dedim».

Baxshilar orasida yana bir qancha turkum ijodkorlar bor. Ularning ayrimlari dostonlarni do'mbira chertib, biroq tovushini o'zgartirmasdan, odatiy bir tarzda aytsalar, boshqa bir ijrochilar dostonlarni hech bir sozsiz, faqat og'zaki aytishgan. Shunday ijrochilardan biri atoqli shoir-qissaxon Rahmatulla Yusuf o'g'lidir. Rahmatulla Yusuf o'g'li 1917 yilda Samarqand viloyati, Qo'shrabot tumani Ergash Jumanbulbul o'g'li nomidagi davlat xo'jaligining Qorakisa qishlog'ida tug'ildi. SHu erda yashadi. Baxshichilik san'atini Ergash Jumanbulbul va Po'lkan baxshidan o'rgandi. 22 - 23 yoshlarida baxshi sifatida nom chiqardi. Undan «Tohir va Zuhra», «Vomiq va Uzro», «Varqa bilan Gulshoh», «Zevarxon», «Sumanbar» kabi dostonlar yozib olingan. Shoir 1987 yilning 27 iyulida o'z qishlog'ida vafot etdi. Biz quyida keltiradigan «Go'ro'g'li» turkumidagi dostonlarni Rahmatulla Yusuf o'g'li kuylagan.

Baxshilar tinglovchilar talablaridan kelib chiqib kuylayotgan dostonining matnini o'zgartirib turishgan. Unga nasriy bayonni cho'zishi yoki aksincha qisqartirishi, ayrim epizodlarni rivojlantirishi mumkin bo'lgan. Biroq bu kabi o'zgarishlar qat'iy shakllangan an'ana qoliplaridan chetga chiqishni man' qilgan. SHuni ham alohida qayd qilib o'tish kerakki, epik asar uslubining talqini baxshining faqat asl tarixiy ijro matni asosida amalga oshishi lozim bo'lgan. Chunki asar matniga aralashish, o'zgartirish kiritishga urinish epik asarning badiiylik darajasiga va tarixiylik qimmatiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Sho'rolar davrida yaratilgan asarlarni o'rganishda o'sha zamon ta'siri va talablari, albatta, inobatga olinishi kerak.

Bir asarni davrga va davraga mos tarzda o'zgartirib aytish uchun baxshi o'zi ma'qul variantni yodda saqlagan. Baxshilarning bunday faoliyati ulardan favqulodda kuchli xotira egasi va badihago'y bo'lishni talab qilgan. Jumladan, Po'ltan shoir (1874 -1941) umrining oxirlarida 70 dan ortiq dostonni yod bilgan. Ularning har biri ikki-uch ming misradan to o'n-o'n besh ming misragacha she'rdan va deyarli shuncha nasriy qismdan tashkil topgan. Ulardan eng yirigi «Qironxon» da yigirma mingga yaqin she'r mavjud bo'lgan. Bunday xayratomuz qobiliyat va iqtidor baxshilarning naqadar katta salohiyat egalari bo'lganligidan darak beradi. Buning tasdig'i sifatida Hodi Zarifov bir misolni keltiradi: Atoqli xalq shoiri Ergash Jumanbulbul o'g'li 1922 yilda Toshkentda bosilib chiqqan qozoqcha «Qiz-Jibek» dostonini ikki marta o'qib chiqqach, bir oydan keyin unga o'zining unsurlarini qo'shgani holda qaytadan o'zbek tilida deyarli aynan aytib va yozib beradi. Baxshilarning esda saqlashi uchun bir asarni bir-ikki o'qib berishning o'zi kifoya edi.

Favqulodda xotira egasi va badihago'y bo'lmoq uchun baxshilar shogirdlarini yoshligidanoq qat'iy tartib va qoidalar bo'yicha tarbiyalagan. Ko'plab taniqli o'zbek baxshilari nafaqat ijodkor bo'lishgan, balki bir vaqtning o'zida bir qancha baxshilarga ustozlik ham qilishgan. Bunday baxshilar shogirdlarini ikki-uch yil, ayrim joylarda besh-olti yil bepul o'qitishgan, yosh ijodkorlar esa ustozga uy-ro'zg'or ishlarida qarashib turishgan.

Yosh baxshilar ustozga hamroh bo'lib, qishloqma-qishloq yurib, dostonlarni tinglab, kamol kasb etib borishgan. Ustoz kuzatuv ostida shogirdlar avvalo dostonlarning an'anaviy joylarini yod olishgan, so'ng bosqichma-bosqich dostonning barcha matnini xotirasiga jo qilishgan. Qachonki o'quvchi ustoz repertuaridagi asarlaridan ko'pchiligini egallab olsa, ustoz shogird uchun maxsus sinov uyushtirgan: shogird saralangan auditoriya oldida butun bir dostonni maromidagidek kuylab berishi lozim bo'lgan. Agar ijro ustoz talablariga mos ijro etilsa, shundan so'nggina tarbiyalanuvchi baxshi nomini olgan va mustaqil faoliyat olib borishi mumkin bo'lgan.

Tojikiston janubida yashovchi o'zbeklar orasida ham shunga o'xshash an'ana mavjud bo'lgan. Jumladan, Xolmurodsoqi degan baxshi o'tmishda o'tgan katta baxshi Qunduzsoqi haqida gapira turib shunday xotirlaydi (shevada): «Qunduzsoqining bir qancha shogirdlari bo'lgan. U kishi bolalarni qobiliyatig'a qarab shogirdliqqa qabul qilgan. Bunday narsani o'rganish uchun havas kerak, har qanday odam bu hunarni o'rgana olmaydi. Qunduzsoqi o'zini shogirdlarini bir alohida belgilangan joyg'a

yig'ib, ular minan mashq o'tkazg'an. Shogirdi har bir dostonni o'rganib bo'lg'andan so'ng, ularni bir alohida joyda imtihonam qilib turg'an. SHogirdlik davri tug'ab bo'lg'andan so'ng katta ziyopatam berg'an, shogirdlar ustozig'a qimmatbaho tunlar jopg'an...»

Folklorshunoslikda Bulung'ur, Qo'rg'on, Shahrisabz, Xorazm dostonchilik maktablari haqida ma'lumotlar bor edi, xolos. To'ra Mirzaev yana bir qancha dostonchilik maktablarini kashf etdi: Nurota, Sherobod, Qamay, Piskent, Janubiy Tojikiston. Biz ularning ayrimlari haqida to'xtalib o'tamiz.

XX asr boshlarida Samarqandda ikkita -Bulung'ur va Qo'rg'on baxshichilik maktablari mavjud edi. Bu maktablarda asosan epik san'at rivojlangan bo'lib, ulardan davrining buyuk ijodkorlari - Fozil Yo'ldosh va Ergash Jumanbulbul o'g'li etishib chiqqanlar.

Bulung'ur maktabi vakillari asosan «Alpomish» kabi qahramonlik eposlarini kuylashgan bo'lsa, Qo'rg'on maktabi asosiy e'tiborni romanik dostonlarga qaratilgan. Tabiiyki, dostonlarning mazmun - mohiyati ta'sirida doston kuylash usullari ham turlicha bo'lgan. Jumladan, bulung'urlik baxshilar asarni o'ta an'anaviy va arxaik bir tarzda kuylashgan bo'lsa, qo'rg'onlik ijodkorlar kuylash usullarida badiiy rang-baranglik va poetik jimjimadorlik etakchi o'rin tutgan. Keyingi maktab vakillari ijro etgan dostonlarda arab va fors-tojik adabiyotlaridagi obrazlar, o'zbek xalq kitoblaridagi syujetlar ham uchraydiki, bu narsa avvalambor Qo'rg'on baxshilarining maktab yoki madrasa ta'limidan yaxshigina xabardor bo'lganligidan, ijrolari yozma adabiyot ta'siriga uchraganligidan dalolat beradi.

Baxshichilikning yana bir maktabi XIX asrda Shahrisabzda mavjud bo'lgan. Uning yorqin vakili Abdulla Nurali o'g'li (1874-1957) bo'lib, u yirik dostonchi Rajab shoirning shogirdidir. Bu maktabning o'ziga xos tomoni shundaki, bu erdagi baxshilar dostonlarni sho'x, quvnoq, ko'tarinki ruhda aytishgan, kuylarni yuqori professional darajada ijro etishgan.

O'zbekiston va Tojikiston janubidagi baxshilarni birlashtirgan Sherobod dostonchilik maktabi vakillari ijro etgan «Oltin qovoq», «Ollonazar Olchinbek» kabi dostonlar yuqorida keltirilgan dostonchilik maktablari vakillari tomonidan ijro etilmagan. Ko'plab shogirdlar etishtirgan baxshi SHernazar Beknazar o'g'li bu maktabning mashhur vakili hisoblanadi.

Janubiy Tojikistonda yashovchi o'zbeklar orasida ham o'ziga xos baxshichilik maktabi mavjud. Folklorshunos olimi M.Mirkamolova

1961-1966 yillarda Janubiy Tojikistonda o'tkazgan folklor ekspeditsiyasi davrida o'zbek-laqaylari orasida yashab ijod qilgan 114 ta soqi (baxshi) haqida ma'lumot berib o'tganki, bu holat mahalliy o'zbeklar orasida dostonchilik an'anasi naqadar keng tarqalganligidan darak beradi.

Dostonlar xalq tarixining, tafakkur dunyosining epik ko'rinishdagi badiiy in'ikosidir. O'zbek xalqi tarixiy va maishiy hayotining turli tomonlarini yorqin va keng tarzda aks ettirgan ushbu yirik hajmdagi asarlar xalq tafakkuri ijodi mahsulining o'ziga xos ajoyib yodgorligi bo'lib qoldi. Ularni va ularning ijrochilari-baxshilar faoliyatlarini o'rganish o'zbek xalqining o'tmishdagi ma'naviy va madaniy hayoti, ijrochilik san'ati haqida ma'lum xulosalar yasashda yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. Т.: «Фан», 1968;
2. Мирзаева С. Ўзбек халқ романик достонлари поэтикаси. Т.: «Фан», 2004.
3. Мусурманов Э. Ўзбек халқ достонлари. С.: 2015.
4. Имомов, К. ва бошқ. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990.
5. Мадаев О. ва бошқ. Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Шарқ», 2001.
6. Ўзбек фольклори очерклари. Уч томлик, 1-том, Т.: «Фан», 1988.
7. С.Мирзаева, Ўзбек халқ романик достонлари поэтикаси. Т.: «Фан», 2004.

Замирахон Исақова

фалсафа фанлари доктори, профессор
Наманган давлат университети
e-mail: ms.outstanding@mail.ru

**МУМТОЗ АДАБИЁТДА ТАСАВВУФ ТЕРМИНОЛОГИЯСИ:
ВОРИСИЙЛИК ВА ЗАМОНАВИЙЛИК МУНОСАБАТИ**

Аннотация. Мақолада мумтоз адабиётда тасаввуф терминологиясининг истифода этилиши, истилоҳларнинг келиб чиқиш генезиси, истилоҳларнинг маъно ва мазмун жиҳатдан жузъий ўзгариши ворисийлик ва замонавийлик контекстида таҳлил этилган.

Калит сўзлар: сўз, истилоҳ, термин, терминология, тасаввуф, ирфон, генезис, ворисийлик, замонавийлик.

Аннотация. В статье анализируется использование терминологии суфизма в классической литературе, генезис терминологии, частичные изменения значения и содержания терминологии в контексте преемственности и современности.

Ключевые слова: слово, истилах, термин, терминология, суфизм, ирфан, генезис, преемственность, современность.

Annotation. The article analyzes the use of Sufism terminology in classical literature, the genesis of terminology, partial changes in the meaning and content of terminology in the context of continuity and modernity.

Key words: word, istilakh, termin, terminology, sufism, irfan, genesis, continuity, modernity.

IX-X асрларда ислом дини ва илми каломда мавжуд бўлган сўз ва ибораларга янгича маъно бериш, сўфиёна ғояларни юклаш асосида истилоҳий мазмуни кенгайтирилган бўлса, юксак фалсафий тафаккур, донишмандликни намоён этувчи фалсафий таҳлилар, истилоҳ [Фарҳанги забони тожики, 1969: 125.] ларнинг чуқур моҳиятини тушунтиришда бир неча маъноли атамалар, яъни терминлар, рамз ва тамсилларга таянилган.

Истилоҳлар, ўз навбатида, тафаккурий идрокнинг ифодаси, тамсилларнинг ҳиссий тасвири учун истифода этилган. Аслида истилоҳлар ҳар горизонтал, ҳам вертикал кенгайиши, унинг бошқа тиллардан сўзларни ўзлаштирилиши, ички сўз ясалиши, лексик ва семантик бирикмаларнинг қўлланилиши ҳисобига бойимоқда.

Истилоҳларнинг терминологик тизими барқарорлиги унинг тартибга солинганлиги ва мунтазамлиги билан белгиланади. Яна қайд этиш жоиз бўлган масала ҳам борки, синоним ва омонимлар тилнинг бойлиги деб эътироф қилинса ҳам, терминологияда бу ҳолат салбий ҳодисадир. Терминологияда муайян маънони ифодаловчи, илмий, техник, адабий фанлар доирасида шаклланган сўз ва иборалар жамланган бўлиб, ҳар бир фан соҳасида муайян

терминологик меъёрлар асосида терминларнинг изоҳли луғатлари тузилган.

Истилоҳларнинг келиб чиқиш генезиси қуйидагича белгиланди:

а) ислом дини ақидаларига тегишли тушунчалар: Ҳақ, ҳақиқат, тавҳид, аҳадият, шариат, танзих, ломакон, абад, азал, рух, жон, нафс, зоҳир, ботин, рўза, зухд, намоз, ибодат, тақво, факр, зикр, ризқ, қаноат, сабр, ризо ва ҳоказо. Масалан, “жон” инсон руҳи, раҳмоний нафс ва Ҳақ “тажаллий”си, бирламчи борлиқ бўлиб, жисм тўрт унсур (элемент)дан таркиб топган қолипдир. “Жон” бўлмаса, вужуд ўзича яшай олмайди, дунё тимсоли бўлган бу “вайрона”ни “жон” обод қилади. “Ошиқнинг дили дўст (Аллоҳ)га мунтазир ва беқарор талпинганидай, жисм жонга муштоқ ва муҳтождир” [Али ибн Усман аль-Джуллаби аль-Худжвири, 2004: 248.]. Демак, дил чироғини жон нури билан равшан этган ҳам, жонга бадан бахш этган ҳам Аллоҳнинг ўзидир. “Идрок қилувчи (ориф)нинг идрок қилинган ҳодиса (борлиқ) билан муштараклиги (Аллоҳ)” асосида ирфон (маърифат) ҳосил бўлади, яъни сўзлар “ишора”, яъни ишқ манбаи ҳақидаги илм сўз билан эмас, рамз, тимсол ва мажоз орқали англашилади.

б) калом илмига тегишли атамалар: зот, сифат, исм, феъл, маволид ва ҳоказо;

в) фалсафадан олинган тушунчалар: жавҳар, сурат, араз, маъно, мазмун, касрат, ваҳдат, жузъ, кулл, жамъ, тафриқа, тадриж, кашф, фаросат, зехн, ақл ва ҳоказо;

г) тасаввуф билан параллел равишда пайдо бўлган сўзлар: сўфий, тариқат, дарвеш, қутб, аброр, автод, хонақоҳ, хирқа, самоъ, ҳол, мақомот, сир, саҳв, суқр, тажрид, талвин, тамкин, муроқаба, мукошафа, мушоҳада, робита, таважжух, ирфон, ориф, маърифат, ҳақиқат, каромат ва ҳоказо;

д) тасаввуф адабиётидаги сўфиёна ғояларни тасвирлашда уларга жон бахш этиш, шу ҳолат орқали ошиқнинг ишқдаги ҳолати бўрттирилган мажозий ва рамзий тимсоллар: ошиқ, маъшук, зулф, соч, қош, кўз, киприк, гул, сабо, қуёш, ой, юлдуз, кеча, ташна, маст, зуннор ва ҳоказо;

е) тасаввуф истилоҳлари ва рамзий тамсилларнинг бирикмалари: ваҳдат майи, қалб кўзи, бодаи ишқ, ғариби мажнун, тариқи шуттор ва ҳоказо;

ж) ислом, калом, фалсафа ва тасаввуф терминологиясида мавжуд бўлган, мазмуни ва маъносига кўра турлича истилоҳлар: аҳад, воҳид, ваҳдат, ваҳдоният, аҳадият, тавҳид. Бу ўзакдош сўзлар бир хил маънони англатса ҳам, Аҳад, воҳид – Аллоҳнинг исмлари, ваҳдоният, аҳадият – Аллоҳнинг сифатлари, тавҳид – Худонинг яккаю ягоналигини исботлаш илми бўлса, орифлар тавҳидни “имоний”, “илмий” ва “ҳол тавҳиди” даражасида кўрадилар. Ваҳдат – Аллоҳга хос ягоналик эътиборга олинган;

з) фалсафадаги категориялар каби тасаввуфий истилоҳлар ҳам жуфт, яъни антитеза (зид маъноли) бўлиб, бир-бирига ўзаро боғлиқ бўлган тушунчалар (ваҳдат ва касрат, борлиқ ва йўқлиқ, кулл ва жузъ, Ҳақ ва халқ, хос ва омма, фано ва бақо, огоҳлик ва ғафлат, ақл ва қалб, саҳв ва суқр, хилват ва анжуман, зоҳир ва ботин)ни ўзаро қиёслаш орқали теран мазмун келиб чиқади. Ибн Сино “ақл” тимсолини “Ҳайй ибн Яқзон” (Уйғоқ ўғли Тирик) [Абу Али ибн Сино, 1963: 35.] асарида батафсил тушунтирган, яъни у онг ости ҳиссий ва ақлий билишни бошқаради.

и) тарихий ва афсонавий шахслар билан боғлиқ истилоҳлар. Хизр тириклик сувини топган ва ҳамиша тирик бўлган, “Қуръон”да тилга олинган, ладун илми ва каромат соҳиби, яхшилик ва эзгулик тимсоли бўлса, Жоми Жам комил инсон қалбининг ифодасидир (қадимги Эроннинг афсонавий подшоҳи Жамшид “Жоми жаҳоннамо” жаҳонни кўрсатувчи жом ихтиро қилган бўлиб, унда дунёдаги нафақат ҳозирги, балки ўтмишда юз берган ва келажақда содир бўладиган воқеа-ҳодисалар акс этган. – З.И.).

Истилоҳлар тасаввуфнинг бош ғояси бўлган дунё ва охират, моддий ва илоҳий оламни қиёслаш, инсоннинг руҳий оламини кашф этиш орқали илоҳий олам сир-асрорини тўла-тўқис англаш имконини берган.

Тасаввуф ва тавҳид илмининг нозик масалалари, маърифат асрори, тариқат мақоми, рамз, тимсол, мажоз, тасаввуфий-ирфоний истилоҳ, руҳий камолот даражасининг назмий талқини Ҳаким Санойи (ваф. 1141 й.), Аҳмад Яссавий, Фаридиддин Аттор, Мавлоно Жалолиддин Румий, Саъдий Шерозий (ваф. 1292 й.), Маҳмуд Шабустарий, Ҳофиз Шерозий (ваф. 1390 й.) каби орифларнинг фалсафий-ирфоний асарларида акс этган. Бу ирфонга оид истилоҳий маъноларнинг чуқур англашилиши, тасаввуф ва тариқатларнинг кенг тарқалишига йўл очган. “Ошиқ” сўфий; “маъшук” ориф, валий маъносида; “мастлик” сўфийлик, риндлик маъносида; “шароб” ва у

билан боғлиқ воситалар хонақоҳ; “соқий”, шаробхона эгаси такка (хонақоҳ) шайхи, пир маъносида мажозий маъноларда истифода этилган [Имом Абу Абдурахмон Сулламий, 2004: 6.]. Идрок қилувчи (ориф)нинг идрок қилинган ҳодиса (борлиқ) билан муштараклиги (Аллоҳ) асосида ирфон (маърифат) ҳосил бўлади, яъни сўзлар “ишора”, яъни ишқ манбаи ҳақидаги илмни сўз билан эмас, тимсол ва мажозлар орқали англатиш воситасида англашилади. Трансцендентал маълумотлар кумулятив билимлар йиғиндиси бўлиб, илмда ақл (тушунча, ҳукм, ҳулоса), нақл (оғзаки ҳикоя, қисса, ривоят) ва тажриба (уқув, кўникма, малака, билим)га таянилади.

Мумтоз асарларнинг асрлар оша ўз қимматини йўқотмагани уларда акс этган ҳикматларнинг яшовчанлиги билан изоҳланади. Ирфон аҳли олдида ўз даврининг реакцион мафкурасига қарши тура олиш учун мақсадни аниқ ифодалашдан воз кечиш талаб этилган. Шунга кўра, ирфоний асарлар рамз, тимсол, мажозга ўралган. Бу асарларни ўқиб-ўрганиш, унинг мажозий маъноларини тушуниш ўзига яраша қийинчилик туғдирган. Бу оддий кишилар “араб эртаклари” деб билган “1001 кеча” мисолида теран англашилади. Ҳофиз Шерозийнинг тасаввуфий руҳ яширинган “Девони”и ирфон аҳли учун ҳақиқатни англашга доир қўлланма бўлса, оддий халқ “Девон”ни фол очиш китоби сифатида фойдаланган. Илмталаблар ўзларининг маънавий-интеллектуал салоҳиятлари ва жамиятда тутган ўрниларига кўра, “хос” ва “авом”га ажралган. Бу табақаланиш “Зумар” сурасининг 9-оятдаги “Билганлар билмаганлар билан тенг бўлурму?” сўзларда дилемматик тарзда ўз ифодасини топган.

Кейинги асрларда тасаввуфдан четлашиш билан бирга, тасаввуфий тушунчаларнинг моҳияти жузъий ўзгаришларга учраган. Жумладан, X-XI асрларда “фано” истилоҳи (йўқлик) маъносида истифода этилган бўлса, XII асрдан “фано” инсоний сифатдан инсонийликдан ҳам юқори, илоҳий сифатга ўтишни англатган [Доктор Саййид Жаъфар Сажжодий, 1350: 219.].

XXI асрга келиб, мумтоз адабиёт, тасаввуфга доир тадқиқотларда тасаввуф истилоҳларининг маънолари ўзгартирилган, тасаввуфий тушунчалар замонавийлаштиришга, бузиб талқин этишга, унинг асл моҳиятидан “узиб” олиб, унга янгича, мафкуравий маъно бериш (“гностик” – “ориф”)га интилиш кучайди. Шу билан бирга, айрим тасаввуф истилоҳларини идеаллаштириш, битта истилоҳни орифнинг бош ғояси сифатида

илгари суриш каби ҳолатлар ирфон компонентларининг соф мазмуни очилмай қолишига олиб келмоқда.

Ирфоннинг таркибий қисми бўлган истилоҳларнинг асл маъносини англамаслик, X-XIII асрларда ёзилган ирфоний асарларнинг туб моҳиятини ўзгартириб талқин қилишни аجدодлар маънавий меросига нописанд қараш, деб баҳолаш ўринли.

Хуллас, тасаввуф ва тавҳид илмининг нозик масалалари, маърифат асрори, тариқат мақомлари, рамзлар, тимсоллар, мажозлар, тасаввуфий-ирфоний истилоҳлар, руҳий камолот даражаларининг рамзий-тамсилий ҳикоятларнинг назмий интерпретацияси фалсафий-ирфоний асарларда даражаланган ва чуқур талқин қилинган ҳолда акс этса, истилоҳлар соф назарий маънолари теран англанишига замин бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Фарҳанги забони тожики. Жилди 1. – Москва: Советская энциклопедия, 1969.
2. Али ибн Усман аль-Джуллаби аль-Худжвири. Раскрытие скрытого за завесой для сведущих в тайнах сердец (Кашф аль-махджуб ли арбаб аль-кулуб) / Перевод с английского А.Орлова. Издание первое. – Москва: Единство, 2004.
3. Абу Али ибн Сино. Фалсафий қиссалар. – Тошкент: Фан, 1963.
4. Имом Абу Абдурахмон Сулламий. Табақоти суфиййа. – Тошкент: Фан, 2004.
5. Доктор Саййид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги луғот, истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон: Пирӯз, 1350.

Azamat Pardaev
Filologiya fanlari doktori, professor
SamDU Filologiya fakulteti dekani

Abduraxmonova M.I.
Filologiya fakulteti 4- kurs
406-guruh talabasi

BUYUK IPAK YO'LI MADANIYATI, MIFOLOGIYASI VA ARXITEKTURASI ILMIY-USLUBIY JIHATDAN ISHLAB CHIQLDI

Annotatsiya. Tarixda yirik shaharlari va me'moriy yodgorliklari bor bo'lgan mamlakatlar Ipak yo'lining maydonga kelishida muhim ahamiyat kasb etgan, uning yo'l xaritasini chizib bergan. yurtlardagi arxitektura yodgorligi stixiyali tarzda emas, balki mahalliy xalqlarning ma'lum badiiy-madaniy qarashlari zaminida maydonga kelgan, bu inshootlar xalqlarning dunyoqarashi va mentalitetini moddiy ko'rishda ifoda etgan. Bu madaniy, mifologik-me'moriy jarayonni o'rganmoq uchun SamDU olimlari tashabbusi bilan "Buyuk ipak yo'li madaniyati, mifologiyasi va arxitekturasini" nomli o'quv predmeti va shu nomdagi o'quv qo'llanma maydonga keldi. Maqolada shu haqda so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Buyuk ipak yo'li, arxitektura, madaniyat, mifologiya, Kongfutzi, buddizm, Dao, fen-shuy.

Annotation. Countries with ancient cities and architectural monuments in history have played an important role in the emergence of the Silk Road by defining its roadmap. Based on certain artistic and cultural views of the local peoples, these architectural structures materially expressed the worldview and mentality of the peoples. To study this cultural, mythological and architectural process, at the initiative of the scientists of the Samara State University, a subject called "culture, mythology and architecture of the Great Silk Road" was introduced into the educational process, and a textbook of the same name was written. The article provides an analysis, provides the content of this textbook.

Keywords: The Great Silk Road, architecture, culture, mythology, Confucius, Buddhism, Tao, Feng Shui.

Аннотация. Страны с древними городами и архитектурными памятниками в истории сыграли важную роль в появлении Шелкового пути определив его дорожную карту. На основе определенных художественных и культурных взглядов местных народов, эти архитектурные сооружения материальным образом выражали мировоззрение и менталитет народов. Чтобы изучить этот культурный, мифологический и архитектурный процесс, по инициативе ученых СамГУ был введен в учебный процесс предмет под названием "культура, мифология и архитектура Великого шелкового пути", а также, был написан одноименный учебник. В статье даётся анализ, приводится содержание этого учебного пособия.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, архитектура, культура, мифология, Конфуций, будизм, Дао, фэн-шуй.

Jahon hamjamiyati nigohida har bir mamlakatning qadimgi madaniyati, osori atiqalarga qay darajada boyligi muhim ahamiyatga ega. Binokorlik madaniyati nafaqat muayyan xalqning me'moriy tarixini, balki o'sha xalqning dunyoqarashi, mentaliteti va madaniyatining darajasini ham ko'rsatib beruvchi omil bo'ladi.

Buyuk ipak yo'li shaharlari, qo'rg'oni yo'q joydan o'tmagan, savdogarlar va sayyohlar o'zlarining moddiy-ma'naviy tovarlarini falokatga eltuvchi, qarovsiz yo'llarga boshlashmagan. Qayerda shaharlar, bozorlar va karvonsaroylar, madaniy-ma'rifiy o'choqlar, diniy-mifologik qarashlar rivojlangan bo'lsa, o'sha yurtlardan savdo karvonlari yurgan, ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishlar yuz bergan. Buni qadimgi tamadduni, buddaviylik, moniylik, nasroniylik va Islomga oid osori atiqalari bilan Markaziy Osiyoda tengsiz bo'lib turgan va hozirda navbatdagi Renessansni boshidan o'tkazayotgan O'zbekiston misolida ko'rish mumkin.

Mustaqillikdan keyin deyarli unutilayozgan ko'plab milliy an'analarimiz va buyuk bobolarimiz nomlari qayta tiklandi. Ayniqsa, Prezident Sh.Mirziyoevning respublikamiz ilm-fani namoyandalari bilan bo'lgan uchrashuvlarda ta'lim tizimini isloh qilish, ilmiy tadqiqotlarni jahonning eng rivojlangan davlatlari andazalariga tenglashtirish lozimligi borasida bildirgan fikrlari olimlarimiz oldiga yangi va mas'uliyatli vazifalarni qo'ydi. Davrga mos va zamon ruhini aks ettiradigan yangi ilmiy tadqiqotlarning, o'quv jarayoniga taalluqli

bo'lgan yangicha soha va fanlarning maydonga kelishiga zamin yaratdi.

Buyuk ipak yo'li markazida joylashgan qadimgi O'zbekiston hududida yuz bergan ilmiy-madaniy yuksalishlar negizida ushbu transkontinental yo'ldagi iqtisodiy munosabatlar va madaniy g'oyalar harakati muhim o'rin tutgan. Ipak yo'lida joylashgan xalqlar taraqqiyoti ayrim bir sohalar va yo'nalishlarda emas, balki umumiy tarzda, keng qamrovda, ruhiyat va moddiyat uyg'unlashgan bir holda yuzaga kelgan. Boshqacha qilib aytganda, ma'lum bir joyda yuz bergan moddiy yuksalishlar, kishilarning ko'rinishi, hayot tarzi, uysozlik madaniyati proporsional tarzda ularning bilim saviyalari, diniy-falsafiy qarashlari va borliqning badiiy talqinlari zaminida yuzaga kelgan. Shu sababli, ma'lum bir hududning madaniyati, mifologiyasi yoki aniq fanlardagi yuksalishlari, binokorlikdagi o'ziga xosliklarini o'rganish ularni alohida-alohida emas, balki kompleks tarzda amalga oshirishni talab qiladi. Bu xil izchillik ilmiy-tasavvur manzarasini yaxlit va mukammal holga keltiradi. Bu muammo inobatga olingan holda universitetimizda "Buyuk ipak yo'li madaniyati, mifologiyasi va arxitekturasini" fani o'quv jarayonga kiritish tashabbusi ilgari surildi.

2019- yili Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat universitetida rektorimiz tashabbusi bilan Xitoy madaniyati markazi ochildi, 2021- yilda "Buyuk ipak yo'li xalqlari madaniy va adabiy merosi" ilmiy-tadqiqot markazi o'z ishini boshladi. Shu markazda "Buyuk ipak yo'li madaniyati, mifologiyasi va arxitekturasini" fani asosi ishlab chiqildi va mazkur o'quv qo'llanma maydonga keldi [1, 10].

– Samarqand davlat universiteti rektori, O'zbekiston Respublikasi fan arbobi, Rustam Xolmurodov va SamDU professori Erkin Musurmanov fikrlariga asoslansak, muayyan xalqlar o'rtasidagi sinkretik munosabatlar, falsafiy-madaniy meros ta'sirida maydonga kelgan uysozlik va binokorlik sohasida ham aks etgan. Tadqiqotning umumiy g'oyasiga ko'ra, qayerda ilmu-madaniyat rivojlangan bo'lsa, o'sha yerda me'morchilik ham taraqqiy qilgan, tamaddunlar kurtak otgan [2].

Mazkur o'quv qo'llanma o'n to'rt mavzu va bir glossariydan tarkib topgan. Har bir mavzu o'z mohiyati bilan aktualdir. Birinchi mavzu "Buyuk ipak yo'lining yaralishi, madaniy aloqalarning yuzaga kelish sabablari" deb nomlanib, unda Xitoy diplomati Chjang Sianning Turonga tashrif buyurishi, imperator Vudining Farg'ona samoviy

otlarini qo'lga kiritish ishtiyoqida yurtimizga ekspeditsiyalarni yuborishi, "Buyuk ipak yo'li"ning yarialishi, Xitoy-Turon xalqlari orasidagi moddiy-madaniy aloqalarning yo'lga quyilishi, bunda buddaviylik markazlari bo'lgan Samarqand, Termiz kabi kentlarning o'rni, Kan Sen-Xue va Syuanszang kabi allomalarning missiyalari haqida so'z yuritiladi.

Mualliflarning fikricha, Chjang Sian bosib o'tgan yo'l orqali Markaziy Osiyoning va Xitoy o'lkasining, keyinchalik O'rtayer dengizi mamlakatlari va Hindistonning qadimgi madaniyati tutashgan. Ikki buyuk yo'l - biri G'arbdan Makedoniyalik Iskandar yurishi natijasida hosil bo'lgan, ikkinchisi Sharqdan, Xan imperiyasidan Turonga Chjang Sian tomonidan yurilgan yo'l birlashib bir butunni tashkil qilgan va natijada mashhur bo'lgan – Buyuk ipak yo'lini maydonga keltirgan.

Ikkinchi mavzu "Mif (sav) haqida ma'lumot. Xitoy miflari" talqinlariga bag'ishlangan bo'lib, unda talabalarga miflarning xususiyatlari va turlari, miflarda xudolar panteoni, tabiat voqea-hodisalari, ular bilan munosabatga kirishuvchi yarim ma'bud qahramonlarning ishtiroki haqida ma'lumotlar berish. Xitoy miflarining o'ziga xos janriy xususiyatlari, turlariga oid qiziq ma'lumotlar berilgan.

Mualliflarning mifga bergan ta'riflari original va haqqoniydir: Mif - ertak emas. Ertak-o'ylab topilgan badiiy ijod, sehr-fantastik elementlar bilan boyitilgan, an'anaviy boshlanma va tugallanmalarga ega bo'lgan xayolot mahsulidir. Insonni orzular dunyosi sari yetaklagan ertak doim shunday tushunilib kelingan. Mifdagi badiiy to'qima o'sha davrdagi inson tafakkuri haqiqati asosiga quriladi. Mif – qadimgiroq. Unga ma'lum bir syujet, obraz yoki detalga shubhalanib qarash yot. Mifni yaratgan inson haqiqatning mutlaq bilimini anglatgandek, tasvirlagandek bo'lar edi.

Mavzuda xitoy va o'zbek miflarining qiyosiy tahlili ayniqsa, aktualdir. Ma'lum bo'lishicha, o'tmish o'zbek miflari ko'p jihati bilan xitoy miflari tematikasi bilan juda o'xshash, ayrim xitoy miflarining qadimgi turkiy mifologiyada ham uchrashi ularning bir ildizga egaligini bildiradi. Xitoy va o'zbek mifologiyalaridagi bosh ma'budlar Pangu va Tengri, Nuyva va Umay (Humay) kabilar ko'p jihati bilan uyg'undir.

Uchinchi mavzu "Olam va odamning yaratilishi haqidagi miflar" talqiniga bag'ishlangan. Bo'limda ibtidoaga oid - olamning yaratilishi,

insonning va jamiyatning paydo bo'lishi, Pangu, Nuyva va Fusi xitoy mifologiyasining bosh mabudlari ekanligi, Yaratuvchining Odamni loydan yaratgan ilk me'mor bo'lganligi, bunday syujetning Shumer, xitoy mifologiyasidagi va diniy kitoblarda mavjud talqinlari haqida so'z yuritiladi.

“Ulkan suv toshqini – insonni buyuk quruvchiga aylantirganligi xususida” deb nomlanuvchi to'rtinchi mavzuda ko'plab dunyo xalqlari mifologiyasidan o'rin olgan qo'riqlikdagi barcha jonzotlarni yakson qilgan ulkan suv to'foni haqidagi mifning genezisi va evolyusiyasi, turli madaniyatlar va dinlardagi talqinlari, tabiat hodisasining insonni yetuk quruvchi – ulkan kema ijodkoriga aylantirganiga oid qiyosiy ma'lumotlar beriladi.

Beshinchi mavzuda “Samo jismlari bilan bog'liq miflar”, ularning o'ziga xos jihatlari, qahramonlarning samoviy sarguzashtlari va yerdagi hayotlari haqida so'z yuritilsa, “Arxitektura muhim o'rin egallagan to'rt mifologik jonivorlar talqinlari” deb nomlanuvchi oltinchi mavzuda Xitoy madaniyatida, arxitekturasidagi muhim o'rin egallagan muqaddas to'rt mifologik obraz-long (ajdarho, 龙), fengxuang (鳳凰), silin (麒麟), go'y (toshbaqa, 龟) haqida qiziqarli faktlar keltirilib, ularning xitoy binokorligidagi o'rni masalasi ko'rgazmali vositalar yordamida tushuntiriladi. Yettinchi mavzu oltinchi mavzuning mantiqiy davomi sifatida “mifologiyadagi ikkinchi darajali obrazlar” talqiniga bag'ishlanadi.

Sakkizinchi mavzu “Kongfutzi ta'limoti, mifologiya va arxitektura” deb nomlanib, unda Xitoy falsafasi va binokorlik san'ati, Kongfutzining falsafiy-ijtimoiy qarashlari, ularning madaniy hayotga ta'siri va arxitektura haqida ma'lumot beriladi. Kongfutzining xitoy me'morchilik san'atiga ko'rsatgan ta'siri beqiyos. Donishmand asoslagan ta'limot shahar tartibiga ta'sir qilishdan tashqari, alohida turar-joylarni loyihalashtirishda ham muhim rol o'ynagan va soddalik estetikasini tashfiq qilgan. Kongfutzi mafkurasi tejamkorlikni fazilat deb bilgan. Bezaklar moddiy zarar yetkazmagan holda zarur joyda ishlatilishi ma'qul topilgan.

To'qqizinchi mavzu “Dao ta'limoti. Mifologiya, madaniyat va uysozlik madaniyati” talqinlariga bag'ishlangan. Mavzuda nafaqat xitoy madaniyati va arxitekturasiga, balki o'zbek xalqi madaniyati tarixiga oid nihoyatda muhim masalalar haqida so'z boradi.

Ma'lumki, Xitoy falsafasi rivojlangan sari oq va qora baliqchalar shaklidagi In va Yang ta'limoti qarama-qarshiliklarni ifodalashning ramziga aylanib borgan. Yang – yorug'lik, kun, quyosh, osmon, issiq, ezgu, juft tushunchalarini ifodalagan bo'lsa, In – mutanosib ravishda qorong'ulik, tun, oy, er, sovuq, yovuz, toq ma'nolarini bildirgan. Zamonlar o'tib In va Yang tushunchalari Xitoy madaniyatida Fen-shuy talimoti ko'rinishini olgan. Bu ta'limot zamonaviy Xitoy madaniyati va me'morchiligida yetakchi o'rinni egallagan. Qiziq tomoni shundaki, bu ta'limotning mohiyatida o'zbek do'ppisidagi naqshlar mazmuni ham aks etgan.

O'quv qo'llanmaning o'ninchi mavzusi "Buddaviylik, shomonlik, moxizm va legizm ta'limotlari" talqiniga bag'ishlangan bo'lib, unda buddaviylik, xitoy shomonligi, Moxizm kabi ta'limotlar mohiyati, o'ziga xos xususiyatlari, buddaviylik madaniyati timsoli – pagodalar binokorlik obidalar haqida gap boradi..

Buddizm Xitoyda Kongfutzi va Dao ta'limoti davrida paydo bo'lgan va uchinchi asosiy e'tiqod tizimiga aylangan. Buddaviylikning asosiy o'ziga xosligi, karma qonuni va nirvanaga erishish haqidagi ta'limoti bo'ldi. Bu tushunchalar Xitoy binokorlik san'atida ham aks etgan. Xitoyning eng diqqatga sazovor bo'lgan diniy binokorlik namunasi pagodalar (buddaviylik ibodatxonasi) hisoblanadi. Pagodalar Xitoyga buddaviylik kirib kelganidan so'ng (er.ol.III-II asrlar) ommalashgan.

O'n birinchi mavzu "Xitoy arxitekturasida madaniyati"ga bag'ishlangan bo'lib, unda jahon va xitoy madaniyati, qadimgi Xitoy me'morchiligida binolar, tomlar, bog' arxitekturasining o'ziga xos ko'rinishlari, qadimgi shaharsozlik madaniyati texnologiyasi haqida so'z yuritilgan. Buyuk Xitoy devori arxitekturasida va qurilishi, Potala saroyi va ibodatxonasi, "Taqiqlangan shahar" haqida muhim va qiziqarli ma'lumotlar keltirilgan.

"Xitoy mifologiyasi va madaniyatining arxitekturada tutgan o'rni" deb nomlanuvchi o'n ikkinchi mavzu Qadimgi Xitoy mifologiyasi va falsafasining binokorlikdagi ko'rinishlari, Xitoy qadimiy me'morchiligining jihatlari, qadimgi Xitoy landshaft dizayni. Xitoy arxitekturasida ramziylik, mifologiya, devorlar va tomlar dizayniga bo'lgan munosabat, - Islom madaniyati namunasi «Niujie» masjidi haqida ma'lumot beriladi.

«Niujie» masjidi haqida so'z borar ekan, uning Xitoyda keyingi davrda qurilgan boshqa masjidlar uchun noyob me'moriy namunaga aylangani, uning Xitoy saroylari me'morchiligining an'anaviy usuli

va islom madaniyatini o'z ichiga uyg'un tarzda qamrab olgan. Karniz tepasida yangi oyni kuzatishga mo'ljallangan rasadxona joylashgani, rasadxonaning o'zi olti burchakli shaklda bo'lib, Xitoy pagodasi (ibodatxona) uslubida barpo etilganiga e'tibor qaratiladi.

O'n uchinchi mavzu "Fen-shuy ta'limoti" ga bag'ishlangan. Unda Shamol ("fen") va suv ("shuy") ma'nolarini anglatadigan qadimiy Fen-shuy ta'limotining shakllanishi, tarkibiy qismlari, trigramma, In-Yang, Lopan kompasi, Bagua ko'zgusi, besh unsur bilan bog'liq tushunchalar, ularning Uzoq SHarqdagi madaniyatiga ta'siri, arxitekturadagi ko'rinishlari haqida so'z yuritiladi.

O'quv qo'llanmaning o'n to'rtinchi mavzusi "Fen-shuy – mifologiya, madaniyat va arxitekturaning fenomeni sifatida" deb nomlanib, unda Xitoy falsafasining asosiy tamoyillaridan biri –Fen-shuy ta'limotining mohiyati, ijtimoiy hayotda tutgan o'rni, dunyoda unga tobora ko'proq e'tibor qaratilayotganligi, arxitekturadagi in'ikosi, Fen-shuy va geomantiyaga oid ma'lumotlar beriladi.

Mualliflarning fikricha, Fen-shuy ta'limotiga ixlos qo'ygan odamlar hayotlarining barcha jabhalarida Fen-shuy qoidalariga amal qilishga harakat qilishadi. Uylaridagi mebel va jihozlari, oshxona buyumlari, xonadiga o'simliklar, va pardalar, oshxona idishlarining rangi va shakli, uy devorlari ranglari ta'limot qoidalariga asoslangan holda joylashtiriladi. Bundan, tashqari keyingi vaqtda G'arb mamlakatlarida yangi imorat, bino yoki uy qurishda ham Fen-shuy qoidalariga asoslanish urfga aylandi. Bino qurilayotgan hudud turli mifologik jonzotlar, masalan, ajdarho, yo'lbars, toshbaqa kabi Xitoy mifologiyasida muqaddas hisoblangan jonivorlar bilan taqqoslanadi.

Honkong – zamonaviy Xitoy arxitekturasini va qadimgi Fen-shuy o'z uyg'unligini topgan ulkan megapolislardan biri bo'ldi. Shaharning bugungi ko'rinishiga Fen-shuy juda katta ta'sir o'tkazgan. Dunyoning eng go'zal shaharlaridan biri bo'lgan Hongkong binolarining dizayni va rejasi arxitektor va dizaynerlar bilan bir qatorda Fen-shuy ustalari tomonidan ham ishlab chiqilmoqda.

Fikrimizni yakunlab shuni aytishimiz mumkinki, o'quv qo'llanmada Buyuk ipak yo'li boshida turgan Xitoy va unga qo'shni xalqlarning mifologik, madaniy-falsafiy qarashlari va ular asosida shakllangan binokorlik sohasi o'rganildi. Maqolada ko'rib o'tganimizdek, bu jarayon mavzularga bo'lingan holda Buyuk ipak yo'lining yuzaga kelishi, bunda Xitoy va Turon xalqlarining o'rni,

madaniy-mifolik tushuncha va qarashlarning genezisi va evolyusiyasi, arxitektura sohasiga ta'siri, mifologik personajlar, xitoy va turkiy xudolar panteoni, ajdarho, qaqnus, toshbaqa kabi totemlar, xitoy donishmandlari falsafasi, fen-shuy ta'limoti va ularning xitoy arxitekturasiga ta'siri haqida so'z yuritildi. Kelgusida Buyuk ipak yo'lining ochilishiga sabab bo'lgan Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati, mifologiyasi va binokorlik madaniyati ham uyg'un holda o'rganilsa, nur ustiga a'lo nur bo'lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Солеев А. Кириш сўз. Р. Халмурадов, Э.Р.Мусурманов. “Буюк ипак йўли маданияти, мифологияси ва архитектураси”. Биринчи китоб. Ўқув қўлланма. –Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2022. –308 б. Б.10
2. Турдимов. Э. Буюк Ипак йўли – маданий магистраль сифатида. https://uza.uz/uz/posts/buyuk-ipak-yoli-madaniy-magistral-sifatida_407740
3. Халмурадов Р.И., Мусурманов Э.Р. Буюк ипак йўли маданияти, мифологияси ва архитектураси (Хитой). Монография. –Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2022. –216 б.
4. Лукьянова Д. Почему в Гонконге в центре многоэтажек делают дыры. [хттпс://травеласк.ру/блог/постс/39832-почему-в-гонконге-в-тцентре-многоэтажек-делают-дыры](https://travelask.ru/блог/постс/39832-почему-в-гонконге-в-тцентре-многоэтажек-делают-дыры)
5. Смирнова И. Древнее искусство — геомантия // Наука и религия. — М. : Знание, 1991. — № 8. — С. 40—43.
6. Неклюдов. С.Ю. Мифологический словарь/ Гл.ред. Е.М. Мелетинский - М.:Советская энциклопедия, 1990 г. – 672 с.
7. Руденко Б. Фэн-шуй. Засада на простака. (электрон ресурс: УРЛ: [хттп://ставроскрест.ру](https://stavroskrest.ru) / Мурожаат санаси: 17.07.2021)
8. Сардаров А. Философия китайской архитектуры // Архитектура и строительство, 2015 № 4, С. 12 – 15.
9. Юань Кэ. Мифы Древнего Китая: Наука; –Москва; 1965. – 496 с.
10. Юань Кэ. Жўнго гудай шэнхуа (Қад. Хитой мифлари). Бейжинг, 1957. (袁珂古代中國的神話。北京1957年。)

Марғуба Абдуллаева
филология фанлари доктори
Тошкент давлат ўзбек тили ва
адабиёти университети

ҚАҲРАМОННИНГ ҒАЙРИТАБИЙ ТУҒИЛИШИ МОТИВИ

Аннотация

Мазкур мақолада тарихий-насрий асарлардаги анъанавий мотивлар ўрганилган. “Мотив” сюжетни вужудга келтиради. Мотивлар конкрет бир давр таъсирида вужудга келади. Бир сюжет таркибида бир неча мотивлар бўлиши мумкин. Тарихий асарларда хабар мотиви муҳим ўринга эга. Шу билан бирга анъанавий мотивлар ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. “Тўрт улус тарихи”, “Шажарайи турк” асарларидаги кичик адабий жанрларда, мотив ва тарихий образларда ҳам трансформацияни кузатиш мумкин. Бу жараён анъанавий мотивлар мисолида ўрганиб чиқилди.

Калит сўзлар: тарихий наср, “Тўрт улус тарихи”, “Шажарайи турк”, мотив, сюжет, анъанавийлик, ғайритабиий туғилиш мотиви, эпик анъана, таҳлил.

Annotation

The article examines traditional motives in historical and prose works. The "motive" creates the plot. Motives are formed under the influence of a certain period. The plot can contain several motives. The motive of the message plays an important role in historical works. In this case, traditional motives also play an important role. The transformation can be observed in small literary genres, motives and historical images in the works "History of four peoples", "Shajaray Turk". This process was studied using the example of traditional motives.

Key words: historical prose, "History of four peoples", "Shajarai Turk", motive, plot, tradition, supernatural motive, epic tradition, analysis.

А.Н.Веселовский фикрича, “инсониятнинг дастлабки ривожланиш даврида маиший, психологик шароитларнинг ўхшашлиги уларнинг ҳар бирида мустақил ва шу билан бирга, бир-бирига ўхшаш сюжет ва мотивларни юзага келтирган. Ўхшашлик

ҳақидаги фикр мотивларнинг ядро сюжетга туташшига оид муайян назарий хулосани ишлаб чиқишга имкон беради. Мотивлар тизимининг ўсиши ва ўзгариши оқибатида сюжетнинг вужудга келишига кўра тадқиқотлар асосан мотивларни текшириш, кузатиш, таснифлаш йўналишида олиб борилган. [5; 141-стр.] Тарихий асарларда ҳам худди шундай бир-бирига ўхшаш мотивлар мавжуд. Мотивларнинг асоси сақланган ҳолда, муаллифнинг ўз даври адабий-эстетик талабларига мослаштирилган.

Тарихий асарларда акс этган миллий хусусиятлар ҳисобга олингандагина таҳлил тўлақонли чиқиши мумкин. Ҳар қандай эстетик ҳодиса муайян миллий заминда пайдо бўлганлиги учун ҳам уни тушунтириш ва тадқиқ этишда ўша заминга хос хусусиятлар ҳисобга олиниши лозим. Тарихий наср намуналарида келтирилган “зикр” ахборотларида адабий жанрларга хос анъанавий мотивлар муҳим ўрин эгаллайди. Бу мотивлар асосан муаллиф яшаган ижтимоий муҳит ва ўша давр одамлари ўртасидаги миллий муносабатлар ва урф-одатлар билан қоришиб, асарнинг адабий-эстетик хусусиятларини бойитишга хизмат қилган. Шундай мотивлардан баъзиларини таҳлилга тортдик.

Таниқли рус фольклоршуноси Б.Н.Путилов мотив масаласи тадқиқи устида тўхталиб, уни адабий асар сюжетини шакллантирувчи муҳим элемент эканлиги аниқлаган эди. [7; 149-стр.] А.Н.Веселовскийнинг таъкидича, мотивлар комбинацияси сюжетни юзага келтиради. Ҳар бир мотив маълум бир даврнинг маҳсули. Сюжет эса ана шу мотивларнинг умумлашмасидир. Ҳар қандай мотив асарда маълум адабий-эстетик вазифани бажаради. Тарихий шахсни тўлақонли тасвирлашда муҳим ўрин тутади.

Қаҳрамоннинг ғайритабiiй туғилиши мотиви: тарихий воқеа ва эпик анъана сифатида

“Тўрт улус тарихи” ва “Шажарайи турк” асарида Ўғузхоннинг ғайритабiiй туғилиши мотиви мавжуд. Бу мотив халқ қаҳрамонларининг туғилишини ёдга солади. “Тўрт улус тарихи” асарида “Қорахон ибн Мўғулхон подшоҳлигининг зикри”да Ўғузхоннинг ғайритабiiй туғилиши ҳақида ривоят келтирилади. “Айтишларича, мўғул фирқаси Қорахон замонида куфру ширкатда чунон мустаҳкам эдиларки, масалан, агар бирор фарзанд миллатга куфр иш билан нуқсон етказса, бу ишида собит ва росих бўлмас эдилар. Отаси уни шу даражада қаҳр қилар эдики, қатл этишгача борар эдилар. Фарзандига ота шафқати инобатга олинмасди.

Иттифоқан, Қорахон ҳукмронлиги даврида мансабдор бир хотундан бир ўғил туғилди. У ғоятда чиройли, мўйлари ёқимли. Аммо уч кеча-кундуз онасини сути олмади. Ҳар куни ул хотун куюнарни, оқибат бахтли бир кечада туш кўрдик, (тушида) гўдак деди: “Эй она, сен мусулмон бўлмас экансан, ҳақпараст бўлмас экансан, мен сенинг сутингни эммасман”... Шунда онаси имон келтириб, ҳақпарастликни тан олди. Шундан кейин гўдак онасини эма бошлади” [6; 42–43 – бетлар].

Ўғузхоннинг ноодатий дунёга келиши, онасини эммагани, туғилганидан имонга йўғрилгани бу образни идеал тарзда намоён этган. Ривоятдаги туш мотивининг берилишида ҳам илоҳий ҳикмат сингдирилган. Худди шу жараён яъни Ўғузхоннинг дунёга келиши “Шажарайи турк”да ҳам ғайритабиий тарзда ифода этилади. Ўғлон онасининг тушига кириб, уни мусулмон бўлишга даъват этади. Онаси фарзандини қиёлмай, мусулмонликни қабул қилади [1; 17–18-бетлар].

Чингизнинг ғайритабиий туғилиши билан боғлиқ воқеа шундай баён қилинади. “Ясугай элчи хабар етказди. У Улун Янга хотун авлодидан эди. Ўғил дема, бир шоҳ авлодидан. Унинг мисли дунёга арзийди, тилга камтар олинади. Онадан туғиларкан, қўлу мушти қонли эди. Замон донолари: бу бола соҳибқирон бўлиб туғилган дейишди. Яна шуки, мушtidан бир кафт қотиб қолган қон бор эди. Бу шундан далилки, вақт ўтиши билан замон аҳлини қатл этур, кўплаб подшоларни оёқ ости қилади. Худодан бошқа ҳамма унинг қўли остида хор бўлади. Худди шундай нима деган бўлсалар, далилдир. Тангридан ташқари кафтидаги ҳам далил бўлди” [6; 81-бет].

“Чингизхоннинг дунёга келганининг зикри”да “Чингизхон тарихи беш юз тақи тўққузда тўнғиз йилинда Мўғул юртинда Йилун-Йилдиқ теган ерда дунёга келди. Бир қўли юмуқ эрди. Энага бўлган хотун қўлини очти, кўрдиким бир пора уюшқан қон. Муни келиб отасига айтдилар. Ўлтурған халқ ҳеч киши билмади. Бир киши айтди, бу ўғлон улуғ подшоҳ бўлур. Ер юзининг барчасини олур. Кўп элларни ва вилоятларни қатли ом қилур. Бу қон анинг нишонаси турур теди. Ул кишининг теганидек бўлди” [1; 48-бет].

Бу воқеа Чингизхон ҳақидаги анъанавий сюжетларнинг шаклланишига замин бўлди. Сюжетнинг юзага келишига асос бўлган прототипларнинг эпик образ даражасига кўтарилиши учун туркий халқлар оғзаки насридаги сайёр сюжетлар ҳамда типологик

характердаги анъанавий мотивлардан самарали фойдаланилган. Масалан, Чингизхоннинг туғилиши тўғрисидаги сюжетлар қорақалпоқ ривоятларида шундай талқин қилинган: “Олтинхон қизига ўз тахтини беради. Ундан норози бўлган қизнинг иниси отасига (хонга) опасини ёмонлайди. Хон қизини сандикқа солиб денгизга оқизиб юборади. Сандикни овчилар Тамайил билан Шабан кўр қирғоққа чиқариб оладилар. Сандикдан паридай сулув қиз чиқади. Қизнинг бўйида ҳомиласи бор бўлиб, ойи-куни етгандан сўнг ўғил туғади. Унга “Чингиз” деб от қўядилар. Шабан кўрдан ҳам у қиз икки ўғил туғади. Бирининг отини Бадантай, иккинчисининг исмини эса Бургитай қўядилар” [3; 41-бет]. Бу сюжет Бердакнинг “Шажара” асарида ҳам тўлиқ берилган. [4; 277-280-бетлар]. “Шажара” деб аталган халқ ривоятида эса ҳомила куёш нуридан пайдо бўлганлиги учун у туғилганда отини “Кунес” деб қўядилар. Бу ривоятда қизнинг оти Ариўхан деб берилган. Кунес подшо бўлгандан кейин Алмали кўркли деган қизга уйланади. Икковининг никоҳидан Чингизхон дунёга келади [3; 43]. Чингизхоннинг туғилиши тўғрисидаги ривоятнинг бу намунасида эпик қаҳрамоннинг ғайриоддий туғилиши, яъни Аланқуванинг чодирга кирган ғаройиб нурдан ҳомиладор бўлиши билан алоқадор мифологик тасаввурлар ўз ифодасини топган. Бу мотив Марказий Осиё халқлари оғзаки адабиётида жуда кенг тарқалган бўлиб, халқ эпоси тараққиётининг архаик даврига хос сюжет элементларидан бири ҳисобланади [2; 18-бет].

Жўчихон ибн Чингизхоннинг туғилиши ҳам бошқаларда учрамайдиган ноодатий воқеаларга бой бўлган. “Тўрт улус тарихи”да бу ҳақда шундай дейилади. “...Соҳибқироннинг ўрдасини кўчириб кетдилар. Ўша пайтда Жўчихон Бурта Қучин қорнида олти ойлик эдилар. Макрит қавми Бурта Қучинни олиб кетаётганларида Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам билан ота-бола тутинган кeroит подшоси Ўнгхон бу хабарни эшитиб, катта лашкар билан Макрит қавмининг йўлини тўсиб, Бурта Қучинни барча тобеълари ва нарсалари билан қўлга олди ҳамда Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг ҳузурига равона қилди. Шу аснода йўлда Бурта Қучин ўғил туғди. “Йўл машаққати ва уриниш-суринишлардан холи бўлсин”, деб уни олиб кетаётганлар тадбир қўллаб, чақалоқни юмшоқ *хамир ичига* олдилар ва этакларига солган ҳолда эҳтиёткорлик билан Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам ҳузурига олиб келдилар. У мазкур жамоатни “нойрин-бойрин” деб

атаб, “тузни ҳалоллаган”лар қаторига қўшди ва ўғлига Жўчихон, яъни “Йўлдан келган меҳмон”, деб ном қўйди” [6; 218–219 –бетлар].

“Шажарайи турк”да ҳам шу мазмундаги Жўчихоннинг туғилиш воқеаси баён қилинган. “... Алқисса, Буртақучин йўлда Жўчихонни туғурди. Ул ерда гаҳвора йўқ эрди ким, ани солғайлар. Алқисса, эти оғримасун теб ҳамирдан бир нимарса таъбия қилиб, анинг ичина солиб олиб келдилар. Чингизхон бу ўғулни кўриб хушҳол бўлуб, бизга жўчи келди теди. Мўғул тилида жўчи теб янги келган меҳмонга айтурлар”[1; 105-бет].

Воқеалар сюжетидаги ғайритабиий ҳолатлар асар қаҳрамонини идеал тарзда намоён этиб, унинг буюклик сифатларини бўрттириб кўрсатган. Ғайритабиий туғилиш мотиви буюк тарихий шахсларнинг дунёга келиш воқеаларини жонли ва таъсирчан руҳда китобхонга етказиб беришга хизмат қилган.

Хулоса қилиб айтганда, адабий-тарихий асарларда ривоят, ҳикоят, ахборот ва хабарларнинг умумлашма “зикр”ида мифологик қараш, халқ оғзаки ижоди анъаналари, анъанавий мотив ва эпик қолиплардан маҳорат билан фойдаланилган. Бу тарихий насрнинг дostonлар сингари қизиқиш билан ўқилишига сабаб бўлган. Тарихий ривоятларда анъанавий мотивлар воқеликнинг юзага келиши, ривож, шаклий ўзгаришига ҳисса қўшади, қолаверса, у ҳаёт, идеал ғояларни чуқур ҳис қилиш имконини беради. Айни пайтда улар тарихий ҳақиқатни инкор этмайди, балки уни умумлаштириб, ёрқинроқ ифодалашга хизмат қилади. Мотивлар образлар характери ва психологиясини очишда ҳам муҳим восита бўлган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи турк. – Тошкент: Чўлпон. 1990. – 192 б.
2. Алламбергенова И. Х. Қорақалпоқ халқ ривоятлари (жанрий ўзига хослиги, таснифи). Ф.ф.н. дисс. – Б. 18.
3. Баҳадырова С., Мамбетназаров Қ. Қарақалпақ аңызлари, эпсаналари ҳам шешенлик сўзлери. – Нәкис: Қарақалпақстан, 1992. – Б. 41.
4. Бердақ. Таңламалы шығармалары. – Нәкис: Қарақалпақстан, 1987. – Б. 277–280.
5. Веселовский А.Н. Поэтика сюжетов. // Историческая поэтика. – М.: 1989. – С. 141.
6. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. – Т.: Чўлпон. 1994. – Б. 43.

7. Путилов Б.Н. Мотив как сюжетобразующие элемент//
Типологические исследования по фольклору. –М. :1975. – С.
149.

Назмия Мухитдинова
Филология фанлари доктори
СамДУ доценти

ҚЎҚОН АДАБИЙ МУҲИТИДА МАЪРИФИЙ ҚАРАШЛАРНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ (Нодирабегим ижоди мисолида)

Қўқон адабий муҳитининг ўзига хос тематик йўналиши жанрлар ранг-баранглиги асосида шаклланган чуқур ирфоний моҳиятнинг тадқиқи асосида гавдаланади. Кейинги давр адабиётшунослиги ушбу давр намояндалари асарларида ўзбек мумтоз адабиётининг сарчашмаларидан суғорилган ирфоний-тасаввуфий моҳият, ўзига хос тафаккур, мавзу, ғоя ва йўналишлар асосида бўй кўрсатганига гувоҳ бўлди. Даврнинг ижтимоий-маърифий тақозосига кўра Марказий Осиё халқлари дунёқарашларида камолот ва тарбия йўналишининг олий мақоми сифатида кенг тарқалган маълум бир тасаввуф тариқати ғояларининг бадиий ифодаси ижодкорлар ғоявий-бадиий услуби сифатида гавдаланади. Ирфоний шеърятда образ ва тимсолларнинг бадиий талқини, қаҳрамон - шоир руҳияти, эътиқоди ва йўналиши индивидуаллиги асосида шаклланади.

XVIII-XIX аср биринчи ярми Қўқон адабий муҳитининг кўзга кўринган намояндалари ижоди, Навоий таъбири билан айтганда, “маърифатангез байтлар” дури терилган адабий-маърифий адабиётдир. Бу даврнинг лирик қаҳрамони Ҳақ ишқида ёнган ошиқ, балки Олам ва Одам фалсафаси ҳақида чуқур мулоҳаза юритувчи, дунёга теран назар ташлайдиган реал инсон. Шоирларнинг ишқий кечинмалардан холи, висол ва ҳижрон тафсилотлари келтирилмаган, соф сўфиёна, фалсафий руҳдаги ғазалларида ҳам асосий эътибор инсон ва инсоний жамият бенуқсонлиги, баркамоллиги, барқарорлиги масалаларига қаратилади.

Тасаввуф ғоялари Қўқон адабий муҳитида яратилган бадий асарларда асосан бешта ҳолатда намоён бўлиши аҳамиятга молик: 1) мазкур даврда тасаввуф тариқатида шайхлик мақомига эришган зотларнинг соф ўзбек тилида яратилган ирфоний-адабий асарлари мавжудлиги (Хувайдо); 2) мазкур адабий муҳитда Моҳларойим Нодира шарофати билан ўзбек аёллар шеърияти йўналиши пайдо бўлиши ва бу шеъриятда диний-тасаввуфий мотивлар ҳам устуворлик касб этгани (Увайсий, Нодира); 3) ўзбек мумтоз шеъриятида муридлик мақомида бўлган солиқларнинг кечинмалари бадий тарзда ўз ифодасини топгани (Садой); 4) мажзуб дарвешларнинг ҳол ва кайфияти ўзбек тилидаги адабиётда баён этилгани (Машраб); 5) тасаввуфий образ ва тимсоллардан ўзининг ахлоқий-дидактик қарашларини ифодалаш йўлида маҳорат билан фойдаланган шоирларнинг мавжудлиги (Ғозий) ушбу мавзунини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишни тақозо этади.

XVIII-XIX аср биринчи ярми Қўқон адабий муҳитининг фаол иштирокчиларидан бири Нодирабегим каби шоира ижодий мероси зоҳиран қараганда, ижтимоий, тараққийпарвар ва, шубҳасиз, исломий мазмунда бўлса-да, моҳиятан ирфоний руҳ ва маърифат асрорининг донишмандона талқинидан иборат эди. Нодирабегим шеъриятининг ҳам қарийб юз йил давомида олиб борилган тадқиқотларида шоиранинг диний – тасаввуфий мушоҳадлари, асарларидаги ирфоний маъно очилмай қолган. Олийнасаб Қўқон маликасининг пардали, кинояли, имо-ишорали шеъриятини тўла англамоқ, уқмоқ мушкул иш. Унинг Комила таҳаллуси билан охириги нашр этилган (2004) форсий девони “Ҳамди он холиқи халақал арзу само, Кардам сухан ба номи худованд ибтидо” матлаъли ҳамд билан бошланади. Ундан кейин “Эй шамсан ливоят меҳрест оламоро, Ҳар шукқааш навишта дебочаи фатаҳно” мисралари билан бошланувчи наът келади. Шоира ижодий меросининг аввалги нашрлари адабиётшунослар эътиборида бўлиб, анча батафсил таҳлил этилгани боис, биз диққатимизни энг сўнгги нашрга қаратдик. Бундан ташқари, зуллисонайн шоиранинг форсий девонида диний – маърифий фикр ва қарашлар кўпроқ ўрин олган.

Комила девонининг 44 – ва 83 – ўринларида наътлар жойлаштирилган. Улардан бири «Ё Муҳаммад» радифи билан ижод этилган:

*Ба дил доғи вафоят, ё Муҳаммад,
Сари ман хоки поят, ё Муҳаммад.*

*Туи дар ҳар ду олам дастгирам,
Дилу жонам фидоят, ё Муҳаммад.
Ба мулки офариниш подшоҳӣ,
Бувад шоҳон гадоят, ё Муҳаммад...* ²⁷

Тўққиз байтдан иборат бўлган наът шу тариқа васфнинг авж даражасида давом этади, пайғамбар алайҳиссаломнинг олий мартабалари ва гўзал сифатлари тасвирланади, ул зот (с.а.в.)га ихлос, садоқат, муҳаббат изҳор этади.

Кейинги наътда пайғамбар алайҳиссаломнинг оламлар, хусусан, инсоният учун илоҳий иноят эканликлари, ул зотнинг гавҳар вужудлари туфайли олам хазинаси мавжуд эканлиги, меърож тунидаги мўъжизалари, шафоатлари мўъжизаси ҳақида сўз юритилади. Ғазалга “ў” (унинг) сўзи радиф этилган:

*Касе ки нест сараи хок гаишта бар дари ў,
Бувад агар ҳама хуриед хок бар сари ў.
Дар муҳити иноят Муҳаммади араби,
Ки буд махзани олам туфайли гавҳари ў...*

Девонда яна шундай ғазаллар борки, уларни бир ўқишда наът эканлигини англаш қийин, ошиқона ғазалга ўхшайди. Аммо, ғазал маъзидаги бирор байт унинг пайғамбар алайҳиссаломга бағишланганлигини маълум қилади. Бу Нодира ижодий услубига хос янги хусусият. Шундай ғазаллардан бири “Дар соғари саҳбо набувад мавжи маи тоб, Аз партави ҳусни ту дили оина шуд об” тарзидаги матлаъ билан бошланади. Ғазалнинг иккинчи байти мамдуҳнинг зулфи гажакларига, учинчи байт уйқу элитган маст қаро кўзларга, тўртинчи байт қошлар меҳробига, бешинчи байт маъшуқа хаёллари ва майхона эшиги таърифига бағишланган. Мақтаъдан олдинги қуйидаги байт эса бевосита ўқувчи кўз ўнгига пайғамбар алайҳиссалом тимсолларини келтиради:

*Шуд фикри ту гаввос ба даръёи маони,
Дурҳои каломи ту бувад гавҳари ноёб.*

Шоира фикрича маънолар дарёсига гаввосу сўзинг инжулари гавҳари ноёбдур.

Худди шундай, шоиранинг “талаб” радифли ғазалининг сўнгги байтларида ҳам пайғамбар алайҳиссалом шафоатлари, мазоғ сурмаси ҳодисаларига ишора этилади. Ғазал панд-ўғит руҳида “Эй

---

²⁷ Нодира - Комила. 2-китоб /Мухаррир: В.Раҳмонов; Сўз боши муаллифи: М.Қодирова: Ўзбекистон Республикаси ФА; Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2004. – Б. 96-97.

майхўр, масжидда худонинг йўлини тут, Ҳар эшикдан файз етса, тилагингни тила” мазмунидаги матлаъ билан бошланади. Ғазал ниҳоясида Комила мамдуҳ эшиги тупроғидан кўзларига тўтиё тилайди.

Шоиранинг бу ўзига хос тасвир усули унинг анча машҳур бўлиб кетган ғазалларида ҳам кўзга ташланади. Қўшиқ бўлиб элга ёйилган, ғоят руҳафзо ва мафтункор

Эй сарви равон надур хаёлинг,

Жон ўртади ваъдаи висолинг.

деб бошланувчи ғазалнинг баъзи байтлари бу ғазалнинг ҳам башариятнинг комил фарзанди таърифига бағишланганлиги ҳақида фикр – мулоҳаза уйғотади.

“Соқий, махмурдурмен, жом тут” деб бошланадиган орифона ғазалда риндона кайфият ифода этилган. Бу кайфиятнинг энг юқори пардаси куйидаги мактаъдан олдинги байтда кўринади:

Соф май гар нўш этарсен дурдини

Базме жоми ринди дурдошом тут.

Комила девонида шоира ўзини ринд, қаландар деб атаган байтлар, ғазаллар мавжуд. Илоҳий ишқ талқини келтирилган “омадам” радифли ғазалда шоира “ишқ либосини кийганман, мурод тожини бошимга қўйганман, айланиб турган чарх пиёламдир, мен бир ринд қаландарман”, деб ёзади:

Кисвати ишқ дар барам, тоқи мурод бар сарам,

Гардиши чарх соғарам, ринди қаландар омадам.

Кейинги байтлар шоира мушоҳадаларини янада аниқроқ ифодалайди:

Фақру фано тариқи ман, меҳру вафо рафиқи ман,

Ишқи бутон шафиқи ман, волаи дилбар омадам.

Бас, ки раҳи малак задам, нақши вучуди ҳақ задам,

Пой ба нўҳ фалак задам, бар сари чамбар омадам...

Бу байтларда шоира сўфий аёл сифатида намоён бўлади. У фақр ва фано йўлида йўлчи эканлигини баён этмоқда. Демак, шоира қайсидир тариқатга расман алоқадор бўлмаса-да, қалбан ихлосманд бўлган. Балки, кейинги байтда ишора этилаётганидек, “Ҳақ вужудини нақш этиб”, нақшбандларга ихлос қилгандир. Шоира бундан фахр этади. У фахрия усулида ижод этилган бир ғазалида оламларни куйдиргувчи ҳақиқий ишқдан баҳраманд бўлганлигини, шу ишқ дардига мубтало ошиқлар қаторида эканлигини шукрона тарзида баён этади:

*Муриди ишқи оламсўзман ушшоқ базмида,
Навоий нолайи найдек, баланд этти мақомимни.*

Худди шундай фахрия билан аждодлари ҳақида сўзлар экан, шоира нақшбандия тариқатига бағоят ихлосманд бўлган бобокалони Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо номини тилга олади:

*Саёдат хонадони, шоҳи Бобур насли покиман,
Худое раҳмат айла, барча аждоди изомимни.*

Нодира шеъриятида шайх ва пирларга, ақобири киромга нисбатан ҳурмат изҳор этилган байт ва ғазаллар учрайди. “Сабўҳ” радифли ғазалида шоира пирларни иззат – икром қилиш давлатнинг обрўйидир, ҳар тонг ўрнингдан тургач, уларнинг иззат – ҳурматини ўрнига кўй, мазмунидаги фикрларни баён этади:

*Комила икромии пирон обрўйи давлат аст,
Ҳар сафар барҳез аз ҷо баҳри икромии сабўҳ.*

Нодирабегим чуқур орифона шеърлар битгани ҳолда, унинг қайси тариқатга ихлоси ёхуд интилиши кўпроқ эканлигини сезиш мушкул. У ичида Дўстни пинҳон айлаган қалб соҳибаси ва бу хазинанинг зийрак қўриқчиси. У бу давлатни – Дўст ишқини – ҳеч ким билан бўлишмоқчи эмас:

*Фои этма улусқа ишқ сиррин,
Кўнгулда ани ниҳон этиб кет.*²⁸

Шоира шеъриятида қаландарлик руҳи, девонаи Машраб шеърияти руҳи ҳам сезилади. “Марди худо” лақабини олган Ҳазрат Машрабнинг “Аё дўзах, мани куйдур, халойиқ куймасун ҳаргиз” дея жонфидолик қилишлари, бир “оҳ” билан етти тамуғни кул қилишни ишташлари,

*“Қилай шўриш Маҳшарга, очай дафтар Паямбарга,
Деяй арзимни Акбарга: манга дўзахни танҳо бер ”*

дея фиғон чекишлари руҳидаги байт ва ғазаллар Нодира ижодида ҳам мавжуд.

Комила девонида “Эй Комила, агар бир субҳ пайти миқдорида дунёда яшаш имконияти бўлса, бир хазин оҳ тортиб, икки дунё ишини қилиб кетгин”, мазмунидаги машрабона фиғон “субҳ” радифли ғазалнинг мақтаида ифода этилган:

*Комила кори ду олам кун ба як оҳи хазин,
Фурсати ҳастӣ агар бошад туро миқдори субҳ.*

²⁸ Нодира. Ғазаллар. - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001. – Б. 23..

“Меравад” радифли ғазал мақтаёида эса “дил пардаси яширинган шундай сирларим борки, Менинг бир оҳим яшинидан оламда тўфон туради”, мазмунидаги машрабона “оҳи сўзон” мавжуд:

*Чун нигоҳ дорам ниҳон дар пардаи дил Комила,
Олам аз як барқи оҳи ман ба тўфон меравад.*

Комила девонида сўфиёна эътиқоднинг энг баланд даражадаги ифодаси акс этган “мен ҳам мажзуба - жазба соҳибасиман, менинг жазбам - ҳу” радифли ғазалда жойлаштирилган. Бу ғазал ўқувчиси кўз ўнгидан нақшбандийларнинг тилни танглайга ёпиштириб, сукутга кетиб, ҳар нафас олиш ва чиқаришда яратгучи номини “ҳу” дея такрорлашларини, қаландарларнинг эса “Ҳу, Ҳу”, дея жазбага тушиб, чаппар уриб, давра айланиб ва ўз атрофларида айланишларини гавдалантиради. Ғазал вазни ҳам қаландарларнинг овоз чиқариб қиладиган ошкора зикрлари тактига тушади. Эътибор учун ғазал:

*Манам мажнуни куйи ҷазбаам ҳу,
Сияҳмасти сабӯи ҷазбаам ҳӯ...
...Гузаштам толиб аз сомони ишрат,
Ман андуҳ Комила, кӯи ҷазбаам ҳу.*

Мана шу ғазални биз тадқиқот давомида билдириб келаётган фикрларимизни тўла тасдиқловчи, Нодирабегим ички дунёсини, ихлос – эътиқодини, ақлу фаросатини, ҳаёти моҳиятини аниқ ифодалаб берувчи асар, десак ҳақиқатни аён этган бўламиз. Ана шу аён бўлган ҳақиқат ўзбек адабиётшунослиги олдига Нодирабегим ижодий меросининг маърифий аҳамиятини янгидан ўрганиш вазифасини қўяди.

“Нодираи даврон” шоиранинг ўзидек ҳассос замондошларидан бири Мирҳасан Садоий ижодига ҳам мавзу йўриғида назар ташлайдиган бўлсак, Садоий девонидан ўрин эгаллаган орифона, суфиёна шеърятни мавзу – моҳият нуқтаи назаридан уч йўналишда таҳлил этиш мумкин. Яъни, шоирнинг ўз-ўзини маломат руҳида ёзилган, риндона кайфият баён этилган ва орифона ғазаллар мағзи-мағзига даврон ва замона аҳлидан шикоят мотивлари сингдириб юборилган асарлар мисолида ушбу йўналишлар бутун бўй-басти билан намоён бўлади.

Ўзбек адабиётининг минг йиллик тарихини тасаввуф таъсиридан айри ҳолда тасаввур қилишнинг асло имкони йўқ. Чунки, тасаввуф юртимиз миллий маънавий ҳаёти учун асосий

этикод фалсафаси, ўзига хос мафкура эди. Тасаввуфнинг асл мақсади ахлоққа йўналтирилган. Комил инсон ғояси бу таълимотнинг бош ғояси ҳисобланади. Ҳаётнинг ўзида шундай ғоя ва унга интилишнинг тайёр назарияси бўла туриб, адабиётнинг бу таълимотга бефарқ бўлишининг ҳам иложи йўқ эди. Негаки инсон ва унинг камолотга эришиши масаласи сўз санъатида ҳам асл мақсад янглиғ тарғиб этиб келинган.

Шарқ мумтоз шеърияти, айниқса, шарқ шоиралари ижоди худди соҳир Шарқнинг ўзидек тилсими, юзида ҳаё тортилган шарқ аёли сингари пардаланган шеърият. Биринчи назарданок уни тушуниш, ундан тўла завқ ва маърифат ола билиш мушкул. Бу ҳақда мумтоз шоираларимизнинг аввали, шеърият маликаси Зебуннисобегим ишора этиб қўйган:

*Дар суҳан пинҳон шудам монанди бў дар барги гул,
Майли дидан ҳар ки дорад дар суҳан бинад маро.
Сўз аро бўлдим ниҳон хушбўй гуллар баргидек,
Кимки кўрмоқ истаса сўз ичра шан кўрса мени.*

(О.Бўриев таржимаси)²⁹

Худди шу мазмунни Нодирабегим ўзининг чуқур орифона мазмунли бир ғазалида ўзига хос тарзда ифода этади. Яъни:

*Шуд ҷому мино сармояи мо,
Мо ошиқонем, ин аст машираб...
Сармоямиз ишша билан жомдир,
Бизнинг дину маҳзабимиз шу.*

Бу юқорида келтирилган ўзбек тилидаги мисранинг тожик тилидаги ифодаси. Шоира дину мазҳаб тушунчаларини догма сифатида қабул қилишни, кўр – кўрона шаръий амал билан чекланишни истамайди. У динни ҳам, мазҳабни ҳам қалбидаги яратганга нисбатан бўлган пок ва қайноқ муҳаббат билан қабул қилишни истайди. Дин ва мазҳабни яратган муҳаббатини топиш воситаси сифатида тушунади. Кейинги байтда очик равшан тасаввуфнинг ваҳдати вужуд, яъни барча борлиқ мутлак Аҳадиятнинг инъикоси эканлиги, яратганга муҳаббатнинг, интилишларнинг пировард натижаси бирлашиб, сингиб кетиш эканлиги ҳақидаги таълимот ифода этилган:

Ҷоно, ба зоҳир мо аз ту дурем,

---

²⁹ Шарқнинг етти ёғдуси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. 12-б.

Ҳасти ту наздик аз наҳну ақраб³⁰.

Эй жонон, кўринишда биз сендан узоқ бўлсак ҳам, лекин сен бизга “наҳну ақраб”дан ҳам яқинроқсан.

Ғазал мақтаида Нодирабегим салафи Зебуннисобегим мисолида тасаввуфдаги ҳол илмидан хабардор бўлган хос ўқувчисига сирли ишора қилади:

*Аз шавқи ҷонон дар пеши ағъёр,
Зинҳор мақшой, эй Комила лаб.³¹*

Эй Комила, ағёр (ғайр — биздан бўлмаганлар) олдида жононнинг шавқидан зинҳор оғиз очма! (Байтлар таржимаси М.Қодированики)

Қолдан ҳолга, яъни тилдан дилга ўтиш, дилдан ишқ асарини топиб, тафаккур қилиш Нодира лирикасининг мазмунини ташкил этади. Бу маънавий бойлик баландтаъб шоирада фахру ифтихор туйғуларини юзага келтиради. У ташқи кўрку зийнатга тўла дунёвий бойликдан кўра, вужуд қасрида тилсим қилиб яширинган маънавий хазинани устун кўради:

*Аз китоби ишқ чандон достон дорад дилам,
Дар жаҳон овозаи ин достонам меравад.*

Шоира қалбидаги ишқ дард билан омукта. Шоира ишқ неъматига етмоқ учун дард тоғини забт этмоқ лозимлигини идрок этади. Чунки, ишқ неъматига инсон ўз фитрати, вужуди ва қалбидаги жамики нопокликлардан покланмагунча етиб бўлмайди. Бу жараён дард билан, азоб-уқубат билан кечади. Шоира буни чуқур тушунади:

*Ишқ офатига тоғ таҳаммул қила олмас,
Мен менки қилурман бу ғаму дардга тоқат.
Дарду аламу ғуссаки ҳажрида чекарман,
Бу меҳнату ғам кимдадур, эй аҳли муҳаббат.
Юздин бири Мажнунда агар бўлса ғамимни,
Бир оҳ ила оламга солур шўри қиёмат.³²*

Орифона ишқ мавзуси Нодирабегим шеърятининг асл моҳиятини ташкил этади. Шоиранинг баъзи шеърлари бошидан охирга қадар илоҳий ишқ талқинидан иборат. Бундай ғазалларда шоира фоний дунё ва боқий ҳаёт, муҳаббат осоридан воқиғлик, кўнгулдаги ишқ доғини ғайрдан пинҳон тутмоқ, олам аҳли олдида

³⁰ Куръони карим. “Воқеа” сураси. 85-оят. وَلَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ Биз эса, сиздан кўра унга яқинмиз, аммо сизлар кўрмайсизлар. (Яъни, Аллоҳнинг Ўз бандасига қанчалар яқинлигини англамайсизлар. Ўлаётган одамга Аллоҳ таоло унинг устида турган қариндошидан кўра яқинроқ бўлади.)

³¹ Нодира-Комила. 2-китоб. 25-б

³² Нодира. Ғазаллар. Бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент — 1958. 4-б.

муҳаббатга иқрор бўлмаслик, зоҳид ва ориф ҳолати ҳақида фикр юритиб, сўфиёна мушоҳадаларини баланд нуқтада ифода этади. Чуқур фалсафий мулоҳазалар юксак бадиий маҳорат билан, бадиий тасвир билан баён этилади. У мумтоз шеъриятдаги анъанавий бадиий тимсоллардан фойдаланиб, янги, оригинал бадиий лавҳалар яратади. Масалан, шоира ҳақ ошиғи ишқ биносининг девори соясида балолардан паноҳ топиши мумкинлигини тасвирлайди. Шоира орифона шеърияти фавқулодда қизиқарли бадиий лавҳаларга бой. Буюк мутафаккир шоир Алишер Навоийнинг самимий мухлиси бўлган шоира бадиий санъаткорликда салафига ҳам эргашади, ҳам ўзига хосликка, янгиликка интилади. Навоий девонларидаги ранг-баранг бадиий тимсоллар қаторида ҳазрати Исо Масиҳнинг (а.с.) касал кўриш, бемордан ҳол сўраш учун боришлари тасвирланган байтлар мавжуд. Маълумки, Исо (а.с.)га тиб илмида мўжизалар ато этилган бўлиб, ул зот бу соҳада касби камолга эришганлар, ҳатто ўликни тирилтирганлар. Бу мўжизага ишора этиб буюк шоир шеъриятида ғоят қизиқарли бадиий эпизодлар яратган. Хусусан, шоирнинг лирик қаҳрамони “мен қаттиқ хаста бўлдим, Масиҳо мени кўргани келмади”, деб хасрат қилади. Бу билан ишқ дардидан жон берар ҳолатга етганини, аммо шундай дамларда ўзининг аҳли дили, ҳамдарди, дўстининг дўсти уни кўргани келмаганлигидан дили озорланади:

*Бир нафаским ўлгали этмишбиз онинг ёдидин,
Ул Масиҳо бир иёдат бирла қилмас бизни ёд.*³³

Яна бир байт:

*Ғамидин ўлдигу ул исавий дам айламади,
Иёдат айлагани ранжа бир қадам бизга.*³⁴

Нодирабегим шеъриятида худди шу бадиий тимсоллар янгича талқин этилади. У пок муҳаббат ҳақида дил изҳори этар экан, Масиҳонинг кўкка учиши ҳодисасига ҳам ишора этади. Шоира тасвирича, руҳи танидан жудо бўлган Масиҳо шунчаки кўкка қараб учаётгани йўқ, у худди ўзи каби ишқ дардидан бемор бўлиб ётган Қуёшни кўргани, ҳол сўргани, дардига дармон бўлгани бормоқда. Шоиранинг “муҳаббат” радифли ғазалида пок муҳаббат ана шундай бадиий тасвирлар билан ифода этилган. Ғазал ниҳоясида шоира шунчалар аъломақом, олийқадр ишқ сирларидан риё аҳли огоҳ бўлмаслигини истайди, ёр муҳаббатини ағёрдан қизғанади.

³³ Алишер Навоий. МАТ. 20- томлик III т. Ғаройиб ус – сиғар. Тошкент: “Фан”, 1988. 121-б.

³⁴ Шу нашр, Фавоид ул – кибар. 24-б.

Шоиранинг ушбу «муҳаббат» радифли ғазали зарофатосар аёл қалбининг билиш ғоят мушкул бўлган, минглаб пардалар билан тўсилган, тилсимли пок муҳаббатни илғай олгани, унга интилгани, дунё ҳавсидан бутунлай кўнгил узгани тафсилотларидан иборат. Бу фано йўлида аёл киши дуч келадиган энг катта тўсик, қатъ этилиши лозим бўлган энг катта водий. Фитратан Робия ад – Адавия, Зебуннисобегимларга ҳамроҳ бўлган Нодирабегим жасорат билан шу водийга қадам қўяди, парвонасифат ишқ ўтида ёниш ҳаловатини орзу қилади:

*...Майхонаи ишқ ичра хуш ул риндки, тунлар.
Бир журъа учун бор эса бедори муҳаббат.
...Болини уза борди иёдатга Масиҳо,
Хуришд эди чархда бемори муҳаббат.
...Эй Нодира, зуҳд аҳлини майхонада кўрсанг,
Дам урмаки, фош ўлмасун асрори муҳаббат.*³⁵

Нодирабегим шеърияти XIX аср мумтоз адабиёти равнақиға катта ҳисса қўшган нодир ҳодиса бўлиб, бу шеърят таҳлилу тадқиқи шоира ҳаётлик даврлариданоқ бошланган. Шоиранинг замондоши Нодир – Узлат у ҳақда “Анингдек келмагай даҳр ичра Ойим, Анинг кўнгли саховат ичра дойим”, деб ёзган бўлса, шоиранинг форсий шеърияти тўплами – Макнуна девонига сўз боши ёзган номаълум шоир “Иқбол ёфт фаҳми маони зи фитраташ”, дея шоира шеърияти ва табиатининг ирфон неъматидан баҳраворлигини махсус қайд этади.

Нодирабегим ўзбек ва тожик тилларида ўн минг мисрадан ортиқроқ ғазаллар битиб, ўзидан девон қолдирди. Бу девон таркибидаги дилрабо шеърят кейинги давр ижодкорлари учун ижод мактаби бўлди. XIX аср шоирларидан Рожий Хўқандий, Ҳомидий, Нодим, Фурқат ва бошқа шоирларга Нодирабегим ижодининг таъсири анча кучли бўлди. Қўкон адабий муҳитининг шоир ва адиблари, асосан, икки тилда ижод қилар эдилар. Зуллисонайнлик анъанаси миллий адабиётларнинг ўзаро алоқаси ва ўзаро таъсири мураккаб жараёнининг қирраларидан биридир. Бу ҳодиса баёзчиликда намоён бўлди ва адабиётнинг ижтимоий ҳаётдаги роли шу даражада юқори бўлдики, хусусан, баёз саводли кишиси бўлган ҳар бир хонадоннинг маънавий мулкиға айланди;

---

³⁵ Нодира. Ғазаллар. Бадий адабиёт нашриёти. Тошкент — 1958. 22-б.

Давр шеъриятида нақшбандия тариқати тушунчалари ва маломатийлик кайфияти турли бадий усуллар, ранг-баранг бадий тимсоллар воситасида юксак бадий маҳорат билан ифода этилди. Нақшбандийлик, маломатийлик ва қаландарлик тариқатларидаги ирфоний тушунчалар рамз ва тимсоллар, атама ва истилоҳлар қўқонлик шоир ва шоиралардан Увайсий, Нодира, Султонхонтўра Адо, Садой ва Ғозий ижодий яратмаларида ўз ифодасини топди, таъсир кучига эга бўлди. Бунинг натижасида Қўқонда хос, ўзининг бадий услубига эга бўлган ирфоний шеърият мактаби вужудга келди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Халқ мероси, 2002.
2. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Movaraunnahr – O‘zbekiston, 2009.
3. Нодира - Комила. 2-китоб /Муҳаррир: В.Раҳмонов; Сўз боши муаллифи: М.Қодирова: Ўзбекистон Республикаси ФА; Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2004.
4. Нодира. Ғазаллар. - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001.
5. Шарқнинг етти ёғдуси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.
6. Нодира. Ғазаллар. Бадий адабиёт нашриёти. Тошкент — 1958.
7. Алишер Навоий. МАТ. 20- томлик III т. Ғаройиб ус – сиғар. Тошкент: “Фан”, 1988.

Эрғаш Очилов

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
катта илмий ходими, филология фанлари номзоди
E-mail: e-ochilov@mail.ru. Тел.: 998946204764

БАҲОУДДИН НАҚШБАНД РУБОИЙЛАРИ

АННОТАЦИЯ. Мақолада Баҳоуддин Нақшбанд рубоийлари мавзу кўлами, ғоявий хусусиятлари, бадиияти ва муаллиф маҳорати жиҳатидан ўрганилади.

Калит сўзлар: рубоий, мавзу, ғоя, тасниф, тасаввуф, тимсол, истилоҳ, бадий санъатлар, таҳлил, маҳорат.

ANNOTATION. In the article, Bahouddin Naqshband's rubaiys are studied in terms of subject scope, ideological features, artistry and author's skills.

Key words: rubaiy, subject, idea, classification, mysticism, symbol, istilah, artistiry arts, analysis, skill.

Маълумки, тасаввуф бошданок шеърият билан бақамти ривожланди. Ўзларининг сўфиёна ғоя ва қарашларини тарғиб қилиш учун шеъриятнинг турли жанрларидан фойдаланган шайх-шоирлар кўпроқ рубоийга мурожаат қилганлар. Тасаввуфга оид адабиётлардан маълум бўлишича, рубоий айтмаган тариқат пири йўқ ҳисоби. Ўз-ўзидан, шайх-шоирлар рубоийларида Оллоҳ ҳамди, пайғамбар наъти, исломий аҳкомлар тарғибию сўфиёна ғоялар ташвиқи етакчи ўрин тутди

Машҳур авлиё, нақшбандия тариқатининг асосчиси Хожа Баҳоуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Нақшбанд (1318–1389) ҳам тариқат ва шеъриятни ўзаро омукта қилган шайх-шоирлардан бўлиб, турли манбалар, тазкира ва маноқибларда унга нисбат берилган китъа, рубоий ва байтларга дуч келамиз. Хусусан, 1997 йили Лоҳур (Покистон)да Муҳаммадсодик Қасурий шайх-шоирнинг 137 та рубоийсини шарҳлари билан бирга эълон қилган [Қасурий М., 1997]. Бу рубоийларнинг аксарияти Абусаид Абулхайр, Абдуллоҳ Ансорий, Абу Али ибн Сино, Умар Хайём, Абдулҳолик Гиждувоний, Нажмиддин Кубро, Сайфиддин Бохарзий, Жалолиддин Румий, Паҳлавон Маҳмуд, Айнулқуззот Ҳамадоний, Абулвафо Хоразмий каби рубоийнависларга ҳам нисбат берилади. Бундан келиб чиқадики, тариқат пирлари самоъ мажлислари, муридлар билан суҳбатларда бадиҳа тарзида рубоий ижод қилиш билан бирга, бошқа шоирларнинг мавзуга оид рубоийларини ҳам ўқиб кетаверганлар. Улар ўқиган ана шу рубоийлар кейинчалик маноқиб

ва тазкираларда уларга нисбат берилиб кетаверган. Айни бир рубоийнинг бир неча шайх-шоирларга нисбат берилишининг сабаби шунда бўлса керак.

Мавзусига кўра Баҳоуддин Нақшбанд рубоийларининг қуйидаги гуруҳларга ажратиб тасниф қилиш мумкин:

1. Диний мавзудаги рубоийлар:

- ҳамд ва муножот руҳидаги рубоийлар;
- Муҳаммад алайҳиссалом хонадони ва Ҳазрат Алига бағишланган рубоийлар;
- ислом аҳкомлари тарғиб-ташвиқига йўналтирилган рубоийлар.

2. Ирфоний мавзудаги рубоийлар:

- тасаввуф ғоялари талқинига бағишланган рубоийлар;
- илоҳий ишқ тараннум этилган рубоийлар;
- риндона рубоийлар.

3. Мавъиза рубоийлар:

- панд-насихат руҳидаги рубоийлар.
- фалсафий қарашлар акс этган рубоийлар;

4. Шикоят оҳангидаги рубоийлар:

- замондан ва одамлардан шикоят руҳидаги рубоийлар;
- касри нафс мазмунидаги рубоийлар.

Шайх-шоирлар рубоийларининг ўзига хос илмий-назарий аҳамиятидан бири уларда тасаввуф шеърятининг кўплаб нозик нуқталари, асосий тимсол-тушунчалари моҳиятининг назмий талқин қилинганлигидир. Баҳоуддин Нақшбанд рубоийлари ҳам бундан мустасно эмас. Айтайлик, қуйидаги байтда ёзишича, хонақоҳ аслида оламу пир – Худонинг ўзи, жон сўфий бўлса, хирқа унинг жисмидир:

*Тан хирқаю жони ман чун сўфий,
Олам ҳама хонақоҳ, шайх Ўст маро.*

Таржимаси:

*Тан хирқаю жоним эса сўфий гўё,
Олам хонақоҳу шайх ўзидир шоён³⁶.*

Мана бу рубоийдаги талқинга кўра эса тасаввуфдаги машҳур бутни синдириш тушунчаси бу – нафсни жиловлаш, қаноат – ўзини чеклаш, хилват эса улуғларни ёд этиб, уларнинг эзгу сўзларини кўнгилга жо айламоқдир:

---

³⁶ Рубоийлар таржимаси мақола муаллифига тегишли. – Мухар.

*Нафсинг синдир – бут синдирмоқ шу бўлар,
Ўзни чекла – жон тиндирмоқ шу бўлар.
Дил лавҳига жо айла азизлар ёдин,
Бу мазҳабда гўшага кирмоқ шу бўлар.*

Тасаввуф истилоҳида бут ва бутпарастлик хилма-хил, баъзида ҳатто ўзаро зид тушунчаларни ифодалаши маълум. Бу ерда эса бут нафсу бутпарастлик нафсни севишни тамсил этиб келмоқда. Алишер Навоий ғазалларидан бирида зоҳидга қарата ўз бутингни синдир деганда, айнан нафсу ҳаво, кибру ғурур, тамаю миннатни йўқот – сен тасаввурингда уларни бутга айлантириб, сажда қилиб юрибсан деган эди (Қаранг: “Фавойид ул-кибар”, 73-ғазал).

Ўзидан ўтган ўзига етади ва маърифатда илгарилашнинг шарти шудир:

*Топмоқ тиласанг агар маърифатда камол,
Кеч ўздан – ўзингга топасан йўл шу замон.*

Шунинг учун ҳам Боязид Бистомийнинг “Ўзингдан ўтдинг – етдинг!” – деган ҳикмати машҳур.

Тасаввуф шеъриятида синиқ кўнгил ва бутун кўнгил бир-бирига зид қўйилади. Н.Комилов Яссавий ижодидаги “кўнгли бутун” ва “кўнгли синиқ” тимсолларининг моҳиятини тушунтирар экан, “кўнгли бутунлик – илоҳий жазба ва ишқдан беҳабарлик, кўнгли синиқлик эса, илоҳий ишқ шавқиға тушган одам қалби”ни билдириб келиши ҳақидаги фикрни илгари суради [Комилов Н., 1998: 91].

*Мо дил зи ғами ту хаста дорем, эй дўст,
Аз ғайри ту дида баста дорем, эй дўст.
Гуфти, ки ба дилишिकाстагон наздикам,
Мо низ дили шикаста дорем, эй дўст.*

Таржимаси:

*Кўнглимиз ғаминг билан тўлиқдир, эй дўст,
Дардинг туну кун бизга рафиқдир, эй дўст.
Мен кўнгли синиқларни севарман дебсан,
Бизнинг-да шу кўнглимиз синиқдир, эй дўст.*

Рубоийларидан бирида тасавуфдаги ўзак тушунчалардан бўлмиш ваҳдат ва касрат хусусида сўз очиб, шундай дейди: хою ҳаваслардан воз кечиб, кўнгилни поклаш илоҳий бирлик дуруни тешишга беҳуда уринишдан афзал, чунки Оллоҳнинг ягоналигини тилда такрорлаш эмас, уни кўнгил кўзи билан кўриш муҳимдир.

Чунки дунё ва нафс ғуборларидан покланган, кўзгудай мусаффо ҳолга келган кўнгилда Оллоҳ жамоли жилваланади.

*Аз соҳати дил ғубори касрат рўфтан,
Беҳ з-он, ки ба ҳарза дури ваҳдат суфтан.
Мағрури сухан машав, ки тавҳиди Худо
Воҳид дидан бувад, на ки воҳид гуфтан.*

Таржимаси:

*Дилдан касрат гардини ювмоқ минг бор
Афзал ваҳдат дурин тешишдан бекор.
Сўзингга бино қўймаки, Ҳақ тавҳиди
Воҳид дейишдамас, кўришда зинҳор.*

Тавҳид сўзининг луғавий маъноси ягоналик, ваҳдат. Диний мазмунда Оллоҳнинг бирлиги, танҳолигига эътиқодни билдиради. Бу тушунчага кўра, борлиқ ягона бир вужуддан, оламдаги барча нарсалар унинг тажаллийси – намоён бўлишидан иборат. Шунинг учун жамолининг жилвасидан моддий олам пайдо бўлган Ҳақнинг вужуди ҳам тавҳид деб аталади. Тавҳидни касратнинг ботини, касратни эса тавҳиднинг зоҳири ҳам дейдилар.

Ирфоний адабиётда икки ошиқнинг мақоми юксак пардаларда куйланади: улардан бири – Иброҳим Адҳам бўлса, иккинчиси – Мансур Ҳаллож. Лекин Мансурнинг мақоми Иброҳимникидек юксак, чунки илоҳий ишқ йўлида Балх подшоҳи Иброҳим Адҳам тожу тахти, молу мулкининг баҳридан ўтган бўлса, машҳур сўфий Мансур Ҳаллож ширин жонидан кечди!

Шунга ўхшаб, исломни устувор этиш йўлида жиҳод қилиб, ўз эътиқоди йўлида курашиб, ғазотда, муқаддас урушда қатнашиб шаҳид бўлганларнинг мақоми баланд ҳисобланади – улар қабр азобидан холи бўлиб, барча гуноҳлари кечирилади ва тўғридан-тўғри жаннатга тушади [Ислом энц., 2004: 270]. Баҳоуддин Нақшбанд эса ишқ шаҳидини дин шаҳиди билан қиёслаб, қиёмат кунда ҳар ким ўз ажрини олганида ғозийни душман ўлдиргани, ошиқни эса дўст қўлида ўлим топгани маълум бўлади деб, ишқ шаҳидини дин шаҳидидан устун қўяди:

Ғозий, ки паи шаҳодат андар рағу нўст,

*Гофил, ки шаҳиди ишқ фозилтар аз ўст.
Фардо, ки қиёмат онгаҳ бар анжоманд,
Ин куштаи душман аст, он куштаи дўст.*

Таржимаси:

*Дин йўлида гозий беради жон, аммо,
Билмаски, шаҳиди ишқ бўлишлик аъло.
Душман уни ўлдиргану буни эса дўст,
Маҳшарда улар олар баҳосин, илло.*

Тасаввуфда дўст Худо, пайғамбар, пир, маҳбуба маъноларида келади. Шарқ мумтоз шеъриятида дўст асосан маҳбубани билдиради, маҳбуба эса, ўз навбатида, кўпинча Худони тамсил этади.

Маълумки, тасаввуфда ориф – маърифат соҳиби, Оллоҳни таниган киши, комил инсон. Оллоҳнинг зоти, сифатлари ва исмларини мушоҳада этадиган завқий ва важдий илмлар эгаси бўлган зот. Орифлар фақат Худонинг ўзига ошиқ, чунки уларнинг мақсади – илоҳий дийдор. Бу тоифа на жаннат тамасида бўлади-ю, на дўзах кўркувида. Сўфийларнинг мақсади дийдор бўлганлиги учун агар жаннатда Оллоҳ жамолини кўрсатмаса, унинг дўзахдан фарқи йўқ, аксинча, дўзахда илоҳий ҳусн намоён бўлса, у жаннатдан афзал.

Орифлар орасида сўз санъати шинавандаси бўлмаган, шеър ижод қилмагани кам. Чунки уларнинг юрагини Ҳақ ишқи ёқади. Ошиқлик – шоирлик-да. Ошиқнинг юраги ҳамиша ёниб туради. Ёнган юрак эса оламга ва одамларга нимадир дегиси келади. Лекин тили йўқ. Унинг тилидаги гапларни қалам суғуриб олиб, оламга дoston қилади. Айтайлик, Абусаид Абулхайр ва Жалолиддин Румийлар самоъ мажлисларида бир парча чўққа айланар ва Ҳақ ишқида лов-лов ёнган юракларидан оташин ва ҳароратли сатрлар отилиб чиқарди. Шунинг учун ҳам уларнинг рубоийларини сокин ва хотиржам ўқиб бўлмайди – ўқиган сари юрагингизга ўт туташиб бораверади ва руҳингиз юксак-юксакларда парвоз қилади. Алангага айланган юракдан чиққан сўз ҳам мисли оташпора бўлиб, у тушган юрак лов-лов ёнаётган ўт ичра қолади. Баҳоуддин Нақшбанд ҳам ошиқ сифатида ўзини яллиғланиб турган тошга ўхшатади:

*Ман кистам – оташ ба дил андўхта,
Дар шўълаи ишқ чеҳра афрўхта.*

*Дар роҳи вафо чун санги оташ будем,
Шояд, ки расам ба сӯҳбати сӯхта.*

Таржимаси:

*Мен кимман ўзи – кўнглига оташ тушган,
Ишқ шуъласидан юзлари ёришган.
Айландим ёниқ тошга садоқат йўлида,
Зора куйган сӯҳбатига етишсам...*

Сўз бағрида ўт пинҳон, чунки у ёниқ юракдан чиқади. Сўз нашъаси ишқдан. Кайковус бежизга: “Сўз ҳам бир нашъадир – у хумор пайдо қилур” [Кайковус, 1994: 47], – деб лутф этмаган.

Ишқнинг тимсоли сифатида ўтнинг олиниши бежиз эмас. Зеро, ўт юқорига ўрлагани каби юрагида ишқи бор одам ҳам мудом парвозга, юксакликка интилади. У дунёвий ташвишларга ўралашиб, заминда қолиб кетолмайди. Ишқ бунга йўл қўймайди, уни мудом олдга чорлайди, безовта қилади. Хожа Баҳоуддин Нақшбанддан: “Бу даражага қандай эришдингиз?” – деб сўраганларида: “Тангри жазбасидан бир жазба инсон ва жин амали учун баробардир ҳукми била бу саодатқа мушарраф бўлдук”, – деб жавоб берган эканлар. Шунинг учун ҳам ошиқлар Оллоҳдан қалбларига ишқ учқунини солишини сўрашган, бу оташни янада сарбаланд этишини тилашган, ишқ ўтининг кимёлиги туфайли хокий вужудлари олтинга айланиб, Парвардигори оламнинг хос муқарраблари жумласидан бўлишни орзу қилишган. Шунинг учун ҳам Каъба зиёратига борган Мажнун Оллоҳдан гуноҳларини мағфират қилишни эмас, қалбидаги ишқ алангасини янада кучайтиришини сўрайди. Баҳоуддин Нақшбанд ҳам рубоийларидан бирида: “То танимда жоним бор экан, сенинг дардингни чекаман, то кўзимда ёшим бор экан, сенинг кўйингда тўкаман. Сенинг ишқингни абадулабад юрагимда асраб, қиёмат тонги отганида ҳам фарёд уриб эшигинг тупроғидан чиқиб келаман”, – деб лутф этади:

*То жон дорам, ба ғамат овезам,
То ашк бувад, сари кўят резам.
Чун субҳи қиёмат бирамад бо ишқат
Аз хоки дарат наъразанон бархезам.*

Таржимаси:

*То жоним бор экан, гамингни чекаман,
То ёшим бор экан, кўйингда тўкаман.
Отганда қиёмат тонги, ишқингдан
Фарёд уриб эшигингдан қўпаман.*

Кўнгил – садаф, сўз – гавҳар. Садаф оғзини очмагунча гавҳар дунё юзига чиқмайди. Садаф бағридаги гавҳарни денгиздан гаввос олиб чиққанидек, кўнгил қаъридаги сўзни ҳам ишқ юзага чиқаради.

Баҳоуддин Нақшбанд ҳам ишқ таърифидаги бир рубойида: “Ишқ шундай бир қудратки, унинг олдида эркак шер ҳам тиз чўкади. Ишқ шундай бир уммонки, унинг ҳар қатрасидан бир гавҳар ҳосил бўлади. Жон бағишлаши унинг душманлиги, қон ҳиди келиши эса дўстлигидир”, – дея бу борада муболағани ҳадди аълосига етказди:

*Ишқ аст, [ки] шеру нар забун ояд аз ў,
Баҳрест, ки қатраҳо берун ояд аз ў.
Гаҳ душмани кунад, ки жон афзояд аз ў,
Гаҳ дўсти кунад, ки бўи хун ояд аз ў.*

Мумтоз адабиётда ошиқ ўз маъшуқаси учун ҳамиша жонини беришга тайёр туради, ҳар лаҳза ўлимни орзу қилади, жонимни олда, васлингга етказ, деб нола-муножотлар қилади. Бунинг сабаби – ўлмай туриб васлга эришиб бўлмаслиги. Чунки илоҳий ишқда жисмлар эмас, руҳлар қовушади. Бунинг учун руҳ қуши тан қафасини тарк этиши лозимки, инсон тирик экан, бунинг иложи йўқ. Маълум бўладики, Худонинг жон олиши – унинг ўз ошиғини ёд этиши экан! Шунинг учун ҳам Машраб: “Ошиқ кишига ўлмоқ айни муддао келди”, – дейди. Келтирилган рубойида ҳам маъшуқанинг ўз ошиғига жон бағишлаши унинг душманлигию қонини тўкиши дўстлиги эканлиги ҳақидаги фикрнинг маъноси худди шу.

Тариқат мақомларидан бири таваккул бўлиб, у Оллоҳ таолога таянган ҳолда, тўла ишонч ва эътиқод билан ўзини Яратганнинг ихтиёрига топширишни билдиради. Яъни Ҳақдан умид қилиб, халқнинг қўлидаги нарсага кўз тикмаслик, ҳар қандай ҳолатда ёлғиз Худога ишониш, ҳар турфа васваса, андиша ва ризқ қайғусидан халос бўлиб, ҳузур-ҳаловатга етишиш ҳолати. Баҳоуддин Нақшбанднинг мана бу машҳур рубойи айни жиҳатдан таваккул аҳлининг мадҳияси каби янграйди:

*Йўқ ҳеч нимамизу ҳеч нимамиз кам эмас,
Бор-йўқ гами ҳеч қачон биз учун гам эмас.*

*Боқ: елкада – жанда, орқада – қабристон,
Бир кун бу жаҳондан кетсак, мотам эмас.*

“Ҳеч нимамиз бўлмаса-да, ҳеч нимамиз кам эмас. Бор-йўқ ғами ҳеч қачон биз учун ғам бўлган эмас. Устимизда дарвешлик тўнию орқамизда қабристон. Шундай экан, бир кун бу дунёдан кетадиган бўлсак, бу биз учун сира ҳам мотам эмас”.

Бу – таваккулнинг энг олий намунаси.

Маълумки, дуолари, нафаслари, назарлари ва қадамлари шарофатидан балою офатлар даф бўлиши туфайли Баҳоуддинга балоларни қайтарувчи маъносидаги Балоғардон номи ҳам берилган. Ўз шогирдининг балоғардон бўлишини “нозил бўлгон бало сенинг баракатингдин дафъ бўлғой” [Навоий, 2011: 307] дея пири Бобои Самосий башорат қилган экан. Тўпламдан ўрин олган рубоийларнинг тепасига “Мушкулларни ечиш учун”, “Ёмғир ёғиши учун”, “Ризқнинг тўкис бўлиши учун”, “Ҳожатнинг ушалиши учун”, “Қабрдаги савол-жавобнинг осон бўлиши учун”, “Душманни даф қилиш учун”, “Носур яраси учун”, “Кўз оғриғини даф этиш учун”, “Душман хавфидан нажот топиш учун”, “Висол муяссар бўлиши учун”, “Иситмани даф этиш учун” деб битилганининг ўзи Баҳоуддин Балоғардоннинг қатор рубоийлари турли балоларни даф этиш ва дуо ўрнида ўқилиб келаётганини кўрсатади. Жумладан, куйидаги рубоий кишининг бошига бирор мушкул савдо тушганида Худованди каримдан мадад сўраб ўқилган:

*Эй жумлаи бекасони оламро кас,
Як жав зи карамат ҳама оламро бас.
Ман бекасаму ту бекасонро ёри,
Ё Раб, ту ба фарёди мани бекас рас!*

Таржимаси:

*Эй барча ғарибларга ўзингдирсан ёр,
Оламга кифоя зарра лутфинг зинҳор.
Мен хаста ғарибу сен ғариблар ёри,
Фарёдига бу ғарибни ет, Бирубор!*

Мана бу рубоий эса ризқнинг тўкис ва фаровон бўлиши ва кишининг бошидан тирикчилик ғаму ташвишларининг кетишини тилаб ўқилган:

Ё Раб, ту чунон кун, ки парешон нашавам,

*Мўҳтожии бародарону хешон нашавам.
Бе миннати махлуқ маро рўзи деҳ,
То аз дари ту бар дари эшон нашавам.*

Таржимаси:

*Ё Раб, шундай қилки, сира хор бўлмай,
То дўсту яқинлар қўлига зор бўлмай.
Ризқимни биров миннатисиз етказ Ўзинг,
То ўзга эшиклардан умидвор бўлмай.*

Баҳоуддин Нақшбанд рубойлари асосан ислом таълимоти асослари ва тасаввуф фалсафаси моҳиятини бадий талқин қилишга йўналтирилган. Лекин улар диний-тасаввуфий ғояларнинг назмий ифодасидангина иборат бўлиб қолмай, баъзилари бадийятнинг юксак дурдоналари даражасига кўтарилган бўлса, баъзилар панднома адабиётининг бебаҳо намуналари сифатида қимматлидир. Шайх-шоир моҳир сўз санъаткори каби ўз фикрларини кўпинча латиф лутфлар, нозик қочиримлар орқали ифодалайди. Жумладан, бир рубойида: “Мен дўстнинг ризосини тилаганим учун унинг барча ғаму балоларини ҳам севаман. Бу йўлда агар жон сўрашса, нега энди уни дариг тутар эканман, чунки мен бу жонни дўст учун яхши кўраман-ку”, — дея ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган жуда оҳорли бир асос топади:

*Пайваста ризои дўст медорам дўст,
Андўҳи балои дўст медорам дўст.
Гар жони талабанд чигуна тақсир кунам,
Ман жон барои дўст медорам дўст.*

Таржимаси:

*Мен ёр ризосини севарман доим,
Андўҳу балосини севарман доим.
Гар жон сўраса, рад айламан, чунки,
Ёр йўли фидосини севарман доим.*

Агар ел ёр кўйидан дўзахга бир сиқим тупроқ элтса, унинг шарофатидан дўзах олами оби ҳаётга айланади деб фавқулудда ташбеҳ ишлатади бошқа бир рубойида:

*Гар бод ба дўзах барад аз кўи ту хок,
Оташ ҳама оби зиндагони гардад.*

Баҳоуддин Нақшбанд рубоийларида оҳорли ва фавқулодда ташбеҳлар, ўқувчини ҳайратга ва даҳшатга соладиган муболағалар, бетакрор тазод ва талмеҳлар силсиласини кўрамиз. Шунингдек, бошқа қатор бадий санъатлар маҳорат билан қўлланганига гувоҳ бўламиз. Муболаға санъати шулар жумласидандир. Шоир тасвир жараёнида баъзида у ёки бу нарсаларнинг асл ва табиий ҳолатини катталаштириб ёки кичрайтириб олади, яъни таърифни ҳаддан ташқари юксакка кўтаради ёки ниҳоятда ерга уриб юборади. Бу усул муболаға деб аталиб, шайх-шоир: “Мен сенинг ҳажрингда нақ минг кеча қон ичида ётдим”, – деб муболаға қилади бир ўринда:

Ман бе ту ҳазор шаб ба хун дархуфтам.

Яна бир ўринда: “Агар тазарру кўлини дуо учун кўтарсам, тоғларни илдизидан кўпораман”, – дейди:

Гар дасти тазарру ба дуо бардорам,

Беҳу буни кўҳҳо зи жо бардорам.

Мана бу рубоийда эса тазодлар силсиласини кўрамиз:

Удам чу набуд, чўпи бед овардам,

Рўи сияҳу мўи сапед овардам.

Чун худ гуфти, ки ноумеди куфр аст,

Фармони ту бурдаму умед овардам.

Таржимаси:

Уд йўқ эди, тол таёгини келтирдим,

Юз қорасию соч оқини келтирдим.

Ўзинг деган эдинг: умидсизлик – куфр,

Шундан умид маёгини келтирдим.

Тазод – бадий адабиётда энг кўп қўлланадиган ва энг таъсирчан санъат. Бу сўзнинг маъноси “зид кўйиш”, “қаршилантириш” бўлиб, ундан ўзаро зид сўзлар, тушунчалар, ибораларни бир-бирига қарши қўйиш орқали фикрни таъсирчан ифодалаш, гўзал бадий тимсоллар, лавҳалар яратишда фойдаланилади. Келтирилган рубоийда хушбўй ҳид таратадиган уд дарахтининг шохи ва толнинг чўпи, қора юзу оқ соч, умид ва умидсизлик, йўқ эди ва келтирдим сўзлари ўзаро тазодлар силсиласини ҳосил қилган.

Яна бир рубоийда талмеҳлар худди шундай силсилани ҳосил қилганини кўрамиз:

Ё Раб, ту замонаро вакиле бифрист,

Намрудонро паиша чу филе бифрист.

*Фиръавнсифатон бaсe забардаст шуданд,
Мӯсову асову рӯди Ниле бифрист.*

Н а м р у д – Иброҳим пайғамбарни ўтга ёққан афсонавий золим шоҳ.

Ф и р ъ а в н – ўзини Худо деб эълон қилган Мисрнинг золим подшоҳи.

М у с о – Мусо алайҳиссалом. Қўлидаги таёқнинг илонга айланиши, чўнтагидан қўлини чиқарганида, ойна каби ялтираб, кўзларни қамаштириши унинг мўъжизаларидан ҳисобланади.

Талмеҳ шеърда оз сўз билан кўп маънони ифодалаш санъати бўлиб, бунда машҳур бир қисса, воқеа ёки асарга, оят ёки ҳадисга, шарҳ ёки адабий қаҳрамонга, афсона ва масалга ишора қилиш орқали айтилажак фикр, ифодаланажак ҳолат, баён этилажак мақсадни чўзмай, сўзни мухтасар қилинади.

Мазкур рубоийда ҳам шайх-шоир замонанинг йўлдан озганига ишора қилиб, Парвардигори оламдан уни изга солиш учун муносиб бир раҳнамо йўллаши, замона Намрудларининг додини бериш учун фил катталигидаги пашшаларни юборишини сўрайди. Фиръавн каби ўзини Худо ҳисоблайдиганлар кўпайиб кетгани учун жамиятда яна Мусога, унинг сеҳрли ҳассасига ва Нил дарёсига эҳтиёж пайдо бўлганлиги ҳақидаги фикрни илгари суради.

Халқ оғзаки ижоди отлиғ муаззам чашмадан илҳомланмаган ва таъсирланмаган, одамларнинг ичида юрган мақол-маталлар, образли иборалар, қанотли сўзлар, теша тегмаган қочиримларга сайқал бериб ўз ижодида фойдаланмаган шоирни топиш қийин. Баҳоуддин Нақшбанд ижоди ҳам бундан мустасно эмас. Чунончи, бир рубоийсида у: “Яхши гапирган кишининг табиати ҳам яхши бўлади, бировни ёмонлаганнинг эса тийнати бузуқ ҳисобланади. Мутакаллимнинг даражаси сўзидан маълум, зеро, кўзада нима бўлса, ўша нарса чиқади”, – деб соф халқона бадиият дурдонасини яратади:

*Он кас, ки гуфт нику, худ никўст,
В-он кас, ки бадам гуфт, бади сиришти ўст.
Ҳоли мутакаллим зи каломаш пайдост,
Аз кўза ҳамон барояд, ки андар ўст.*

Зумрад – оч яшил тусли олий сифатли қимматбаҳо тош. Халқда зумрадга қараса, илоннинг кўзи кўр бўлади деган қараш мавжуд.

Шунга ишора қилиб, шайх-шоир бу халқ қарашидан ўз бадий мақсади йўлида фойдаланиб: “Агар душман заҳарли улкан илон каби бўлса, мен бамисоли бебаҳо зумрадман – менга кўзи тушибоқ унинг кўзи кўр бўлади”, – дея ўзининг беқиёс қудрати олдида душманнинг иродаси ожизлигини таъкидлайди:

*Ман ҳамчу зумуррадам, аду чун афъи,
К-аз дидани ман дидани ў гардад кўр.*

Баҳоуддин Нақшбанднинг қатор рубойлари мавъиза руҳида: уларда шайх-шоирнинг Оллоҳ, олам ва одам ҳақидаги кўп йиллик кузатиш ва мушоҳадаларининг маҳсули бўлмиш фалсафий қарашлари, инсон табиатининг турфа кўринишлари, бу олий хилқатнинг хислат ва иллатлари хусусида ҳаёти давомидаги ўй-мулоҳазалари ва бевосита тажрибалари асосида чиқарган хулосалари, инсон тарбияси билан боғлиқ панду насихатлари ўзининг теран бадий талқинини топган. Чунончи, рубойларидан бирида у “Қора илон билан ўтирсанг-ўтиру лекин ёмонга яқинлашма” дейди:

Бо мори сияҳ нишину бо бад нанишин.

Маълумки, панд-насихат қанча ихчам ва ёрқин ифодаланса, шунча таъсирчан ва жозибадор бўлади. Айни жиҳатдан, рубой ҳикматли сўзлар, фалсафий мазмунни ифодалашга жуда қўл келди: бу ихчам ва лўнда шакл шоирларга катта маърифий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлган турли-туман ўғитларни унга маҳорат билан сингдириш имкониятини яратди, рубой кўплаб ривоят-нақллар орқали қиссадан ҳисса чиқаришга йўналтирилган бутун-бутун панднома дostonлар ўрнини муваффақият билан босди. Шунинг учун таниқли шарқшунослар И.Брагинский ва Д.Комиссаровлар: “Рубой – бутун бир ҳаёт, чек-чегарасиз инсоний кечинмалар тўрт мисрага жо бўладиган ўзига хос мўъжаз санъат асари” [Брагинский И., Комиссаров Д., 1963: 33], – деб ёзган эдилар. Баҳоуддин Нақшбанднинг қатор рубойлари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Жуладан:

*Бўлмоққа хафа арзимагаай бу дунё,
Тўрт кунлик умр деб ҳам чекма асло.
Биз ҳечу жаҳон ҳечу гаму шодлик ҳеч,
Йўқдир ҳеч учун хафа бўлишда маъно.*

Ёки:

*Ишқ аҳли суҳбатин мудом айла ҳавас,
Нокаслар даврасини бил мисли қафас.
Ҳар тоифа ўзи сари тортар кишини,
Бойқуш вайрона, тўти қанд сари бас!*

Биринчи рубоийда ўткинчи дунёнинг омонат нарсалари ғам чекишга арзимаслигини таъкидласа, иккинчисида ҳар бир бир тоифа ўзи томон тартади, яъни бойқуш – вайрона, тўти – қанд сари. Сен эса нокаслар даврасини бамисоли қафас деб бил-да, ҳамиша ишқ аҳли суҳбатини ҳавас айла деб маслаҳат беради. Ишқ аҳли деганда ошиқлар ва орифлар назарда тутилади.

Шайх-шоирларнинг мавъиза рубоийлари ўзига хос назмий ҳикмат дурдоналари эканлиги билан ажралиб туради.

Баҳоуддин Нақшбанд рубоийларининг мухтасар таҳлилидан маълум бўладики, улар мавзу ва ғоя жиҳатидан серқирра бўлиб, ўқувчиларни ислом маърифати ва тасаввуф ҳақиқатларига ошно қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. А л и ш е р Н а в о и й. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик, 10-жилд.. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
2. Б р а г и н с к и й И., К о м и с с а р о в Д. Персидская литература (Краткий очерк). – Москва, 1963.
3. Ислом (Энциклопедия). – Тошкент: ЎМЭ, 2004.
4. К а й к о в у с. Қобуснома (Форсчадан Огаҳий таржимаси). – Тошкент, 1994.
5. К о м и л о в Н. Комиллик тариқати \ “Тафаккур”, 1998 йил, 3-сон.
6. М у ҳ а м м а д С о д и қ Қ а с у р и й. Рубоиёти Нақшбанд. – Лоҳур: маркази мажаллаи “Амири миллат”, 1997.

Фарида Каримова
Филология фанлари номзоди
НамДУ доценти
Ўринбаева Зарифа
НамДУ талабаси

САХОВАТ ВА УНИНГ МЕЗОНЛАРИ

Annotatsiya

Мазкур мақолада Алишер Навоийнинг бой меросларини ўрганиш орқали, саховат, карам, ҳиммат каби инсоний фазилатларнинг шартлари, меъёрлари, қонун-қоидалари бугунги ёш авлоднинг энг яхши фазилатларни ўзида мужассам этган баркамол инсон бўлиб тарбиялашда муҳим аҳамиятга ега ҳисобланади.

Annotation

In this article, by studying the rich heritage of Alisher Navoi, the conditions, norms, and rules of human qualities such as generosity, generosity, and diligence are considered important in educating today's young generation as a perfect person who embodies the best qualities.

Kalit so'zlar: Sahovat, himmat, isrof, bahillik, boylik, yaxshilik

Key words: Generosity, diligence, extravagance, stinginess, wealth, goodness

Адабиёт барча замонларда ҳам маънавий масаласи бўлиб келган. Инсон ва жамият маънавий камолоти учун хизмат қилган. Бугунги кунда ҳам адабиётнинг, хусусан, мумтоз адабиётнинг ўрни беқиёс. Шу маънода Алишер Навоий ижодини ўрганиш, уни тарғиб этиш бугунги куннинг маънавий эҳтиёжига айланганлиги кўпчиликка аён ҳақиқат.

Инсон камолоти ва жамият мукамаллиги масаласи шоир ижодининг асосий мазмун-моҳиятини ташкил этади. Шоирнинг ғазал ва рубоийлари-ю, “Хамса” дostonларидан тортиб умрининг сўнгида яратган “Маҳбуб ул-қулуб” асаригача унинг бу борадаги фикр-мулоҳазалари, ҳаётий хулосалари билан йўғрилгандир. Шуни таъкидлаш керакки, шоир асарларида жамият ва инсон учун муҳим бўлган масалаларга қайта-қайта тўхталингани, бир асарда қўйилган муаммолар кейинги асарларида изчил ва тадрижий ривожлантириб борилганининг гувоҳи бўламиз[1].

Карам ва саховат, ҳиммат адабиётнинг кўҳна мавзуларидан бўлиб, Навоий ижодида ҳам муҳим ўрин тутди.

Шоир “Ҳайрат ул-аброр” асарида карам ва саховат нима, унинг шартлари, меъёрлари нималардан иборат, сахийлик қандай қилинади, деган масалаларга батафсил тўхталади.

Навоий инсонларни карамли ва саховатли бўлишга чорлар экан, унинг ўз қоида ва меъёрлари борлигини таъкидлайди.

Аввало, сахийлик мақтовга лойиқ фазилат бўлса ҳам, уни меъёридан орттириш исрофгарчиликдир. Шоирнинг фикрича, исрофгарчилик бахиллик билан тенгдир. Ном чиқариш учун гавҳарни ҳовучлаб сочиш, мақтаниш учун этаклаб пул беришни ақлли иш, деб ҳисоблаш тўғри эмас. Бундай саховатдан бахиллик яхшироқдир, яъни саховат билан исрофгарчиликни фарқлаш лозим.

Сочмоқ овуч бирла гуҳар от учун,

Накд этак бирла мубоҳот учун.

Ақл ҳисобидан эрур бас йироқ,

Бухл бу жудунгдин эрур яхшироқ (1,65).

Иккинчидан, саховат эҳтиёжманд одамларга қилиниши лозим. Баъзи одамлар исрофга йўл қўймайди, меъёрга эътибор беради, лекин эҳсон берилаётган одамнинг эҳсонга қанчалик муҳтож эканлигини ҳисобга олмайди. Бундай одамларни сахий дейиш мумкин эмас. Тўқ одамнинг олдига дастурхон ёзиш, эғнида зарбофт чопони бор одамга тўн кийдириш, юзта йилқиси бор одамга от тортиқ қилиш сахийлик эмас. Бундай одамлар қакраб ётган боғнинг устига тўкмай, ёмғирни тоғнинг устига тўккан булутга ўхшайди[3].

Ўйла булутдекки, қуруқ боғ уза,

Ёғмай ўтиб сувни тўкар тоғ уза(1,66).

Шоирнинг эътирофича, қорни тўқнинг эмас, балки оч, муҳтожларнинг олдига дастурхон ёзиш саховатдир. Учинчидан, бировдан олиб бошқасига бериш саховат эмас. Тамагир кишиларни сахий деб бўлмайди, чунки уларнинг мақсади одамлардан нарса олиш, олган нарсалари ҳисобидан эҳсон қилиб, ўзини сахий кўрсатишдир. Лекин тортиб олиш зиёндан бошқа нарса бўлмаганлиги боис бериш ҳам фойдасиздир. Шоир таъкидлаганидек, бу ишдан йироқ бўлган маъқулроқдир[2]:

Бергали олмоқ ишидин бўл йироқ,

Бермак учун олмоғонинг яхшироқ (1,70).

Муҳтож одам сўрамагунча, унга ҳеч нарса бермайдиган одамлар борки, уларни ҳам сахий ҳисоблаб бўлмайди:

Они доғи дема сахийким, киши
То тиламас, бермак эмасдир иши(1,69).

Навоийнинг фикрича, саховат, биринчидан, аҳволи яхши бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам, бошқалардан молу амал тамаъ этмаслик, бориға қаноат қилишдадир, иккинчидан, муҳтож одамни учратганда, қўлида борини унга бағишлашдадир, учинчидан, берганини миннат қилмасликдадир[5].

Молу давлатни йиғиб ётиш эмас, балки уни оқилона, сахийлик билан сарфлаш керак. Олтин-кумушни гулдек совуриб ҳам, ғунчадек уни ўраб, тугиб қўйиб ҳам бўлмайди. Чунки бунинг оқибати яхшиликка олиб бормайди. Шоир фикрларини ҳаётий мисоллар орқали образли тарзда шундай ифодалайди:

Бухл ила чун ютти садаф дурри соф,
Қилдилар олмоғида кўксин шигоф (1,69).

Яъни, бахиллик қилиб, соф дурни ютгани учун дурни олишда унинг кўксини тешадилар.

Бошқаларга саховат кўрсатиш имконияти инсонга ато этилган неъматлардан бири. Демак, унга бу имконият берилган экан, қўлида тўпланган бойликдан бахиллик қилмасдан эҳтиёжмандларга ўз вақтида ва ўрнида бермоғи, меҳру саховат кўрсатмоғи лозим[2]:

Жонинг учун махзан эшигин оч,
Накдин олиб сочу, ўз ўрниға соч(1, 70).

Чунки омборга босиб қўйилган дон чириб кетиши мумкин. Шоир инсонларга мурожаат қилар экан, донни эҳсон экинзорига сочки, унинг ҳар бир донасидан етти юзта бошоқ ўсиб чиқади. Бугун нима эксанг, эртага у ҳосил бериши тайин. Лекин экинларнинг ичида энг яхшиси хайру саховатдир. Тамани тарк этсанг, сахийлик шудир. Хайру эҳсон йўлида сарф этилган харажат ҳақиқий ҳадядир, дейди шоир. Бу фикр-мулоҳазаларнинг, ўғитларнинг бугунги кун учун бекиёс эканлиги ҳеч қандай изоҳсиз барчага маълумдир[4].

Навоийнинг “Махбуб ул-қулуб” асарида унинг умри давомида тўпланган ҳаётий тажрибаларининг қаймоғи, хулосаси жамланган. Шоир асарнинг “Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар” номли учинчи қисмида саховат ҳақида тўхталиб, “Ҳайрат ул-аброр” достонидаги фикрларини умумлаштиради. Навоий саховатга шундай таъриф беради: “Саховат-инсоният боғининг ҳосилдор дарахти, балки у дарахтнинг фойдали мевасидир. Саховат одамийлик мулкининг мавж уриб турган денгизидир, балки у тўлқинли денгизнинг бебаҳо гавҳаридир” (2,61). Шоир саховатсиз

одамни ёғинсиз баҳор булутига ва ҳиди йўқ мушк-анбарга ўхшатади. Унинг фикрича, “Мевасиз дарахт ҳам биру, ўтин ҳам бир; ёғинсиз булут ҳам биру, тутун ҳам бир. Саховатсиз одамдан ичида гавҳари бўлмаган садафнинг фарқи йўқ; дурсиз садаф билан қуриб қолган тошбақа чаноғининг фарқи йўқ... Сахий булутдир, хирмон-хирмон дон ҳосили, балки хазина беради; бахил чумолидир, дон-дун, машоқ теради” (2,61).

Саховат қандай қилинади? деган саволга шоир шундай жавоб беради: “Яхшиликларни топмоқ – едирмоқдир; айбларни яширмоқ – кийдирмоқдир. Зарур вақтида берилган эски чопон ва бўз тўн – саховат; бемал ҳадя қилинган зарбофт чопон – ярамасликдир. Овқатим увол бўлмсин десанг – едир; либосим эскирмасин десанг – кийдир. Саховат қилиш йўлини шу айтилган гаплардан англа” (2,62).

Алишер Навоийнинг саховат ва унинг меъёрлари, қоидалари, шартлари хусусидаги ўғитлари, хулосалари XV асрда қанчалик муҳим бўлган бўлса, уларнинг аҳамияти бугунги кунда ҳам заррача камайгани йўқ. Шоир фикр-мулоҳазаларидан, ўғитларидан муҳим хулосалар чиқаришимиз, улкан сабоқлар олишимиз шубҳасиз. Айниқса, бугунги ёш авлоднинг энг яхши фазилатларни ўзида мужассам этган баркамол инсон бўлиб етишувида шоир асарларининг ўрни алоҳидадир.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Ўзбек адабиёти бўстони. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
2. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Насрий баён. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
3. Қаюмов А. Асарлар. 1-жилд, 1-китоб. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008.
4. Сиддиқов М. Навоий ҳайратлари. – Тошкент: Академнашр, 2015.
5. Алишер Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Фан, 1971.

Шерхон ҚОРАЕВ

СамДУ тадқиқотчиси,
филология фанлари бўйича
фалсафа доктори(PhD)

АМИР АҲМАД ҲОЖИБЕК ВАФОИЙ ШЕЪРИЯТ КЕЧАЛАРИ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ

(Академик Воҳид Абдуллаевнинг “Алишер Навоий
Самарқандда” асари маълумотлари асосида)

ANNOTATION

This scientific article describes the literary evenings held in the presence of the poet Ahmad Hojibek, one of the famous enlightened beys of the Timurid period, and the activities of the poets who took part in it.

While studying in Samarkand, the great poet and thinker Alisher Navoi took part in literary meetings under Ahmad Hojibek Vafoi, and supported the sultan of poets in every possible way.

Ahmad Hojibek made a worthy contribution to the development of classical literature and art of his time.

Keywords: *Timurid Renaissance, art festivals, palace poets, coach, mushoira.*

Жаҳон адабиётшунослиги тарихида муайян миллат маънавий меросига, илм-фан тараққиётига улкан ҳисса қўшган адабий жараёнларни ўрганиш адабиётшуносликнинг адабий-эстетик категорияси сифатида ўзига хос илмий-назарий аҳамиятга эга.

Дунё адабиётшунослигида адабий жараёнлар, адабий муҳитлар, сарой адабиёти вакиллари меросини тадқиқ этиш юзасидан олиб борилаётган изланишлар фан тарихи асосида унинг назарияси тараққиётини таъминлашга хизмат қилади. Учинчи Ренессанс пойдевори яратилаётган Янги Ўзбекистонда дунё адабиётшунослигида юзага келган илғор методологик усуллар асосида миллий адабиётимиз мезонларининг янгича тамойилларини шакллантириш, ўзбек мумтоз адабиёти тарихида сарой адабиёти ва адабий мажлисларнинг тадқиқ этиш ҳам долзарб аҳамият касб этади.

Тарихдан маълумки, ўн бешинчи асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган, “*бир кечаю кундуз адабий базм қурадиган* [Бобур, 2008:39]”. Султон Аҳмад Мирзонинг атрофидаги амалдорлар, беклар ҳам маърифатли инсонлар бўлишган. “Бобурнома”да ёзилишича, Абдулали Тархон султонларга хос бадий базмлар ўтказган. Улуғ зотлар билан мулоқотлар қилишни хуш кўрадиган Дарвеш Муҳаммад Тархон эса ўз қароргоҳида доим Қуръони Карим кўчириб ўтирган. Аҳли

айёндан Дарвешбек соз чалган ва шеър айтган [Бобур, 2008: 41]. Мамлакатда катта мавқега эга бўлган, нуфузли амалдорлардан ҳисобланган Аҳмад Ҳожибек ўз вақтини маърифийли суҳбатлар, адабий базмлар ва шеърят кечалари ташкил этишга сарфлаган. Фахрий Ҳиравий ҳам бек бутун умрини айшда-базму жамшид билан ўтказганини [Фахрий, 2014:107] айтган.

Алишер Навоий асарларида Аҳмад Ҳожибек (XV аср) номи катта ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олинади. Шоир бек ҳақида шундай ёзган: *“Султон Малик Кошғарийнингким, замонининг бебадалларидин эрди, ўғлидур. Сурати хуш ва сийрати дилкаш, ахлоқи ҳамида ва атвори писандида йигитдур* [Навоий, 1966:156]”. Таниқли давлат арбоби, саркарда ва шоир Аҳмад Ҳожибек Султон Абусаъид Хуросонни эгаллагач, Ҳиротга ҳоким этиб тайинланади ва у ўн йил давомида бу шаҳарни бошқаради. Султон Абусаъиднинг Самарқанддаги ноиби Жонибек Дўлдой (Аҳмад Ҳожибек Дўлдойнинг амакиси) вафот этгандан сўнг, Аҳмад Ҳожибек унинг ўрнига тайинланади. Академик Воҳид Абдуллаевнинг ёзишича, *“Гарчи Амир Дарвеш Муҳаммад ҳамда Аҳмад Ҳожибеклар маъмурий жиҳатдан Хуросон ҳокими Султон Абусаидга итоатда бўлсалар-да, аслида улар, айниқса, Аҳмад Ҳожибек Улуғбек анъаналарига эътибор бериш, фан ва адабиёт аҳлларига ҳайрихоҳлик кўрсатишда диққатга сазовор фазилатларга эга эди”* [Абдуллаев В, 1967: 9-10]. Султон Абусаъид 1469 йилда ҳалок бўлгандан сўнг Аҳмад Ҳожибек унинг тўнғич ўғли Султон Аҳмад Мирзонинг улуғ бекларидан ва лашкарбошиларида бири сифатида фаолият кўрсатган ва Мовароуннаҳр сиёсий ҳаётида катта мавқега эга бўлган [Энциклопедия, 2014: 66]: *“Самарқанд маҳфузасида ҳам муддате ҳоким эрди. Ва бир қарн бўла бордиким, истиқлол била аморат ва истиқрор била подшоҳга наёбат қиладурким, ҳеч киши андин бир номулойим нимаким, мужиби эътироз бўла олғай, нақл қилмайдур. Бовужуди бу Бекнинг сипоҳийликда жалодат ва баҳодурлугин ҳар кишиким танир, мусаллам тутар* [Навоий, 1966: 156]”.

Аҳмад Ҳожибек ўз даврида маърифатпарвар ва инсонпарвар ҳоким сифатида ном қозонган. Илм, маданият ва адабиёт ривожини учун жон куйдирган, илму адаб ва ҳунар аҳлини қўллаб-қувватлаган. Ҳиротдалигида Абусаъид Мирзо тарихини ёзаётган Мавлоно Абдусамад Бадахший ва Султоннинг хос мулозими Шайхим Суҳайлий воситасида Аҳмад Ҳожибек билан яқин алоқа ўрнатган

Навоий ўша пайтда пойтахтда ўзига нисбатан бўлган эътибордан кўнгли тўлмай, бирор ёққа бош олиб кетиш қарорига келганида, айнан уни орқа қилиб, Самарқандга йўл олган. Аҳмад Ҳожибек Самарқандда Навоийнинг илм олиши ва яшаши учун барча шароитни яратиб беради, “мураббийлик ва муқаввийлик қилиб”, моддий ва маънавий жиҳатдан ҳамиша қўллаб – қувватлайди [Қомусий луғат, 2016: 86]. Умид Бекмуҳаммад ҳам Навоийнинг Самарқандга етаклаган сабаблардан бири илгари Ҳиротда ўн йил ҳокимлик қилган, айнаи вақтда Мовароуннаҳр пойтахтида ҳукм юритиб келаётган Аҳмад Ҳожибек ҳузурига бориш бўлган [Бекмуҳаммад, 2011: 14], деган. Аҳмад Аъзам ҳам Умид Бекмуҳаммад билан муштарак фикр билдирган: *“Амир Аҳмад Ҳожибек Ҳирот доругаси (бошқарувчиси) бўлган даврда Навоий билан учрашгани ҳақида тарихий маълумот бор. У (ўн-ўн икки ёшида етти иқлимда машҳур бўлган) ёш Навоийнинг истеъдоди тўғрисида хабардор бўлган. Навоийнинг отаси билан танишлиги ҳам ҳақиқатга яқин... Навоий айнан уни қора қилиб, Самарқандга келган бўлиши ҳам истисно эмас. Нима бўлганда ҳам Аҳмад Ҳожибек Навоийни бенаволикдан қутқарганига шубҳа йўқ [Аъзам А, 2021:7]”*. Бинобарин, бек Навоийни Самарқандда ҳар томонлама қўллаб-қувватлаган. Адабиётшунос Буробия Ражабова *““Бобурнома”да мураббий ва муқаввийлик талқини*” мақоласида ёзишича, *“Мемуар(“Бобурнома”)да мураббий ва муқаввий бирикмаси Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибекка нисбатан қўлланган маълумотда “Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввий эди”, деб фозил ҳоким ўзининг мураббий ва муқаввийлигини фақат Самарқандда Алишер Навоийга кўрсатгани айтилган, аммо асарда муаллиф уни теурийлар Уйғониш даврининг мураббий ва муқаввий ҳокими сифатида ҳам таништирганини яққол сезиш мумкин”*. Ҳақиқатан, Аҳмад Ҳожибек ўз даврида мумтоз адабиётимиз равнақи ҳамда Навоий сингари шоирлар камолотига катта ҳисса қўшган, дейиш мумкин. Ботирхон Валихўжаев *“Алишер Навоийнинг Самарқанддаги қадамжолари”* номли мақоласида ёзишича, *“Маълумки, Навоийнинг мураббийси ва ҳомийси Аҳмад Ҳожибек Самарқанд ҳокими бўлиши билан бирга Вафой тахаллуси билан шеър битган, ҳатто девон ҳам тузган эди. Шунинг натижасида Вафой мушоираларда қатнашарди, шоирлар эса унинг шеърларига тазмин ва назиралар ёзардилар. Ана шундай шоирлардан бири Алишер Навоий эди. Унинг “Девони Фоний”сига киритилган*

қуйидаги матлаъли ғазали Амир Аҳмад Ҳожибек Вафоий ғазалига назира ва татаббуъ тарзида ёзилгани алоҳида таъкидланган:

Дилам бурди ба рух чун парда бо сад макру фан басти,

Чу дуздон гоҳе қасди нақд рӯи хеиштан басти[Навоий, 2012: 529].

(Мазмуни: Ўғрилар ўғрилиikka чиққанда юзларини ёпганларидек, сен ҳам кўп ҳийла-найранг била юзингни парда билан бекитиб, кўнглимни ўғирладинг.)

Алишер Навоийнинг Самарқандда ёзилган, қуйидаги шеъри ҳам Амир Вафоийнинг машҳур ғазалига пайравдир:

Ҳаст рӯи гули холи лабат болои ў,

Чун ҳарири ол к-аз анбар бувад тамғои ў [Навоий, 2012:488].

Аҳмад Ҳожибекнинг Самарқанддаги даргоҳида ўтказилган базму жамшид, зиёфатлари адабий мажлис кўринишида бўлиб, унда қасидалар, ғазаллар, бадихалар, пайравлар ўқилиб, мушоиралар олиб борилган. Самарқанд шоирларидан Хотамийнинг “улуг, мукаррам амир ва олимлар мураббийси, фозиллар ҳомийси, Ҳассон (машҳур араб шоири) баёнли, замон Салмон (форс шоири)и, бениёз тангри назари воситасида одамларга манзур бўлган Амир Шужоъ уд-давлата вад-дин Аҳмад Ҳожибек” мадҳидаги “Дорам рухе ба зардий чун зар ба кор, ёрам (Юзим сариқлик-ла тиллодек ярар ишга, ёрим), мисраси билан бошланувчи ғазали ва қуйидаги қитъаси амалдорнинг адабий мажлисларида ўқилган:

Мири арбоби мурувват ба сахо,

Дидайи аҳли маоний ба сухан.

Бод нав бардаи бораи, анжум,

Аз сар дид дар ин дайри куҳан.

(Мазмуни: Саховатда мурувват аҳлининг амири, Сўзда маоний аҳлининг кўрар кўзи. Саройи қули янгилашиб, кўринсин, Юлдуз янги бошдан бу эски жаҳонда [Мутрибий, 2013:32].)

Алишер Навоий Самарқанд шаҳрида бўлган пайтда дўсти Шайхим Суҳайлий билан биргаликда Аҳмад Ҳожибек адабий кечаларида иштирок этган. Бобурнинг ёзишича, “Мир Алишер Навоий Ҳиротдан Самарқандга келган пайтлари Аҳмад Ҳожибек билан бирга бўлар эди[Бобур, 2008: 41]”. Демак, юқорида таъкидланганидек, Навоий Аҳмад Ҳожибекнинг “якин суҳбатдоши” сифатида бекнинг шеърият кечаларида мунтазам қатнашиб, ўз ғазалларини ўқиган. Навоий Аҳмад Ҳожибек билан суҳбат кургани – адабий кечаларида иштирок этгани ҳақида Мирхонд ҳам “Равзат

ус-сафо”да ёзиб қолдирган: “Хуросондан Самарқандга кетиб, Хожас Жалолиддин Фазлуллоҳ (Абуллайсий) хонақосида яшади. Асосий вақтини мутолаа билан ўтказди. Гоҳида Мовароуннаҳр давлати ишларининг соҳибхитойи Амир Дарвеш Муҳаммад Тархон ва Амир Аҳмад Ҳожибек билан суҳбат қуларди. Бу ҳаёт шунгача давом эттиқи, Мирзо Султон Аҳмад Ҳусайн Мирзога қарши Амудан кечиби, Хуросонга юриши қилганда, Амир Алишер ҳам унинг ўрдусида эди. Абу Саъид Мирзо ўлими воқеаси ва Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротни истило этганлиги ҳақидаги хабар аниқланган сўнг Аҳмад Ҳожибекдан рухсат олиб, Ҳиротга юзланди[Сирожиддинов Ш, 2011: 60]”.

Чунончи, Аҳмад Ҳожибек ўз даврининг машҳур шоирларидан бири бўлган: “Аҳмад Ҳожибек хуштабъ ва мардона киши эди. “Вафой” тахаллуси бор эди. Девон тартиб берган, шеъри ёмон эмас эди, бу байт уникидир:

Мастам, эй муҳтасиб, имрӯз зи ман даст бидор,

Эҳтисобам бикун, он рӯз ки ёби хушёр.

(Мазмуни: Қилма безовта мени, эй муҳтасиб, мастман бугун, Истаганча қил сўроқ топган кунинг хушёр мени [Бобур, 2008: 41].)

Алишер Навоий ҳам унинг шеърий истеъдодини юқори баҳолаб, “Мажолис ун-нафоис”да “табъи бағоят хуб воқеъ бўлубтур ва назмга кўп илтифот қилур [Навоий, 1966: 156]”, деган. Демак, Навоий ва унинг замондошлари қайдларига асосланиб айтишимиз мумкинки, Вафой ижодидан келтирилган куйидаги байт билан бошланувчи ғазал ҳам адабий йиғинларда ўқилган, бўлиши мумкин:

Гирифтий жони ман аз тан ба зулфи пуршикан бастӣ,

Кушодӣ парда аз рухсори хешу чашми ман бастӣ[Навоий, 1966: 156].

(Мазмуни: Танимдан жонимни олиб кўп занжирли сочинг билан боғладинг, Юзингдан пардани очиб (у билан) кўзимни боғладинг.)

Ушбу кўшмисрада муболағанинг ақл ишонадиган ва ҳаётда юз берадиган тури – таблиғ (юздаги парда билан кўзни боғлаш) ҳамда ақлга сиғмайдиган ва ҳаётда сира учрамайдиган тури –ғулуъ (тандан жонни олиб, занжирли соч билан боғлаш) санъатларининг қўлланилганлиги Аҳмад Ҳожибекнинг юксак шоирона маҳоратга эга бўлганлигидан дололат беради [Султонов, 2017: 65].

Навоийнинг Аҳмад Ҳожибекка меҳр ва ихлоси шу қадар баланд бўлганки, Ҳиротда Вафой тахаллуси билан шеър ёза бошлаган бир ижодкорни у Султон Бадиуззамон Мирзонинг сарой шоири бўлгани

боис ўз тахаллусини Замонийга ўзгартиришга ундаган, Аҳмад Ҳожибек қаламига мансуб ажойиб шеърларни ўз номига ўтказиб юбормаслиги ҳақида огоҳлантирган.

Навоий “Соқийнома”да Аҳмад Ҳожибекни зикр этиб, Вафой тахаллуси билан машҳур бўлган бек шоирни вафо ичра сафо топган, яъни ҳаёт мазмунини вафода деб билган зот, деган.

Мухтасар қилиб айтганда, Аҳмад Ҳожибек ҳузуридаги адабий мажлислар ўз даври шоирлари камолоти ва мумтоз адабиёт тараққиётида муҳим роль ўйнаган. Тахминан 1464-1469 йилларда Самарқандда бўлган Алишер Навоий ҳам мазкур шеърят кечаларидан завқ ва илҳом олган, бўлиши мумкин. Албатта, Аҳмад Ҳожибек адабий мажлисларида Навоий иштироки ҳамда шоирлар султони дунёқараши тақомилида унинг ҳузуридаги шеърят кечаларининг таъсири масаласини тадқиқ этиш навоийшунослик илмининг янги маълумотлар бойишига хизмат қилади, деб ўйлаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- 1.Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.Ўқитувчи, 2008.-Б.288.
- 2.Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Т. Ғ.Ғулом номидаги БАН, 1966.-Б.216.
- 3.Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. Т. Шарқ НМАК БТ, 2014.-Б.744.
- 4.Алишер Навоий: Қомусий луғат. Биринчи жилд. Т. Шарқ НМАК БТ, 2016.-Б.536.
- 5.Мутрибий Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. Т. Мумтоз сўз, 2013.-Б.624.
- 6.Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: Манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. Т. Академнашр, 2011.-Б.326.
- 7.Фаҳрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Т.Мумтоз сўз, 2014.-Б.192.
- 8.Алишер Навоий. Девони Фонй. ТАТ. Ўн жилдлик. Бешинчи жилд. Т.:Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012.-Б.860.
- 9.Абдуллаев В.А. Алишер Навоий Самарқандда. Т.: Билим, 1967.-Б.34.
10. Аъзам А. Абзорлар ҳайрати. //Жаҳон адабиёти.-Тошкент, 2021.-№7.-Б.7.

Носир ЖЎРАБОЕВ

тарих фанлари номзоди,
Тошкент давлат транспорт
университети доценти

Рашид БАРАТОВ

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

ТАРИХЧИ ВА ШОИР КАМОЛИДДИН БИНОИЙ ИЖОДИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Abstract: This scientific article talks about the specific features of the work of the historian and poet Binai.

It is known that Maulana Binai, who was the court poet of Muhammad Shaibani Khan, wrote poems in Uzbek language as well as Persian-Tajik.

Binai is also the author of the historical work “Shaybaniynoma”.

Academician Vanid Abdullaev’s works also mention the works of Kamoliddin Binai, a representative of Herat’s literary environment.

Key words: Historian, court poet, Uzbek poems, literary environment, “Shayboniynoma”.

Маълумки, академик Воҳид Абдуллаев мумтоз адабиётимиз ёрқин вакили, шоир, тарихчи ва муסיқашунос Камолиддин Али ибн Муҳаммад Сабз Биноий (1453-1512) ижоди тадқиқотчиларидан бири ҳисобланади. Бинобарин, адабиётшунос олим В.Абдуллаев асарларида Мавлоно Биноий ҳаёти ва ижоди ҳақида сўз юритилган.

Мавлоно Биноий Жомий ва Навоий адабий мактабида вояга етди. У шеър ёза бошлаганда, дастлаб Ҳомий таҳаллусини қўллаган. Бобур Биноий шеърларига юқори баҳо бериб, шундай деган: “*Биноий ҳирилик (Ҳиротлик)тур. Ғазалида ранг ва ҳол бордур, девон тартиб қилибтур, маснавийлари ҳам бор...*”³⁷ Албатта, Биноий сермахсул шоир бўлиб, 3 та девон тузган. Шоир яна “Беҳрўз ва Баҳром” достони, “Мажмаъ ул-ғаройиб” (“Ажойиб воқеалар мажмуъи”) қасидаси ҳамда “Шайбонийнома” ва “Футуҳоти хоний” (“Хоннинг ғалабалари”) тарихий асарларини ёзган. Биноий “Нўҳ ранг” ва “Савт ун-нақш” каби машҳур муסיқий асарлар ҳам яратган:

³⁷ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т. Шарқ НМАК БТ, 2002.-Б.138.

*“...Муסיқийда тавр ишлар бозлабтур, ул жумладин бир нақши бор,
“Нухранг”га мавсум. Бу тўққуз рангинг туганиши ва нақшининг
яллоси “Рост”тадур”.*³⁸

Истеъдодли шоир Биноийнинг Ҳирот адабий муҳитида ўз ўрни бўлиб, манбалар шоирнинг Султон Ҳусайн Бойқаро саройи, Жомий, Навоий каби улуғ шоирлар, вазирлар ва бошқа зиёлиларнинг мушоираларида иштирок этиб, ғазаллар ўқиганини тасдиқлайди: *“Замонасининг фозиллари зумрасида Султон Ҳусайн Мирзо Кўрагон суҳбатида доимий бўларди”.*³⁹ Биноийни Навоий “Мажолис ун-нафоис”да “бағоят қобилиятли” деб таъкидлаган.

Мавлоно Биноий Табризга Султон Яъқуб саройига келиб, Бобур ибораси билан айтганда, “ҳарифи мажлис” (Мажлис суҳбатдоши) бўлган. “Бобурнома”да шоир Биноийнинг Оққуюнлилар салтанатига, яъни Яъқуббек саройига 1487 йилда борганлиги зикр этилган: *“...Ироқ ва Озарбайжонга Яъқуббек қошига борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди, ҳарифи мажлис(суҳбатдош) бўлиб эди. Яъқуббек ўлгандан сўнг ул вилоятларда турмай Ҳири (Ҳирот)га қайтди”.*⁴⁰

1492 йилга қадар Султон Яъқуб Оқ қуюнли туркман (1478-1490) ва Бойсункур (1490-1493) саройида хизмат қилган Камолиддин Биноий Самарқандга келгач, дастлаб Хожа Убайдуллоҳ Ахрорнинг иккинчи ўғли Хожа Қутбиддин Яҳё (1500 йил 11 август куни ўлдирилган) ва Самарқанд ҳукмдори Султонали Мирзонинг хизматига кирган. 1496 йилнинг июль ойида шоир ва тарихшунос олим Муҳаммад Солиҳ (1535 йилда вафот этган) билан бирга Бобур Мирзонинг хизматига ўтган. Биноий Бобурнинг Самарқанддаги саройи мушоираларида қатнашган, жумладан қасида, ғазаллар ва куйидаги ўзбекча рубоийни Бобур ҳузуридаги шеърят кечаларига тақдим этган. Дарвоқе, Мулла Биноий Бобур таъбири билан айтганда, *“бу рубоийнинг сўнгги мисраининг қофиясини радиф қилиб, ўзга қофия била бир (туркий тилда) бир рубоий айтди:*

*Мирзомки, шоҳи баҳру бар бўлғусидур,
Оламда ҳунар бирла сар бўлғусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал агар десам, нелар бўлғусидур”.*⁴¹

³⁸ Кўрсатилган асар.-Б.138.

³⁹ Шарофуддин Роқим. Тарихи томм. Т. Маънавият, 1998.-Б.71-72.

⁴⁰ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т: Шарқ НМАК БТ, 2002. –Б.81.

⁴¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т: Шарқ НМАК БТ, 2002. –Б.81.

1500 йил июль ойидан бошлаб у Муҳаммад Шайбонийхоннинг сарой шоирига айланади.⁴² “Самарқанд Муҳаммадхон Шайбонийхон қўлига киргач, унга мулозим бўлиб, хоннинг салтанат саройи ичкилари қаторида хизматда турди”.⁴³ “Бухоро ёхуд Мовороуннаҳр тарихи” китобида Мавлоно Биноий тўғрисида Ҳерман Вамбери қуйидаги маълумотларни келтириб ўтган: *“Мулло Биноий ҳиротлик бир банно-меъмор ўғли бўлиб, Мир Алишер билан оралари бузулгунча Мирзо Ҳусайн Бойқаро саройининг илтифотида сазовор ҳолда яшаган. Кейинчалик Мовароуннаҳрга кетиб, Султон Маҳмуд саройи доирасида эътибор қозонган ва ниҳоят, Шайбоний Муҳаммадхон уни сарой шоири қилиб олган”*.⁴⁴ Биноий Шайбонийхон билан кўплаб мушоиралар уюштирган. Муҳаммад Шайбонийхон шеърларидан бирида Биноийни тилган олган:

Бу Шабониға Биноийи дер навоийи қилингиз,

*Чун Навоийға мурассаъ сўзлари осон эрур.*⁴⁵

Демак, бу байтга асослансак, Биноий Муҳаммад Шайбонийхонни Навоийдек шеър ёзишга даъват этган. Бироқ, хон “Навоийға мурассаъ сўзлари осон эрур”, деб шоирлар султони даражасида ижод қила олмаслигини тан олган. Бундан ташқари, Шайбонийхон Навоий ғазалларига назиралар ҳам ёзган.

Муҳаммад Таниш ал-Бухорийнинг “Абдуллонома”сида Мавлоно Биноий Шайбонийхон билан ҳарбий юришларда ҳам бирга бўлгани ҳамда сафарларда ташкил этилган мушоира кечаларида ҳам қатнашгани қайд этилган. Ҳарбий маҳорабада мағлуб бўлган асир хонлар – Султон Аҳмадхон ва Султон Маҳмудхонларнинг авф этилиши муносабати билан бир мажлисда Биноий туркийча рубоий айтган: *“Фазлу камол биносининг бонуси, диққат ва хаёл асосининг қурувчиси мавлоно (Камолиддин) Биноий ўша воқеага бағишланган бу икки рубоийни (ўша) маҳалга муносиб тузиб, (Шайбоний)хоннинг кимёасар назарларига келтирди.*

(Биринчи) рубоий:

Ул хонки тариқи караму эҳсондир,

Шоҳлар бори чашму, жисм аро жондир.

Гар мурувват этиб бағишлади хонларни,

Андин чи ажаб халифатурраҳмондир.

⁴² Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т.: Ўқитувчи, 1994.-Б.216.

⁴³ Гиёсиддин ибн Ҳумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афроди башар. Т.: Ўзбекистон, 2013.-Б.1094.

⁴⁴ Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Т.: Ғ.Ғулом номидаги АСН-1990.-Б.73.

⁴⁵ Şeybani Han Divanı. (İnceleme-Metn-Yaqub Qorasoy). Konya, 1989.-С.148.

*(Иккинчи) рубоий:
Йўқдур, сендек аршад қувватли хон,
Ҳам пок этак билан футувватли хон.
Хонларни олиб бағишлади мурувват,
Ким кўрди сенинг каби мурувватли хон.*”⁴⁶

Шунингдек, Камолиддин Биноийнинг “Шайбонийнома” асари - муҳим тарихий манбалардан бири ҳисобланади. Бўрибой Аҳмедовнинг ёзишича, Шарқшунослик институтида 844-рақамда сақланаётган ягона нусха ҳисобланган бу нусха (ҳаммаси бўлиб 41 варакдан иборат, ҳажми 22Х 31,5 см; чиройли настаълиқ хатида) ноёб нусха ҳисобланади ва Шайбонийхоннинг шахсий котиби Мирза Муҳаммад Мунший томонидан кўчирилган. Шунинг алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, унинг баъзи варакларини (3а, 24 а, 31 а ва б.к) Муҳаммад Шайбонийхон ўз қўли билан кўчирган. Лекин кўп текширишлардан кейин бу нусха “Шайбонийнома”нинг қисқартирилган нусхаси бўлиб чиқди. Асарнинг тўла нусхаси 1965 йили ушбу сатрлар муаллифи (Бўрибой Аҳмедов) тарафидан аниқланди...Биз уни “Шайбонийнома”нинг номаълум нақли” деб атадик.

“Шайбонийнома”нинг номаълум нақли ҳажм жиҳатдан 844-рақамли нусхадан икки баробар зиёд (104 варак) ва “Футуҳоти хоний” (“Хоннинг фатҳлари”) деб аталиб келинган...

Биз “Шайбонийнома” номаълум нақлининг ҳар учала нусхасини бир-бири билан солиштириб ўрганиш натижасида “Шайбонийнома” ҳам, “Футуҳоти хоний” ҳам бир асар деган хулосага келдик. Лекин “Шайбонийнома”нинг ўша номаълум нақли XV асрнинг 70-йиллари бошидан 1500 йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олади. Биноий уни 1503 йилга қадар ёзган. Асарнинг “Шайбонийнома” деб шуҳрат топган қисқа нақли эса 1505 йилгача бўлиб ўтган воқеалар (1505 йили Хоразмнинг кўчманчи ўзбек қўшини тарафидан истило қилиниши)ни ўз ичига олади...

Хўш, “Шайбонийнома” қисқартирилган нусхасининг пайдо бўлишига нима сабаб бўлган? Асарнинг кенгайтирилган нақли, биринчидан, фақат 1500 йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олади, иккинчидан эса оғир услубда ёзилган, унда ортиқча шеърый парчалар кўп. Маълумки, 1500 йилдан кейин ҳам Шайбонийхон давлати тарихида кўп воқеалар содир бўлди: 1505 йили Хоразм, 1506

⁴⁶ Ҳофиз Таниш Ал-Бухорий. Абдулланом. Биринчи китоб. Т. Шарқ НМК БТ, 1999.-Б.74.

йили Балх, 1507 йили Хуросон кўчманчи ўзбек кўшинлари томонидан истило этилган. Шубҳасиз, ўзбек хони мана шу воқеаларнинг ҳам асарда акс эттирилишини истаган, қолаверса унинг услубини ҳам соддалаштиришни Биноийдан талаб қилган. Шундан кейин асарнинг қисқача накли пайдо бўлган.⁴⁷ Бизнингча, ҳукмдорлар шоири “Девон”идаги қуйидаги шеърда Биноийнинг айнан мазкур “Шайбонийнома”си қисқартирилган нусхасини назарда тутган бўлиши мумкин:

*Эй Биноий бу китобинг бўлди кеч,
Бир сенигдек қайда бўлгай қўли кеч.
Бизга Урганч юришида ярамай,
Сен фароғатда бўлурсен қўли кеч.
Кетди уш молинг қароқчи қўлидин,
Не турурсен эмди анда қўли кич.*⁴⁸

Биноий 1510 йилдан Насаф (Қарши) шаҳрида яшай бошлаган. 1512 йилда Эрон шоҳи Исмоил Сафавийнинг Қарши шаҳридаги қатли омида шаҳид бўлган.

Мухтасар айтганда, кўпчилигимиз уни форс-тожик шоири ҳисоблаймиз. Бинобарин, Биноийни ўзбекча шеърлар ҳам ёзганини билмаймиз. Албатта, келгусида асосан форс тилида қалам тебратган Биноийнинг ўзбекча шеърларини излаб топиш ва ижодини ўрганиш ҳамда “Шайбонийнома” асарини ўзбек тилига ўгириб, тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга, деб ўйлаймиз.

Озодахон Болтабоева
филология фанлари бўйича
фалсафа доктори
НамДУ доценти

ХИЛВАТИЙНИНГ “САЙРУЛ ЖИБОЛ” АСАРИ КОМПОЗИЦИЯСИ ХУСУСИДА

⁴⁷ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т.:Ўқитувчи-1994.-Б.246-247.

⁴⁸ Şeybanî Han Divanı. (İnceleme-Metn-Yaqub Qorasoy). Konya, 1989.-С.42.

Аннотация: Ушбу мақолада XIX аср охири XX аср бошларида Наманганда яшаб ижод этган мулла Йўлдош Тўрабой ўғли Хилватийнинг “Сайрул жибол” асари композицияси ҳамда асарнинг бадиий қиммати баён этилган.

Калит сўзлар: жанр, аруз, саёҳатнома, маснавий, манзума, поэтик маҳорат, поэтик образ, анъана ва новаторлик.

Abstract: In this article, the composition of the work "Sairul Jibal" by the Khilvati son of Mullah Yoldosh Toraboy, who lived in Namangan at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, and the artistic value of the work are described.

Key words: genre, aruz, travelogue, masnavi, poem, poetic skill, poetic image, tradition and innovation.

XIX аср охири XX аср бошларида яшаб ижод этган Наманган адабий ҳаракатчилиги намояндаси Мулла Йўлдош Тўрабой ўғли Хилватий саёҳатнома жанри тақомилига ўз ҳиссасини қўшган шоир ҳисобланади. Саёҳатнома жанрига оид асарларнинг икки тури мавжуд. “Уларнинг биринчиси реал географик маршрут ва саёҳат асосида яратилган, иккинчиси эса бадиий тўқима асосида роман, қисса, ҳикоя каби шаклларда ёзиладиган саёҳатномадир” [Джалилова Х, 2008: 22]. Аниқ саёҳат хотираларини ифодаловчи асарларнинг дунёга келиши миллий уйғониш даври адабиётининг ўзига хос хусусиятларидан биридир.

1910 йилнинг ёз мавсумида Нодим ва унинг ўғли Мусалламхон ҳамда Наманганнинг таниқли шоирлари Хилватий, Фузайлуддин, Абдулмусаввархон, тўрақўрғонлик Сайфуддин Маҳдум, Мирзо Олим қорилар “Почча ота”, яъни кароматгўй Нуруллоҳ мазорини зиёрат қилиш мақсадида тоғ бағрига саёҳатга чиқишади. Хилватий ана шу саёҳат таассуротларини “Сайрул жибол” (Тоғ сайри) асарида баён этган. Ушбу саёҳатнома ҳижрий 1328 (милодий 1910) йил Тошкентдаги Ғулом Ҳасан Орифхонов босмахонасида чоп этилган. Асарни эски ўзбек ёзувидан кирилл ёзувига ўгириб, қўлёзмаларга қийслаб, чоп этиш ва таҳлил қилиш адабиётшунослигимиз олдида турган вазифалардан бири эди. Илмий изланишлар натижасида ушбу асар 2009 йил кирилл ёзувида, 2012 йилда эса лотин ёзувида нашр қилинди.

Нодим таклифига кўра қисқа муддат ичида ёзиб тугалланган ушбу асар икки қисмдан иборат. Биринчи қисм насрий усулдаги

кириш, сўнгра 12 байтли ҳамд ва наът, 18 байтли муқаддима ва саёҳат таассуротлари ифодаланган 16 та бобни ўз ичига олган. Ҳар бир бобга форсча сарлавҳалар қўйилган. Иккинчи қисмда Хилватий саёҳатдан сўнг Наманган аҳли илмларидан бўлмиш Саййид Бурхонхўжа эшон ибн Аминхонхўжа эшон ва Мавлавийхонни зиёрат қилгани ҳамда уларга саёҳатноманинг ҳали тугалланмаган қораламасини ўқиб бергани ҳақидаги 77 байтли манзума мавжуд. Асар 557 байт (1114 мисра)дан иборат бўлиб, Хилватий қўлёзмаси тўпламидан жой олган [Хилватий. Девон I: 38а-58б].

Хилватий “Сайрул жибол” асарини ўзидан олдинги шоирлар анъаналарини ижодий давом эттирган ҳолда яратди. Асар қуйидаги ички тузилишга эга: **Кириш** (саёҳатга чиқиш эҳтиёжи, сабаблари насрий усулда баён этилган); **йўл хотиралари баёни** (йўл хотиралари батафсил баён этилган); **хотима** (саёҳатдан муайян хулосалар чиқарилган). Аммо ушбу асар Муқимийнинг “Саёҳатнома”сидан ўзига хос композицион қурилиши жиҳатидан фарқ қилади. Асар композицион тузилишига кўра кириш, асосий қисм ва хотимадан ташкил топган. Асарда насрий усулда ёзилган кириш мавжуд. Асарнинг 1-қисмида маснавий усулида ёзилган ҳамд ва наът, 18 байтли муқаддима ҳамда 2-қисмида саёҳат таассуротлари, 3-қисмида эса Хилватийнинг Саййид Бурхонхўжа эшон ибни Аминхўжа эшон билан учрашгани ва шоирнинг ушбу асарни Мавлавийхон эшон ҳузурида ўқиб бериши воқеалари баён этилган. Асар сўнгида форс тилида насрий хотима ҳам ёзилган.

Хилватий “Сайрул жибол” асарида Шарқ адабиётидаги мавжуд анъаналарга риоя қилган, яъни асар маснавий усулида, арузнинг рамали мусаддаси маҳзуф (фоилотун, фоилотун, фоилун) вазнида битилган. Асар тил, услуб, оҳанг ва тасвирий воситалар қўллаш жиҳатидан ўзига хослиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Асар Аллоҳга ҳамду санолар айтиш, Унинг Зотини улуғлаш, юзлаб сифатларини бадий бўёқларда тасвирлаши билан ҳам бошқа “Саёҳатнома”лардан ажралиб туради. “Сайрул жибол” қуйидаги байтлар билан бошланади:

*Ҳамд ангаким боғу роғу кўҳсор,
Қудрати волосидин айлар ошкор.
Тоғлар узра набототу гиёҳ,
Зоти беҳамтосигадурлар гувоҳ
Фаршдин то ариш оёти эрур,
Мазҳари сунъи камолоти эрур.*

*Ҳар қаю шайда эрур абсорлар,
Фаҳм қилгайлар бaсe асрорлар (16-бет).*

Дунёнинг яратилишини диний нуқтаи назардан тушунган шоир Аллоҳнинг қудрати олдида лол қолмоқда. Сўфиёна қарашлар, тажалли назариясига асосланиб фикр юритаётган чоғ ҳар бир нарса замирида: гулу майсада, буду нобудда Ҳақ жилвасини, гўзаллигини кўриб таҳсин ўқимоқда. Қуръони Каримнинг “Фотиҳа” сурасидаги “Ҳамду сано бутун оламлар хожаси, меҳрибон ва раҳмли, жазо кунининг эгаси – подшоҳи бўлмиш Оллоҳ учундир”, деган оятни эсласак, шоир ҳамдларида айтилган фикрларнинг нечоғли ўринли эканини англаймиз.

Асар қуйидаги байт билан якунланади:

*Хилватий ҳам ҳужрага азм айлади,
Хилват айлаб ҳужрада базм айлади (53-бет).*

Шоир “Сайрул жибол” асарида “Почча ота”, яъни кароматгўй Нуруллоҳ зиёратгоҳининг табиат манзаралари ва сайрда ҳамроҳ бўлган дўсту биродарларининг ўзига хос шаклу шамойиллари ҳақида маълумот беради. Асар 1910 йилда маснавий усули билан арузнинг рамали мусаддаси мақсур (фоилотун, фоилотун, фоилон, айрим байтлари эса фоилотун, фоилотун, фоилун, яъни рамали мусаддаси маҳзуф –V– – // – V – – // – V –) вазнида ёзилган. Шоирнинг мақсади саёҳат таассуротларини ўзидан кейинги авлодга етказиш ва ҳамсафарлар номини тарихга муҳрлаш эди:

*Ибтидо то интиҳо ушбу сафар,
Пардаи назм ичра бўлса жилвагар.*

*Шаҳр элига армузон бўлғой эди,
Барг сабзи жовидон бўлғой эди.*

*Сиз била биздин бўлурди ёдгор,
Қолгай эрди бу жаҳонда пойдор (43-бет).*

Асарда шоир сафарга чиққан ёру дўстларнинг табиати бир-бирига муносиб бўлса, саёҳат давомида қийинчилик бўлмаслигини таъкидлайди:

*Кимгаким бўлса тавозу ёри гор,
Ҳамчу ёри гор тобгай эътибор.*

*Барча ому хосга манзур ўла,
Яхшиликда халқ аро маиҳур ўла (16 -бет).*

Байтдаги “ёри ғор” жумласи орқали ғордаги икки бир-бирига яқин киши, яъни пайғамбаримиз Муҳаммад(с.а.в) ҳамда уларнинг содиқ дўстлари Абу Бакир (р.а.)га ишора қилинмоқда. Чунки уларнинг садоқат, вафо бобида тенгсиз эканликлари барчага маълум.

Адабиётшуносликда саёҳатга чиққан дўсту биродарларнинг тақдири, умрларининг замоний ва маконий қаторлари ижтимоий масофада конкретлашиб ва узоқлашиб, ўзига хос равишда уйғунлашиши ҳақида маълумотлар учрайди [Бахтин, 1975: 392]. Ана шу ҳолат Хилватийнинг “Сайрул жибол” асарида ҳам юз беради. Яъни асарда номи зикр қилинган ҳамсафарлар тоғ сайридан қайтиб келиб, сайид Бурҳонхўжа билан мулоқот қилишади ва шоир уларга ўзи ёзган “Сайрул жибол” асарини ўқиб беради.

“Сайрул жибол”нинг тошбосма нусхасида Нодимга бағишланган 19 бандли “тўрам” радифли қасида-муҳаммас (61-64-бетлар), баҳор айёми ва унинг фазилатлари ҳақида 53 байтли “сабз шуд” радифли “баҳория” қасидаси (65-69-бетлар), Тожиҳўжа эшон илтимоси билан ёзилган 68 байтли қасида (69-74-бетлар), сўнгра шоирнинг дўсти ҳожи Жунайдуллахоннинг кўп йиллар Мадина шаҳрида яшаб, она-юрти Наманган шаҳрига қайтиши муносабати билан ёзилган 15 байтли қасида (75-76-бетлар), Миён Муҳаммад Юнусхоннинг биродари Миён Қудратуллоҳхон ва Мавлавийхон афандилар ҳижрий 1327 (милодий 1909) йил Қўқондан келганларида уларга атаб ёзилган 9 байтли қасида (77-78-бетлар)лар илова қилинган. Бу қасидаларнинг барчаси форс тилида ёзилган. Сўнгра Хилватийнинг 34 байтли ўзбек тилидаги “ҳаёт” радифли ғазали берилган (78-80-бетлар). Китоб форс тилидаги насрий хотима билан якунланади (80-84-бетлар).

XVIII асрнинг охири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган шоир Махмурнинг ҳам саёҳатнома ёзганлиги маълум. Ўзбек адабиётида алоҳида поэтик шаклда тартиб топган, кейинчалик адабий анъана тусига кирган бу жанрнинг асосчиси Муқимийдир. Муқимийдан кейин, худди шу услубда Завқий, Фурқат, Тажаллий ва шоирга замондош бошқа ижодкорларнинг “Саёҳатнома”лари яратилди. Хилватийнинг “Сайрул жибол” асари XX аср бошларида яратилган саёҳатномалар орасида ўзининг жанр хусусияти ва бадиияти жиҳатидан алоҳида аҳамият касб этади. Саёҳатнома жанри тақомилига муҳим ҳисса қўшган Хилватий ижоди, унинг адабий-эстетик қарашлари бугунги ёшларимизни комилликка ундайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Болтабоева О. XX аср бошларида Наманганда адабий ҳаракатчилик: намояндалари, анъана ва янгиликлар: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси. – Тошкент, 2019. – 146 б.
2. Бахтин. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975. – с. 392.
3. Джалилова Х. Саёҳатнома жанрининг маънавий-маърифий хусусиятлари (XVIII аср Фарбий Европа маърифатчилик адабиёти ва миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти мисолида): филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2008. – б. 22.
4. Хилватий. Сайрул жибол. – Тошкент: Фан, 2009. – 88 б.
5. Xilvatiy. Sayrul jibol. – Toshkent: Fan, 2012. – 84 b.
6. Хилватий. Девон I, 38а-58б.

Акрам Худайбердиев

Андижон давлат университети

таянч докторанти

akromandijoniy@gmail.com

СИДҚИЙ ХОНДАЙЛИҚИЙ ИЖОДИДА “ВАТАН” ВА “МИЛЛАТ” БАДИЙ КОНЦЕПТЛАРИ

Аннотация: Мақолада XX аср ўзбек жадин адабиётида янги бир авлод, янги тафаккур, янги тушунча ва қарашлар шаклланиши Сидқий Хондайлиқий ижоди мисолида ёритилган. Жадин матбуоти ва адабиётида “ватан” ва “миллат” тушунчаларининг фаоллашуви замида Сидқий ижодидаги ушбу концептларнинг турли бадий талқинлари, уларнинг мазмун-моҳияти очиқ берилган.

Калит сўзлар: Ватан, миллат, халойиқ, эл, мусулмон, тафаккур, маърифат, жадинчилик, ҳурлик, тараққий.

XIX аср охири ва XX аср бошлари ўзбек жаид адабиёти ва уни яратишда жонбозлик кўрсатган қаламкашларнинг ижодини тадқиқ этиш анчадан буён илмий жамоатчиликнинг диққат марказида бўлиб келмоқда.

1917 йил Октябрь инқилоби амалга оширилгач, шўро ҳукумати ўз ҳудудидаги ижтимоий-маданий ҳаётни ҳам ўз тасарруфига олди. Маданий ва адабий жараён ва меросга муносабат барча ўлкалар катори Туркистонда ҳам жуда муҳим масалага айланди.

Ўзбек адабий жараёнининг мураккаб шароитида яшаб ижод этган шоирлардан бири Сирожиддин Сидқийдир. Унинг ижоди жаид адабиётида маърифатпарварлик авж пардага кўтарилган даврга тўғри келади. Туркистонда сиёсий-маданий тараққиёт мураккаб ўтиш жараёнини бошдан кечириётган пайтда Сидқийнинг ижоди камолот чўққисига кўтарилган эди. Ҳамид Олимжон “Фитратнинг адабий ижоди ҳақида” (1936 й.) мақоласида Сирожиддин махсумни – жаид, ижодини эса эски услубдаги ижод деб баҳолаган [Олимжон Ҳ, 1960: 222].

Сидқий ижодий фаолияти давомида шеърятда ҳам, насрда ҳам, хаттотлик ва таржимонликда ҳам бир вақтнинг ўзида қалам тебратди. 1911 йилда Сидқийнинг таржимон сифатидаги дастлабки китоблари “Ҳикояи латифа” ҳамда “Баҳром ва маликаи Гуландом” чоп этилди. 1910-1912 йилларда босилиб чиққан “Баёзи Ҳазиний”, “Баёзи муҳалло”, “Армуғони Хислат” каби баёзларга Сидқийнинг бир қанча шеърлари киритилди. 1913 йили “Тухфаи Шавкат” шеърлар тўпламини нашр эттирди. 1914 йилда “Савғоти Имом Аъзам”, 1915 йилда “Мезони шариат” номли насрий рисоалари чоп этилди. Айни шу йилларда амалга оширган бадий таржималари ҳам шеърӣ ва насрий асарлардан иборат. 1917 йил Сидқий учун самарали йил бўлди: “Ватан қаҳрамонлари”, “Рабочийлар келиши”, “Тоза ҳуррият” каби шеърӣ тўплamlари ва “Русия инқилоби” достони шу йилнинг маҳсулидир.

Шоир бадий меросининг салмоқли қисмини ҳажвиёт ва ижтимоий шеърлар ташкил қилади. Ҳажвий асарларининг аксарияти воқеӣ ва деярли ҳаммаси порахўр қозилар, тамаъгир, товламачи амалдорлар, риёкор руҳонийлар ҳақида, ижтимоий-сиёсий шеърлари эса даврнинг муҳим воқеаларига бағишланган [Хондайлиқӣ. 1998: 11].

Шоир “Муҳораба” шеърида 1914 йил бошланган Биринчи жаҳон урушининг оқибатлари, халқ бошига келтирган кулфатлари,

оч-наҳорликда, қаҳатчиликда қолган халойиқнинг забун ҳолига ачиниб, “муҳораба”нинг даҳшатлари ҳақида куйиниб сўз очади:

*Уч йил эрурки, кетти халойиқни роҳати,
Ҳеч бир кишини қолмади бир дам фароғати,
Ҳам зуҳд элини қолмади лаззат-тоати,
Ортуқча бўлди бизлара бу даҳрнинг офати,
Кўзларда қилди ёшни қизил қон муҳораба.*

Шоир шеърда “миллат” сўзини тилга олмаса-да, халқ маъносини ифодаловчи “халойиқ”, “эл”, “улус” каби унинг синонимларини қўллайди. Бу сўзлар концептида оч-наҳор қолган, роҳатини йўқотган, лаззат-тоати қолмаган аҳоли англашилади. Мисрадаги “зуҳд эли” диний характердан кўра ижтимоий ҳолатни кўпроқ ўзида акс эттирган бўлиб, “тоат”дан бебаҳра қолган тақводор эл эмас, балки муҳораба сабаб очликда, йўқчиликда қолган халқ ифодаланади. Бу халқ кўз ёшлари “даҳрнинг офати”дан қон бўлган. Арзини эшитмакка, ҳолини ўнгламакка даҳри-дундан нажот топмаган шоир Роббига илтижо этади:

*Ё раб, сан элни сўзу гудозига раҳм қил,
Онларни қилгон ажзу ниёзига раҳм қил.*

Бу нажотсиз “эл”нинг ҳам шоир каби “даҳрнинг офати”дан безор кўнглида Роббидан ўзгадан раҳм тилашдан ортиқ бошқа сўз қолмаган. Забун халқнинг аҳволини, ҳасратини Яратганга изҳор этиб, яна уруш бўлмаслиги учун “шаҳ душмани”ни тору мор айлашини ҳам Ундан сўрайди:

*Ошлиқ ғамида ўлди халойиқлар асру зор,
Кўзларни ёши бўлди бу ҳасратда шашқатор,
Ё раб, тараҳҳум айла, тугалсун бу кору зор,
Шаҳ душманини айла бу кунларда тору мор,
Яъни ду бора этмасун эълон муҳораба.*

Юқорида шоир “миллат” атамасига синоним сўзларни ишлатганини айтгандик. Бу ўринда “халойиқлар” сўзи, ундаги кўплик қўшимчасидан маълумки, кўплаб инсонларни, урушдан азият чеккан аҳолини англатиш билан бирга, бундан ташқари, бир неча халқларни ҳам ифодалайди. Бундай дейишимизга “Шаҳ душмани” жумласи ҳам асос бўлади. Бу ўринда “шаҳ” – Рус империясининг шоҳи, императоридир. Шунга кўра, “халойиқлар” – бу Русия мамлакатадаги жами халқлардир. Бу айниқса, кўзларида ёши шашқатор “халойиқлар” ва бу ҳолга сабаб бўлган “душман”

зидлигида якқол кўринади. Шеър Аллоҳга илтижо қилиб, муҳораба тўхташини ҳамда дуолари ижобатини сўраш билан якунланади.

Шоир Сидқийни Ҳамид Олимжон “жадид” деб атаганини юқорида таъкидладикки, жадидлар кўзлаган миллий истиқлол ва тараққий мақсадларидан келиб чиқиб, “миллат” ва “ватан” концептларини шу мақсадларга мос равишда янгилаш зарурати юзага келган эди. Сидқий шеъриятида кузатилган юқоридагича изланишлар шу заруратни теран ҳис қилишдан туртки олади. Энг муҳими, жадидлар олдида бу концептларни янгича англашгина эмас, оммага янгича англатиш вазифаси ҳам кўндаланг бўлган, бу мазкур мақсадга эришишнинг муҳим шартларидан эди.

Англатишнинг моҳирона усулидан фойдаланган шоир ўқувчига “Зарбулмасали Сидқий” асарида [Хондайлиқий. 1998: 224] мақсадни “Савол-жавоб” тарзида баён этади.

***Савол:** Ул нимадурким кўзга яхши кўринур?*

***Жавоб:** Туғулгон ер (ватан).*

Туғулгон ер агарчи култефа бўлсун, бўлур иссиғ,

Кўрунғай Сидқийнинг қишлоғи ҳам ўз кўзига гулзор.

“Ватан надир...” [Хондайлиқий. 1998: 79] дея савол билан бошланган шеъри ҳам бошдан-оёқ англатиш мақсадига сафарбар этилган, Ватан тавсифига бағишланган шеърдир:

Ватан надир, туққан ерим, тургон ерим,

Ўсиб-униб, ўйнаб-кулиб юрган ерим.

Ватан шоир учун туғилиб, униб-ўсиб, ўйнаб-кулиб юрган ери. Ватан унинг тарбия топган оиласи, иссиқ-совуқ кунда кўрғони, соғлом яшаб юрган жойи, қайда бўлса-да талпинган макони. Ҳатто, ватан шоирнинг жони, тану кўзи. Шоир учун Ватанининг хору ҳаси чет шаҳарнинг гулзоридан афзал. Гарчи бу ернинг меҳнати кўп бўлиб, машаққати эзса-да, даври даври шу ер билан боғлиқ.

Жоним ватан, таним ватан, кўзим ватан,

Эсдан чиқар они кўргоч, кўргон ерим.

Шу муқаддас тупроқ ҳар неданки бўлса азиз. Шоир Ватанни баландпарвоз ва жимжимадор сўзлар билан эмас, ҳар бир инсон ҳар куни кўзи ила кўриб англай биладиган турмуш ва тани ила сезиб, ҳис қила оладиган ҳаёт орқали тушунтиради, ўқувчига танитади. Бу англамни, ҳар куни кўриб, бошидан кечирадиган умрни шу “ер”, тупроқ билан боғлайди. Шунинг учун шоирнинг “жони” ҳам “ватан”, “тани” ҳам “ватан”, кўрган-кечиргани – “кўзи” ҳам шу “ер”.

Чет шаҳарнинг гулзоридан кўзга яхши,

Ўроқ бирла хору хасин ўргон ерим.

Бу ўринда шоирнинг “ер”и – ватани “чет шаҳар”га ёндош у яшаб турган ҳудудни англатадики, энди “ватан” концепти муайян бир ҳудудни ифодалайди.

Шоир ижодининг асосини илм, маърифат, мактаб, тенглик, хурлик, мустақилликка интилиш каби муқаддас ғоялар ташкил қилади. Зотан, Туркистоннинг аҳволи танг ҳолатга тушиб қолишига, жамиятдаги ижтимоий таназзулига халқнинг илмсизлиги, маърифат ва маданиятдан йироқлигини сабаб қилиб кўрсатади ва буни ўзининг ижтимоий лирикасида кенг ёритади.

“Ибрат тилсими” шеърида айна шу ҳолни баён этиб, илмсизлик жоҳилликка етаклашидан огоҳ этади.

*Бўлушиб дин юкида бегона,
Кирмадук биз тарийқи виждона.*

Шоир дин йўлида илм аҳли, зиёлилар ва уламолар бир бўлушиб виждон амрига кўра иш тутмаганидан куюнади. Элни илмга чақирмай, ўзлари ҳам илм йўлига кирмаганидан оғринади. “Бизлар” деганда зиёлилар ва ҳам омма тушуниладики, халқнинг кўп қисми илмга рағбати йўқлиги, илмсизлигидан уларни илмга етаклаш зиёлилар зиммасидаги масъулият бўлгани боис, аммо буни ҳам амалга ошира олмагани, “ақллари хунар сари роҳ топмаган”идан “бизлар каби мусулмонлара ҳайф”, дейди.

*Катта қошида ёш ўтурмас тек,
Ҳеч миллат эли эмас биздек.*

Ушбу шеърда ҳам шоир халқ маъносини ифодаловчи “эл”, “мусулмон”, “миллат эли” каби “миллат” атамасининг синонимларини қўллаган. Лекин “миллат эли” – мазкур икка атама орасида бутун-қисм муносабати ётади: “миллат” – муайян ҳудуддаги маълум бир халқ, “миллат эли” – маълум бир халқнинг бир қисми. Одатда, шоир халққа, туб аҳолига нисбатан “эл” атамасини қўллаб келганини кўрдик. “Бизлар” сўзи ҳам мана шу “эл” билан боғланади. “Ҳеч миллат эли эмас биздек” мисрасида бу яққол кўринган.

Қуйидаги “Эй миллат” радифли шеърида эса юқорида таъкидлаган илмсиз, маърифатдан йироқ “эл”га нисбатан энди “эй миллат” дея мурожаат қилади:

*Бу дам қон йиғлама муллолар ўлди ёринг эй, миллат,
Ки, бул кун тонди равнақ маҳв ўлан осоринг, эй, миллат.*

Шоир миллатга мурожаат этиб, бу кун аввалроқ “виждон амрига кўра иш тутмаган, элни илмга чақирмаган, ўзлари-да илм

йўлига кирмаган” муллолар, яъни зиёлилар энди бу йўлда уларга ҳамроҳ бўлганини, “махв бўлган илм, асарлар бу кун равнак топгани”ни таъкидлайди. “Муллолар” сўзининг ишлатиши “миллат” концепти ифодасига аниқлик киритадики, бу ерда мусулмон қатлами назарда тутилгани англашилади.

*Тараққий авжсида шодон яшаб минбаъд обод ўл,
Ватан аҳлини шод этди гўзал атворинг, эй, миллат.*

Инқироз томон кетаётган ҳолинг энди “ривож авжига минди”, дея инқилоб берган имконият ва барчада зоҳир бўлган умид учкунлари “Ватан аҳли”ни шод этганини урғулайди. Бу мисраларда “ватан” ва “миллат” концептлари бир-бирига боғлиқ ҳолда қўлланилганини кўришимиз мумкин. Шеър давомида бу боғлиқлик яна-да аниқлашади:

*Ватан аҳли ёмон душманларинг дафъи учун бўлсун –
Зафар майдонида доим сипоҳсолоринг, эй, миллат.
Ҳақиқатжў, ҳақиқатгў бўлуб ҳар бир ватандошим,
Юруб бош ила бўлсун шонли хидматкоринг, эй, миллат.*

“Ватан аҳли”га синоним сифатида қўлланилган “ватандош” сўзи матнда “ватан” ва “миллат” концептлари билан боғлиқ ҳолда қўлланилгани маънонинг конкретлашувиغا хизмат қилади. Гап “Ватан аҳли” ва “ватандош” ҳақида боргани учун мурожаат муайян ҳудудда яшовчи миллатга қаратилган дейишга асос беради.

Юқоридаги мулоҳазаларимиздан маълум бўладики, XX аср бошлари ўзбек жаҳид адабиётида, хусусан, Сидқий Хондайлиқий ижодида “ватан” ва “миллат” концептларини қайта идрок этиш, уларнинг мазмун-моҳиятини замонага мос талқин қилиш йўлида жиддий изланишлар кечган. Бу жараён, аввало, шу чоққача миллий тафаккурда мавжуд бўлган анъанавий исломий концептлар; иккинчи ёқдан, Туркистоннинг мустамлака шароитида эканлиги ва ниҳоят, учинчидан, жаҳидчилик ғояларининг бевосита таъсирида кечгандир. Ушбу масаланинг махсус ўрганилиши XX аср ўзбек шеъриятидаги энг фаол бадиий концептлардан бирининг генезиси ва тақомили ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилиш имконини яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Олимжон Ҳ. Танланган асарлар. 3-том. – Тошкент.: Ўзбек давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1960 й.
2. Хондайлиқий Сидқий. Танланган асарлар. – Тошкент.: “Маънавият”, 1998 й. 304 б.

3. Ўзбегим. “Ватан” серияси. “Шарқ”, – Т.: 1992 й.
4. Қосимов Бегали. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. “Маънавият”. Тошкент. 2002 й.
5. Қуроноф Д. Адабиёт назарияси асослари. – Т.: Академнашр, 2018. – Б.480.
6. Қуроноф Д., Мамажоноф З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент.: Академнашр, 2013. – Б.408.
7. Ҳамдам У. Янги ўзбек шеърляти: Илмий мақолалар/У.Ҳамдам; – Т.: “Adib” нашриёти 2012. – Б.304.

Abdumalik Kurbonov
SamDU mustaqil izlanuvchisi

TURKIYADA ALISHER NAVOIY ASARLARINI O‘RGANISH MASALASI (XXI ASR)

Annotatsiya

Maqolada Navoiyning Turkiyadagi shoirlarga ta’siri masalasiga to‘xtanilgan. Navoiyshunoslik sohasi haqida fikr yuritilgan. Yusuf Chetindog‘ning Navoiy bo‘yicha qilgan ishlari sanab o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Navoiyshunoslik, nazirnavislik, tarjima, adabiyotshunoslik, shaxsiyat, o‘rganish.

Аннотация

Статья посвящена влиянию Навои на поэтов Турции. Обсуждалось сфера навоистики. Перечислены работы Юсуфа Четиндога по творчеству Навои.

Ключевые слова: Навоистика, перевод, литературоведения, личность, изучение.

Annotation

The article outlines the sphere of Navoi studies. The influence of Navoi studies to Turkish poets is analysed thoroughly. The works of Yusuf Chetindog about Navoi studies are clarified.

Key words: Navoi studies, nazirnavis studies, translation, literature studies, personal, investigation.

Yigirmanchi asrning atoqli navoiyshunosi Fuod Ko‘pruluning e’tiroficha, hali hayotligidayoq Navoiyning asarlari turk dunyosining har tomonida – Onado‘li va Rumelida, Xuroson va Iroqda, Qrim va Itil(Volga)bo‘yida, shuningdek, turkmanlar orasida, hatto Hindistondagi turk saroylarida ham sevib o‘qilgan.[Koprulu F. Ali Şir Navai. – Istanbul, 1941, 5-s] Albatta, buning ko‘plab sabablari bor. Bu sabablarni Navoiyning zamondoshi, hammaslagi Sulton Husayn Boyqaro o‘z “Risola”sida shunday ta’riflagan:

“...ma’oniylar abkoriga bu kunga degincha hech kishi turkona libos kiydirmagan va ul nozaninlarni bu zebo xil’at bila jilvayi zuhurga keltirmaganturur. Va bu mushkbo‘ ra’nolar tab’ nihonxonasida ur’yonlig‘din mahjub qolg‘andurur va bu hurvash zebolar hullasizlig‘din jilvayi noz qila olmog‘ondurur[Х.Бойқаро. Рисола/Нашрга тайёрловчилар А.Рустам, К.Ҳасан. – Т., «Шарқ», 1991, 12-бет.]...”, *ya’ni bu kungacha hech qaysi shoir hech kim ko‘rmagan va ishlatmagan ma’nolarga turkona libos kiydirmagan va u nozaninlarni bu go‘zal kiyimlarda jilvali ko‘rinishga keltirmagan. Bu mushkbo‘y ra’nolar tab’ning maxfiy xonasida yalang‘ochlikdan yashirin qolgan va hurga monand zebolar kiyimsizlikdan jilvayi noz qila olmagan edilar.*

Ma’lumki, Navoiy zamonasida aksariyat nazm ahli she’riyatda nozik his-tuyg‘ularni maromida ifodalashda forsiyni turkiydan ustun qo‘yishardi. Turkiy tilga nisbatan bunday qarashni Husayn Boyqaro yuqorida juda chiroyli tasvirlarkan, Navoiyning turk tilining o‘lgan jasadiga Masih(Iso alayhissalom)ning tiriltiruvchi nafasi bilan ruh kiritganini, ruh topgan tanaga turkiy oyin so‘zlarning tola va ipagidan to‘qilgan harir libos kiydirganini, so‘z gulistonida tab’i navbahoridan puxta va silliq yog‘inlar bilan rang-barang gullar ochganini va nazm daryosiga fikrati bulutidan ruhparvar qatralar bilan turfa xil durlar sochganini shavq bilan yozadi.

Albatta, aynan mana shu e’tirof Navoiy asarlarining turk dunyosida tarqalishiga, uning asarlari va shaxsiyatiga doir tadqiqotlarning dunyoga kelishiga zamin hozirladi.

Bugungi kunda jahon adabiyotshunosligi, jumladan, usmonli turk adabiyotshunosligida ham buyuk mutafakkir hayoti va ijodiga doir ko‘plab qimmatli ilmiy xulosalar bayon qilingan tadqiqotlar olib borilmoqdaki, biz Turkiyada navoiyshunoslik allaqachon adabiyotshunoslikning mustaqil sohasiga aylanib ulgurgan deya olamiz.

Turkiyadagi XXI asr navoiyshunosligi haqida gap ketarkan, ayni vaqtda bu masalada ilmiy izlanish olib borayotgan Yusuf Chetindog‘,

Vahit Turk, Deniz Abik, Tanju Seyhan kabi bir qator tadqiqotchilarning o'tgan yuzyilda bu soha rivojiga katta hissa qo'shgan F.Ko'prulu, Z.V.To'g'on, U.F.Sartqoya, Kamol Eraslan kabi atoqli olimlarning munosib vorislari bo'lib yetishganiklarini alohida ta'kidlash joiz.

Biz maqolamizda Yusuf Chetindog'ning Navoiy hayoti va ijodiga doir tadqiqotlari haqida mulohaza yurtishni lozim topdik.

Yusuf Chetindog' bugungi kun turk navoiyshunosligining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biridir. Olim 2001-yilda "Alisher Navoiyning G'arb turkchasi devon adabiyotiga ta'siri (XVI asr oxiriga qadar)" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. U Navoiy ijodi, uning turkiy xalqlar, xususan, usmonli turk adabiyotiga ta'siri masalasiga doir "Alisher Navoiyning usmonli turk she'riyatiga ta'siri" (2006), "Alisher Navoiy-Ahmad Posho: o'zaro ta'sir va 33 g'azal" (2010), "Alisher Navoiy" (2014) kabi qator monografiyalar va maqolalar muallifidir.

Atoqli o'zbek navoiyshunosi Ibrohim Haqqulning e'tiroficha, Yusuf Chetindog'ning butun olimlik e'tibori va mehri hazrat Navoiy shaxsiyati, ijodiyoti, XV-XVI asr usmonli shoirlariga o'tkazgan ta'siri va samaralarini tarixiy, ilmiy, adabiy manbalar asosida yoritilgan.[Haqqul I. Adabiy ta'sir va ilhom samaralari//Y.Chetindog'. Alisher Navoiy va usmonli turk she'riyati" (N.Hasan va R.Ro'zmanova tarjimasi) kitobiga so'zboshi. – Toshkent, "Muharrir" nashriyoti, 2011, 5-b.]

Darhaqiqat, Y.Chetindog'ning Navoiyga doir har qanday asarini olib qaramaylik, bu fikrning nechog'li to'g'riligiga amin bo'lamiz. Turk navoiyshunosining nafaqat adabiyot va turkiy til tarixini, balki tarixni ham chuqur bilishi aniq bo'ladi. Adabiyotshunos olimning 2006-yilda Anqarada chop etilgan "Alisher Navoiyning usmonli turk she'riyatiga ta'siri" kitobida 1490-1491 yillardayoq Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy asarlarining Onado'liga kirib kelganligini ta'kidlaydi hamda bu fikrini sulton Boyazid II hamda Mavlono Jomiy o'rtasidagi yozishmalar bilan dalillaydi.[Çetindağ Y. Ali Şir Nevai'nin Usmanli şiirine etkisi. – Ankara, 2006, s.51-52.]

Yusuf Chetindog'ning tadqiqotchilar Nodir Hasan va Rohila Ro'zmanova tomonidan tarjima qilinib, 2011-yilda Toshkendagi "Muharrir" nashriyoti tomonidan chop etilgan "Alisher Navoiy va usmonli turk she'riyati" nomli kitobi nafaqat usmonli turk, balki o'zbek navoiyshunosligining katta yutuqlaridan biri bo'ldi.

Ushbu kitobning "Muqaddima"sida muallif Navoiy ijodini hali bahor kelmasdan burun ochiladigan gularga qiyoslab, bu gulning oddiy emas,

balki qishning qahr-u qiyinchiliklariga qarshi kurashib, uni bahorga aylantirishga muvaffaq bo'lganligini e'tirof etadi va hazrat Navoiyning "xalqi va ona tiliga yolg'iz so'z emas, amaliy faoliyati bilan o'zini bag'ishlagan daho bir san'atkor" ekanligini ta'kidlaydi. [Çetindağ Y. Ali Şir Nevai'nin Usmanli şiirine etkisi. – Ankara, 2006, s.51-52.]

Adabiyotshunos olim ushbu kitobining I bobida nazirnavislik haqida bahs yuritadi. Nazirnavislik an'anasi haqidagi mushohadalarini bayon qilar ekan, olim ushbu so'zning ma'nosiga, nazirnavislikning Sharq she'riyatida bir qancha yo'llari mavjudligini Tohir ul-Mavlaviyning "Adabiyot lug'ati"da keltirilgan ma'lumotlar bilan dalillaydi. Bir shoirning ikkinchi bir shoirdan ta'sirlanishi umumiy holda nazirnavislik deb atalsa-da, uning nima maqsadda, qanday yo'l bilan bitilishiga qarab o'ndan ortiq guruhlariga bo'linishini Navoiy va usmonli shoirlar g'azallari asosida yoritishga harakat qiladi. Olim nazirnavislikning yo'llari haqida gapirarkan, tavorud, ya'ni ikki shoir yoki yozuvchining bir-biridan xabarsiz holda bir ma'noni ifodalash hodisasini ijobiy baholasa, birov topgan ma'noni faqatgina so'zlarni o'zgartirgan holda o'z g'azalida ishlatishni katta nuqson sanaydi va uni intihol – "duzdi suxan", ya'ni she'r o'g'irlash deb baholaydi. [Chetindog' Y., ko'rsatilgan asar, 14-15-b.]

Adabiyotshunos o'z asarida Navoiyga ergashib, uning asarlari ta'sirida g'azal yozgan, ya'ni nazira bog'lagan Ahmad Posho, Najotiy, Is'hoq Chalabiy, Boqiy, Sabuhiy Fuzuliy kabi shoirlar g'azallarini tahlil qiladi.

Asarning ikkinchi bobida Navoiyning usmonli turk she'riyatiga mansub tazkira va she'rlardagi ta'siri haqida bahs yuritiladi. Muallif Alisher Navoiy g'azallaridan ilhomlanib Fuzuliy, Muhiy, Kamolposhozoda, Lomeiy Chalabiy, Ahmad Posho kabi 70ga yaqin usmonli turk shoirlari va hukmdor ijodkorlari naziralar bitishganligini hamda shu orqali turk mumtoz she'riyatining yangi taraqqiyot davrini boshlab berishganligini e'tirof etadi. [Chetindog' Y., ko'rsatilgan asar, 35-36-6.]

Kitobning uchinchi bobida esa XV-XVI asrlarda Onado'lida yashagan shoirlarning Navoiyga yozgan naziralariga to'xtalib, bu davrda Navoiy qalamiga mansub 267 g'azaliga usmonli turk shoirlari tomonidan bitilgan naziralarni keltirib o'tadi, ularning Navoiy g'azaliga hamohangligi, badiiyati, vazni bo'yicha tahlili to'liq beriladi.

Navoiyshunos Yusuf Chetindog'ning ushbu kitobi Turkiya va O'zbekiston navoiyshunoslari uchun muhim manba sanalib, bu ikki

qardosh xalq o'rtasidagi o'zaro adabiy yaqinlikning yanada kuchayishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Koprulu F. Ali Şir Navai. – Istanbul, 1941, 5-s.
2. H.Boyqaro. Risola/Nashrga tayyorlovchilar A.Rustam, K.Hasan. – T., «Sharq», 1991, 12-b.
3. Haqqul I. Adabiy ta'sir va ilhom samaralari//”Y.Chetindog‘. Alisher Navoiy va usmonli turk she'riyati” (N.Hasan va R.Ro‘zmonova tarjimai) kitobiga so‘zboshi. – Toshkent, “Muharrir” nashriyoti, 2011, 5-b.
4. Çetindağ Y. Ali Şir Nevai'nin Usmanli şiirine etkisi. – Ankara, 2006, s.51-52.
5. Chetindog‘ Y. Alisher Navoiy va usmonli turk she'riyati (N.Hasan va R.Ro‘zmonova tarjimai). – Toshkent, “Muharrir” nashriyoti, 2011, 10-11-b.

Sabaxon Jo'raboyeva

Namangan davlat universiteti o'zbek
adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

sabaxon1978@gmail.com

SHAVQIY G'AZALLARINING G'OYAVIY- BADIY MAZMUNI XUSUSIDA

Annotatsiya: Ushbu maqolada muallif Shavqiy Namangoniy devonidagi g'azallar mazmuniga ko'ra tahlil qilib asoslab bergan. Devondagi gazallar, ularning muvashshah turlarini tasniflagan.

Kalit so'zlar: G'azal janri, tahlil, muvashshah va ularning mazmuni.

Аннотация: В статье газели диване Шавкий изучена в зависимости в сравнении с искусством. Кроме того анализированы его жанровые особенности.

Ключевые слова: Анализ, газель, жанр и мувашшах, жанровые особенности

Annotation: The article analyzes the peculiarities of Shavkiy's ghazels.

Key words: Analyzes, ghazells, genre.

O'zbek mumtoz adabiyotining she'riy shakllari asrlar mobaynida sayqallanib, ishlanib, muayyan qat'iy qoliplarga solingan. Ular tarkibiy tuzilishiga ko'ra baytli va bandli she'r shakllariga ajratiladi. Bandli she'rlarning asosi misralar sonining ortib borishi tarzida yuzaga keladi. Qofiya, radif, vazn ham shunga muvofiq bo'ladi.

Baytli she'rlar misralardan tashkil topadi va ularga g'azal, qit'a, ruboiy, tuyuq, mustazod, qasida va boshqa lirik janrlar kiradi. G'azal baytli she'rlardan biribo'lib, VIII-IX asrlarda arab adabiyotida paydo bo'lgan.

"G'azal" so'zi arabcha so'z bo'lib, "ayollarga lutf qilmoq," "ularni vasf qilmoq" ma'nolarida qo'llanadi[1:214]. U turkiy adabiyotga fors-tojik adabiyoti orqali kirib kelgan. Dastlab, Ro'dakiy g'azal janrining namunalarini yaratgan. Turkiy adabiyotda Rabg'uziy, Xorazmiy asarlari orqali uning ilk namunalari bizga yetib kelgan.

O'zbek adabiyotida 5-10- baytli g'azallar juda keng tarqalgan. Bu haqida Alisher Navoiy o'z qit'alaridan birida shunday deydi:

Navoiy she'ri to'qquz bayt-u o'n bir bayt, o'n uch bayt,
Ki, lavh uzra qalam ziynat berur ul durri maknundin.
Bukim, albatta, yetti baytdan o'ksuk emas, ya'ni
Tanazzul aylay olmas rutba ichra yetti gardundin.

G'azal boshqa lirik janrlar singari kishining ichki his-tuyg'ularini ifodalaydi, unda hayot voqea-hodisalarga bo'lgan shoir munosabati lirik qahramon ichki kehchinmalarining butun qarama-qashiligi, to'laligi, teranligi tasvirlari orqali beriladi. G'azaliyotda lirizm obraz qalbining eng nozik tuyg'ular ta'rifi, ma'shuqaning go'zal tasviri va tabiatning go'zal lavhalarini rassom kabi chizish, o'quvchining qalb torlarini cherta olishi orqali yuzaga chiqariladi. Demak, g'azal janriga diqqat qilinsa, Sharq she'riyatiga xos bo'lgan lirik tur janri – qasida, ruboiy, tuyuq, tarje'band, fard, qit'a va boshqa janrlarning asosiy g'oyaviy-tematik xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan janr sifatida yuzaga kelgan.[1:215]

O'tmishdagi shoirlarimiz g'azalni shu darajada mukammal o'zlashtirganlarki, asosiy qarashlardan tashqari, she'riy san'atlardan ham baytlarda unumli foydalana olganlar.

Biz tadqiq etayotgan Mulla Shams Shavqiy Namangoniyni "Devoni Shavqiy" qo'lyozma asarida muxammaslar bilan birgalikda g'azallar ham mavjud ekanini tahlil davomida aniqladik. Shoirning ushbu devoni H. Sulaymonov nomidagi qo'lyozmalar instituti fondida 1872/I-inventar raqami ostida saqlanadi.

Bu qo'lyozma professor Odiljon Nosirov tomonidan mazkur fondga topshirilgan edi.[2:34] Mulla Shams Shavqiy Namangoniyy 1805- yilda To'raqo'rg'on tumaniga qarashli Kalvak qishlog'ida bo'zchi oilasida tug'ilgan. Bo'lajak shoir oila muhitida, so'ngra Shahand madrasasida saboq oladi. Bir necha yil Qo'qon xoni Xudoyorxon saroyida xizmat qilgan. Lekin Buxoro Amiri Nasrullo Qo'qonni bosib olgach, qishlog'iga qaytadi va hunarmandchilik bilan shug'ullanadi. Chor hukumati Qo'qon xonligini qo'lga kiritgach, o'z qishlog'ida maktabdorlik bilan shug'ullanadi. Shavqiy o'zbek mumtoz adabiyotining barcha janrlarida samarali ijod etgan. Xususan, uning "Devoni Shavqiy" qo'lyozmasida turli janrlarda yozilgan asarlarni uchratish mumkin.

Devondagi g'azallarining aksariyati majoziy ishqni kuylovchi, haqiqat asrorini majoz suratiga yashirgan marvaridday yozilgan. Ma'lumki, majoz Haqni asrorlaridan voqif etuvchi, insonni ruhan poklovchi vosita bo'lib, har bir

go'zallikda Ollohning jamoli tajalli etishi uning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Hazrat Mir Alisher Navoiyda shunday bayt keltiriladi:

Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq,
Nedinki ahli haqiqatga bu tariqat erur.
Majozdin chu haqiqatga yo'l topar oshiq,
Qilur majozni naf'i ulki, behaqiqat erur.[1:152]

Alisher Navoiy ijodida haqiqat bilan majoz yonma-yon keladi, ba'zan bir-biriga qarama qarshi qo'yiladi. Ammo shu asnoda bu ikki ishq orasida munosabat, yaqinlik, o'zaro bog'liqlik, qorishqlik ochila boradi. O'quvchida Yaratgan insonni barcha maxluqotlardan ustun qo'ydi. Uni sevish lozim, chunki Olloh insonni bu dunyoda o'zini ko'rish uchun yaratdi.[4:24]

Demak, inson mukarram etib kuylanishi, vasf etilishi va ardoqlanishga munosib bo'lgan xilqatdir. Mulla Shams Shavqiy gazallaridagi mazmun-mohiyat aynan shu konsepsiyani davom ettiradi.

Shavqiy devonidagi g'azallar oshiqona xarakterga ega bo 'lib, hasbu-hol tarzida bitilgan. Shoirning "Ey moh" deb boshlanuvchi g'azalida esa laff va nashr san'atidan foydalanishi ham ijodiy merosining eng cho 'qqisi hisoblanadi:

Ey moh xush latofat, xush ta'b, xush maqol,

Bo 'lsin ziyoda davlating, umring topsin kamol.

Ey latofatli, yoqimli, nozikta'b, shirinso 'z oy yuzli
dilbarim, davlating ziyoda
bo 'lsin, umring kamol topsin.

Iqbol vujudi tal'ating bo 'lsin baland maqol,

Ilohi bo 'lsa umri davlatingda barcha farxundahol.

Mazmuni: Sening ta'rifing, husnuning haqidagi maqtovlar har doim odamlarning tilidan tushmasin, toki, insonlar sening bilan zamondosh bo 'lib yashayotganlaridan doimo o 'zlarini baxtiyor sezsinar.

O 'lsun ziyoda rif'ating dahr ichra doimo,

Har doim umringki, xushliqda moh sol.

Mazmuni: bu olam ichra martabang doimo baland bo 'laversinki, doim umrguzaronlikda bir necha yillar va oylar hayoting xush damlardan iborat bo 'lsin.

Budur duoyi xolisimiz sizga subh-u shom,

Davr, zamona ta'bingga yetkurmasin malol.

Mazmuni: Na davr va na zamona senga zahmat yetkurmasinki, biz doimo xolis duoda yaratgandan erta-yu kech shuni so 'raymiz.

Farzandi xong'a bukun Shavqiy duo dedi,

Haq dargohida bu duo qarib o 'lsa ehtimol.

Mazmuni: Xon farzandini Shavqiy duo qildi, balki uning iltijolari Tangri huzurida mustajob bo 'lsa ajab emas.

Demak, inson tashqi qiyofasi bilan go 'zal bo 'lishi kerak emas, balki uning siyrati ham shu chiroyga monand bo 'lishi lozim.

Mulla Shams Shavqiy g'azallari mavzu va shakl jihatdan rang-barang. Shoir ijodida oshiqona, orifona, hamd-u na't g'azallar, axloqiy-ta'limiy g'azallar juda ko 'p uchraydi. Uning g'azallarida o 'nlab she'riy san'atlar qo 'llangan, shoir ma'shuqaning ta'rif- tavsifini keltirish orqali o 'zining ruhiyatidagi mahzunlikni takrorlanmas tashbehlar, mubolag'alar, husni ta'lil san'atini qo 'llash bilan g'azallaridagi badiiylilikni ta'minlagan.

O 'rtagan mani har dam orazi duraxshonlar

Baxtimni qaro qilg'on kokuli parishonlar.

Shoir baxtining qoraligi hatto ma'shuqaning soch o 'rimlardan ham ortiqroqdir deya ta'kidlaydi. Shoir o 'z ahvolini tasvirlash bilan birga yoridan iltifot kutadi. U ma'shuqa jamolini ko 'rish bilan o 'zini baxtli hisoblamaydi, balki u yorining parishon yoyilgan sochlari orqali o 'z baxtini ko 'radi. Sababi, ma'shuqaning sochlari qop-qora va yoyilgan. Ular oshiqni uning jamolidan bebahra qilgan. Shuning uchun u baxtsiz. Buni u keyingi baytda tazod san'atidan unumli foydalangan holda ifodalashga harakat qiladi. Bu "hajr shomi" va "charog'onlar" kabi istilohlar orqali ro 'yobga chiqarilgan.

Jam' bo 'ldi paykoning ushbu tiyra ko 'ngulda

Hajr shomin yondurdim zahm aro charog'onlar.

Shoir yana fikrini davom ettirib shunday deydi: Meni o 'ldirish uchun Xitoydan jangchilarni keltirishing shartmi, seni ko 'rish va seni suyish uchun gul-u rayhonlarning o 'zi yetarli emasmi?

Ravomi qasdina kelmish chin diyoridin lashkar

Bo 'sa chand ayon etmish gul yuzida rayhonlar.

Qo 'ydi xat -ruxsoring lola bag'rig'a yuz dog'

G'uncha chok etar har dam rashkdin giribonlar.

Bu baytda husni ta'lil san'atining eng go 'zal namunasi keltilgan, ya'ni sening xat va yuzingni ko 'rib lolaning gulbargidagi qora dog'lar battar qoraydi, gul esa o 'zini undan xunuk deb hisoblab har damda gulbarglarini to 'ka boshlaydi.

Yaxshilar jamolig'a ko 'zgudek nazar soldim

Manga bo 'lmadi manzur sendin o 'zga jononlar.[5:28]

Shoirga o 'z ma'shuqasidan boshqasi kerakmas, u jinsi bashar ichida bunday dilbarni hech qachon ko 'rmagan va uchratmagan. Shoirning deyarli barcha nazm durdonalarida go 'zal she'riy san'atlarni topish mumkin. Hattoki tajohuli orif san'ti ham baytlarda shoir fikrini u yoki bu tarzda ifodalay olgan.

"Tajohuli orif"(arabcha "o 'zini blib bilmaslikka olish") ma'naviy san'at turlaridan biri bo 'lib, shoir tasvirlanayotgan ifodani o 'ta kuchaytirib ifodalaydi.[7:71]

Ayo mahbubi barno sizga ko 'p zor o 'lganim xo 'bmu?

Firoq-u dard-hasratdin jigar qon o 'lganim xo 'bmu?

Yurakda dard ko 'p arz aylamakni bormu imkoni

Eshitmas bo 'lsangiz arzimni nolon o 'lganim xo 'bmu?

Oshiq ma'shuqadan savol berish orqali o 'z holini yomon ekanligini aytibgina qolmay, balki uni husnda tengsiz ekanligini yana bir bor

ta'kidlaydi. Mulla Shams Shavqiy devoni tarkibida muvashshah g'azallar ham bir nechta ekanligini guvohi bo'ldik.

“Muvashshah” so ‘zi arabcha “vahsh” so ‘zidan olingan bo ‘lib,”bog'lamoq, ziynatlamoq” degan ma'nolarini ifodalaydi. Muvashshah adabiy termin sifatida maxsus usul- san'at bo 'lib, she'ning bayt yoki misralardagi birinchi harflar olib tizilsa, ularning birikmasidan ma'lum ism –so ‘z hosil bo 'ladi. Bu usulni gazal, murabba', muxammas janrlarda qo 'llash mumkin. Muvashshah qo 'llangan g'azal g'azali muvashshah deb yuritiladi. Muvashshah g'azallar o 'zbek adabiyotida Munis, Ogahiy, Uvaysiy, Nodira singari shoirlar ijodiyotida juda ko 'p uchraydi. G'azali muvashshahda kishi ismi ikki xil yo 'l bilan ifodalanadi:

1. G'azalning toq misralarining birinchi harflari olinadi.

2. G'azaldagi qofiyadosh misralarning birinchi harflari olinadi.

Shuni ta'kidlash zarurki, muvashshahlardagi ishorali so 'zlar eski o 'zbek yozuviga asoslanganligi uchun, kishi bir qarashda unda yashirilgan so 'zlarni topa olmasligi mumkin.[6:13] Agar so 'z ma'nosini aniqlashtirish kerak bo 'lsa bu yozuv turidan xabardor bo 'lishi kerak.

Umidim qo 'lig'a kelmasidin parishon o 'lganim xo 'bmu,

Na bo 'lg'oy marhamatdin bir nazar yetkursangiz xobmu,

Chekib hasrat ani fikrida hayron o 'lganim xo 'bmu,

Kima dardimni izhor eta bilmay anga hayronman,

O 'zini andisha birlan dilg'a nihon o 'lg'anim xo 'bmu.

Dilim hasratlarini gar so 'zlasam olamg'a sig'mamdur,

Bilolmasdin ani fikrida giryon o 'lganim xo 'bmu,

Azaldin to abad ishqingni o 'ti birlan kuyganman,

O 'zing insof qil Shavqiy bu yo 'lda o 'lganim xo 'bmu.

Shoir o'z his-tuyg'ularini ifodalash bilan birga, o 'sha davrga o 'z munosabatini bildirgan, ya'ni uning dardini hech kim eshitmaydi. Hech kim bir-biri bilan gaplasha olmaydi, dardini so 'ramaydi. U o 'z ma'shuqasini ta'riflar ekan, ungabo 'lgan tuyg'ularini ishqiy majoz shaklida izhor etadi.

Mazmuni: Ey,ozimning barno go 'zalim, senga zor -intizor bo 'lib, o 'z izhorimni aytmay kuyib kul bo 'lsam yaxshimi yoki men pinhon dardlar iskanasida qolishim yaxshimi. Dilimning hasratlarini so 'zlamoqchi bo 'lsam, bu olamga sig'mayman, shuning uchun sening fikr-u zikringda yonayotgan Shavqiyga insof qilganing yaxshi edi.

Mulla Shams Shavqiy ijodini tahlil qilar ekanmiz, bunday takrorlanmas ta'sirchan satrlar juda ko'p ekanligi va uning ijodida salmoqli o'rin egallashini yana bir bor anglab yetdik. Demak, ularni tadqiq etish bugungi adabiyotimizning dolzarb vazifasi ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N. Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi, I kitob, 214-215-betlar.
2. Sh. Qo'ldoshev, X. Lutfullayev. Qo'lon xonligi nazmiy manbalarda. Toshkent. Akademiya nashri. 2016.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami, 6-jild, 152-bet.
4. Sultonmurod Olim. Ishq: Haqiqat va majoz. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali. Toshkent-2020. 24-25-bet.
5. Mulla Shams Shavqiy. Devoni Shavqiy. Qo'lyozma 28-sahifa.
6. O. Nosirov. S. Jamolov. M. Ziyoviddinov. O'zbek klassik she'riyati janrlari. Toshkent. - "O'qituvchi" - 1979.
7. D. Yusupova. Adabiyot. Universal qo'llanma. Toshkent. "Akademiya nashri", 2014. 71-bet.

Искандаршоҳ Мадағзиев

Андижон давлат университети ўқитувчиси

e-mail: madgaziev93@mail.ru

МАВЛОНО ҚОРИ ЗОКИРНИНГ ҲАЁТИ ВА АДАБИЙ МЕРОСИ ХУСУСИДА

Аннотация: мақолада XIX аср охири ва XX бошлари Андижон адабий муҳити вакилларида Мавлоно Қори Зокир Муҳаммадназар ўғли ҳаёти ва адабий мероси тадқиқ этилган. Шоир ижодига оид қўлёзма девон ва бошқа манбалар хусусида маълумотлар берилиб, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва илмий аҳамияти борасида фикр юритилган.

Калит сўзлар: адабий муҳит, қўлёзма, девон, баёз, дастхат, настаълик, ғазал, мушоара.

Annotation: the article examines the life and literary legacy of Maulana Qori Zakir, one of the representatives of the literary environment

of Andijan in the late 19th and early 20th centuries. Detailed information is given about the manuscript divan and other sources related to the poet's work, and their specific characteristics and scientific significance are discussed.

Key words: literary environment, manuscript, divan, bayoz, autograph, nastaliq, ghazal, mushoara.

XIX аср сўнгги чораги XX аср бошлари Андижон адабий муҳитининг йирик вакилларида бири Мавлоно Қори Зокир Муҳаммадназар ўғлидир. Қори Зокир юксак бадий маҳорати орқали ўз ижодида ўтмиш шоирлар ижодий тажриба ва ютуқларидан истифода этгани ҳолда, замонга монанд руҳда, кўтаринки кайфиятдаги баркамол шеърят ярата билган сўз санъаткоридир.

Қори Зокир ҳаёти ва ижоди бўйича дастлаб тадқиқотлар олиб борган филология фанлари номзоди Набижон Қобулов ўзининг “Андижонлик тараққийпарвар шоирлари” номли монографиясида унинг туғилган йилини 1870 деб кўрсатади [Қобулов Н, 1977: 46]. Яна бир адабиётшунос олим Ваҳобжон Дадабоев эса Қори Зокирнинг ҳамқишлоғи ва шогирди бўлган Халқ шоири Зокиржон Ҳабибий ижодига бағишланган номзодлик ишида шоир таваллуд топган йил сифатида 1883 санасини қайд этади [Дадабоев В, 1984: 15-22]. Ваҳоланки, Андижон вилояти тарихи ва маданияти давлат музейи Ҳабибий ёдгорлик бўлимида сақланувчи Қори Зокирга 1935 йилда берилган шахсни тасдиқловчи ҳужжат – паспортда унинг таваллуд санаси 1867 йил деб ёзилган. Шу боисдан шоирнинг туғилган йили сифатида ҳужжатли асосга эга бўлган 1867 санасини олиш ҳар жиҳатдан тўғридир.

Замондошларнинг хотираларида унинг Андижон ва Қўқон мадрасаларида ўқиганлиги, хусусан, Қўқондаги таҳсил йилларида даврининг илғор шоирларидан Муқимий, Фурқат, Завқий, Муҳйий ва бошқалар билан яқиндан танишганлиги айтилади. Шунингдек, улар ўртасидаги дўстлик ва ҳамфикрлик айрим шеърӣ мушоараларда ҳам ўз аксини топган. Бунга унинг қўлёзма девонидан ўрин олган ва мушоара тарзида Муқимий, Фурқат, Завқий ҳамда Муҳйийлар билан ҳамкорликда яратилган қуйидаги ғазали ёрқин мисолдир:

*Қачон вужуди шарифинг менга муяссар ўлур?
Машоми жонима зулфинг насими анбар ўлур?*

*Хатинг саводини кўргач тиловат айлардим,
Бу хосият била кўнглум қачон мунаввар ўлур?*

*Кўзинг қаросина наргиси Хўтанни(нг) оҳуси,
Лабингни(нг) холина кўнгил қуши мусаххар ўлур.*

*Ки фурқат ила ҳузни дилим эрур мажруҳ,
Висол шавқида маҳзун кўнгил музаффар ўлур.*

*Чаманда васфинга Муҳйий Муқим ўлуб Зокир
Етарда васлингга Завқий келуб қаландар ўлур* [Қори Зокир: 211].

Қўқонда ўқишни тамомлаб, ўз қишлоғига қайтиб келган шоир 40 йилга яқин мактабдорлик қилиб, ёш авлодга таълим-тарбия берган. Бу тўғрида унинг шогирди Абдуваҳоб Сайфий (1897-1955) қуйидагича ёзади:

*Муаллим ҳам мударрис, шоир эрди,
Ўқуб ишқ аҳлига ҳол ила қол.*

*Ёзиб ахлоқ учун ашъор доим,
Зиёи халқ учун қатнашди фаол.*

Хусусан, бевосита унинг қўл остида шеърят сирлари ва илми аруздан сабоқ олган Маҳжурий, Ҳабибий, Ашкий, Сайфий, Анисий кабилар келажакда забардаст шоирлар сифатида ўзбек адабиётига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшганлар. Бутун умр ёшлар камолоти йўлида сидқидилдан хизмат қилган камтарин шоир Қори Зокир ўзи туғилиб ўсган Қўқонқишлоқда 1943 йилнинг 28 мартда 76 ёшида вафот этган.

Айтиш лозимки, Қори Зокир ҳаёт фаолиятига оид маълумотлар бизгача деярли етиб келмаган. Ягона адабий манба бўлган қўлёзма девонида ҳам бундай маълумотлар жуда озчиликни ташкил этиб, шоирнинг бутун ҳаёт йўлини, шу қаторда унинг илмий биографиясини тўла шакллантиришга кифоя қилмайди. Шунга қарамай, шоир ҳаёти ва ижоди хусусида ўтган аср 60-йиллари охиридан бошлаб бир қатор илмий тадқиқотлар олиб борилганлигини айтиш лозим. Жумладан, филология фанлари номзоди Набижон Қобуловнинг “Қори Зокир” номли мақоласи бу

изланишларнинг дебочаси ҳисобланади [Қобулов Н, 1970: 2]. Шунингдек, мазкур муаллифнинг “Андижонлик тараққийпарвар шоирлар” [Қобулов Н, 1977: 46-72] монографияси ҳамда У.Долимов билан ҳаммуаллифликда чоп эттирган “Эрк ва маърифат куйчилари” [Қобулов Н, 1979: 50-53] ўқув қўлланмасини шоир ижодининг ўзига хос қирраларини адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганишни бошлаб берган дастлабки манбалар сифатида эътироф этиш мумкин. Бундан ташқари С.Абдулланинг “Мавлоно Муқимий” романи [Абдулла С, 1978: 202], адабиётшунос В.Дадабоевнинг номзодлик иши [Дадабоев В, 1984: 15-22] ҳамда М.Исҳоқовнинг “Андижон адабий гурунги” китобларида [Исҳоқов М, 2013: 13-16] ҳам шоир биографияси ва ижоди хусусида қимматли маълумотлар мавжуд.

Энди бевосита шоирнинг адабий мероси хусусида тўхталсак. Юқорида таъкидланганидек, Қори Зокирдан бизга мукамал девон етиб келган. Мазкур асар Андижон вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи манбалар хазинасида 747 ашё рақами остида сақланади. 153 вароқ, 306 бетдан иборат ушбу қўлёзма оддий картон билан муқоваланган бўлиб, йўл-йўл чизикли юпка рус фабрика қоғозига шоирнинг ўз дастхати билан настаълиқ хатида ёзилган. Муаллиф шеърларни қора, сафсар, яшил ва қизил сиёҳларда ингичка қалам (перо)да қиялатиб ёзган. Мазкур девон мумтоз шеърятнинг ғазал, соқийнома, мустазод, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, муашшар, рубоий, туюқ, фард, маснавий, мушоара каби 12 жанрида ёзилган 256 шеърдан таркиб топган бўлиб, 5000 дан ортиқ мисрани ташкил этади.

Қори Зокир девонида ҳам анъанавий девонлар таркибидаги каби ғазаллар асосий ўрин эгаллайди. Ғазалларининг кўпи тўққиз ва ўн бир байтли бўлиб, аксарияти ҳазаж ва рамал бахрларида ёзилган. Девондаги шеърларнинг жанри ва ҳажмини жадвал асосида қуйидагича кўрсатиш мумкин:

№	Жанрлар	Сони	Ҳажми (мисра)
1	Ғазал	181	3680
2	Соқийнома	6	120
3	Мустазод	1	22
4	Мураббаъ	3	120
5	Мухаммас	17	576
6	Мусаддас	3	126

7	Муашшар	2	144
8	Рубойй	17	68
9	Туюқ	11	44
10	Фард	3	6
11	Маснавий	8	418
12	Мушоара	4	60
	Жами:	256	5384

Девон анъанавий тарздаги ҳамд, наът ва муножот тарзидаги ғазаллар билан бошланади. Яна бир жиҳат, унда жанрлар тартибига қатъий амал қилинмайди, ғазалдан кейин шу ҳарф билан тугалланадиган мухаммас ёки бошқа бир жанрдаги шеър жойлаштирилган ҳолатлар кўп учрайди.

Девоннинг қачон тартиб берилганлиги хусусида аниқ маълумот йўқ. Бироқ, ундаги шеърларнинг яратилиш даври жиҳатидан аввалгиси XIX асрнинг 90-йиллари бошларига, охирилари эса 30-йиллар сўнггида оиддир.

Қори Зокир адабий мероси мавжуд манбалардан яна бири Андижон вилояти тарихи ва маданияти давлат музейи жамғармасида 9517 ашё рақами остида сақланувчи қўлёзма баёзидир. Ушбу баёз асли андижонлик, бироқ 20-йиллар бошида Қўқонқишлоққа бориб қолган шоир Шодмонхожи Тўрахўжа ўғли Мушток (1872-1935) томонидан тузилган бўлиб, 80 бетдан иборат оддий картон муқовали, турли рангдаги юпка рус фабрика қоғозига Муштокнинг ўз дастхати билан қизил, яшил ва қора сиёҳда, шунингдек, оддий қалам билан настаълиқ хатида ёзилган. Унда Муштокнинг ўз ижодига мансуб 7 ғазал, 3 маснавий, 1 мусаддас ва 2 рубойиси билан биргаликда Қори Зокир девонидан кўчирилган 32 ғазал ҳамда Муҳийй, Роғибий, Абдий, Муҳаммад Тавфиқ каби шоирларнинг шеърлари мавжуд.

Мавлоно Қори Зокир девони умумий тарзда қуйидаги хусусиятларни ўзида мужассам этгандир:

- анъанавий девон тузиш тартибида тузилган;
- басмала, ҳамд, муножот ва наът руҳидаги ғазаллар билан бошланган;
- девондаги шеърларнинг барчаси ўзбек тилида;
- диний-тасаввуфий, ишқий-лирик ҳамда ижтимоий-фалсафий мавзудаги шеърлардан тузилган;
- баён услубида ва мазмунда Алишер Навоий ва Ғофурийга издошлик ётақчилик қилади.

Миллий адабиётимиз тарихий тараққиёти, ундаги анъана ва услублар, ижодий ютуқ ҳамда янгиланишларнинг туб моҳиятини англаш, унинг манбалари, намояндалари меросини чуқур ўрганиш долзарб аҳамият касб этади. Шу маънода Қори Зокир адабий меросини эски ўзбек ёзувидан жорий имлога ўгириб, чоп этиш ва таҳлил қилиш адабиётшунослигимиз олдидаги муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абдулла С. Асарлар. IV томлик. 3 том. Мавлоно Муқимий. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. – 440 бет.
2. Дадабоев В. Традиции узбекской классической поэзии и творчество Хабиби. Дисс... канд. фил. наук. – Тошкент, 1984. – С. 149.
3. Девони Мавлоно Қори Зокир. Андижон вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи жамғармаси. НВМ 747 рақамли қўлёзма. – 306 бет.
4. Баёзи Муштоқ. Андижон вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи жамғармаси. НВМ 9517 рақамли қўлёзма. – 80 бет.
5. Исҳоқов М. Андижон адабий гурунги. – Тошкент: “Mumtoz so’z”, 2013. – 256 бет.
6. Қобулов Н. Қори Зокир // Коммунист, 1970 йил, 28 июл.
7. Қобулов Н. Андижонлик тараққийпарвар шоирлар. – Тошкент: Фан, 1977. – 104 бет.
8. Қобулов Н., Долимов У. Эрк ва маърифат куйчилари. – Тошкент: ТошДУ нашриёти, 1979. – 84 бет.

Нодир Қаюмов

СамДУ таянч докторанти

qayumov.nodir@list.ru

**“АВЕСТО”ДА ҲАЙВОНОТ ОЛАМИ ВАКИЛЛАРИНИНГ
БАДИЙ ТАЛҚИНИ**

Аннотация: Ўрта Осиё, Хуросон ва Эрон халқларининг муштарак қадимий ёзма манбалари ва зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто» да ташхис санъатининг ўрни ниҳоятда бекиёс. “Авесто” китобида ташхис санъати воситасида турли табиат унсурлари, жонсиз нарсалар, самовий жисмлар, ҳайвонот ва наботот олами вакиллари жонлантирилиб, инсоний хусусиятларни қамраб олган. Мазкур мақолада ташхис санъати воситасида “Авесто”да инсоний руҳ бағишланган ҳайвонот олами намояндаларининг бадиий тасвири ўрганилиб, поэтик хусусиятлари аниқ далиллар асосида ёритилган.

Таянч сўзлар: “Авесто”, ташхис, санъат, образ, миф, Гаушурван, Хаум, Дравасп

Abstract: The importance of the art personification in “Avesta” the oldest common written of the peoples of Central Asia, Khorasan and Iran and the sacred book of Zoroastrians, is extremely in comparable. In the book “Avesta” various elements of nature, inanimate objects, heavenly bodies, representatives of the animal and plant world were brought to life by means of the art of personification and human characteristics were covered. In this article representation of the animal world to the human soul is dedicated in the “Avesta” is studied by means of personification art, and its poetic features are highlighted based on clear evidence.

Key words: “Avesta”, personification, art, image, myth, Gaushurvan, Khaum, Dravasp.

“Авесто” китоби Ўрта Осиё, Хуросон ва Эрон халқларининг ибтидоий даврдаги фалсафий ва илмий қарашлари, Маздопарастлик динининг қонун қоидалари тўплами ва бадиий адабиётнинг ёрқин намуналаридан таркиб топган бебаҳо муштарак дурдонасидир. “Авесто” беназир адабий ва бадиий аҳамиятга молик бўлиб, мазкур китобда дастлабки шеърӣ намуналар, бадиий санъат ва образларнинг шаклланишини мушоҳада қилишимиз мумкин.

“Авесто” китобининг шеърӣ матнларида сўзни юксак бадеият ва лирик тушунчалар билан бойитиш мақсадида, жуда кўплаб бадиий санъатлардан фойдаланилган. Профессор Х.Мирзозода таъкидлагандек “Ўрта Осиё халқларининг қадимги шеърӣ намуналари ва бадиий санъатлардан фойдаланиш муқаддас «Авесто» китобидан бошланган”[6:67]. “Авесто” китоби аждодларимизнинг энг нодир бадиий ва адабий асари бўлиб, унда

қадимги инсонларнинг адабиёт, шеърят ва олам ҳақидаги илк тушунчалари, санъатга доир мулоҳазалари баён этилган.

“Авесто” китобида тазод, ташхис, тавсиф, ташбих, муқобала, истиора, такрор каби кўплаб бадий санъатлар мавжуд бўлиб, улар асар таркибидаги асотир воқеалари ривожда, Зардуштнинг олий Худо-Ахурамазда ва бошқа маъбудлар билан бўлган суҳбатлари давомида қўлланилган. Мазкур бадий санъатлар Зардуштнинг баёнотлари ва мақсадларини ифодали ва бадий тарзда баён этишга хизмат қилган. Асарнинг диққатга сазовор жиҳати шундан иборатким образ ва қаҳрамонлар бадий санъат турлари воситасида ўқувчиларни ўзига жалб этиб, дилкаш ва жозибали саҳналарни акс эттиришган.

Масалан, Ҳаум, Гаушурван, Мантра, Дуруж, Индра, Воруна, Митра, Бережей, Дурванд, Висйа, Савангхйа, Ром, Раптивин, Фрадатфму Тиштар, Озар ва Арштод каби “Авесто” нинг машҳур мифологик қаҳрамонлари бадийлаштириш ва ранг-баранг тасвирлар билан бойитилиши натижасида мукамал ва гўзал образ сифатида намоён бўлади. Иккинчидан образнинг хусусиятларини тавсифлаш ва уни ҳаракатга келтириш жараёнида мифологик сиймолар ўзларидан турли бадий санъат белгиларини намоён этадилар, аниқроғи уларда муболиғавий ва жонлантириш ҳолатларини кузатишимиз мумкин.

Ташхис ва жонлантириш санъати воситасида «Авесто» китобида турли ашё ва жисмлар, воқиа-ҳодисалар, ҳайвонлару дарахтлар ва бошқа табиатдаги унсурларни жонлантириб, уларга инсонга хос хусусиятлар: сўзлаш, ўйлаш, кулиш, жанг қилиш, йиғлаш, овқатланиш, мақтаниш, ғурурланиш ва ҳаётдан завқ олиш сифатларини инъом этилган. “Авесто” китобида жонлантирилган табиат унсурлари ва коинот жисмлари мазмун-моҳияти ва тасвир предметиға қараб турли гуруҳларға бўлинади. Ҳайвонот олами вакиллари жонлантириш ва инсоний руҳ бағишлаш ана шундай гуруҳлардан бири ҳисобланади. Бу гуруҳ таркибига жонлантирилиб, инсоний хусусиятларни касб этган жуда кўплаб турли ҳайвонлар киради. Мазкур гуруҳда турли ҳайвонлар инсон хусусиятларини ва хиссиётларини ўзига қамраб, одамлар кундалик ҳаёт тарзига таъсир этиб, ўзларининг фойдали жиҳатларини намоиш этади. Масалан, ҳайвонлар инсоний фазилатлар эгасига айланиб, воқиа жараёнида йиғлайдилар, ғам-ғуссаға мубтало бўладилар, хурсандчилик қиладилар ва тафаккур оламиға шўнғиб, олам ҳақида ўй сурадилар.

“Авесто” китобида жонлантирилган ҳайвонот олами вакиллариининг ёрқин образларидан бири бу Гаушурван сиймосидир. Гаушурван “Авесто” да чорва ва йирик моллар маъбудаси бўлиб, оламдаги туя ва туёқли молларнинг сарвари сифатида кўринади. (Ҳозирги кунда “Гаушурван” атамасининг қисқартмаси бўлмиш “гов” сўзи форсийзабон халқларнинг тилида сигир маъносини билдиради.) Гаушурван зардуштийлик ва браҳманлик динларининг таълимотида маъбуд сифатида муқаддас ҳисобланиб, унга инсонлар ибодат қилишган. Буни ҳозирги ҳиндустонлик браҳманлар мисолида кўришимиз мумкин.

Гаушурван аслида ҳайвонот олами вакиллариининг бири, аниқроғи сигир тимсолидир. У эроний халқлар мифологиясида оддий сигир даражасидан ривожланиб, бутун чорва ва туёқли молларнинг маъбудаси сифатида машҳур бўлган. Гаушурван инсон ҳаётининг мазмун ва мундарижаси ва унинг ҳис-туйғуларини ўзида мужассам этиб, “Авесто” матнларида фаол иштирок этган.

Қуйдаги мисолда Гаушурваннинг инсоний хусусиятларини қабул қилиши кўзга ташланади. Гаушурван мазкур матнда Аҳурамазда олдиға келиб, Хашм девининг жафокорлигидан унга шикоят қилади. Сўхбат жараёнида у Аҳурамазданинг сўзларига ишонмаётган шахс сифатида кўриниб, Аҳурамазданинг билдириляётган фикрларидан қоникмаётганлигини маълум қилади. Сухбат чоғида Аҳурамазда Спитамон Зардушт унинг таълимотини халққа етказишини, эзгулик нуриини асрашини, Дурванд ва Хашм девларига қарши курашиб, Олий маъбудға эътиқод қиладиган инсонларни (жумладан Гаушурван ва унинг издошларини ҳам) ўз ҳимоясига олишлигини таъкидлайди. Гаушурван эса яна Аҳурамазданинг сўзларига ишонмасдан, норози бўлиб, Спитамон Зардуштнинг қудратига шубҳа кўзи билан қарайди.

“Ягона касе, ки ман дар ин жо мешиносам, ки ба омўзишии мо гўш фаро дода, Зартушти Спитамон аст.

Танҳо ў хоҳони он аст, ки сурудҳои ситоиши Маздо ва Ашаро ба гўшии (мардумон) бирасонад. Ҳама аз ин рўст, ки ўро гуфтори шево ва дилпазир додем.

Он гоҳ Гаушурван бархурўшид:

Оё (ман) бояд ба пуштибони норасои марде натавон хурсанд бошам ва ба суханони ў (гўш фаро диҳам)? Ба ростӣ маро орзуи фармонравое тавоно бувад.

Кай фаро хоҳад расид он замон, ки чунин касе бо дастоне неруманд моро ёрй диҳад?” [2:63].

Мазмуни: Мен ишонадиган ва менинг сўзларимни ўрганишга бел боғлаган бу Спитамон Зардуштдир. Танҳо у Аҳурамазда ва Ашани улугловчи қўшиқларни инсониятга элтади. Шу боис унга малоҳатли ва ўткир нутқ бердик. Шунда Гаушурван норозилик билдирди: - Наҳот мен бир нотагон ва норасо эрнинг ҳимоя қилишидан шод бўлишим ва унинг сўзларига қулоқ солишим керак? Мен аслида ғоятда қудратли пешвони орзу қилган эдим. Қачон у менинг орзуим ушалиб, бир қудратли зот ўзининг забардаст қўллари билан менга мадад беради?

Зардуштнинг қудратига ишонмаган Гаушурван Аҳурамаздадан эзгулик таълимотини инсонларга тарғиб этиш ва ёвуз Аҳриман кучлари билан курашиш учун кучлироқ пешвони юборишни сўрайди. Пешволикка янада қудратли шахсни талаб этиш, Гаушурваннинг мушоҳидакор эканлигидан далолатдир. Гаушурван ва Аҳурамазданинг суҳбатлари ташхис санъатининг муфассал тури воситасида баён этилиб, уларнинг мақсад ва ғояларини талқин этишга хизмат қилган.

“Авесто” китобининг “Яштлар” бўлими Геуш-Яшт (Драваспа-Яшт) қисмида Дравасп образи мавжуд. Дравасп (“Авесто”да Драваспа ва паҳлавийда Дравасп яхши от соҳиби деган маънони англатади) қорамол ва отлар ҳомийси, уларни муҳофаза этувчи маъбуда сифатида танилган. Дравасп сигир ва болаларга саломатлик бағишлайдиган ва улар ҳақида қайғурадиган қаҳрамондир [1:637].

Дравасп тасвири қадимий асотир ва мифларда от ва катта шохли молларни асровчи ва шифо бергувчи сифатида қайд этилган. Бу образ “Авесто” таркибидаги матнларда илоҳий хусусиятларни касб қилиб, нафақат от ва сигир, катта шохли чорва молларини асраб, уларга саломатлик улашади, балки инсон ва унинг болаларига ҳам саломатлик бергувчи шахс сифатида эътироф этилади.

Дравасп образи нафақат эроний халқлар мифологиясида катта аҳамиятга молик шахс сифатида қаралган, балки Ҳинд халқи асотирида ҳам муҳим мифологик қаҳрамонлардан биридир. Дравасп эроний халқларнинг диний-этиқодларида муқаддас саналиб, илоҳийлаштирилган, отлар ва йирик шохли чорва моллар маъбудаси сифатида қайд қилиниб, унга атаб бошқа ҳайвонлар қурбонлика келтирилган.

Геуш-Яшт маълумотларига таянадиган бўлсак, Хушанг, Йима (Жамшед), Фаридун, Кайхусрав, Зардушт каби мифологик қаҳрамонлар ва ҳаттоки Ҳаум ўсимлиги ҳам Драваспдан мадад тилаш ва ризолигини олиш мақсадида унга атаб, турли ҳайвон ва молларнинг бутун бошли рамаю галаси билан ҳайдаб келиб, қурбонлик қилишган токи у рози бўлиб, ёвузлик ва зулмат гуруҳи тарафдорлари билан бўлиб ўтадиган жангларда уларга мададгор бўлсин.

Драваспнинг қуйдаги инсоний сифатларни ўзида мужассам этган: Дравасп шифокор сифатида туя ва чорва молларига саломатлик беради. Бундан ташқари у ҳайвонот болаларини соғлигини таъминлаш учун кечаю кундуз ҳаракат қилиб, табиби ҳозикдай тиним билмайди. Масалан:

“Дравасп тавонои маздоофаридои ашаванро меситоям, ки сутурони хурдро тандуруст нигоҳ медорад, ки сутурони бузургро тандуруст нигоҳ медорад, ки дўстонро тандуруст нигоҳ медорад, ки кўдаконро тандуруст нигоҳ медорад бо дидбони бисёр дуру” [2:246].

Мазмуни: Маздо яратган қудратли ашаван Драваспни улуглаймиз, ки у туя болаларини саломатликда сақлайди. Катта туялар ва отларни соғлом сақлайди. Дўстларини офият ва саломатликда сақлайди ва болаларни кўплаб шифобахш дорилар воситасида соғлом сақлайди.

Драваспнинг яна бир хусусияти шундан иборатки у олий маъбудлардек қудратли бўлиб, инсонларга қилган эзгу амаллари учун мукофот беради, ростгўй ва яхшилик тарафдори бўлган эрларга кўмаклашиб, уларга дармон бағишлайди. Шунингдек Дравасп Индра худоси каби жанговар от-арава соҳиби ҳисобланади. Унинг аравасининг ғилдираклари остидан урушнинг шовқин сурони эштилади. (Балки у маъбудлар қаторида эзгулик ва ёмонлик кучлари ўртасида бўлиб ўтадиган урушларда қатнашгандир, аммо бу ҳақда маълумот мавжуд эмас). Масалан:

“Он ки дорои аспони зинкарда ва гардунаҳои пуртакопӣ бо чархҳои хурушон аст.

Неруманди бурзманди подоши нек бахшанда ва дармонбахше, ки ашаванмардонро ёрӣ расонад ва пешаи дуруст бахшад ва оромгоҳ омода кунад” [2:246].

Мазмуни: У ким эгарланган от ва шовқин-сурон чиқарадиган ғилдиракли арава эгасидир.

У ҳақиқат тарафдорлари ва яхши эрларга яхши ҳада ва совринлар бериб, ашаван эрларга мададгор бўлади, уларга яхши касб ва дам олишлари учун оромгоҳлар беради.

Матнда кўрилган жонлантириш ҳолатлари ташхис санъати воситасида яратилган бўлиб, одамлар дастлаб Драваспни ўзидан инсоний хислатларни намоён эта оладиган мавжудот сифатида, кейинчалик одамлар ҳаётига дахл қила оладиган, чорва молларини соғлом турмуш тарзини ҳимоя қиладиган ва одамларга яхши амаллари учун мукофот билан сийлайдиган, жанговар от-арава эгаси сифатида илоҳийлаштириб, ундан орзу ва умидларини рўёбга чиқаришда, талабларини бажаришда мадад тилашган.

“Авесто” китобида тез-тез учратиш мумкин бўлган бундай бадиий образлар шунчалик табиий ва ўзига хоски, ўқувчи ташхис орқали вужудга келган предметни гўёки у ҳақиқатдан ҳам ўзига хос инсоний характер ва ҳаракатларга соҳибидек тасаввур қилади ва ҳақиқий инсон сифатида улар билан муомилага киришади.

“Авесто” китобининг “Яштлар” бўлими Геуш-Яшт 17-бандида икта жонлантирилган предмет мавжуд. Бири ўсимликлар гуруҳи вакили Ҳаум, иккинчиси ҳайвонот олами намояндаси Дравасп. Ҳаум Дравасп олдида келиб, ундан Афросиёбга қарши бўлиб ўтадиган жангда ёрдам беришлигини ва зафар кучишига кўмаклашишни илтимос қилиб сўрайди. Ҳаум ва унинг шираси Дравасп олдида тортиқ, яъни қурбонлик моли билан келиб, уни тавоф қилади ва асл мақсадини баён этишга киришади. Ҳаум Драваспга -Эй Дравасп менга зафар нашидасини татиб кўришни насиб айлагин. Мен ёвуз туронлик Афросиёбни асирга олиб, Кайхусрав олдида олиб бораман, токи у Афросиёбдан отасининг қасосини олсин дейди. Кайхусрав отаси Сиёвуш ва баҳодир Ағрираснинг қони учун Чайчаст дарёси соҳилида Афросиёбни ўлдириб, отаси ва акасининг қасосини олсин деб мурожаат қилади.

“Ҳауми нўшиданин дармонбахш, шахриёри зебои заррин дар пои баландтарин ситеғи кўҳи Албурз ўро пешкаш овард ва чунин хостгор шуд:

Эй Дравасп! Эй нек! Эй тавоно!

Моро ин комёбӣ арзонӣ дор, ки Афросиёби табоҳкори тўрониро ба занжир кашам ва ўро баста ба занжир; кашон-кашон биронам ва (ҳамчунон) – писари хунхоҳи Сиёвуш барам то ўро дар канораи дарёчаи жарфу паҳновуту Чойчаст ба хунхоҳии Сиёвушу номвар, ки ножавонмардона кушта шуд ва ба кинхоҳии Ағрираси далер

бикушад. Драваспи тавонои маздоофаридои ашавани паноҳбахш, ки хостори зарур ниёзкунанда ва ба оин пешкашоварандаро номраво кунад ўро комёбӣ бахшид” [2:24].

Мазмуни: Дармонбахш ичимлик, кўркам шахриёр-Ҳаум Албурз тогининг чўқисида унга тортиқ олиб келди ва ундан қуйдаги истакларини руёбга чиқаришини сўради: -Эй Дравасп, эй қудратли! Бизга бадкирдор Афросиёбни тутиб, занжирга боғлаб, тортиб-тортиб Сиёвушининг ўғли олдига отасини қони учун олиб боришга кўмаклашгин, у (Сиёвуш) номардларча ўлдирилди ва акаси жасур Ағрирас қасоси учун ўлдирсин.

Улуғ ва қудратли, Мазда яратган, ҳимоячи ашаван-Дравасп ким ниёзмандларнинг истакларини ва ториқ олиб келганларнинг тилакларини бажо келтиради, унга муваффақият бағишлади.

Ҳаум ўсимлиги Драваспнинг сифатларини бирма бир санаб, уни инсонга хос бўлган яхши ва қудратли сифатлари билан таърифлайди. Драваспнинг яхшилик ва қудратли сифатлари билан ёд этилиши унинг инсоний хусусиятларни қабул қилганидан далолатдир.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки қадимги эроний халқлар мифологиясида Дравасп Ҳаумга қараганда каттароқ мавқега ва аҳамиятга эга бўлган. Шу сабабдан кўпгина мифологик қаҳрамонлар Драваспнинг ҳурмат ва эътиборини жойига қўйиб, ёмонлик кучларининг ҳужумидан паноҳ топиш ва уларнинг устидан ғалаба қозониш учун унга мурожаат қилишган.

“Авесто” китобида инсоний руҳ бағишланган бадий образлар ижодкорнинг ҳаёлот олами меваси сифатида, жозибали, жонли ва реал тасвирланиб, инсон қисмати ва ҳаётини баён тасвирлайди.

Адабиётлар:

1. Авесто. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015. -669 саҳ.
2. Авасто. – Душанбе: Қонуният, 2001. – 791 саҳ.
3. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Т.1. История персидско–таджикской литературы. – Москва: ИВЛ, 1960. – 556 ст.
4. Дразден М. Мифология древнего Ирана. // Мифологии древнего мира. -Москва: Наука, 1977. -26 ст.
5. Зеҳнӣ Т. Санъати суҳан. – Душанбе: Ирфон, 1967
6. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. (1/1). – Душанбе: Маориф, 1987. -489 саҳ.
7. <https://www.duhoctrungquoc.vn/wiki/tg/>

СУЛАЙМОН БОҚИРҒОНИЙ ИЖОДИДА ТАСАВВУФИЙ ТАЛҚИНЛАР

Аннотация: Ушбу мақолада Сулаймон Боқирғоний ижодида тасаввуфий талқинлар, хусусан, тавба масаласининг ўзига хос жиҳатлари таҳлилга тортилади. Шунингдек, исломий, яъни шаръий тавба ва тасаввуфий тавба ўртасидаги ўхшашлик ҳамда тафовутлар хусусида сўз юритилади.

Таянч сўзлар: Боқирғоний, тавба, тасаввуфий тавба, шариат, тариқат, гуноҳ, нафс.

Аннотация: В данной статье анализируется специфика проблемы покаяния в творчестве Сулаймона Бакиргани. А также обсуждаются сходства и различия между исламским, т.е. шариатским и суфийским покаяниями.

Ключевые слова: Бакиргани, покаяние, суфийское покаяние, шариат, тарикат (орден), грех, страстное желание.

Annotation: This article analyzes the specifics of the problem of repentance in the work of Sulaimon Bakirgani. It also discusses the similarities and differences between Islamic, i.e. Shariat and Sufi repentance.

Keywords: Bakirgani, repentance, Sufi repentance, shariat, tarikat (order), sin, passionate desire.

Сулаймон Боқирғоний Хоразмнинг Боқирғон қишлоғида туғилган, 1186 йили (пири – Аҳмад Яссавийдан 20 йил кейин) вафот этган шайх, йирик туркиғўй сўфий шоир. Унинг ижодида тасаввуфий ғоялар кенг тарғиб этилади. Лекин Яссавийда тариқат билан шариат бирга – қоришиб келганидан Боқирғоний асарларида ҳам шариат кенг тарғиб этилганини кўрамиз. Тавба эса айнан ана шу шариат қоидаларидан бири ҳисобланади. Биламизки, шариат – фарз суннатдан иборат. Тавба эса энг муҳим суннатлардан бири. Ҳадиси муборакда пайғамбаримиз – Муҳаммад алайҳи ва салламнинг ҳар куни етмиш мартаба тавба қилганликлари қайд этилган. Ие, пайғамбар(с. а. в.)дек Аллоҳнинг дўсти – Ҳабибуллоҳ ҳам ҳар куни

шунча гуноҳга ботганлармики, бунча тавба қилишга тўғри келган бўлса?!

Бу масалага кейинроқ батафсил тўхталамиз. Лекин ҳозир Ҳаким Ота ижодида тавба масаласи қандай ёритилганини кўриб ўтайлик. Чунки Навоий ижодида тавба масаласининг ўзига хослиги, тасаввуфий тавба билан оддий – шаърий тавба ўртасидаги боғлиқлик ва тафовутлар ҳақида батафсил гапириш учун аввал ана шу илгари туркий адабиётда тавба қандай ёритилганини кўриб чиқиш шарт. Шу маънода Сулаймон Боқирғоний ижоди – бой бир манбаъ. Хўш, ўзи шайх – авлиё бўлган бу шоир оддий исломий тавба билан тасаввуфий тавбани қандай ажратади?

“Боқирғоний китоби”да тавба ҳақида сўз борадиган биринчи шеърдаёқ бу саволимизга аниқ-тиниқ жавоб топамиз.

Тавба қилуб, Ҳақға ёнғон ошиқларга,

Учмоқ ичра тўрт ариқда ишрати бор, – [1;11]

дея бошланади бу шеър. Ана шу мисралардаги ошиқлар, шубҳасиз, тасаввуф йўлига кирган солиқларни англатади. Улар, шеърда қайд этилишича, бу йўлга аввал “тавба қилиб” кирганлар. Шунинг ўзидаёқ биринчи мисрада тасаввуфий тавба ҳақида гап кетаётгани аниқлашади. Тавба қилиб, сулукка машғул бўлган кишилар учун эса жаннат ичра тўрт ариқда ишрат бор.

Хўш, тавба қилмаган, Ҳақ сари қадам ташламаган, яъни сулукка машғул бўлмаганларни қандай жазо кутади? Бу саволга жавоб ҳам тайин:

Тавба қилмай, Ҳақдин ёнғон ғофилларга,

Тор лаҳадда қаттиғ азоб ҳасрати бор [1;11].

Тавба, ўз навбатида, кишида сабр деган зўр тушунчани шакллантириш учун керак. Чунки собирлик тавбадан бошланади:

Тавба қилғон ошиқларга нур ёғилур,

Туни-куни собир турса, кўнгли ёрур

Қачон ўлуб, гўрга кирса, гўри кенглур,

Ғаффор, Изим, Раҳмон, Раҳим, раҳмати бор [1;11].

Шунинг учун ҳам жаннатни ўйлаган ошиқ тавба қилиши, шу тариқа Аллоҳга яқинлашишга ҳаракат этиши керак:

Учмоқ мулкин ўмғон ошиқ тавба қилсун,

Тавба қилуб, ҳазратига яқин борсун.

Ҳуру қусур, ғилмон, вилдон ходим бўлсун,

Алвон-алвон кияр ташриф хилъати бор [1;11].

Тавба қилиб, Аллоҳ йўлига кирганларга, жаннат насиб этиши, уларга ҳуру, ғилмонлар хизмат қилиши мумкин.

Тавбасизлик – айб. Шоир тавбасизларга бу дунёнинг ўткинчилигини, бир кун келиб гўр азоби бўлиши муқаррарлигини, қиёмат куни, аросат тонги борлигини эслатади. Тавба қилишга чорлайди уларни:

Тавбасизлар бу дунёни ўтмас сонманг,
Бир кун ўлуб, гўр азоби келмас сонманг,
Қиёмат кун аросат тонг отмас сонманг,
Ҳайҳот-ҳайҳот, навҳа фарёд кунлари бор [1;11].

Намоз билан рўза-ку Аллоҳнинг фарзи, шариатнинг бош шартларидан бири. Лекин Сулаймон Боқирғоний тавбани ҳам улар қатори санайди:

Намоз, рўза, тавба бирла борғонларга,
Ҳақ йўлига кириб қадам қўйғонларга,
Ушбу йўлда жонин фидо қилғонларга,
Ёрлақонмиш қуллар бирла суҳбати бор [1;11].

Ана шу намозу рўзаю тавба кишиларни дўзах ўтидан ҳимоя қилади:

Намоз, рўза, тавба сани ўтдин юлар,
Олам халқи сани севуб, Ҳақдин тилар,
Қиёмат кун кўруб сани, алар тонглар,
Не қул эрмиш бу саодат нусрати бор [1;11].

Жаннат ариқлар тўртта. Ана шуни орзулаган киши ҳам тавба қилиши керак:

Учмох ичра тўрт ариқдур, билгил ани,
Мунда тавба қилғонларга ичрур ани.
Тавбасизлар ул ариқдин ичмас, вале
Анга ичрур заҳар-заққум шарбати бор [1;11].

Ҳар ким – Аллоҳнинг қули. Лекин одамларнинг бари ҳам буни тушунавермайди. Ҳар ким Аллоҳнинг қули эканми, бас, энди улар ана шу эгалари сари юришлари – унга интилишлари керак. Шоирнинг шеърдан кўп, тавбага бу қадар урғу беришдан кўзлаган мақсади ана шу одамларни Ҳақ сари тарғиб қилиш:

Ҳар ким Ҳақнинг қули бўлса, Ҳақга ёнсун,
Ҳақга ёнмас, ўзи теган сари борсун.
Қул Сулаймон нетак мунда ўрун қилсун,
Кеча-кундуз қўрқадурур ҳайбати бор [1;11].

Тавба қилиш бу ерда тасаввуф йўлига кириш билан боғлаб талқин қилинган. Умуман эса тавба қилиш гуноҳ қилмаслик учун

зарур. Сулаймон Боқирғонийнинг бу тасвирларида бир қарашда, соддалик, ҳаттоки жўнлик бор. Бироқ ғўр савол-жавоби билан кишиларни тарбиялаш ҳам адабиёт. Албатта, бир қадар ибтидоий тарғиб бу. Навоийларда ҳам моҳият шу бўлиши мумкин. Лекин энди Навоийларда бу тарғиб юксак даражада.

Ҳаким отанинг ҳар банд сўнгида: “Манамма кўнгул ичра мунгларим бор”, - мисраси такрорланиб келадиган шеърда тавбага алоқадор бир нуқта бор. “Манамма” - мен ҳам, менинг ҳам дегани. Шоир лирик қаҳрамони қилмишларидан пушаймонлари борлигини тан олади:

Аросат тарозуси қурмоқи бор,
Қодирим қози бўлуб сўрмоқи бор,
Суолга жавобларни аймоқи бор,
Манамма, кўнглум ичра мунгларим бор.
Маъсият қилмишимга пушаймоним бор,
Иблисима малъун турур душманам бор,
Йиғлаюрман, инграюрман туну кун зор,
Манамма, кўнглум ичра мунгларим бор [1;12].

Пушаймон қилгани заҳоти инсон Аллоҳ олдида тавба қилиши керак, токи ўша хатоси минбаъд такрорланмасин. Шунинг учун лирик қаҳрамон қодир худодан тавба сўрайди:

Саҳарлар зорланса, зорлиқи бор,
Қодирим тавба берса, завқи бор,

Маъсият қилганларга ёзуқи бор,
Манамма, кўнглум ичра мунгларим бор [1;12].

“Маъсият” дину шариатга хилоф ишларни қилиш, номашруъ йўлларда юриш, бошқача айтганда, гуноҳ дегани. Демак, лирик қаҳрамоннинг пушаймонлари ана шу гуноҳлари учун тавба қилишдан иборат.

Аллоҳга етиш учун кўнгулни поклаш, уни Аллоҳдан бошқа нарса акс этмайдиган қилиб тозалаш керак. Кўнгилда хатар бўлса, тавба қилмоқ зарур, бу тавбани Аллоҳ кўриб турибди, чунки у ҳамиша инсон кўнглига назар ташлайди:

Бўлса кўнгулда хатар, санга қилғай Ҳақ назар,
Тавба қилғил, беҳабар, саҳар вақти бўлғонда [1;14].

Бу - Сулаймон Боқирғонийнинг бошқа бир шеърдан олинган иккилик. Шоир тавба масаласига тез-тез, бот-бот мурожаат

қилаверади. Унинг яна бир қатъий ишончига кўра, тавба қилганларни Аллоҳ авф этади:

Афв қилғил озғонни, йўлга солғил ёзғонни,

Мандек йўлсиз кезгонни йўлга солғил, Илоҳим [1;14].

Бу - шоирнинг яна бир бошқа шеърідан олинган парча. Бу дунёда гуноҳ қилмаган ким бор? Қул Сулаймон ҳам ўзининг ана шундай кўп гуноҳлари борлигини, буни Аллоҳ кўриб-билиб турганини ҳам билади:

Сан билурсан, Илоҳим, ичга тўлди минг оҳим,

Қул Сулаймон – гуноҳим йўқдир ҳадди қиёси [1;15].

Дунё шундай тузилганки, бу оламдан кимнинг ёшлайин насибаси узилади-ю, кимнинг кексайиб – буни Аллоҳгина билади. Шунинг учун ёшларнинг қариларга таънаси ҳам ўринсиз. Тирик эканми одам боласи ана шу нафас олиб турганига шукр қилиши керак. Ҳаётнинг бебаҳолиги – ўта вақтинчалигини унутмаслиги лозим. Сулаймон Боқирғоний шеърларида илгари сурилган бу ғоялар – тушкун кайфият тарғиби эмас, балки, чин ҳаётий сабоқ. Ҳаётнинг ана шу мантиғини тушуниш учун ҳам кишиларни тавба қилишга ундаш зарур:

Айтмағил: “Қари ўлар, йигит ўлмас”,

Кўб тилим йигитлар қари бўлмас,

Вақти етса, дам олғали замон бермас,

Йигитлик ўлуминдин кўрқмасмусан?

Тавба қилғил, қарағил асҳобларға,

Бағри бошлиғ, кўзи ёшлиғ асҳобларға,

Қарамағил қурулмиш асбобларға,

Қул Сулаймон, кўру ибрат олмасмусан? [1;18 – 19].

Одам умри қурилган иморатлардан ҳам кўра омонатроқ. Шунинг учун суҳбатдошларга – дўст-биродарларга қараш керак, иморатларга эмас. Шунда умрнинг ўткинчилиги аёнлашади, киши қилган гуноҳлари учун тавба қилади, тўғри йўлга тушиб олади.

Нафс кишини гуноҳлар сари етаклайверади. Рухни баркамол қилиш учун эса нафс таъмаси билан қилинган гуноҳлардан фориғ бўлиш шарт. Бунинг учун эса Аллоҳдан афв сўрашнинг айнан ўзи. Шоир асарларида тавба сўзи ишлатилмаган ўринларда ҳам моҳиятан унинг талқинлари борлигини кўрамиз:

Ё Раббано, сан кечурғил ман осийнинг гуноҳини,

Ёрлақою берғил манго охиратнинг паноҳини.

На иш қилдим, ямон қилдим, алим сундин – ҳаром олдим,
 Даргоҳингга сиғнуб келдим, йиғлаюб қон фироқимни.
 Ямонлиғим ҳаддин ошти, маъсиятим тўлди-тошди,
 Мискинлигим мандин қочди, миндим “ман”лик буроқимни.
 “Ман”лик отиға миндим ўзим, номахрамға боқди кўзим,
 Даргоҳингга ўтлуғ юзим, ўчриб иймон чироғини.
 Қаю қулға бўлса иймон, кетар ондин ғафлат тумон,
 Қолмас кўнгулда шак-гумон, очарлар сир қулоқини.
 Қул Сулаймон, сан – гунаҳкор, нафсга ўт бергил зинҳор,
 Ғариблиқда қилмас қарор, этиб ғурбат фироқимни [1; 23].

Тўлиқ келтирганимиз бу шеърда гарчи бирор марта ҳам тавба деган тушунча тилга олинмаган бўлса ҳам, унда бошдан-охир ана шу тавба қилиш руҳи устивор. Лирик қаҳрамон ўзидаги “ўзлик”ни енголмагани учун, нафс кўйида гуноҳларга ботган ҳисоблаб, Аллоҳдан афв сўраяпти, тўғри йўлга киришни – тасаввуф йўлига киришни ўтинаяпти.

Хуллас, бу дунёда инсон хатти-ҳаракатини тарозига солиб турадиган, одамга ўзини ўзи назорат қилиш имконини берадиган яккаю ягона куч бор. Бу қодир эгам – Аллоҳ таоло. Тасаввуфий адабиёт ана шу боқий зотга ишқни куйлайди. Тавба эса банданинг ана шу ўз Яратгувчиси олдида ҳар лаҳза ҳисоб бериб туриши ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сулаймон Боқигоний. Боқирғон китоби. Т.: Ёзувчи, 1991.
2. Султонмурод Олим. Ишқ, ошиқ ва маъшук. Т.: Фан, 1992.
3. Муҳаммад алайҳиссалом мўъжизалари. Т.: Мовароуннахр, 1993.

Жавлонбек Бегалиев

Чирчиқ давлат педагогика университети
 “Тарих” кафедраси II босқич таянч докторанти
 Email: javlonbek.begaliyev@mail.ru

**ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА
 МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚЛАРИ МУҲОФАЗАСИ БИЛАН
 БОҒЛИҚ АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР**

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек мумтоз адабиётида фаолият юритган адабиётшунос муаллифларимиз ва уларнинг муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиниши ҳақида сўз юритилган. Шунингдек совет даври мафкурасининг салбий тасирига қарамасдан ўзбек адабиёти учун ўлмас асарлар яратган олимларимиз фаолияти архив ҳужжатлари асосида таҳлил қилинган ва илмий хулоса олинган.

Калит сўзлар: муаллиф, адабиётшунос, суд, Ўзбекистон бўлими, нашриёт, қалам ҳақи, таржимон

Annotation: This article talks about literary authors who worked in Uzbek classical literature and the protection of their copyrights. Also, the activities of our scholars who created immortal works for Uzbek literature despite the negative influence of the ideology of the Soviet era were analyzed on the basis of archival documents and a scientific conclusion was drawn.

Key words: author, literary critic, court, department of Uzbekistan, publisher, pen fee, translator

Ўзбек мумтоз адабиётининг тарихининг ҳамма даврлардаги иштирокчиларнинг адабий меросини ўрганиш бугунги кунда ҳар қачонгидан ҳам кўра кўпроқ аҳамият касб этмоқда. Мустақиллигимиз қўлга киритилгач, барча жабҳаларда бошланган ижобий ўзгаришлар қатори ўзбек адабиёти намаёндаларининг ижод намуналари ўрганиш, ёш авлодларга қолдирилган улкан асарларни таҳлиқ қилиш ҳаракатлари бошланди. Асарларини ўрганиш билан бир қаторда уларнинг номи билан боғлиқ халқаро ва республик конференциялари ташкил этилаётгани муҳим аҳамият касб этмоқда. Жумладан: Самарқанд адабиётшунослик мактабининг йирик вакили, филология фанлари доктори, профессор Воҳид Абдуллаевнинг босиб ўтган йўлини ва бугунги эътиборни келтириб ўтишнинг ўзи кифоя. Умуман совет даврида ижод қилган адабиётшуносларимиз ва шоирларимиз ёзган асарларини жамиятимизнинг кўпчиллик аъзолари яхши билади. Аммо муаллифлар ёзган асарлари учун муносиб қалам ҳақлари олишган ёки олишмаганлиги тўғрисида ҳамма ҳам билиши бир оз мушқил. Ўша давр мафкурасининг адабиётшуносларимиз ижодида салбий тасирлари ҳақида қимматли маълумотларни архив ҳужжатлари орқали таҳлил қилиш мумкин. Совет даврида аниқроғи XX асрнинг

30-йиллари Бутуниттифоқ муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бошқармасининг Ўзбекистон бўлими ташкил этилган ва фаолият юритган. Ўзбекистон бўлими мамлакатимиздаги муаллифлар ҳуқуқларини марказ кўрсатмаси асосида ҳимоя қилиб келди. Ўзбекистон бўлими Муаллиф билан нашриётлар ўртасидаги муносабатларни ҳам тартибга солган. Адабий асарларга ҳақ тўлашда номаълумликни бартараф этиш ва юқори бадиий аҳамиятга эга асарлар яратувчи ёзувчиларни рағбатлантириш мақсадида Ўзбекистон ССР вазирлар кенгаши 1948 йил 15 январда № 105 қарори билан муаллифлик ҳақларини тўлаш тартибга солинади[1]. Ўзбекистон ССР вазирлар кенгашининг ушбу қарорига кўра мамлакатимиз ҳудудида истиқомат қиладиган адабиёт намаёндалари асарлар учун ҳақ тўлашнинг ғоявий –бадиий қийматига қараб 3 тоифаси белгиланган. 1) юқори савияда ёзилган асарлар, 2) юқори ғоявий ва бадиий талабларга жавоб берадиган асарлар, 3) қоникарли асарлар, шунингдек янги ёзувчиларнинг асарлари учун ҳақ тўланган. Муаллифларга муаллифлик қалам ҳақларини тўланишида меросхурларнинг ҳам ҳуқуқлари бўлиши мумкин. Адабиёт, фан ва санъат асарларини нашр этганлик учун муаллифларнинг меросхўрларига тўланадиган ҳақ миқдори тўғрисида Ўзбекистон ССР вазирлар советининг 791 –сонли қарори қабул қилинган. Қарорда нашриёт шартномалари ва назарда тутилган ставкалардан адабиёт, фан ва санъат асарларини муаллифлар вафотидан кейин нашр этганлик учун муаллифларнинг меросхўрларига муаллифлик ҳаққининг 50 фоизи миқдорида ҳақ тўлаш белгиланган[2]. Мамлакатимиз ҳудудида фаолият кўрсатган адабиёт соҳасиги муаллифлар ҳам мавжуд тартиб – қоидалардан келиб чиқиб фаолият олиб борган. Адабиёт соҳасида фаолият юритиб муаллиф асарлар яратиш билан бирга таржимонлик фаолияти билан шуғилланганлари ҳам бор ва булар меҳнатларига яраша муаллифлик тўловларини олишган. Булар орасида ўзбек адабиётининг забардаст вакили, ўзбек романчилик мактаби асасчиси Абдулла Қодирийни мисол қилиб келтириш мумкин. Театрлар репертуарларидаги асарлардан айримларини таржима қилган. “Никоҳ” номли спектакл таржимони сифатида А. Қодирий ва Байхоний келтириб ўтилади. Умумий тушган маблағнинг 4,5% миқдорида таржимонларга ҳам маблағлар тўланган[3]. Сақланиб қолган архив ҳужжатларида жами 63 та муаллифлар ва таржимонлар келтириб ўтилган бўлиб, булар орасида Собир Абдулла, Яшин, Чўлпон ва Ҳамза Ҳакимзода ниёзийни

таржимонлик фаолияти билан шуғулланганликлари ва қўйилган спектакллар учун муаллифлик қалам ҳақларини олишган. Муаллифлар ўртасида ёки муаллифлар ва томоша кўрсатувчи муассасалар ўртасида, айрим ҳолатларда нашриётлар ўртасида ҳам муаллифлик ҳуқуқларининг бузилиши ҳолатлари учраб турган. Бундай низоли ҳолатлар судда кўрилгунига қадар, Ўзбекистон булимининг ўзида ҳуқуқий ёрдам берадиган бўлим ҳам фаолият кўрсатган. Ҳуқуқий ёрдам бўлими асар муаллифларига оғзаки ва юзма маслаҳатлар бериб борган.

Ушбу давр архив ҳужжатларида Тошкент Педагогика институти профессори А. В. Миратов томонидан ёзилган “Педагогика олий ўқув юртларининг ўзбек гуруҳлари рус тили грамматикаси” номли дарслиги Ўзбекистон ССР педагогика институтлари ва ўқитувчилари учун мўлжалланган ҳамда Ўзбекистон ССР Маъориф вазирлиги томонидан тасдиқланган эди[4]. Аммо ушбу дарслик муаллифи профессори А. В. Миратов муаллифлик қалам ҳақи билан боғлиқ муаммога дуч келди. БМХҚБ нинг Ўзбекистон Бўлимига муаллифлик қалам ҳақини ундириш тўғрисида ариза билан мурожаат қилишга мажбур бўлган. профессори А. В. Миратовнинг муаллифлик қалам ҳақи, у тақдим этган материаллар миқдоридан келиб чиққан ҳолда минимал талаби 36.0 минг рублни ташкил этган[5]. Юқорида келтирилган ҳолатларни инобатга олиб, БМХҚБ нинг Ўзбекистон Бўлими, Ўзбекистон ССР Маъориф вазирлигига мурожаат билан чиқиб, ўшбу маблағни тўлаш нияти бор ёки йўқлигига аниқлик киритишини сўраган. Бундай ҳолатлар ижобий ечим топмаган тақдирда, албатта суд орқали ҳал этилган.

Муаллифлик ҳуқуқларини ҳимояси борасида муаллифларнинг судга мурожаат қилган ҳолатлари ҳам кўплаб учраган. Суд ҳокимиятининг умумий қоидаларига кўра, давогар шахс томонидан бузилган ҳуқуқларини тиклаш мақсадида судга даво аризаси берилади. Аммо Иттифоқ таркибидаги ҳудудларда ижод қилаётган муаллифлар ва томоша кўрсатадиган муассасалар ўртасида кўплаб суд жараёнлари бўлиб ўтган. Ушбу ишлар СССР Халқ Комиссарлари Совети қошидаги санъат ишлари бўйича комитетга қарашли арбитражда кўриб чиқиладиган бўлди. Шуниси қувонарлики, кўриб чиқилган ишларнинг 95% бошқарма фойдасига ҳал бўлган. Арбитражда кўриб чиқилган ишларнинг катта фоизи муаллифларнинг фойдасига ҳал қилингани бу — муаллифлар

ҳуқуқининг муҳофозасига берилган эътиборни кўрсатади, аммо арбитражда кўриб чиқилган ишларнинг жуда кам қисми марказдан ташқари ҳудудларга тўғри келиши, чекка ҳудудлардаги фаолият юритаётган муаллифларнинг аҳволи ачинарли эканлигини кўрсатади[6].

Муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бошқармасининг Ўзбекистон бўлими муаллифларни ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан бир қаторда, инсонийлик жиҳатларни ҳам қўллаб – қувватлаганлигини кўриш мумкин. Муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш бошқармасига жўнатилган, Ўзбекистон бўлимининг 1950 йил 1- январдаги № 0820 сонли ҳисоботида 5000 рубл маблағ, автоҳалокатдан вафот этган Маҳаллий муаллиф шоир, олим ва драматург Ҳамид олимжоннинг дафн маросими учун ажратилганлиги, ҳамда ушбу маблағ кейинчалик муаллифнинг яратган асарлари учун олиши керак бўлган қалам ҳақи ҳисобидан бўлимга қайтарилганлиги архив ҳужжатларда келтириб ўтилган. Албатта муаллиф Ҳамид Олимжоннинг ажратилган маблағга эҳтиёжи бўлмаган, аммо бўлим муаллифнинг хизматларини ҳисобга олган ҳолда шу ижобий ишни амалга оширган. Демак ўзбек адабиёти тарихи билан боғлиқ ҳолатларни архив ҳужжатлари орқали ҳам билиб олиш мумкин. Юқорида Ўзбек адабиёти тарихи шаклланиши ва ривожланишида адабиётимизнинг забардаст вакиллари қийнаган салбий ҳолатлар ҳам учраган. Совет мафкураси руҳи остида ўтган Ўзбекистон совет ёзувчилар союзининг III пленуми айрим ёзувчи ва шоирларимизни танқид қилиш билан ўтган. Айрим ўзбек адабиёти вакиллари ўзларини совет ёзувчиси деб асар яратган билан аслида уларнинг ёзган асарлари миллатчи унсурлар жуда кўплиги айтиб ўтилган. Жумладан: (Чулпон, Сўфизода, Ғулом Зафарий, Мян Бузрук, фитратлар) келтириб ўтилган ва танқид қилинган. Пленумда Танқид қилинганлар орасида Абдулла қодирий ҳам бор бўлган. “Унинг сўзи ҳеч кимни қониктирмади. Қодирийни ҳали ҳам совет позитсиясига ўтиб, совет бўлолмаганини айтди. Қодирий “Меҳробдан чаён” романини ўзининг совет ёзувчиси руҳи билан ёзганини, романда октябр инқилобининг таъсири бор эканлигини айтмоқчи бўлди. Қанча шароит қилиб берилмасин у, жамоатчилик кутганидек чиқмади. Пленум унинг чинаккам совет ёзувчиси бўламан , деган ваъдасини еслатди ва яқинда топширажак романи ёзувчилар коллективи томонидак кўриб чиқилиши кераклигини айтди”[7]. Қуйида келтириб ўтилган маълумотлар

“Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1937 йил 14 июл 159-сонида такидлаб ўтилган. Адабиётшунос муаллифларимиз ҳам совет даврининг айрим мафкуравий ғоялари тасир қилишга ҳаракат қилган оғир йиллар бўлишига қарамасдан бугунги авлодларга ўлмас асарларини ёзиб қолдирди.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида такидлаш мумкинки, Ўзбек адабиёти тарихида фаолият юритиб из қолдирган кўплаб муаллифларимиз асарлари бугунги кунда ёш авлодга илмий тадқиқотлар олиб боришларида муҳим аҳамият касб этмоқда. Соҳа олимлари фаолиятига доир конференциялар ташкил этилиб турилса, адабиёт соҳаси олимларининг муаллифлик ҳуқуқлари ҳимояси билан билан боғлиқ тарихини кенгроқ ёритиш имконияти пайдо бўлган бўларди.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар

1. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 80 -иш, 76 –варақ.
2. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 80 -иш, 44–варақ.
3. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 6-иш, 12–варақ.
4. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 44-иш, 28–варақ.
5. ЎзР МДА, Р-2432 фонд, 1-рўйхат, 44-иш, 55–варақ.
6. Жавлонбек Бегалиев. “Ўзбекистонда муаллифлик ҳуқуқининг шаклланини тарихи”. Ўтмишга назар журнали. 2 – махсус сон. Тошкент. 2020. 91 бет.
7. “Қизил Ўзбекистон” газетаси. 1937 йил. 14 июл. Сон 159. (3937). 3 бет.

Камола Улуғмуродова

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети

мустақил тадқиқотчиси

kamolaulugmurodova@bk.ru

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ҒАЗАЛЛАРИДА
“ЛАЙЛИ” ОБРАЗИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ**

Аннотация: Мазкур мақолада Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шеърияти чуқур ўрганилди. Яъни, шоирнинг ғазаллари изчил таҳлил қилиниб, уларда қўлланган “Лайли” образининг мазмун-моҳияти, неча ўринда қўлланганлиги ёритилди. Шунингдек, шоир ижодида ушбу образнинг ўзгача маънолар касб этганлиги аниқланди.

Калит сўзлар: Лайли, Мажнун, байт, мисра, талмех, образ, ғазал

Annotation: In this article, the poetry of Zahiriddin Muhammad Babur was deeply studied. That is, the poet's ghazals were consistently analyzed and the meaning and essence of the image of “Layli” used in them was highlighted. It was found that they have acquired different meanings.

Key words: Layli, Majnun, verse, verse, talmeh, image ghazal.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур сермазмун ижоди билан ўзбек шеърияти ривожига муносиб ҳисса қўшган шоҳ ва шоир саналади. “У XV асрнинг охири XVI асрнинг биринчи ярмида ижод қилиб Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Мавлоно Лутфий ҳамда Алишер Навоий каби буюк устозларнинг анъаналарини давом эттирган санъаткордир”.⁴⁹ Зеро, унинг бебаҳо маънавий мероси асрлар оша нафақат ўзбек балки дунё олимларининг қизиқишларини ошириб келмоқда. Шу боис, унинг шахсияти ҳамда фаолиятига нисбатан изланишлар ханузгача давом этмоқда. Ҳозирга қадар И.В.Стеблева, А.Н.Самойлович, С. Азимжонов, А.Қаюмов кабилар Бобур шеъриятини изчил ўрганиб, тадқиқот ишларини олиб борганлар. Биз уларнинг изланишларини кўздан кечирганимизда шоир шеъриятининг кўп жиҳатларини илмий ёндашиб, таҳлил қилганликларини гувоҳи бўлдик. Аммо бир нарсага амин бўлдикки, юқоридаги илмий ишларда Алишер Навоийнинг буюк “Хамса” асари қаҳрамонлари саналган Лайли, Мажнун, Фарҳод, Ширин каби тимсоллар Бобур шеъриятида қўлланилишига доир алоҳида изоҳ ва шарҳлар кўзга ташланмади. Бизнинг мазкур ишимизда айнан шу жиҳатлар эътиборга олинган. Яъни, Шарқ адабиётида кенг

---

⁴⁹ З.М.Бобур. “Маҳрами асрор топмадим...” Тошкент, “Ёзувчи” 1993 й. 6 б.

тарқалган, Бобур лирикасида қўлланган “Лайли” тимсолининг ўзига хос жиҳатларини ёритиш ҳамда қиёсий таҳлил қилишдан иборат.

Маълумки, Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Юсуф, Зулайхо каби образлар ҳақиқий ишқ-муҳаббатни гавдалантирган тимсоллар саналади. Улар ўзбек ғазалчилигининг анъанавий образлари бўлиб шоирлар ижодида муносиб ўрин эгаллаган. Ушбу тимсоллар ўз навбатида Бобур лирикасининг бадиийлигини оширишга ҳам тўлақонли хизмат қилган.

Дарҳақиқат, Бобур ғазаллари унчалик катта ҳажмга эга эмас. Аммо улар бадиийлиги ва тўла мукамаллиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Яъни шоир ғазалларида нафақат ўша давр ижтимоий муҳити, балки борлиқдаги табиий жараёнлар ҳам моҳирлик билан тасвирланган. Ҳатто илоҳий ишқ-муҳаббатнинг нозик қирралари ёрқин чизгиларда акс эттирилгани билан ҳам ажралиб туради. Қолаверса, Бобур шеърияти ҳаёт билан ҳамнафас бўлиб, ўзгача оҳангдорлик касб этувчи мазмунга ҳам эга. Шунингдек, шоир ғазаллари унинг мураккаб умр йўлини ёрқин акс эттирувчи кўзгу ҳамдир. Шу боис, улар маълум тарихий воқеяликдан китобхонни огоҳ этади. “Ҳаётнинг бутун аччиқ-чучугини тотган, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган Бобурнинг кўпгина байтлари ҳикматдай жаранглайди. У атай насиҳат қилмайди, бу унинг ҳаётий кузатишлари ва хулосаларидан келиб чиқади”.⁵⁰

Дарҳақиқат, биз шоир ғазалларини таҳлил қилиш асносида уч ўринда “Лайли” образи қўлланганлигининг гувоҳи бўлдик. Хусусан, куйидаги байтда Бобурнинг лирик қаҳрамони ўзини ҳаммадан устун қўйиб устозлик мақомига даъвогарлик қилиши яширин тарзда акс этган. Яъни Ширин ва Лайли ундан ноз-карашмаларни, Фарҳоду Мажнун эса ишқ-муҳаббатни ўрганишлари лозимлиги таъкидланган.

Қани Ширин била Лайлики, сендин ноз ўрганса?

Қани Фарҳоду Мажнунким, аларга ишқ ўргатсам.⁵¹

Аммо Бобурнинг асл мақсади бу эмас. Биламизки, Ширин ва Лайли образлари шоирлар ижодида тенгсиз гўзалликни ўзида мужассамлаштирган тимсоллар саналади. Ҳатто улар Навоий асарларида Яратгanning ердаги тажаллиси сифатида юксак

⁵⁰ З.М.Бобур, “Ёз фасли ёр васли”, “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”; Тошкент-2016. 2-б.

⁵¹ З.М.Бобур. “Маҳрами асрор топмадим...”, Тошкент. “Ёзувчи”, 1993.44-б.
З.М.Бобур. “Сочининг савдоси тушди”, Тошкент. “Шарқ”, 2007.

кадрланган. Шу боис, ушбу образларга мурожаат қилиш шоирлардан катта маҳорат талаб қилган. Бу борада Бобурнинг ҳам етук салоҳият соҳиби эканлиги таҳсинга лойиқ. Негаки у ушбу образлар орқали ишқ-муҳаббатнинг нозик сирларини ўзгача талқин этган. Яъни, юқоридаги байтда Бобур Фарҳоду Мажнун, Ширин ва Лайли ишқ бобида ҳали мукамаллик даражасига етмаганлигига ишора қилган. Уларнинг олдида бир қанча машаққатли синовлар турганлиги ва бу йўлда уларга кўмаклашувчи қалқонлар борлиги таъкидланган. Шоир ғазалининг учинчи байти саналган бу мисраларда “Лайли” образи бадий асар қаҳрамони маъносида қўлланган.

Хуснда ортуқ агар бўлса юзи Лайлидин,
Мен тақи бормен анинг ишқида юз Мажнунча.

Бу ўринда Бобурнинг лирик қаҳрамони ўз маҳбубасининг хуснини Лайли гўзаллигига таққосламоқда. Яъни унинг гўзаллиги Лайли жамолидан ортиқ бўлса унда ишқ йўлида юз Мажнунча бўлишга розилиги кўрсатилган. Шунингдек, ушбу мисраларда учраган “Лайли” образи Мажнуннинг суюкли ёри маъносида қўлланган. Мазкур байтни таҳлил қилар эканмиз, унинг замирида яна бошқа бир маъно борлигига гувоҳ бўламиз.

“Ватанга бўлган муҳаббат ҳамма вақт ҳам кишида тупроқ, умуман, туғилган юрт эл тимсолида гавдаланавермайди. Киши маъшуқасини фақат жисман севиб эслаш билан чекланмай, унинг хатти- ҳаракатлари, кийимлари юрган кўчаю хиёбонларини кўз олдига келтириб, шуларга-да ҳиссиётини боғлайди”⁵². Маълумки, Бобур Ватандан олисда юриб ҳамиша киндик қони тўкилган юрт тупроғини қумсаб яшаган. Унинг учун ўз юрти бағрида яшаш армон бўлган. Шу боис, шоир дилидаги барча ғам-андуҳларни шеърлари замирига сингдирган. Хусусан, ушбу байт замирида ҳам шоирнинг туғилиб ўсган юртига нисбатан меҳр-муҳаббати ёрқин акс эттирилган. Яъни, бу ўринда Лайли тимсоли Бобурнинг туғилиб ўсган юрти маъносида қўлланган бўлиб, бу масканнинг гўзаллиги ниҳоятда тенгсиз. Бобур талқинича, агар бирон бир юртнинг гўзаллиги шу юртнинг чиройидан ортуқ бўлса, юзлаб Мажнун ҳолатига тушишга тайёрлиги қайд этилган.

Улки, юз Лайливаш онинг ишқидин Мажнундурур,
Хўблар султони Мирзо Қосим Арғундурур.

⁵² Ҳ. Қудратуллаев. “Бобур армони” Тошкент. “Шарқ”. 2009. 132- 6

Мазкур мисралар Бобурнинг ҳажман энг қисқа яъни уч байтдан иборат ғазалининг матлааси саналади. Унда шоир “Лайли” тимсоли орқали гўзаллик ва нафосатда тенгсиз шарқ аёлларининг ўзига хос нозик дид соҳибалари эканликларини ҳам ажойиб тасвирлаган. Маълумки, шоирлар ижодида асрлар оша шарқ аёлларининг сувратию сийрати ҳамда назокати ниҳоятда эҳтирос билан қаламга олинган. Аслида илоҳий гўзаллик дурларини ўзига жо айлаган сирли хилқатлар олдида ҳар бир эр йигит Мажнун ҳолатига тушмаслигининг ҳеч иложи йўқ. Аммо юқоридаги мисраларда шоирнинг ўзгача ёндашуви кўзга ташланади. Яъни, ғазалнинг ушбу байтида учраган “Лайли” тимсоли бошқа “Лайли” образи қўлланган мисралардан кескин фарқланади. Негаки Бобур байтнинг иккинчи мисрасида хўблар яъни, гўзаллар султони дея Мирзо Қосим Арғун номини тилга олар экан, ҳақиқий эр йигитлар тимсолини гавдалантирган. Шоир талқинича, Мирзо Қосим Арғун жисмонан бақувват, маънан бой, айниқса, гўзаллик бобида шунчалар тенгсизки, гўё Юсуф пайғамбар мисоли таърифи чексиз. Шунинг учун унинг ишқида юзлаб Лайлилар беихтиёр Мажнун ҳолатига тушадилар. Хусусан, шу ўринда шоир Мирзо Қосим Арғун номини “Лайли” образи орқали тасвирлаб, талмеҳ санъатининг ажойиб намунасини ҳавола этган. Шунингдек, Мажнуннинг мавқеини Лайли тимсолидан биров устун қўйган. Бу ҳолат Бобурнинг ўзига хос истеъдод соҳиби бўлганлигидан далолат беради. Негаки бу каби чиройли тасвир бошқа шоирлар ижодида учрамайди. Мазкур ўринда ҳам “Лайли” образи суюкли ёр маъносига ишора қилган.

Изланишлар шуни кўрсатадики, Бобур шеърияти ва ундаги образлар ниҳоятда ранг-баранг. Уларда ижодкорнинг ички кечинмалари, самимий туйғулари, такрорланмас услубда акс эттирилганлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Шу боис, шоир қўллаган ҳар бир образ жонли, ёрқин чизгиларда кўзга ташланади. Жумладан, адабиётшунос Раҳим Воҳидов шундай ёзади: ”Бобур Мирзо шеърияти унинг кўнглида ниҳон сақланган туйғуларнинг салоҳиятли шоир қаламида сайқаллаштирилган бадий инъикосидир. Бу шеърият Шарқ мумтоз адабиётининг Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Дехлавий, Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий сингари етук шоирлари назмий анъаналарининг ўзига хос давоми бобуро на услубдаги такомил бўлиши билан ниҳоятда

қимматлидир”⁵³. Дарҳақиқат, ўзбек ғазалчилигининг ривожига ва улардаги образларнинг бетакрор жозиба касб этиши, айниқса, бу борада “Лайли” тимсолининг ўзига хослиги Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг хассос шоирлигидан далолат беради.

Бобур шеърияти юзасидан ўрганилган манбалар асосида шундай хулоса қилиш мумкинки, “Лайли” тимсоли шоир шеъриятида фақатгина уч ўринда қўлланган. Шунингдек, ушбу тимсол ўзгача мазмун-моҳиятга ҳам эга. Биламизки, “Лайли” образи шоирлар ижодида Шарқнинг тенгсиз гўзали саналиб, бир қанча эр йигитларни Мажнун ҳолига туширган тимсол сифатида талқин этилган. Бобур шеъриятида эса ушбу тимсолнинг ўзгача тавсифини гувоҳи бўлдики, унда “Лайли” тимсоли фақатгина гўзал маъшуқа ёки Мажнунга суюкли ёр маъносида эмас, балки, бир ўринда шоир учун бир умр армон бўлиб қолган туғилиб ўсган Ватани, яна бир ўринда эса Мирзо Қосим Арғун сингари йигитлар ишқида Мажнун ҳолатига тушган юзлаб Лайлилар қиёфасини тасвирлаб берган. Бу ҳолат Бобур шеъриятида “Лайли” тимсолига бўлган муносабатнинг ўзига хослигидан далолат беради.

Адабиётлар рўйхати:

- 1.З.М.Бобур. Бобур шеъриятидан.- Тошкент. ”Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти” 1982 й.
- 2.З.М.Бобур. “Сочининг савдоси тушди”.- Тошкент. “Шарқ”, 2007 й.
- 3.З.М.Бобур. “Маҳрами асрор топмадим...”.- Тошкент. “Ёзувчи” 1993 й. 79 б.
- 4.З.М.Бобур. “Ғарибинг андижонийдур”, -Тошкент. “Шарқ”, 2008 й. 286 б.
- 5.З.М.Бобур, “Ёз фасли ёр васли”, -Тошкент. “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт- матбаа ижодий уйи”, 2016 й.
- 6.Раҳим Воҳидов, Ҳусниддин Эшонқулов. “Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи” -Тошкент. “Адабиёт жамғармаси” нашриёти. 2006 й. 527б
7. Ҳ. Қудратуллаев. “Бобур армони”,-Тошкент. “Шарқ”. 2009й. 132 б
8. “Бобур инциклопедияси”,-Тошкент. “Шарқ” .2014. 743 б
9. “Бобурнома”, -Тошкент.“Шарқ” .2002.334 б

---

⁵³Раҳим Воҳидов, Ҳусниддин Эшонқулов. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. Тошкент ;“Адабиёт жамғармаси” нашриёти. 2006. 459-б

- 10.Раҳим Воҳидов. “Биз билган ва билмаган Бобур”,- Тошкент. “Маънавият”. 2008 й. 117 б
- 11.С.Ҳасанов. “Заҳириддин Муҳаммад Бобур”,- Тошкент,”Ўзбекистон” 2011 84 б.
- 12.С.Жалолов. “Бобур ҳақида ўйлар” ,-Тошкент. “Шарқ” .2006. 111 б

Saidova Hilola Hamzayevna
SamDU filologiya fakulteti
2-bosqich magistranti
hilolasaidova6@gmail.com

UMAY ONA ILOHASI XUSUSIDAGI AYRIM MULOHAZALAR

Annotatsiya. Quyidagi kichik ilmiy ishda Islomdan avvalgi davrlarda turkiy xalqlar mifologiyasida keltirilgan turkiy qavmlarning eng qadimgi dini hisoblanmish Ko'k Tangriga e'tiqodidagi Umay enaning roli, genezisi, evolyutsiyasi hamda uning asosiy vazifalari yoritilgan. Bundan tashqari, u yosh bolalarning hamda ayollarning homiysi sifatida ko'rilishi, olimlarimizning u haqdagi fikrlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar. Umay ona, bosh farishta, Humo qushi, sariq ena, Sarmishsoy rasmlari, Urxun-Enasoy yodgorliklari, yo'ldosh.

Annotation. In the following small scientific work, the role, genesis, evolution of Umayya in the belief in the Blue God, which is the oldest religion of the Turkic peoples, which is mentioned in the mythology of the Turkic peoples in the pre-Islamic period, and its main tasks are highlighted. In addition, she is the patroness of young children and women. , the opinions of our scientists about it have been analyzed.

Key words: Mother Umay, archangel, Humo bird, yellow mother, Sarmishsoy paintings, Urxun-Enasoy monuments, companion.

Ma'lumki, turkiy xalqlar og'zaki ijodi dastlabki manba sifatida uzoq asrlar mobaynida bu xalqning madaniy boyligi bo'lib kelmoqda. Bu meros qadimgi Urxun-Enasoy yozuvlari, “O'g'uznoma”, Mahmud

Qoshg'ariy tuzgan "Devonu lug'atit turk" kabi yodnomalar orqali bizgacha yetib kelgan. Ushbu manbalar hamda bir qator olimlarimizning izlanishlari natijasida qadimgi turkiy xalqlarimizning diniy e'tiqodlari, mafkurasi, ishonchlari haqidagi qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lganmiz. Islom dini kirib kelishidan avval turkiy xalqlarning eng qadimgi dini Tangrichilik, uning bosh ilohi Ko'k Tangri va shuningdek, bu dindagi ayollar va bolalarning rahnamosi sifatida bosh farishtaga qiyos etilgan, Umay ena, yana bir qator Erlik, Ulgen kabi ilohlarning xalq ongida mavjud bo'lganligi hamda unga e'tiqod qilganliklari haqidagi ma'lumotlar uchraydi. Turkiy mifologiyadagi ayol ma'buda -Umay Ona bo'lib, uning o'z kelib chiqish tarixi, rivojlanishi, bir qancha vazifalari mavjud.

Umay ona obrazi bir qator manbalarda yoritilgan. Jumladan, adabiyotshunos olim Nasimxon Rahmonov o'z tadqiqotlarida Umay ena kulti qadimgi bitiktoshlarda keltirilganligini qayd etadi. Ya'ni, qadimgi turkiylarda Tangrining umr yo'ldoshi sifatida tasavvur etilishini aytadi. "Tunyuquq" manbasida *Tangri, Umay, iduq yir sub basa barti arinch* Tangri, Umay, muqaddas yer-suv mag'lub qilib bergan, shekilli, deyiladi. [Rahmonov N, 2017:17] Qiyosiy tilshunoslik asoschisi Mahmud Qoshg'ariy o'zining "Devonu lug'atit turk" asarida Umay ena haqida to'xtalib, fikrini quyidagicha izohlaydi: "umay-yo'ldosh bo'lib, ko'zi yorigan ayollar qornidan chiqadigan narsa. Uni bolaning ona qornidagi yo'ldoshi deb izohlaydi. Shunday maqol ham bor: Umayqa tabinsa, o'g'ul bo'lur - kimki Umayga xizmat qilsa, u o'g'il ko'radi, demakdir. Xotinlar undan yaxshilikni kutadilar" [Qoshg'ariy M, 1960:118]

Qadimgi davrlardan tortib XX asrning boshlariga qadar Umay bolalarni asrovchi iloh sifatida turkiy xalqlar orasida yashayvergan. Ayrim turkiy xalqlar mifologiyasida, masalan, xakas, shor, beltir xalqlarida *Imay* tarzida ham qo'llanilganligini qayd etadi. Olimning bu xususidagi mulohazalarining ko'rsatishicha, tubutlar onani *uma* deb aytar ekanlar, shuningdek, uyga kelgan mehmonni ham *uma* der ekanlar.

Umay ona haqida IX asr oxirida turkiy tilga tarjima qilingan "Oltin Yorug'" dostonida ham quyidagicha ma'lumot keltirib o'tilgan. "(Ey)olamni, yer-u suvni muhofaza etuvchilar!.... foyda, manfaat keltirgani jamiki jonzotlar bolalariga, el-ulusga boshchilik qilish qonuni bilan so'ragan bo'lsangizlar, ijizat bering, uni men(sizlarga) ayтайin. Diqqat bilan eshitinglar: (jonzotlar) ilgari qilgan yaxshi ishlar tufayli Tangri zaminida tug'ilganda Tangri xoni bo'ladilar.

Hukmronlik qiluvchi o'z qudrati, irodasi bilan jamiki jonzotlar(ni) birgalikda muhofaza qiladilar. Shundan keyin xavf-xatarsiz ona qorniga kiradilar. Qachon kirsalar ona qorniga, Umay onaday u yerda ham tangrilar muhofaza qiladilar. Tug'ilsa, ham insonlar (orasi)da - insoniyat yerida ko'p izzat-hurmatli bo'lmoqdan uni Tangri deb aytadilar" "Oltin yorug"dan keltirilgan bu parchada Umay ona kulti diqqatga sazovor.

Umay ona kulti buddaviylikning aynan "qayta tug'ilish" aqidasisiga moslashtirilgani uchun uning yana bir xususiyati namoyon bo'lgan. Umay ona xususida aytib o'tilgan ushbu fikrlar ham uning xalq dunyoqarashida mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. [Rahmonov N,2017:18]

Turk olimlarining ilmiy izlanishlariga ko'ra, Umay onaning nomi turli tillarda turlicha berilgan.U Umai, **Qozoq tilida:** Ўмай ana, **Ruschada:** Ума́й/ Има́й, Ума́ж / Ёмаж, **Turkchada:** Umay(Ana) kabi nomlangan. Qadimgi Turkiy xalqlar afsonalariga ko'ra tug'ilish ilohasi sifatida tasavvur etilgan. Shu sababdan ham ayollar, onalar va bolalarga aloqador deb qaraladi. Umay boshqa **dinlarda** uchrab turadigan "Tuproq ona" (Qadimgi **Mesopotamiya** va **Hindiston** kabi mamlakatlarda mavjud) ilohalariga biroz o'xshab ketadi. Biroq tashqi ko'rinishidan farq qiladi. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Umay_ona]. Umay

ona **ayol** ko'rinishida tasvirlanadi. Yaxshiliklar qiladi. Tug'iladigan bolalarni tanlaydi. Uchta shoxi bor deb tasavvur qilinadi. Doim oq kiyimda yuradi. Yerga tegib turadigan oq va kumush rang sochlari bor, **qari** emas, o'rta yoshlarda deb tasavvur qilinadi. Hayot daraxtiga egalik qiladi. Bolalarni himoya qiladi. Butun dunyoga barokat tarqatadi. Atrofga nur taratadi. Ba'zi vaqtlarda jahli chiqib, insonlarni qo'rqitishi mumkin. Bolalari bo'lmagan oilalar Umay ona sharafiga **qurbonliklar** qilishadi. U osmonda yashaydi va ba'zi vaqtlar yerga tushib turadi. Ko'pincha yonida oqqush va go'zal **oti** bilan tasvirlanadi. Xomilador xotinlar va hatto hayvon bolalarini ham himoya qiladi. Umaji (Omaji, Hommu, Humu, Umu, Imi yoki mo'g'ullarda uchraydigan Omisi) kabi xayoliy yaratiqchlarni yerga yuboradi. Faqat buni biroz qo'rqinchli ma'noga yo'yishadi. Bolalar qo'riqlanmagan uylarda ularning o'limi bo'lib turadi deb tasavvur qilinadi. Bunday vaqtlarda unga „Qora Umay“ deb xitob qilishadi. Ba'zan Humay ona deb ham murojaat qilishadi va ba'zi jihatlari tufayli uni **Humo** qushiga ham o'xshatishadi. Ba'zi vaqtlarda esa Taskil Umay (ya'ni Kal Umay) deyishadi. Ammo Umayning uzun sochlari borligi sababli bu boshqa ma'noda qo'llanilgan

bo'lishi mumkin. Buning ustiga uning sharafiga Taskil Umay deb nomlangan tog' ham mavjudligini ham qayd etadilar.[Karakurt D, 2011:96]

Turkiyalik olim,professor Usmon Turonning ma 'lumotlari ham moziyda turkiy xalqlarning Ko'k Tangriga,Umay onaga sig'inganliklarini tasdiqlaydi.Ya 'ni,turklarning rux haqidagi bir qancha aqidalari borligini ta'kidlab,Mahmud Qoshg'ariyning ma 'lumotlariga tayanadi.Olim turklarning ruxga e 'tiqod etishini ta'kidlab,ruxlar yilda bir marotaba o'zlari yashaydigan joyga kelib,o'z xalqidan xabar olishi va "tiki"deya ovoz berishiga ishonishganligini qayd etadi.Urxun yozuvlari va boshqa manbalarda shunga o'xshash rux Umay ona e 'tiborni tortadi.Bu muqaddas manbalarda xoqonlarning onalari aynan Umayga qiyoslangan hamda u yosh bolalarning homiysi sifatida keltiriladi.Olim Mahmud Qoshg'ariyning ham fikrini keltirib,uning to'g'ri ekanligini aytib o'tgan.Ona qornidagi bolalarni Umay ena muhofaza qilishiga ishonishgan.Shuningdek,bugungi kunda kichik yoshdagi bolalarni qo'rqitish uchun ishlatiladigan turkchada "umaji",o'zbek xalqida bo'ji,olabo'ji kabi so'zlar ham aynan o'sha ishonchning ta 'sirida saqlanib qolgan.[Usmon Turon,2021:79]

Ayol ilohasining genezisi haqida turlicha qaydlar mavjud. Jumladan, "Umay so'zi Etena (ya'ni plasenta -ayollarning faqatgina homiladorlik davrida mavjud bo'ladigan noyob organi) ma'nosida ham keladi. **Mo'g'ul tilida** Umay „ona bachadoni“ma'nosida keladi. **Evenk tilida** esa umuu - „urug'lantirish“ degan ma'noni beradi. Evenk tilida tuxum umuukta deyiladi. Qadimgi turk tilida Uma/Umat/Ubat olov yoqish, **tungus tilida** Omah/Umah va **yoqut tilidagi** Umay „o'choq“ degan ma'noni bildiradi. „Devonu lug'atit-turk“ asarida hozir kunda keng ishlatiladigan plasenta o'rniga: „so'ng, ayol tug'gandan keyin keladigan so'ngi“ degan so'z ishlatiladi.**O'rxun-Enasoy** yozuvlarida nomi qayd qilingan Umay qadimgi Turk va Mog'ul xalqlarining afsonaviy barakot ilohasi deya tasavvur qilingan tin (ulug' ruh)i hisoblanadi. U ayni vaqtda tug'ilgan va tug'ilmagan inson hamda hayvon bolalarning himoyachisi sanaladi.Umay ona **Tangrichilik** diniga ko'ra **Tangridan** so'ng eng muhim diniy iloha hisoblanadi. **Qadimgi turk yozuvlarida** Tangri ismining yonida ba'zan uning nomi Boshqa diniy borliqlarning nomi qadimgi yozuvlarda uchramaydi. Umay ona bir bolaning tug'ilish vaqtida u tug'iladigan uyga tashrif buyuradi va osmon olamidagi sut ko'lidan olib kelgan sut tomchisini uning lablariga surtadi. Umay onaning shu tarzda

bolaga ruh ato qilganiga ishoniladi. Shundan so‘ng uch kun davomida ona va bolani yonida qolib, ularni himoya qiladi. Bolaning kulimsirashi, Umay onaning uning yonida ekanligini darakchisi hisoblanadi. Umay ona uzoq vaqt bolaning yonida bo‘lmasa, bola kasal bo‘lib qoladi deb o‘ylashgan. O‘rta Osiyo afsonalarida ma‘nonosi „qiz“ga to‘g‘ri kelgan Eje, Umayning yer yuzidagi ilohasi sifatida qabul qilinadi. Shu sababdan ham **Xakas** xalqi uni Imay Eje deb nomlashadi. U oq sochli, go‘zal va nozik bir xonim sifatida tasvirlanadi. Imay Eje doim pushti bulut ustida turib, insonlarni kuzatib turganiga ishonib kelinadi. Sibirda yashagan **Yoqut** xalqi esa uni Ayisit deyishadi.”[**Özhan Öztürk**. *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü*, 2009:143]

Samarqandlik filolog olim E.Musurmonovning ham tadqiqotlarida yuqoridagi ma‘bud va ilohalar haqida atroflicha o‘rganilgan hamda bu obrazlar xitoy mifologiyasidagi obrazlar bilan qiyosiy solishtirilgan. Misol uchun, Tangrichilik dinining bosh ilohi Tangri Pangu bilan, yosh bolalar va ayollarning homiysi hisoblangan Umay ona esa insonlarni yaratgan Nyuyva bilan o‘zaro solishtiriladi. Olim Umay ona haqida quyidagi ma‘lumotlarni beradi.” Turkiylarning ayol ma‘budasi Umayning qo‘lida esa oltin kosa bo‘lib, unda bolalar ruhlari oziqlanadigan ilohiy sut saqlangan. Agar bola betob bo‘lsa, Umay uni shu sutdan oziqlantirgan va tuzatgan. Umayning yana bir timsoli uch yaproqli beda bargi bo‘lgan. Shu sababli barcha turkiy ayollar ko‘p bolali, qut belgisi bo‘lgan uch yaproq shaklidagi sirg‘a va taqinchoqlar taqishni odat qilishgan va bu bilan yoshlarga zarar yetkazuvchi yovuz kuchlarni quvishgan. Bu shakl Amir Temur bayrog‘i va afsonaviy Shambala (“Go‘ro‘g‘li” dostonlaridagi Chambil) yurtining uch aylanadan tarkib topgan ramzi va uning ma‘nosiga o‘xshashdir. Mo‘g‘uliston cho‘llaridan Karpatgacha uchraydigan tosh balballar (haykalchalar) qo‘lidagi idish ham avlod va bolalar homiysi – Umayning ramzi bo‘lgan. Umay ramzi deb uch burchak, oy, qaychi va o‘q-yoy ham bilingan, oq va kumush tus Umayning rangi sanalgan..O‘zbek qizlari orasida ko‘p qo‘yiladigan Kumush va Oydin otlarining negizi ham asli shunda.Oyning qutlug‘ bilinishi va aynan Umay ena bilan bog‘lanishida, albatta, asos bor. Oy tundagi yagona yoritgich.Yarim tunda tug‘ilgan qizlarga Oysuluv, Oygul, Oyto‘ldi kabi otlar qo‘yilgan. Qadimgi o‘zbeklar o‘tmishda ayol va oy o‘rtasida sirli bog‘lanish bor deb bilishgan. Ularning tasavvurida xotin-qizlar organizmidagi taqvim bilan bog‘liq jarayonlar, hayz ko‘rishi oy taqvimi bilan mos kelar edi. Bo‘yida bo‘lish davri ham taxminan to‘qqiz oyga to‘g‘ri kelgan va ko‘pincha oy to‘lganda bola ko‘rishgan. Xitoy

mifologiyasida oyni ayollik, salqinlik, qora rang timsoli bo'lgan In kuchi boshqaradi, deb talqin qilingan".[Musurmonov E,2021: 42-43]

Ushbu fikrlardan qadimgi turkiy xallarning diniy qarashlarida Umay onaga topinish kuchli bo'lganligini anglaymiz. Ayniqsa, dalil sifatida turkiylarning dastlabki tasviriyl san 'atidagi qoyatoshlarga chizilgan va shu vaqtgacha saqlanib kelinayotgan suratlarni keltiramiz. O'zbekistonning Navoiy viloyatida joylashgan Sarmishsoy qoyatosh rasmlarida Umay onaning hayoliy rasmi beriladi. Va xalq bu yerlarga kelib turlicha marosimlar ham o'tkazishgan. .). Bu manzilgohda mil.avv.4-1mingyillilka oid minglab rasmlar bronza, temir va tosh bilan devorga o'yib ishlangan. Unda asosan, yovvoyi hayvonlarni ov qilish jarayoni, diniy marosimlarning o'tkazilishi, turli ilohlarning tasvirlari manzaralari aks etgan.

Qadimdan ko'plab hududlar ayollar nomi bilan atalganligi ayollarga bo'lgan ishonchni, hurmatni ifodalaydi. Hatto, Abu Rayhon Beruniy ham ayollar uchun alohida oy ajratilganini ta'kidlaydi. Sarmishsoy darasidagi rasmlar orqali Umay ilohasi mavjud bo'lganligini keltirsak, Jizzaxda joylashgan Parpiyoyim ziyoratgohi orqali Umay onaning bugungi kunga dovur saqlanib kelinayotganini aytib o'tamiz. Chunki, bu ziyoratgohga yurtimizning ko'plab joylaridan farzand istagida bo'lganlar tashrif buyurishar ekan.

E. Musurmonovning yana bir tadqiqotida Umay ona xitoy mifologiyasidagi Nyuyvaga qiyosan o'rganilgan. S. M. Abramzonning fikriga e'tibor bersak, u Umay ona obrazi orqali afsonaviy Humo qushi obrazi kelib chiqqan deb hisoblaydi. Xulosa qilib aytganda, qadimgi turkiylarning diniy qarashlari haqida keltirilgan ma'lumotlar va qoyatosh rasmlarning mavjudligi, tariximizda Umay ona obrazining xalq tafakkurida mavjud bo'lganligini hamda uning ildizlari bugungacha ham yashirin ko'rinishda saqlanib kelinayotganligini ko'rsatadi. Garchi tariximizni o'rganish davomida o'rganilmagan shu kabi haqiqatlar oydinlashib boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Rahmonov N. O'zbek adabiyoti tarixi. — O'quv qo'llanma. Toshkent, 2017: 17-18b
2. Usmon Turon. Turkiy xalqlar mafkurasi. Toshkent, 2021: 79
3. Musurmonov E. Buyuk ipak yo'li: qadimgi o'zbek-xitoy adabiy aloqalari. Monografiya. 2021: 42-43

4. Geybullayev, Rıyayeva „ESKİ TÜRKLERDE UMay TANRIÇASI“. Qaraldi: 25-iyul 2022-yil.
5. Türk Söylence Sözlüğü, Deniz Karakurt, Türkiye, 2011 (OTRS: CC BY-SA 3.0) Andoza:Webarşiv
6. Özhan Öztürk. *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü*. Ankara, 2009 Phoenix Yayınları. s. 153,951 ISBN 978-605-5738-26-6
7. Musurmonov E.R.Tarjima.axborot,muloqot-siyosiy va ijtimoiy ko'prik//-2019. 163-164b
8. https://uz.wikipedia.org/wiki/Umay_ona
9. <https://jizzax.uz/793-parpi-oyim-zieratgoi-ehud-umay-ona-etiodining-transformaciyalashuvi.html>
10. https://uz.wikipedia.org/wiki/Sarmishsoy_rasmlari

Mamaziyoyeva Ozoda Botirali qizi,
 NamDU filologiya fakulteti O'zbek
 adabiyotshunosligi kafedrası magistri
Ilmiy rahbar: Obidjon KARIMOV,
 NamDU dotsenti, f.f.n.

SUHAYLIY SHE'RIYATIDA JANRIY XILMA-XILLIK

Annotatsiya: Maqolada XX asr boshlari Namangan adabiy harakatchiligi namoyandasi Dadaxon qori Rustamxo'ja o'g'li Suhayliy ijodiy merosi atroflica o'rganilgan. She'rlari janrlar nuqtayi nazardan tahlilga tortilgan.

Kalit so'z: Suhayliy, bayoz, Namangan adabiy muhiti, devonchilik an'analari, aruz, vazn, iqtibos, bahr, g'azal, masnaviy, murabba',

mustahzod, qasida, murabba, muxammas, musaddas, musamman, muvashshah, marsiya, ruboiy, tuyuq, ruboiy, qit'a.

XX asr boshlari Namangan adabiy harakatchiligi namoyandasi Dadaxon qori Rustamxo'ja o'g'li Suhayliy ijodiy merosi ikki qo'lyozma bayozda jamlangan. Dastlab shoirning jiyani Abdulhafizxon qo'lida bo'lgan bu bayozlar 1963-yilda Abdurahimxo'ja Mamatxonov shaxsiy kutubxonasidan o'rin olgan. Mazkur manbalar hozirgi paytda shoir Dog'iyning o'g'li Hoshimxo'ja hoji Yo'ldoshxo'jayev qo'lida saqlanadi. Har ikki bayozda, asosan, Suhayliy she'rlari, shu bilan birga Xilvatiy, Dog'iy, Unvon kabi shoirlar ijodidan namunalar ham uchraydi. Hoshimxo'ja ushbu bayozdagi she'rlarni 2009-yil krill alifbosida nashr ettirgan. Ushbu manbalar nafaqat Suhayliy hayoti va ijodiga oid, balki unga zamondosh Namangan adiblari merosiga aloqador ma'lumotlarni jamlashda alohida ahamiyat kasb etadi. Shoir ijodida diniy-ma'rifiy mazmundagi she'rlar salmoqli o'rin tutgani sababli sho'ro davrida ularni nashr etish imkoni bo'lmagan. Suhayliy ijodi mustaqillik tufayli erishilgan imkoniyatlar natijasi sifatida nashrga tayyorlandi va keng jamoatchilikka taqdim etildi. Uning "Yodgorim" she'rlar majmuasidan joy olgan hamd, na't hamda munojotlar, g'azal, murabba', muxammas, musaddas, qit'a, tuyuq, masnaviy, muvashshah, marsiya kabi she'rlarini shoir Dog'iyning o'g'li Hoshimxo'ja eski o'zbek yozuvidan kirill yozuviga o'g'irgan. Hoshimxo'ja ushbu nashrga "Dadaxon qori Suhayliy haqida" sarlavhali so'zboshi yozadi. So'zboshida shoir biografiyasi batafsil yoritilgan.

Ta'kidlab o'tkanimizdek, to'plam devonchilik an'alaridan kelib chiqqan holda tartib qilingan. Dastlab, kitobdan hamd g'azallar o'rin olgan bo'lib, unda Yaratganning oliy sifatlari, olam va odamning yaratilishi, Azroilning Haq dargohidan quvilgani, bandalari qatorida shoir o'zini ham gunohkor ekanligini tan olib, nihoyat undan shafqat so'raydi:

*Ey ulug' zotingni yo'qdur avvalig'a ibtido,
Na zavolu oxiriga, na tasavvur intiho.*

*Ey ahadsan vohidu bo'lmas senga kufvan ahad,
Birligingga "Qul huvallohu ahad" dur bir guvo. (9-bet)*

Ushbu g'azal qimmatini belgilab beruvchi poetik vositalar juda ham ko'p bo'lib, ulardan eng ko'zga tashlangani "iqtibos" san'atidan foydalanilganidir. Ya'ni misrada Qur'oni Karimning "Ixlos" surasi adabiy unsurlarga qorishtirilgan holda qo'llanilishi orqali Allohning

buyukligi, uning tengsizligi, na boshlanishi, na tugashi yoʻqligi, bu olam sirlaridan boricha voqif boʻlish faqat ungagina xos ekanligi yoritib berilgan.

Yoki:

*Ey jahonshoheki, shohlar dargohida chun gado,
Bandadin jurmu gunah, fazlu karam sendin ato.*

*Ey ulugʻ zoting sifotin aylara vassof oʻzing,
Lol erur vasfingda har til, har rasolar noraso. (11-bet)*

Baytda badiiy sanʼatlardan shoirlar tomonidan koʻp murojaat qilinuvchi – tazod orqali Uni shahanshoh deb emas, balki boshqa bir nom bilan “jahonshoh” deya taʼriflaydi va ana shu jahon xalqlarining shohlari uning dargohida gado ekanligini goʻzal tarzda yoritib beradi. Aynan nima uchun “jahonshoh”? Agar shoir shu oʻrinda “shahanshoh” deya ataganda, fikrimizcha, shohlarning shohi maʼnosida insonlar qatorida koʻrgan boʻlardi va birmuncha uning toʻla sifati hamda buyukligi ochib berilmas edi. Ammo uning jahonshoh, yaʼni olamning, jahonning shohi deb nomlanishi adabiyotimizda yangi topildiq boʻlishi bilan birga, betakror misralarning dunyoga kelishiga zamin boʻlgan. Shuningdek, ushbu baytlarda tazod sanʼatini vujudga keltirgan soʻzlar quyidagilardir: *shah – gado; jurmu gunah – fazlu karam, raso – noraso;*

Aruzning hazaj va ramal bahrlarida sermahsul ijod qilgan shoir quyidagi hazaji musammani solim (paradigmasi: V – – –// V – – – // V – – –// V – – –) vaznida yozgan gʻazalida maʼshuqa vasliga erishmoq orzusidagi oshiq holatini yoritish uchun tashbih (tovus xiromonim), sifatlash (parishon kokil), mubolagʻa (qonli diyda) kabi poetik vositalardan foydalangan:

*Xirom etgay qachon kulbamga ul tovus xiromonim,
Kiyib gulpirahan, gulgun yonib kokil parishonim.*

*Deb erdi: “Shom aro bul tun boʻlur pinhona tashrifim”,
Aning chun termulur yoʻlida qonli diyda giryonim (66-bet).*

Suhayliy ushbu sakkiz baytli gʻazalida “xiromonim”, “parishonim”, “giryonim”, “tobonim”, “yolgʻonim”, “tanu jonim”, “xandonim”, “darmonim” va “mehmonim” kabi ohangdosh soʻzlar vositasida “n” harfini raviy, “im” egalik qoʻshimchasini esa vasl etib, vaslli mutlaq qofiya turidan foydalangan.

Dastlabki ildizlari qadimiy xalq o'g'zaki ijodi bilan bog'lanadigan, ammo alohida adabiy istiloh sifatida o'rta asrlarda namoyon bo'lgan turkona lirik janr – tuyuq o'z misralarida tilning ma'no noziklarini to'la-to'kis, betakror holda aks ettirishi, bir so'zning turli xil mazmun qirralari bilan ham adabiy janrni, ham mavzu dolzarbligini saqlab qolishi bilan she'r ilmida munosib o'rin egallay olgan. Shu sabab, bu janrda qalam tebratgan shoirlar soni miqdor jihatdan ko'p bo'lishiga qaramay, ularning ijodiy merosida tuyuqlar miqdor jihatdan salmoqli hisoblanadi. Jumladan, Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur kabi zabardast shoirlar bu janrda barakali ijod qilishgan. Ogahiy, Furqat, Muqumiy kabilar esa ularning ishini davom ettirishgan. Biroq XIX-XX asrlarga kelib, ijtimoiy-siyosiy tuzum taqozosi bilan adabiyotimizda tuyuq janrida ijod etgan shoirlar soni barmoq bilan sanarli holatga kelib qoldi. Biroq ta'kidlab o'tish joizki, bu davrda Alisher Navoiy boshlab bergan an'anani munosib davom ettirib kelayotgan qator Namangan adabiy harakatchiligi namoyandalari, xususan, Nodim, Hayrat, Xilvatiy, Ibrat, So'fizoda, Dog'iy, Suhayliylar ijodida mumtoz adabiy janrlarning masnaviy, g'azal, mustahzod, qasida, murabba, muxammas, musaddas, musamman, muvashshah, marsiya, ruboiy, tuyuq, ruboiy, qit'a kabi o'ndan ortiq janrlari uchraydi. Ayniqsa, kitobxonlar qalbini mag'zi to'q dilbar she'rlari bilan zabt eta olgan Dadaxon qori Suhayliyning ham mavzu jihatdan, ham janr jihatdan xilma-xil bo'lgan lirikasi alohida e'tiborga va e'tirofga sazovordir. Jumladan, shoirning "Yodgorim" nomli to'plamida hamd va na't g'azallar, munojot, nasihatlar, masnaviy, muvashshahlar, murabba, muxammas, hajviyalari, turli she'riy yozishmalari, marsiyalari, tuyuq, ruboiy, qit'a kabi 15 ga yaqin lirik janrlar o'rin olgan bo'lib, ular orasida to'plamiga muhtamallar nomi ostida kiritilgan jami 9 ta tuyug'i shoirning mumtoz adabiyotning asrlik an'anaviy janrlarini mohirona tarzda XX asrda ham davom ettirganiga guvohi bo'lamiz.

Shoir tuyuq janrida barakali ijod qilgan. Suhayliy "boda", "kechar", "unum", "o'yung", "dog'i", "yozaman", "yonadur", "nori bor" va "uyotish" kabi so'zlar vositasida to'qqizta tuyuq yaratadi. To'plamda tuyuq atamasi o'rnida "muhtamal" termini qo'llangan bo'lib, barcha tuyuqlari ayni shu nom ostida berilgan.

Shuningdek, shoirning ijodida marsiyalar ham alohida ahamiyat kasb etgan bo'lib, ularda ijodkor hayotiga oid bo'lgan ayrim ma'lumotlarga guvohi bo'lamiz. To'plamdan o'rin olgan uch marsiyadan bittasi muxammas, qolgan ikkitasi masnaviy shaklida bitilgan bo'lib, muxammasi Suhayliy onasining o'limiga bag'ishlangan sanaladi.

Unda shoirning onasi haqida ko‘plab qiziq faktlarga ko‘zimiz tushadi, jumladan, uning kasallikdan vafot etgani, hamisha Suhayliyning ko‘nglini ko‘tarib, unga g‘amxo‘rlik qilgani, dunyo lazzatidan o‘zini tiygani, faqat farzandining fazl-u kamoli, baxti deya yashagan, chin ma’noda namunali o‘zbek onasi ko‘z oldimizda gavdalanadi:

*Garchi erdim, ohkim, farzandi noqobil yomon,
Lek erding men g‘aribga g‘amgusor-u mehribon,
G‘amgin-u mahzun o‘lan ko‘nglimni aylab shodmon,
Shafqat ila pursishi ahvol etarding har zamon,
Har kaloming erdi meng shakkar-u halvo, onam. (182-*

bet)

Ushbu marsiya a-a-a-a-a, b-b-b-b-a, d-d-d-d-a ... shaklida qofiyalangan bo‘lib, “onam” so‘zi radif hisoblanadi. Marsiya yakunida shoir onasining vafot etgan yilini aniq keltiradiki, bu amalga oshirilayotgan ijodkorning ilmiy tadqiqida muhim ahamiyat kasb etadi. Masnaviy shaklida yozilgan ikki marsiyalarning biri Mullo Umar oxundi Namangoniy vafotiga bag‘ishlangan.

XX asr boshlari Namangan adabiy harakatchiligi namoyandalari orasida Suhayliyning ijodiy faoliyati, boy adabiy merosi o‘zbek adabiyoti rivojida alohida ahamiyat ega. Asosan, g‘azal janrining ramal va hazaj bahrlarida ijod qilgan shoir asarlarida axloq, ishq mavzulari yetakchilik qilishi, ilohiy ishq, diniy-ma’rifiy, tasavvuf go‘yalari kuchliligi sabab, mustaqilligimizgacha ushbu shoirning ijodini mukammal o‘rganish, merosini nashr qilishning imkoni bo‘lmagan. Suhayliy faqat madrasa ilmi bilan cheklanibgina qolmay, Sharq olimlari asarlarini ham mustaqil mutolaa qilgan, arab, fors-tojik, ozarbayjon tillarini chuquqr o‘rgangan.

Shoirning diniy-axloqiy qarashlaridagi insoniylik, ma’rifatparvarlik, komillik, kamtarlik, kurashchanlik singari xislatlari ijod namanularida uyg‘unlik kasb etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Суҳайлий. Ёдгорим. – Тошкент: Fikr-Media, 2009. – 192 б.
2. Болтабоева О. Суҳайлий шеърятининг жанр хусиятлари. – НамДУ., Илмий Ахборотнома, 2019-йил, 11-сон. – Б. 219-222
3. Ҳожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ, 1998.

MUHAMMADSHARIF SO'FIZODA LIRIKASIDA MA'NAVIYATGA DA'VAT MASALASI

Ilmiy rahbar: filologiya fanlari nomzodi, dotent Karimov Obidjon Yakubjonovich

Annotatsiya: Ushbu maqolada birinchi “O'zbekiston xalq shoiri” Muhammadsharif So'fizoda lirikasidagi shoirning badiiy mahorati, ma'naviyatga da'vat masalasi va uning bugungi kun bilan qay darajada aloqadorligini ochib berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Muhammadsharif So'fizoda, ma'naviyat, ma'rifat, da'vat, tashbeh, tanosub, tazod, Jaloliddin Rumiy, “O'qing, onalar”, “Ey, chust”, jadid.

*Men bir bo'yoqchiki, ul maktab xumida rang berib,
O'n ikki oyda qaro chappalarni oq qilaman.
Muhammadsharif So'fizoda*

Millat ma'rifatparvari, jonkuyar jadid, birinchi “O'zbekiston xalq shoiri” Muhammadsharif So'fizoda o'z xalqini jaholat botqog'idan ma'naviyat gulshaniga tomon chorlagan va bu yo'lda diniy mutaasiblar, sho'ro vakillari bilan tinimsiz kurashgan ziyolilardan edi. U boshqa ijodkorlardan o'z lirikasining o'tkir hajvga boyligi bilan yaqqol ajralib turardi. Ijodining asosiy xususiyati ham shundaki, adib o'zbek millati fojeasini kuchli yumorga yo'g'rilgan holda tasvir etgandi. Birgina shoirning “Ey, chust”⁵⁴ she'riga nazar solsak:

*Ey chust, na ajab noskashu noslaring bor,
Lekin na yamon fitnayu xannoslaring bor.
O'z foydasiga boshqani doim zarariga,
Savacho'bli qalam, arzachi vasvoslaring bor.*

Ushbu she'rda So'fizoda qofiyaga olingan *nos, xannos, vasvos* so'zlari orqali o'sha zamon kishilarining xarakter-xususiyatini ochib bera olgan. Jumladan, haqni nohaq qilib ko'rsatgan fitnachilar, arzachilar

---

⁵⁴ Husaynixon Orifiy “Muhammadsharif So'fizoda” – “Namangan” nashriyoti-2007: 79, 80b. Keyingi keltirilgan she'rlar ham ushbu to'plamdan olingan.

nafaqat shoirimizning, balki ko‘plab fidokor jadidlarimizning qalamini sindirishga urindilar, lekin bunga erisha olmadilar. Bundan tashqari, she’rda shoirning xalqqa murojaatini; *nos, noskash, fitna, xannos* kabi soʻzlar *tanosub san’atini*; *foyda-zarar* soʻzlari esa *tazod san’atini* keltirib chiqarganligini ham ko‘rishimiz mumkin. So‘fizoda yuqoridagi misralari bilan jaholat xizmatchilarini tanqid qilibgina qolmay, ularni to‘g‘ri yo‘lga, tarbiyaga va ma’rifatga da’vat etishdan to‘xtamadi. Buning aksi esa, she’rning davomida namoyon bo‘ladi:

*Pandim na demak, “Voy” desun boyni puliga,
Ko‘rgilki, hayosiz necha ifloslaring bor.
Yumshoq ko‘rinur zohiri andoqki, ipakdek,
Nodonki bilar, bastayi beloslaring⁵⁵ bor.*

Shoir pand-nasihat qilar ekan, laganbardorlik, ikkiyuzlamachilik kabi illatlarni qoralaydi va ipak qurti tasviri misolida insonning zohiran go‘zal kabi ko‘rinsa-da, botinida nimalar borligi hech kimga ayon emasligiga ishora qiladi. *Tashbeh* vositasida ifodalangan satrlarni o‘qir ekansiz beixtiyor Jaloliddin Rumiyning ushbu soʻzlari yodingizga tushadi: “Yo asling kabi ko‘rin, yo ko‘ringaning kabi bo‘l.”⁵⁶

Shoir ijodini o‘rganar ekanmiz, doimo millat dardida yonib yashaganligi va xalqni savodli, ilmiy, ziyoli bo‘lishi uchun qo‘lidan kelgancha harakat qilganligini anglab yetamiz. Xususan uning “O‘qing, onalar” nomli she’ri bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan:

*Muncha yomon sho‘rladi, peshonlar,
Qizlarimiz joriyayi⁵⁷ xonalar,
Siz edingiz jonlarga jononalar,
Qadringizni bilmadi debonalar,
Qumri bilan bulbul-u bedonalar,
Yaxshi o‘qir, siz ham o‘qing onalar.*

Ushbu musaddas butun o‘zbek ayyollarini ma’rifatga undab yozilgan desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Bilamizki, o‘sha davrlarda xotin-qizlar uchun ilm olish, savod chiqarish g‘oyatda mukul ish edi. “Ona bir qo‘lida beshikni, bir qo‘lida dunyoni tebratadi” deb bejiz aytishmagan, axir. Farzand tarbiyasi, axloqi, uning ma’naviyatli, jamiyatga nafi tegadigan shaxs bo‘lib yetishishi ham, avvalo, onaga bog‘liqligini anglab yetgan. So‘fizoda o‘z mushohadalarini yuqoridagi misralarga to‘kib

⁵⁵ Los-[f. xom ipak chiqindisi] Pilla tortganda chiqadigan kalta-kulta ipak tolalari, chiqindi ipak.

⁵⁶ t.me/Rumiy_AforizimlarUz – telegram kanali.

⁵⁷ Joriya-[a. cho‘ri]

soladi. Shoir qizlarning erta kunda turmushga uzatilishi, ularning cho‘riga aylanib qolishi haqida kuyunib yozadi va maslahatomuz tarzda: “Yaxshi o‘qir, siz ham o‘qing onalar” , - deya xitob qiladi. Musaddasning davomi esa, bir necha badiiy san’at vositalari bilan birgalikga chuqur va teran ma’noga egaligi bilan ham kitobxonni o‘ziga jalb etadi:

*Millati islomiyaning bonusi,
O‘zbek elining qorako‘z ohusi,
Kar qilur bir kun jahl og‘usi,
Ilm-u amal ushbu kasal dorusi.
Qumri bilan bulbul-u bedonalar,
Yaxshi o‘qir, siz ham o‘qing, onalar.*

Shoir o‘zbek ayollariga “*millati islomiyaning bonusi*”, “*o‘zbek elining qorako‘z ohusi*” deya tarif berish orqali *tashbeh* san’atidan, *qumri*, *bulbul*, *bedona* kabi qushlar nomini keltirish orqali *tanosub* sa’natidan mohirona foydalangan. Misralar davomida esa, jaholatga qarshi kurashishning yagona yo‘li ilm-u amal, ma’rifat ekanligini ochiq-oydin ta’kidlab o‘tadi. Shukrki, hozirgi kunda o‘zbek xotin-qizlari uchun har jabhada (ilm olish, kasb egallash) yetarlicha shart-sharoitlar yaratilgan va yanada yaxshilanmoqda. Illo, bu kunlaraga yetib kelishimizda Muhammadsharif So‘fizoda, Behbudiy, Hamza, Fitrat, Cho‘pon, Abdulla Qodiriy kabi jadidlarimizning hissalarini nihoyatda katta.

Adabiyot... Ne ne qalamkashlar bu maydonga kelib ketmadi, axir. Bu hodisa uzluksiz davom etib kelayotgan bir vaqtda Muhammadsharif So‘fizoda ham o‘z davrining vulqonli, sertashvish onlariga qaramay, zimmasiga yuklangan vazifani ado etishda, xalqni ma’rifatga da’vat qilishda semahsul ijodi bilan avlodlar xotirasida o‘chmaz iz qoldira oldi. Uning yozgan har bir satrlari kitobxonlarga yillar davomida ma’naviy ozuqa sifatida xizmat qilajak!

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Husaynixon Orifiy. “Muhammadsharif So‘fizoda” – “Namangan” nashriyoti-2007;
  2. Husaynixon Orifiy. “Buyuklik ne’mati” – Namangan-2020;
  3. Naim Karimov. “Najot adabiyotdadir” – Ziyo.uz.com-2015
- t.me/Rumiy_AforizimlarUz – telegram kanali.

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ ВА АДАБИЙ ТАЪСИР МАСАЛАЛАРИ

*****

Дилнавоз Юсупова

Алишер Навоий номидаги
Тошкент давлат ўзбек тили ва
адабиёти университети профессори,
филология фанлари доктори
mumtoza_dil@mail.ru

ЛОРЕНДЕЛИ ҲАМДИЙ “ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН” ДОСТОНИНИНГ ЯРАТИЛИШИДА АЛИШЕР НАВОИЙ ДОСТОНЛАРИНИНГ ЎРНИ

Abstract

In Ottoman-Turkish literature, the number of poets who wrote the epic "Leyli and Majnun" exceeds 20. Among them, the epic "Leyli and Majnun" by Laurendeli Hamdi, created in 1542, occupies a special place. The epic was written not only in response to the epics of Persian authors, but in the chapter “The reason for writing the epic” Hamdi also mentions the name of the Uzbek writer Alisher Navoi. This epic of Hamdi was studied in literary criticism with the epics of Persian predecessors: Nizami, Dehlavi and Jami, but was not specifically compared with the epic of Alisher Navoi "Leyli va Majnun". In the features of the story of both poems, the description of the characters and the development of events, similarities are found. However, there are noticeable differences in compositional construction, genre content and in the metrics used in the epics. The epic of Alisher Navoi consists of 38 chapters and 3623 verses, while the masnavi of Laurendeli Hamdi is much larger: it consists of 5441 verses. Hamdi not only wrote his epic in masnavi, but also included genres such as ghazal and qasida in it. Alisher Navoi, who created the first Hamsa in Turkish, completely preserved all the traditions of the Hamsa.

During the study of the epic Hamdi, it became known that it has similar features with the epic of Alisher Navoi "Farkhad and Shirin".

Key words: epic, story, composition, poetic meter, masnavi, khasida

Кириш

Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари орасида энг кўп тарқалган ишқий қиссалардан бири бу “Лайли ва Мажнун” қиссасидир. Қиссанинг келиб чиқиш манбаи қадим араблар ҳаёти билан алоқадор воқеаларга бориб тақалади. Айрим араб манбаларининг маълумот беришича, Мажнун тарихий шахс бўлиб, Шимолий Арабистондаги Бани Омир қабиласига мансуб. Унинг исми манбаларда Қайс ибн Мулаввах, Маҳдий ибн Муод, ал-Акра ва баъзан ал-Бухтурий ибн ал-Жаъд тарзида келтирилади. Мажнун ўз қабиласидан Лайли исмли қизни севиб, унга бағишлаб ғамгин шеърлар тўқиган. Унинг шеърлари қабиладошлари ва бошқа қабила кишилари орасида кенг тарқалганлиги ҳақида Ибн Қутайба ад-Диноварий (9-а.)нинг “Китоб уш-шеър ва шуаро” (“Шеър ва шоирлар китоби”) асарида маълумотлар келтирилади. Лекин шу б-н бирга айрим тарихчилар, хусусан, Абу Фараж ал-Исфажоний, Авон ибн Ҳаким ал-Қалбий (8-а.), Ҳишом ал-Қалбий (9-а.) Мажнун тарихий шахс эмас, унинг номи мажозий, мавжуд шеърлар ўз амакисининг қизини севиб қолган умавий бир йигитнинг шеърлари, у шеърларида Мажнун таҳаллусини қўллаган деб айтадилар. Мажнуннинг тарихий шахслиги баҳсли масала бўлгани сингари унга нисбат берилган шеърларнинг муаллифлиги масаласи ҳам мунозаралидир. еттинчи асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб араб шеъриятида Мажнун таҳаллуси билан ишқий мавзуда ёзилган шеърлар пайдо бўлган. Араб олимлари ал-Жоҳиз (9-а.) ва Ибн ал-Муътазнинг ёзишича, ўша даврда Лайли номи билан боғлиқ барча шеърларни Мажнун номига нисбат берганлар [Крачковский И. 1946: 31]. Абу Бакр ал-Волибий эса Мажнун номига нисбат берилувчи шеърларни тўплаб, “Девони Мажнун”ни тузган. Мана шу шеърлар заминида IX га келиб, Лайли ва Мажнуннинг муҳаббати ҳақидаги ривоятлар халқ орасида кенг тарқалиб кетади ва аста-секин халқ оғзаки ижодидан ёзма адабиётга ўтади.

Форс адабиётида “Лайли ва Мажнун”лар

Бу қиссани бадий адабиётда илк бор дoston шаклида Низомий Ганжавий 1188 йилда қаламга олган. Низомий халқ орасида тарқалган ривоятлардан ижодий фойдаланган ҳолда “Лайли ва Мажнун” қиссасини ғоявий жиҳатдан мукаммал ва бадий жиҳатдан юксак асар даражасига кўтарди. Низомий достони Шарқ халқлари адабиётида кенг шуҳрат қозонди ва орадан бир асрдан зиёдроқ вақт ўтгач, Амир Хусрав Деҳлавий унга жавоб ёзди. Деҳлавий достони 1299 йилда яратилган бўлиб, “Мажнун ва Лайли” деб аталади. Муаллиф дoston қаҳрамонлари номини алмаштириш билан янгиликка, ўз салафидан ўзгачаликка интиланлигини таъкидлайди ҳамда ушбу қиссанинг араб халқлари орасида даставвал “Мажнун ва Лайли” шаклида оммалашганлигига эътибор қаратади. У Низомий достонининг композицион қурилишини асосан сақлаб қолган ҳолда унинг сюжетида баъзи ўзгартиришлар киритади (мунажжимнинг Мажнун тақдири ҳақидаги башорати, Навфалнинг ўз қизини Мажнунга никоҳлаб бериши ва б.) Хусрав Деҳлавий ушбу дoston билан Шарқ халқлари адабиётида “Лайли ва Мажнун” мавзусидаги дostonга жавоб ёзиш анъанасини бошлаб берди [Алиев Г. 1985: 52; Юсупова Д. 2016: 247]. Деҳлавийдан кейин форсий адабиётда, хусусан, Ҳирот адабий муҳитида Ашраф Мароғий, Абдурахмон Жомий, Котиби Туршизий, Шайхим Суҳайлий, Абдуллоҳ Ҳотифий, Бадриддин Ҳилолий, Хожа Имод Лорий ва бошқалар мазкур мавзуда асар ёздилар.

Лайли ва Мажнун ўртасидаги ишқ афсонаси туркий ижодкорларнинг ҳам сеvimли мавзусига айланди. Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони ўзбек тилида ушбу мавзуда яратилган илк дoston бўлиб, Навоий уни яратишдан аввал араб ривоятлари билан бир қаторда Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Ашраф Мароғий ва Шайхим Суҳайлий дostonларини чуқур ўрганади. У хамсанависликда ўзигача мавжуд анъаналардан ижодий фойдаланган ҳолда ўз достонига янгича руҳ бағишлайди, ўз даврининг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, “афсонага янги либос кийгизади”.

Лайли ва Мажнун афсонаси қардош туркий халқлар адабиётида ҳам кенг тарқалган. Турк олими О. С. Левенднинг ёзишича, усмонли турк адабиётида “Лайли ва Мажнун” дostonлари ёзган шоирларнинг сони 20 дан ортади [Levend A. 1959]. Гарчи бу дostonларнинг барчаси ҳам бизгача етиб келмаган бўлса-да, лекин манбалар ва тазкираларда ижодкорлар номларининг келтирилишиёқ мазкур

мавзуга муносабат ушбу муҳит шоирлари орасида юқори бўлганлигини кўрсатади. Бу асарлар орасида Лорендели Ҳамдийнинг “Лайли ва Мажнун” достони ўзига хос ўринга эга.

Лорендели Ҳамдийнинг ҳаёти ҳақида тарихий манбаларда аниқ маълумотлар мавжуд эмас. Достонда кедтирилган маълумотлар асосида унинг Султон Сулаймон даврида яшаганлиги, ўз асарини Караман волийси бўлган султон Селим II нинг шаҳзодалик вақтида ёзишни бошлаганлигини билиб олиш мумкин.

Достон 1542-йилда яратилган бўлиб, унинг фанга маълум ягона нусхаси Сулаймониянинг Фотиҳ кутубхонасида 3740 инвентар рақам остида сақланади [Levend A. 1959: 110]. Достон форсий хамсанавислар достонларига жавобан ёзилибгина қолмай, “Достоннинг ёзилиш сабаби” бобида Ҳамдий ўзбек ижодкори Алишер Навоийнинг номини ҳам тилга олади:

*Kopar bâg-i sühande bir nevâyî
K'îşitse âferîn ide Nevâyî.*

Ҳамдийнинг ушбу достони бўйича адабиётшуносликда айрим тадқиқотлар мавжуд. Бевосита биз ўрганаётган мавзуга яқин тадқиқот Белал Сабер томонидан амалга оширилган бўлиб, у ўзининг “Араб, форс ва турк адабиётида “Лайли ва Мажнун” маснавийсининг ишланиши ва Лорендали Ҳамдийнинг асари” (“Leylâ ile Mecnûn Mesnevisinin Arap, Fars Ve Türk Edebiyatı'nda Ele Alınış Biçimi ve Larendeli Hamdî'nin Eseri”) номли докторлик диссертациясида “Лайли ва Мажнун” мавзусида араб, форс ва туркий тилларда яратилган асарларни санаб ўтар экан, Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достонига ҳам ўрин ажратади [Saber B. 2004]. Лекин ушбу тадқиқотда бу икки достоннинг композиция, сюжет ва поэтик хусусиятлари ўзаро муқояса этилмаган.

Достонларнинг композицион қурилиши

Гарчи ҳар икки достоннинг сюжет хусусиятлари, қаҳрамонлар тасвири ва воқеалар ривожиди муштаракликлар кўзга ташланса-да, лекин композицион қурилиш, жанрий таркиб ва достонларда қўлланилган вазн нуктаи назаридан фарқлар кўзга ташланади. Алишер Навоий достони 38 боб, 3623 байтдан иборат бўлса, Лорендели Ҳамдийнинг маснавийси ҳажман анчагина катта: 5441 байтдан иборат.

Навоий достонида муқаддима 9 боб, 604 байтни, Ҳамдий достонида эса 14 боб, 731 байтни ташкил этади.

Навоий достонида бобларнинг (биринчи боб бундан мустасно) барчаси сарлавҳага эга бўлиб, сарлавҳалар сажъ усулида туркий тилда битилган. Ҳамдий достонида эса сарлавҳалар форсий тилда эканлигини кузатиш мумкин, шу ўринда турк шоирининг улуг форсий салафлари Низомий ва Жомийдан таъсирлангани кўринади. Қиёслаймиз:

Навоий достонида сарлавҳа (13-боб):

“Қайснинг ҳажр шабистонида шабнам гулоби юзига **сочилғони**дин кўзи **очилғони** ва булбули шабхез била ишқ дostonлари адосида нола **қилғони** ва булбул соясидек туфрокқа **йиқилғони** ва атоси анинг булбулдек фиғонларин эшитиб бошиға **етғони** ва маҳмил қафасига солиб олиб **кетғони**”

Ҳамдий достонида сарлавҳа (18-боб):

“Dîden-i Mecnûn Sûret-i Leylî-râ Der Hâb”

Ҳар икки дostonдаги муқаддимавий бобларни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

Алишер Навоий достонида		Лорендели Ҳамдий достонида	
1-боб	Ҳамд	1-боб	Басмала
		2-3-боблар	Ҳамд (тавҳид)
			Қасида
2-боб	Муножот	4-боб	Муножот
3-боб	Наът	5-боб	Наът
			Қасида
4-боб	Меърож таърифи туни	6-боб	Меърож таърифи туни
		7-11-боблар	Абу Бакр (р. а.), Умар (р. а.), Усмон (р. а), Али (р. а) ҳамда Ҳасан ва Ҳусан (р. а)лар мадҳи
5-боб	Сўз таърифи, Низомий Ганжавий	12-боб	

	ва Хусрав Дехлавий мадҳи		
6-боб	Абдурахмон Жомий мадҳи		
7-боб	Султон Хусайн Бойқаро мадҳи	13-боб	Султон Сулаймон мадҳи
			<i>Қасида</i>
8-боб	Шаҳзода Бадиуззамон Мирзо мадҳи	14-боб	Шаҳзода Салим мадҳи
9-боб	Тун таърифи		<i>Қасида</i>

Лорендели Ҳамдий асаридан фарқ қилиб, Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони ўзаро қофияланувчи маснавий шаклида ёзилган. Унда бошқа шеърӣ шаклдаги жанрларни учратмаймиз. Умуман олганда, Навоий бешлиги, хусусан, “Лайли ва Мажнун”да хамсанависликнинг шакл билан боғлиқ барча шартларига қатъий амал қилинганлик кузатилади, жумладан, достонларда қўлланилган вазн, қофияланиш усули Низомий бешлиги ўлчовларига мос келади. Чунки хамсанавислик шартларидан бир оз бўлса-да чекиниш туркий тилда хамса яратиб бўлмайди, деган хулосага олиб келиши мумкин эди [Юсупова Д. 2011: 50-51].

Агар хамсанавислик тарихига назар ташлайдиган бўлсак, Алишер Навоий “Хамса”си яратилгандан кейин орадан ярим аср вақт ўтмай, хамсанавислик анъанасидан узоқлашиш ҳолатларини кузатамиз. Бу, айниқса, усмонли ва озарбайжон шоирлари учун хос эканлиги билан характерланади. “Қайд этмоқ лозимдирки, турк адабиётида “Хамса” ёзмоқ анъанаси бирмунча фарқли инкишоф этди ва турк шоирлари ўз “Хамса”ларидаги достонлар мавзуларининг ўзгачалиги билан Низомийдан фарқландилар” [Арасли Ҳ. 1980: 80]. Энди бу даврга келиб, туркий адабиётда “Хамса” достонлари мавзуларини ўзгартириш, вазнлардан чекиниш, достонлар таркибига янги шакл ва жанрларни киритиш тамойили пайдо бўла бошлади. “.. . айтиш мумкинки, Навоий форсийзабон шоирларга туркий тилда “Хамса” ёзиш мумкинлигини исботлаб берган ва мураккаб адабий вазифани адо этиб бўлгандан кейин, турк

дунёси энди бемалол анънавийликдан чекиниб, ўзи истаган шаклда бешлик яратиш имконига эга бўлди” [Юсупова Д. 2021: 65].

Лорендели Ҳамдийнинг “Лайли ва Мажнун” достонида нисбатан ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. Ҳамдий ўз достонини фақат маснавийда ёзиб қолмай, унинг таркибига қасида ва ғазал каби жанрларни ҳам киритган. Достон муқаддимасидан тўрт қасида ўрин олган бўлиб, улар маснавий шаклида эмас, балки мумтоз қасида сингари – аа, ба, да тарзида қофияланган. Қасидаларнинг биринчиси Аллоҳга ҳамд йўналишида бўлиб, 3-бобга илова тарзида келтирилган. Қасида 19 байтдан иборат. Аруз тизимининг Рамали мусаммани мақсур (фоилотун фоилотун фоилотун фоилон) вазнида ёзилган. Қасида қуйидаги байт билан бошланади:

Ïy Kerîm-i kâr-sâz u zü’l-celâl ü bî-zevâl

V’iy ‘Âlîm-i bî-niyâz ü lâ-yezâl ü zü’l-cemâl.

Пайғамбар (с. а. в) мадҳига бағишланган қасида эса 32 байтдан иборат бўлиб, музориъ баҳрида ёзилган (мафъулу фоилотун мафъулу фоилун).

Кейинги қасидалар султон Сулаймон ва шаҳзода Салим мадҳига бағишланган бўлиб, бири Рамали мусаммани махбуни мактуъ, бири Рамали мусаммани мақсур вазнида битилган.

Достоннинг асосий қисмидан 5 ғазал ўрин олган бўлиб, улар аруз тизимининг турли баҳрларида яратилган.

Бош қаҳрамон (Мажнунлар) қиёси

Қиёсла- нувчи жихатла р	Алишер Навоий достонида	Лорендели Ҳамдий достонида
Оиладаг и ўрни	Бани Омир қабиласи бошлиғининг ягона ўғли	Араб амирининг ягона ўғли
Болалиг и	Туғилишидан бошлаб батафсил тасвирланади	Туғилишидан бошлаб батафсил тасвирланади. Мажнуннинг суннат қилиниш лавҳаси мавжуд.

Лайлини илк бор учратиш и	Ҳай қабиласига мактабга бориб, гулшанда Лайлини учратади	Тушида Лайлини учратади.
Мактабг а бориш вақти	Тўрт ёшида	Тўрт ёшида
Каъба эпизоди	Ҳаж мавсумида отаси уни Каъба зиёратига олиб боради	Отаси уни дардига шифо бўлар деган мақсадда Каъба зиёратига олиб боради
Уйлани ши билан боғлиқ ҳолат	Отасининг илтимоси билан Навфалнинг қизига уйланади, лекин қиз бошқа инсонни севишини айтгач, даштга чиқиб кетади	Уйланиш воқеаси йўқ
Ота- онасини нг вафоти билан боғлиқ ўринлар	Ота-онаси вафотини туш орқали билиб, уларнинг қабрига боради	Отаси ўғлини излаб, чўлга келади ва вафот этади. Бир оз ўтгач, онаси ҳам вафот этади
Ўлими билан боғлиқ ҳолатлар	Лайлининг ўлимини илоҳий хабар (Суруш) орқали сезиб, унинг қабиласи томон келади ва Лайлининг руҳсиз танаси олдида жон беради	Лайлининг ўлимини онасидан эшитади ва Лайлининг қабри олдида жон беради

Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” ва Ҳамдийнинг “Лайли Мажнун” достони

Ҳамдий достонини тадқиқ қилиш асносида унда Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонига ўхшаш жиҳатлар ҳам борлиги маълум бўлди.

Дастлаб достонларнинг илк байтларига эътибор қаратсак.
Навоийда:

*Биҳамдик фатҳ абвоб ул-маони,
Насиб эт кўнглума фатҳ ўлмак они.*

Ҳамдийда:

*Bihamdi 'l-Kâdiri 'l-Ferdi 'l- 'Alîm
Ve bi 'smillâhi Rahmâni-r 'Rahîm.*

Ҳар иккала шоир ҳам достонни ёзишдан олдин уларга ҳотиф орқали ғойибдан овоз келганлигини айтадилар.

Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида:

*Чу ҳотифдин етишти бу навидим,
Ўзумдин ўзга навъ ўлди умидим,*

Ҳамдийда:

*Göñül olmuş-iken bu fikre dem-sâz
İşitdüm sîy-ı hâtifden bir âvâz.*

Навоий ҳам, Ҳамдий ҳам достоннинг ёзилиш сабаби билан боғлиқ бобда бахту иқбол уларга ёр бўлгани учун ушбу достонни ёзишга муяссар бўлганликларини айтадилар. Агар Навоий

*Ҳануз этмай қалам ёзмоқни одат,
Эшикдин кирди иқбол-у саодат,*

деб ёзган бўлса, усмонли турк шоири

*Bu emri çün baḡa feyz itdi ikbâl
Ümîdüm bâdesinden toldı zifâl*

деб ёзади.

Ҳамсанавислик анъанаси орқали маълумки, “Лайли ва Мажнун” йўналишидаги достонлар ҳазаж баҳрининг аҳраб тармоғидаги вазнда битилиши шарт бўлган ва Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони ана шу анъана асосида ҳазажи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф вазнида ёзилган. Лорендели Ҳамдий эса ўз достонини “Хусрав ва Ширин” (“Фарҳод ва Ширин”)лар учун мўлжалланган ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнида битади. Бу ҳолат ҳам Ҳамдийнинг ушбу достони билан Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони орасида ўзаро алоқадорлик борлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий ва Лорендели Ҳамдийнинг “Лайли ва Мажнун” достонлари сюжет ва композицияси, образлар тизими ҳамда поэтик хусусиятлари нуқтаи назаридан юксак бадиият намуналари бўлиб, бири туркий тилнинг қарлуқ лаҳжасида, иккинчиси ўғуз лаҳжасида ушбу мавзуларни

жаҳон адабиётининг ажралмас қисмига айлантира олганлар. Ҳамдий ўз достонини битишда Алишер Навоийнинг нафақат “Лайли ва Мажнун” достонидан, айна дамда “Фарҳод ва Ширин” достонидан ҳам таъсирланган.

Адабиётлар

1. Алиев Г. Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985.
2. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1991. Т. 8.
3. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1992. Т. 9.
4. Араслы Н. Г. Низами ва турк эдебйати. – Баку: Элм, 1980. – 206 с.
5. Крачковский И. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе // Алишер Навои. – Москва: Наука, 1946.
6. Levend Agah Sirri. Arab, fors ve türk edebiyatlarında Leyla ve Mecnun hikayesi. – Ankara, 1959.
7. Saber Belal. Leylâ ile Mecnûn Mesnevisinin Arap, Fars Ve Türk Edebiyatı'nda Ele Alınış Biçimi ve Larendeli Hamdî'nin Eseri. Doktora Tezi. İstanbul, 2004.
8. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2011.
9. Юсупова Д. Лайли ва Мажнун / Алишер Навоий: қомусий луғат. 1-жилд. Тошкент: Шарқ, 2016.
10. Юсупова Д. “Хамса” поэтикаси: вазн, қофия ва мазмун муштараклиги. – Тошкент: TAMADDUN, 2021.

Мўминжон Сулаймонов
Наманган давлат унителиети
ўзбек адабиётшунослиги кафедраси
доценти, филология фанлари номзоди,
msulaymon62@mail.ru

КАМОЛ ХЎЖАНДИЙ ИЖОДИНИНГ ҲОФИЗ ХОРАЗМИЙ ШЕЪРИЯТИГА ТАЪСИРИ

Аннотация. Мазкур мақолада XIV аср охири XV асрнинг биринчи ярмида яшаб, туркий тилда ижод қилган Ҳофиз Хоразмий ижодига машхур форс шоири Камол Хўжандий адабий меросининг таъсирига оид масалалар ёритилган. Фикр ва хулосалар шоир девонидаги муаммога оид байтларни таҳлил қилиш орқали баён қилинган.

Калит сўзлар: Ҳофиз Хоразмий, Камол Хўжандий, адабий алоқа, адабий таъсир, шеърият, байт, қўлёзма, девон, биография.

Abstract. This article covers the issues related to the influence of the literary legacy of the famous Persian poet Kamal Khojandi on the work of Hafiz Khorezmi, who lived in the end of the 14th century and the first half of the 15th century and wrote in Turkish. Opinions and conclusions are expressed through the analysis of problem stanzas in the poet's book.

Key words: Hafiz Khorazmi, Kamal Khojandi, literary communication, literary influence, poetry, verse, manuscript, devan, biography.

XIV аср охири XV асрнинг биринчи ярмида яшаб, ўзбек – туркий тилда баракали ижод қилган шоир Ҳофиз Хоразмий девонининг қўлёзмаси 1975 йил топилган. Шу йили фанга номи ва ижоди умуман маълум бўлмаган шоирнинг қўлёзма девони профессор Ҳамид Сулаймон бошчилигида олиб борилган археографик экспедиция даврида Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳрида жойлашган Солоржанг музейидаги қадимги китоблар фондида қўлга киритилган.

Шоир девонининг топилиши, қўлёзманинг тавсифи,

таркибидаги шеърларнинг миқдори каби қизиқарли маълумотлар ҳақида девон кашшофи проф. Ҳ. Сулаймоннинг бир неча мақолалари чоп этилган [Сулаймон Ҳ, 1976: 34-43].

Ҳофиз Хоразмий адабий мероси топилиганига деярли ярим аср бўлса ҳам ҳали шоир ҳаёти ва ижодига доир баҳс-мунозаралар ниҳоясига етмади. Унинг таржимаи ҳолига оид қимматли маълумотларни қўлёзмадаги айрим байтлардан англашимиз мумкин. Аввало, шуни таъкидлаш керакки, Ҳофиз Хоразмий 1435 йилда ҳаёт бўлган, чунки шу йили вафот этган Шероз ҳукмдори темурийзода Иброҳим Султон вафотига бағишлаб марсия ёзган. Бу марсия матни, профессор Ҳ. Сулаймоннинг фикрига кўра, қўлёзма дастхатидан фарқ қилади ва кейинроқ кўчирилиб девонга қўшилган [Сулаймон Ҳ, 1981: 3-15]. Дарҳақиқат, қўлёзма фотокопиясини кузатганимизда марсия қўлёзмаси бошқа шеърлар матнидан яққол ажралиб туриши маълум бўлди. Мазкур маълумотлар Ҳофиз Хоразмий девони 1435 йилга қадар табдил қилинган, деган хулоса чиқаришимиз учун имкон беради. Шоир девонининг қачон тартиб берилгани ва кўчирилгани, туркий тилда табдил қилинган девонлардан фарқи ҳамда афзаллик томонлари каби масалалар алоҳида мавзу бўлиб, махсус тадқиқотни талаб қилади, деб ҳисоблаймиз.

Шоир шеърларида туркигўй шоирларнинг номларини тилга олмаган, аммо нафақат форс-тожик адабиётида, балки жаҳон шеъриясида машҳур бўлган Ҳофиз Шерозий ва Камол Хўжандий номларини тез-тез эслаб ўтган.

Дунё адабиётида номи ва ижоди ҳурмат-эътиборга сазовор бўлган Ҳофиз Шерозийга ҳавас қилиб, ўзига Ҳофиз таҳаллусини танлаган Абдурахим Ҳофиз Хоразмий ҳали Хоразмда бўлган пайтларидаёқ шоир сифатида танилиб улгурганлигини девондаги ҳасби ҳол мазмунини ифодалаган байтлардан англаймиз.

Ҳофизнинг кўрунг ушбу замон турк тилинда,

Гар кечди эса Форсда у Ҳофизи Шероз. [Хоразмий Ҳ, 1981: 279]⁵⁸

Ҳофиз Хоразмийнинг Шерозга боришининг яна бир сабаби, бизнингча, Шерозда туркий элатларнинг яшаганлигидир. Қуйидаги мисралар шундан далолат беради.

Шерозий туркларга элтунг бу шеърниким,

⁵⁸ Эслатма: Ҳофиз Хоразмий ижодидан келтирилган байтлар шоирнинг 1981 йилда икки жилдлик китоб ҳолида нашр қилинган “Девон”идан оолинда ва ғазалларнинг рақами кўрсатилди

Сўрдум бу тавр узра Ҳофиз бикин каломе. [Хоразмий Ҳ, 1981: 549].

Ҳофиз Шерозий адабий меросининг Ҳофиз Хоразмий ижодига ижобий таъсири масаласи ҳақида махсус мақолалар эълон қилинган [Сулаймонов. М, 2017: 47-52. Яна шу муаллиф, 2020: 108-113]. Бизнинг кузатишларимиздан шу маълум бўлдики, Ҳофиз Хоразмий Камол Хўжандий ижодига ҳам чуқур ҳурмат ва эҳтиром билан қараган. Шеърларида Камол Хўжандий номини Ҳофиз Шерозийдан кўра кўпроқ тилга олганлиги ҳам фикримизнинг далилидир. Шоир ғазалларида жуда кўп ўринларда Камол Хўжандийни эслайди. Атоқли олим Эргаш Очилов “Камол Хўжандий ва ўзбек адабиёти” номли мақоласида Ҳофиз Хоразмий ижодида машҳур шоирга муносабат масаласига ҳам эътибор қаратган [Очилов Э, 2016: 40-47].

Адабиётшунос олим Ҳаким Ҳомидий Камол Хўжандий ғазалларининг ўзбекча таржима нашрига ёзган Сўзбошида қуйидагиларни таъкидлайди: “... Камолнинг ўзбек тилида ҳам асар ёзганини ҳеч бир манбада зикр этилмагандек, у Хўжандий таҳаллуси билан шеър ёзган ҳам эмас. Лекин уни замондоши Камол Асфоҳонийдан фарқ қилиш учун Камол Хўжандий деб юритадилар” [Ҳомидий Ҳ, 1962: 8]. Эргаш Очиловнинг таъкидлашича, номи ва асари фанга ўтган XX асрнинг 90-йилларида маълум бўлган Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун-ул-балоғ” (Етуклик илмлари) асарида эса Камол Хўжандийнинг туркий тилда битилган шеърларидан парчалар мавжуд, шунингдек, намуна учун энг кўп мисолларни айнан Камол Хўжандий шеърларидан келтирган [Очилов Э, 2016: 40].

Тожикистонлик атоқли адабиётшунос олим Эргашали Шодиев бир мақоласида Камол Хўжандий билан “Латофатнома” асарининг муаллифи Хўжандий бир киши бўлиши мумкин, деган ғояни илгари сурган эди [Очилов Э, 2016: 41].

Хўжандий номи билан машҳур. Шоир асосий таҳсилни Хўжандда, кейин Самарқандда олган. Хоразм ва Шош (Тошканд)да ҳам истиқомат қилган. Камол Хўжандий ниҳоятда билимдон шахс бўлган: адабиёт, араб тили, фикҳ, ҳадис, калом, ҳикмат, тафсир ва тасаввуфни пухта билган. Ироқ ва Озарбайжон ҳокими Табрз атрофидан Волиёнқуҳ деган мавзёни тухфа қилгач, ўша ерда боғ барпо этган ва уни Беҳишт деб атаб, боғдорлик билан кун кечирган. Навоий Камол Хўжандий ижодига катта ҳурмат билан қараган ва

“Девоний Фоний” таркибидаги, ғазаллардан 4 тасини шу шоирга жавоб тарзида ёзган. Алишер Навоий ўзининг “Мажолис-ун-нафоис” тазкирасида шоирни Шайх Камол деб атаган. [www. ziyouz. Kutubxonasi. 134].

Ҳофиз Хоразмий эса Камолни “Шайхи Хўжандий” деб айтади ва ундан мадад олганини баён қилади.

Ҳофизга кўрунди бу замой ҳолу камоле,

*Чун ҳол билан қилди мадад **шайхи Хўжандий**.* [Хоразмий Ҳ, 1981: 560]

Биз Навоийга қадар туркий тилда ижод қилган шоирлар меросида “Шайх Камол” ёки “Шайхи Хўжандий” атамаларини учратмадик.

Шоир ишқ ўтини қалбига солган “нори Хўжандий” эканини таъкидлайди. Бу Камол Хўжандий ижодидан руҳланган, илҳомланган, унга эришган шоирнинг эътирофи десак, хато қилмаймиз.

Оташи ишқни Ҳофиз кўнглиндин изданг,

*Чун анинг кўнглида бордур бу замон **нори Хўжанд**.* [Хоразмий Ҳ, 1981: 125]

Ҳофиз Хоразмий Камол Хўжандий ижодидан илҳомланиб, унинг даражасига эришишга ҳаракат қилган, устозига етишни ўзи учун муваффақият деб билган. Қуйидаги фахрия-татаббу шоирнинг устозига ҳурматини англатади.

Ул туркнинг камолу жамоли сифатида,

*Ҳофиз эмасдур ушбу **Камол Хўжанд** эрур.* [Хоразмий Ҳ, 1981: 162]

Қизиқарли жиҳати шундаки, қуйидаги байтда Камол Хўжандий туркий тилида ижод қилмаганлигини Ҳофиз Хоразмий ҳам таъкидлагандек туюлади. Яъни шоир фахрланиб, туркий ғазалда Камол Хўжандий даражасига етдим, дейди.

Кўргали ҳусну жамолингни камолинг бирла,

*Топти Ҳофиз ғазали туркийда бас **таври Камол**.* [Хоразмий Ҳ, 1981: 357]

Ёки қуйидаги байтда ҳам шу фикрни таъкидлайди:

*Туркий ғазалда топди Ҳофиз **Камол таврин**,*

Чун бор ҳусн ичинда дилдорининг камоли. [Хоразмий Ҳ, 1981: 1050]

Ҳофиз Хоразмий бир қанча байтларида Ҳофиз Шерозийга тенглашмоқни орзу қилганлигини очиқ-ойдин таъкидлайди. Шоир Камол Хўжандийга нисбатан ҳам шундай фикрларни баён қилади.

Кўриниб турибдики, сўз турк-ўзбек қизининг жамоли ҳақида кетаяпти.

Ҳофиз Хоразмий таҳлилга торилаётган қуйидаги байтида эса, маболага қилиб, Камол Хўжандийни комил шоҳимиз, деб улуғлайди. Байтнинг Камол сўзи билан бошланиши Камол Хўжандийга ишора, деб бемалол айтиш мумкин.

Камол Ҳофиз агар топса ушбу тавр ичра,

Ғариб эмас чу назар қилди шоҳи комилимиз. [Хоразмий Ҳ, 1981: 423]

Ҳофиз Хоразмийнинг қуйидаги байтида ҳам Камол Хўжандий шоҳимиз деб аталган.

Кўрса эди бу шеърни туркий тилин билиб,

Юз офарин ўқигай эди шоҳимиз Камол. [Хоразмий Ҳ, 1981: 602]

Байт мазмунидан Камол Хўжандий туркий тилни билиб, тушуниб, бу шеърни ўқиса, юз офарин айтади, деган маъно англашилади. Балки шоир бу байтни ёшлик чоғида, ҳали Камол Хўжандий ижодидан яхши хабардор бўлмаган пайтларида ёзгану кейин девонига шундай киритиб юборгандир.

Айтқайлар ушбу тавр ичра камоли бор теб,

Турк Ҳофиз сўзларини кўрсалар аҳли камол [Хоразмий Ҳ, 1981: 602].

Хулоса қилиб айтганда, Ҳофиз Хоразмийнинг девонидан келтирилган байтларда Камол Хўжандий ҳақидаги билдирилган фикрлар форс адабиёти билан туркий адабиёт алоқалари соҳасидаги янги саҳифалар ҳисобланади, деб айтиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сулаймон Ҳ. Ўзбек шоири Ҳофиз Хоразмий ва унинг Ҳайдарободдан топилган девони. //Адабий мерос. - 1976. 6-сон. - Б. 34-43.

2. Сулаймонов. М. Ҳофиз Хоразмий ижодида ҳасбу ҳол ва фахрия. // Ўлмас сарҳашмалари жур. 2017. 5-сон. 47-52-бетлар

3. Сулаймонов. М. Ҳофиз Шерозийнинг хоразмлик мухлиси. // Филолология фанлари доктори, профессор Ҳамиджон Ҳомидов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган “Мумтоз адабиётнинг долзарб муаммолари” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент: 2020. 108-113-бет.

4. Хоразмий, Ҳофиз. Девон 1-китоб - Т.: ЎКПМнашр. 1981. - Б. 3-15

5. Хоразмий, Ҳофиз. Девон 2-китоб - Т.: ЎКПМнашр. 1981.
6. Хўжандий, Камол. Девон. - Т.: Ўзадабийнашр. 1962, 233-бет.
7. Очилов. Э. Камол Хўжандий ва ўзбек адабиёти // Ўзбек тили ва адабиёти, 2016, 5-сон, 40-47-бет.
8. WWW. ZIYOUZ. KUTUBXONASI. 134-Б

Диёра Абдужалилова

ЯҲЁБЕЙ ТОШЛИЖАЛИ “ГУЛШАН УЛ-АНВОР” ДОСТОНИНИНГ ЯРАТИЛИШИДА АЛИШЕР НАВОИЙ “ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР” ДОСТОНИНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Маълумки, хамсачилик тарихида Алишер Навоийга эргашиб, унга жавоб тариқсида “Хамса” ёзган шоирлар талайгина. Улардан бири Усмонли турк адабиёти намоёндаларидан бири Яҳёбей Тошлижалидир. Ушбу мақолада, Яҳёбей Тошлижалининг “Гулшан ул анвор” достони, ҳамда достоннинг яратилишида Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” достонининг ўрни ҳақида сўз боради.

Annotation

It is known that there are many poets who followed Alisher Navoi and wrote "Khamisa" in response to him. One of them is Yahyobey Taşlilı, one of the representatives of Ottoman Turkish literature. This article talks about Yahyobey Tashlijali's epic "Gulshan ul Anvar" and the role of Alisher Navoi's epic "Hayrat ul-Abror" in the creation of the epic.

Шарқ Мусулмон адабиёти тарихида хамсачилик анъанаси алоҳида ўрин эгаллайди. Вужудга келиш ва шаклланиш даврига кўра ХИИ асрга мансуб бўлган бу адабий ҳодиса саккиз асрга яқин вақт давомида юзлаб назиралар – жавоб достонларига эга бўлди. Шарқ адабиётида биринчи бўлиб «Хамса» ёзган шахс буюк озарбайжон шоири Низомий Ганжавийдир. У 1170 – 1204-йиллар оралиғида бирин-кетин 5 та достон яратди, бу достонлар шоир вафотидан сўнг яхлит бир тўпламга бирлаштирилиб «Панж ганж»

(«Беш хазина») деб атала бошланди ва кейинчалик «Хамса» номи билан машҳур бўлди [Алиев Г., 1985].

Анъанани давом эттирган ҳолда бир неча асрлар давомида юзлаб шоирлар “Хамса” яратишга муваффақ бўлдилар. Лекин машҳур хамсанавислар сафидан жой олиш барчага ҳам насиб этмаган. Адабиётшуносликда мавжуд маълумотларга кўра, Усмонли турклар адабиётида XVI-XVII асрларда “Хамса” номи остида маснавий ёзган шоирларнинг сони ўн олтитага етади [Levend A. S., 1965]. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам ўз асарларини мукаммал бешлик ҳолига келтиришмаган ёки номи маълум бўлган асарларининг аксарияти бизгача етиб келмаган. Онадўлида маснавий ёзиш ва форс шоири Низомийдан илҳом олиш Навоийдан анча аввал бошланган бўлса-да, кўпгина шоирларга маснавий мажмуасини ёзишларига усмоний империясида кўп ўқилган Навоийнинг “Хамса”си туртки бўлган, деган эҳтимол кўпроқ. Левенд Туркия кутубхоналарида Навоий “Хамса”сининг ўн битта тўлиқ (иккитаси куллийётлар таркибида) ҳамда дostonлардан бири ёки бирдан ортиғи бор бўлган яна еттита қўлёзма мавжудлигини қайд этган [Levend A. S., 1965].

Хамсашуносликда Усмонли турклар адабиётида бешлик яратган шоирлар сифатида қуйидагилар эсланади: Ҳамдий, Беҳиштий, Яҳёбей Тошлижали, Навъизода Атойи, Файзий, Субҳизода Файзуллоҳ, Чокарий, Аҳмад Ризвон, Ҳожатий, Жалилий, Муидий, Фатҳуллоҳ Ориф Чалабий, Фазлий, Ломеъий ва б.

Алишер Навоийдан сўнг унга эргашиб, туркий тилда “Хамса” ёзган шоирлардан бири Тошлижали Яҳёбейдир. У XVI аср Усмонлилар даврида яшаб ижод этган шоир, девон ва “Хамса” соҳиби ҳисобланади. Яҳёбей 1498-йилда туғилган (Баъзи манбаларда туғилган йили номаълум деб келтирилади).

У ўз асарларида Сангистон, Тошли деган жойдан эканлигини эътироф этади. Тошлижали таҳаллуси ҳам шундан келиб чиққан.

*Arnavud'un hassları yegleri
Nesl-i kadīmüm Dukakın begleri*

*Mülk-i Arab'dan ki firar itdiler
Taşlu vilayetde karar itdiler.*

Болалигида Усмонлилар давлатига қарашли ҳарбий бўлинма – Яничарлар бўлинмасига олиб келинади. Ҳарбий бўлинмада ўзининг

илмга бўлган иштиёқи билан бўлинма котиби Шаҳобиддин Бейнинг эътиборига тушади ва баъзи мажбуриятлардан озод бўлади. Ошиқ Чалабий сўзларига кўра, у Камолпошшозода, Фенаризода Муҳиддин каби олим ва шоирлар мажлисларида қатнашади.

Ижод билан бирга жанговорликни ҳам ўзида тарбиялаб боради. Тошлижали Яҳёбей Султон Сулаймон тахтга ўтирганидан сўнг ижодкор сифатида ҳам ном қозона бошлайди. Рустам пошонинг қаноти остида саройда хизмат қила бошлайди. Манбалада унинг шаҳзода Мустафонинг яқин дўсти бўлгани, санжак (Усмонлилар даврида шаҳзодалар маълум ёшга етгач, уларга бирор вилоят бошқаруви топширилган) бошқарувида маслаҳатчиси бўлгани ҳақида маълумотлар келтирилади.

Яҳёбей Тошлижалининг бизгача бир девони, девондан ўрин олган Истанбул ҳақидаги иккита манзумаси ва беш дostonдан иборат “Хамса”си етиб келган. Латифий булардан ташқари, шоирнинг “Ноз-у ниёз” номли бир асари ҳам борлигини айтиб ўтади [Latîfî. 2000: 235]. Лекин бу асар ҳозиргча топилмаган. Шунингдек, адабиётшуносликда Тошлижалининг 2000 байтли “Сулаймоннома” ҳамда Пайғамбар (с. а. в) мўжизалари ҳақидаги асарлари ҳам мавжудлиги тўғрисида айрим маълумотлар учрайди. Лекни шоирнинг ўзи “Гулшан ул-анвор” дostonининг “Хотимат ул-китоб” қисми ва девонининг дебочасида Султон Сулаймон ҳомийлигида “Хамса” ёзганини ва уни уни Султонга бағишлаганини айтиб ўтади.

Тошлижали девонига уч марта тартиб бериб, ҳар сафар унга муҳим ўзгартиришлар киритган. Меҳмед Чавушўғлу томонидан Яҳёбей девонининг олти нусхаси солиштирилиб, илмий-танқидий матни нашр этилган.

Яҳёбей девон соҳиби бўлса-да, унинг туркий адабиётдаги асосий ўрнини “Хамса” белгилаб берди десак муболаға бўлмайди. Тошлижалининг беш дostonдан иборат “Хамса”си “Гулшан ул-анвор”, “Шоҳ-у гадо”, “Ганжинаи роз”, “Юсуф ва Зулайҳо” ва “Усулнома” дostonларидан иборат.

Адабиётшуносликда Тошлижалининг “Гулшан ул-анвор”, “Ганжинаи роз” ва “Усулнома” дostonларининг ҳар учаласи ҳам Низомий “Махзан ул-асрор”ига жавоб тарзида вужудга келган деган қараш бор [Arasly N., 1980: 91]. Лекин унинг “Гулшан ул-анвор” дostonи Алишер Навоий таъсирида, “Ганжинаи роз” дostonи эса

Абдурахмон Жомийнинг “Субҳат ул-аброр” достони таъсирида ёзилган.

Юқорида таъкидлаганимиздек Тошлижали Яҳёбей “Гулшан ул-анвор” достони Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” достони таъсирида ёзилган бўлиб, буни айниқса достоннинг муқаддимасида кўриш мумкин.

Достонлардаги муқаддимавий бобларнинг қиёсий таҳлили икки ижодкор ғоявий ва бадий ниятининг моҳиятини англашда муҳим ўрин тутди. Зеро, “Ҳамса” достонларидаги муқаддималар воқеликка шунчаки анъанавий кириш бўлмай, балки достонлар мундарижаси учун очқич вазифасини ҳам ўтайди. Шу маънода муқаддималарда келтирилган фикрларга алоҳида эътибор бериш достонлар тағзаминида яширинган рамзий маъноларни очишга ёрдам беради”. [Юсупова Д., 2016.]

“Ҳайрат ул-аброр” достонининг биринчи боби «Бисмиллаҳир роҳманир роҳим» («Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан бошлайман») оятининг шоирона талқинига бағишланганлиги учун «басмала боби» деб ҳам аталади. Ушбу боб билан боғлиқ назарий талқинлар ўзбек адабиётшунослари: А. Рустамий, Ҳ. Кароматов, Р. Воҳидов, М. Муҳиддинов, М. Имомназаров, О. Давлатовларнинг тадқиқотларида учрайди.

Бу боб нафақат «Ҳайрат ул-аброр» учун, балки, умуман, «Ҳамса» учун ҳам кириш вазифасини ўтайди, чунки кейинги достонларда биз бу илоҳий жумлани учратмаймиз.

Умуман, салафларда «Ҳамса»ни «бисмиллоҳ» ояти билан бошлаш анъана тусига кирган бўлиб, Низомийдан бошлаб барча ҳамсанавислар ўз сўзларини ана шу оят билан бошлаганлар. Фақат Навоийга келибгина бу боб мустақил басмала бобига айланди, яъни ушбу боб тўлиғича «бисмиллоҳ» ояти асосида қурилди.

Яҳёбей Тошлижалининг икки минг тўққиз юз ўн тўрт байтдан иборат бўлган достони муқаддимаси эса учта басмала, учта ҳамд, учта муножот ҳамда бири Меърож туни таърифига бағишланган учта Наът, Султон Сулаймонга бағишланган мактов қисми ҳамда асарнинг ёзиш сабабларидан иборат.

Достондаги муқаддимавий бобларни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

№	Боб номи	Ҳажми
1.	Биринчи басмала	52 байт

2.	Иккинчи басмала	38 байт
3.	Учинчи басмала	31 байт
4.	Аввалги ҳамд	70 байт
5.	Иккинчи ҳамд	42 байт
6.	Учинчи ҳамд	46 байт
7.	Биринчи муножот	37 байт
8.	Иккинчи муножот	41 байт
9.	Учинчи муножот	41 байт
10.	Насихат (танбеҳ)	7 байт
11.	Ҳикоят	21 байт
12.	Биринчи наът	41 байт
13.	Иккинчи наът	54 байт
14.	Учинчи наът (Меъроҷ туни таърифи)	72 байт
15.	Султон Сулаймон мадҳи	52 байт
16.	Асарнинг ёзилиш сабаби	48 байт
17.	Шайх Муҳаммад деде мадҳи	31 байт
18.	Имом Аъзам ҳикояси	34 байт
19.	“Ҳамса” соҳибининг узри	65 байт

Алишер Навоий басмала бобининг дастлабки 12 байтини «бисмиллоҳ» оятининг умумий тавсифига бағишлайди: оят ўз шакли ва моҳиятига кўра бутун Борлиқнинг низомини ушлаб турувчи «жаҳон риштаси», тириклик асоси бўлмиш «жон риштаси», абадийлик хазинасига элтувчи синоатли тасбиҳ, ҳам дунё, ҳам охираат саодатини сайд этувчи арқон, обиҳаёт оқувчи ариқ, Арши аълони ёритувчи қандилга ўхшатилади. Кейинги байтларда ваҳдат (Бирлик, Аллоҳ таолонинг Бир-у Борлиги) хазинасига элтувчи йўл сифатида таърифланган «бисмиллоҳ»даги ҳар бир ҳарфга икки тоифа – “аҳли қабул” (қабул этганлар) ва “аҳли рад” (инкор қилганлар) учун алоҳида-алоҳида маъно юклатилади. Дастлаб рад этувчиларга тўхталинадиган экан, ушбу жумладаги ҳар бир ҳарфнинг бу тоифа кишиларини жазолантиришга хизмат қилдирилганлигини кўрамиз. Хусусан, «س» – «син» ҳарфи ҳақида гапирилганда унинг шакли наҳанг балиғининг умуртқа суягидаги аррадек бўлиб, рад этувчилар учун офатдек; «م» – «мим» ҳарфи илон нафасидек ўт сочиб, йўл бошида оғзини очган ҳолда ётади деган ташбеҳлардан фойдаланилади. Шу тариқа Навоий ушбу жумладаги қолган

ҳарфларни ҳам мазкур мақсадга хизмат қилдиради ва китобат (ҳарф) санъатининг бетакрор намунасини яратади.

Иккинчи тоифа, яъни қабул қилувчиларга тўхталинганда энди бу ҳарфларнинг ижобий маъно касб этишини кузатамиз. Хусусан, «س» «син» ҳарфи энди саломатлик йўлининг зинасига ўхшатилса, «م» – «мим» ҳарфи мақсад манзилидаги булоқ бошига нисбат берилганлигини кўриш мумкин. Буларнинг барчасида Навоийнинг юксак бадий салохияти намоён бўлади.

Тошлижали достонида эса Навоий бошлаб берган бу усул янада ривожлантирилиб, достоннинг дастлабки уч боби “басмала”га бағишланган, бошқача айтганда, унда «бисмиллоҳ» оятининг китобат санъати асосидаги талқини 3 та бобда алоҳида-алоҳида давом этади. Тошлижали Яҳё ҳам “Гулшан ул-анвор” достонини “Бисмиллаҳир роҳманир роҳим” оятини бадий талқин қилиш билан бошлайди:

Bismillahir rahmanir rahim

Kafle-i ilmi alim ü hakim

Достондаги “син” ҳарфи билан боғлиқ талқинга эътибор қаратсак. Навоийда:

«Sin»i salomat yo ‘lining ziynasi,

Balki saodat yuzi oyinasi.

Тошлижалида:

Bası beka alemi ser-defteri

Sini selamet ilinün serveri

Басмаланинг ўзи ва уни ташкил этувчи ҳарфлар ва мотивлар билан боғлиқ ўхшашликлар ҳам талайгина. “Ҳа” саховат эшигининг ҳалқасига, “ра”лари жазба етган соликка, “нун” ҳарфини кавсар суви тўлган қадахга ўхшатилади. Шоир унинг нуқтасини Каъбанинг Ҳажар ул-авсад тошига қиёслайди. Шоир иккинчи ва учинчи басмалада ҳам гўзал ўхшатишлар билан давом этади.

Иккинчи басмала:

Bismillahir rahmanir rahim

Serv-i gülistan-ı kelam-ı kadim.

Учинчи басмала:

Bismillahir rahmanir rahim
Sünbül-i gülzar-ı kelam-ı kadīm

каби байтлар билан бошланади.

Достоннинг иккинчи бобидан бошлаб Навоий «Хамса»сининг яна бир ўзига хос жиҳатига дуч келамиз. Навоийгача ёзилган «Хамса»ларда бобларга алоҳида сарлавҳа қўйилмаган. «Ҳайрат ул-аброр»нинг иккинчи бобидан бошлаб Навоий сажънинг гўзал намунаси бўлмиш жумлалар орқали бобнинг умумий мазмун-моҳиятини очиб берувчи насрий сарлавҳалардан фойдаланади. Шоир сарлавҳалар тузишда ҳамиша ҳам бир хил андозадан келиб чиқмаган: зарур пайтларда мураккаб шаклларни қўллаган, айрим ўринларда оддий ифода усулларида фойдаланиш билан чекланган. Айнан шу ҳолатни “Гулшан ул-анвор”да ҳам учратамиз. Масалан, достоннинг ёзилиш сабаблари билан боғлиқ боб сарлавҳаси қуйидагича: “*Аҳбар-и аҳйар-и улуъл-элбаб ве иҳҳар-и иъ туҳар-и саҳибўъл-китаб*”. Айнан шу бобда Навоийга қуйидагича таъриф берилади:

Mîr Nevayî gül-i bî-hardur
Hamsesi bir nafe-i Tatar“dur
Sözleridür işk odunun sarsarı
Her biri bahr-ı şazelün gevheri
Gerçi şakîl oldı dili zer gibi
Kıymetiniün keşreti gevher gibi.
Vasf idemem zât-ı hıredmendini
Ayn-ı acem görmedi manendini.

“Ҳайрат ул-аброр”нинг иккинчи боби Холиқ, яъни Аллоҳ ҳамдига бағишланади. Мазкур бобда шоир ҳамма нарсани яратган Холиқнинг осмон ва қуёшдан тортиб ҳар бир заррани, бутун ўсимликлар ва ҳайвонот оламини, кишилиқ жамиятини бир-бирига боғлаб ҳаракатлантириб туришини чексиз ҳайрат билан тасвирлайди. Алишер Навоий «Унинг зоти лутф ва сафодан иборат, лекин вафо иси унга бегона» деган фикрларни илгари сураётган экан, бу ўринда тасаввуф таълимоти асосида фикр юритилаётганлиги маълум бўлади.

“Гулшан ул-анвор”нинг 4 – 6 боблари Аллоҳ ҳамдига бағишланади. Биринчи ҳамда коинот ва инсоннинг аратилиши

ҳақида сўз боради. Иккинчи ҳамда эса шоир ўқувчини Аллоҳнинг қудрати ҳақида фикр юритишга ундайди. Унга кўра, тўрт фасл алмашинуви ўз-ўзидан содир бўлмайди. Уларнинг ҳаммаси Аллоҳнинг иродаси билан содир бўлур. Яҳёбей учинчи тавҳидда Аллоҳнинг жамолига эътибор қаратади. Севги, муҳаббат фақат илоҳий ва Аллоҳга бўлсагина гўзал бўлишини таъкидлайди. Аллоҳ инсонларни меҳр билан яратгани, кимни истаса азиз қилиши, кимни истаса пастроқ даражага тушириши мумкинлигини айтади.

“Ҳайрат ул-аброр” достонининг 3 – 6-боблари (тўрт боб) муножотларни ўз ичига олади. Биринчи муножотда Аллоҳ таолонинг Бир-у Борлиги, жамийки махлуқот унга сано айтсалар ҳам, унинг ҳамдини адо этолмасликлари, Ҳақ таоло ўз Зотига мазҳар – кўзгу яратиш мақсадида оламни йўқдан бор қилгани ҳақида сўз юритилади. Оламнинг гўзаллиги ва мукамал яратилганлигини васф этиш орқали мутафаккир шоир Парвардигори оламнинг беназир яратувчи эканлигини чин эътиқод соҳибларига хос бўлган жўшқинлик билан васф этади. Шу билан бирга, Борлиқни яратишдан асосий мақсад, оламнинг ҳикмати ва гултожи, коинотнинг моҳияти инсон эканлигини алоҳида ифтихор ва шукроналик билан қайд қилиб ўтади:

Ganjing aro naqd farovon edi,

Lek boridin g‘araz inson edi.

Иккинчи муножотда эса Аллоҳ оламдаги жамийки мавжудотнинг яралиш ва фонийликка юз тутиш жараёни давомида содир бўлиши мумкин бўлган жамийки воқеа ва ҳодисаларни ўз илми, иродаси ва қудрати билан тасарруф этиши, азалийлик ва абадийлик фақат Худога хос эканлиги, ҳақиқий илоҳ фақат Аллоҳ таолонинг Ўзи бўлиб, оламдаги жамийки мавжудот фақат Унга сажда ва итоат қилишлари лозимлигини баён этиб, ўз илтижоларида илоҳий ғазабдан қўрқиб, раҳматидан умидвор ҳолда яшаётганини, имон гавҳаридан айру қолдирмасликни ёлвориб сўрайди:

Yo Rab, agar yetsam o‘shul kunga jazm

Yoki burun aylasam ul yonga azm,

Ul nafas imon manga hamroh qil,

Ko‘nglum aro mahvi sivalloh qil.

Учинчи муножотда олам аҳлининг қиёмат кунидаги аҳволи тасвирга тортилиб, ўша куни охирзамон пайғамбари – Муҳаммад Мустафо (с. а. в.) Ҳақ таоло изни билан мусулмон умматини шафоат қилиши, Навоий ҳам бу шафоатдан умидвор эканлиги

ҳақида сўз юритилади. Тўртинчи муножотда эса Аллоҳ таолонинг карами кенглиги, жамийки бандаларига меҳрибон ва раҳмли эканлиги ҳақида сўз юритилади. Навоий талқини бўйича:

*Har kishi osiy-u gunahkorroq,
Afv ila rahmatqa sazovorroq.*

“Гулшан ул-анвор” достонининг 7-9 боблари муножотлардан иборат. Дастлабки муножотда шоир ўзига бошқа инсонларга Яратганнинг раҳматини тилади. Ўзини гуноҳкор санаган шоир ибодатлари етарли эмаслигини билса-да, Аллоҳнинг марҳаматидан умид узмаганини айтади. Аллоҳдан ўзи ва бошқаларнинг гуноҳларини кечиришини сўраган шоир охират саодати учун Аллоҳга ёлворади. Унинг биргина орзуси илоҳий ишқ билан яшамоқ ва Аллоҳ жамолига эришмоқ эканини баён қилади.

Яҳёбей Аллоҳнинг азамати ва қудратини иккинчи муножотда баён этар экан, бунда ҳам фақат ўзи учун эмас бутун инсонлар учун дуо қилади. Аллоҳдан гуноҳларини кечирилишини ёлвориб дуо қилади.

Учинчи муножот валий зотларнинг Аллоҳга қандай ибодат қилишларини тушунтиришдан бошланади. Шоир ушбу муножотда ҳам Аллоҳдан ёрдам сўраб ёлворади.

“Ҳайрат ул-аброр” достонида муножотдан сўнг пайғамбар мадҳига, яъни наътга ўтилади. Достонда 5 та наът келтирилган. Ушбу наътларнинг дастлабки тўрттаси васф йўналишида бўлса, бешинчи наът меърож ҳақида. Достонда Навоий Пайғамбар (с. а. в.)ни комил инсон деб талқин этади, ул Зотнинг инсоният тақдиридаги ўрнини – бу дунёнинг яратилишидан мақсад Расулуллоҳдек комил инсон эканлигини таъкидлайди, у Зотни алоҳида меҳр-муҳаббат билан мадҳ этади.

Анъанани давом эттирган ҳолда Тошлижали достонида ҳам Пайғамбар мадҳига ўтилади. Достонда 3 наът келтирилган бўлиб, биринчи ва иккинчи наътларда Пайғамбаримиз Муҳаммад (с. а. в.)нинг гўзал ахлоқи, адолати, дин йўлидаги матонати, жанглардаги маҳорати ҳақида сўз боради. Учинчи наът эса Меърож туни таърифига бағишланади.

“Ҳайрат ул-аброр” достонининг 12-бобида улуғ салафлар – Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Деҳлавий ҳақида сўз боради. Дастлаб Низомий, сўнгра Хусрав Деҳлавий мадҳи келтирилади. 13-

боб Нуриддин Абдурахмон Жомий мадҳини ўз ичига олади. Навоий Низомий ва Деҳлавийни бир бобда таърифлагани ҳолда устози ва дўсти Абдурахмон Жомийга алоҳида боб бағишлайди. Уни ўша даврнинг «кутби тариқати» деб атар экан, ўзининг унга нисбатан ожиз ва муҳтожлигини ғоят камтарлик билан баён қилса, Жомийнинг янги ёзган бирор асарини ўзидан олдин ҳеч ким кўрмаслигини фахр билан таъкидлайди:

*Nomag 'akim roqim etib xomasin,
Ko 'rmadi men ko 'rmayin el nomasin.*

«Ҳайрат ул-аброр» достонининг ёзилишида айнан Жомийнинг «Тухфат ул-аҳрор» достони туртки бўлганлигини айтилади:

*Boshtin ayoq gavhari shahvor edi,
Qaysi guhar, «Tuhfat ul-ahror» edi.. .
Chun o 'qimoq zamzamasi bo 'ldi bas,
Ko 'nglum aro dag 'dag 'a soldi havas
Kim, bu yo 'l ichraki alar soldi gom,
Bir necha gom o 'lsa manga ham xirom.*

Тошлижали Яҳё эса достоннинг навбатдаги бобини Қонуний Султон Сулаймонга мадҳига бағишлайди. Унинг адолати, жанговор қобилияти, гўзал ахлоқи ҳақида сўз боради.

Кейинги бобларда эса Тошлижали “Хамса”сининг ёзилиш сабабларига тўхталар экан, Усмонлилар салтанатига хизмати, у ерга қандай келиб қолгани, жангдаги маҳорати, ёмон ниятли кишилар тарафидан мансабидан узоқлаштирилгани, Аллоҳнинг инояти ила тариқатга киргани ҳақида сўзлайди.

“Ҳайрат ул-аброр”нинг 14-15 боблари сўз таърифига бағишланган. Шоир ушбу бобларда сўзни тавсиф этар экан, назмнинг қиммати, сўздаги маъно, унинг шаклга мувофиқлиги, шакл ва мазмун масаласи, умуман, ижод ҳақидаги масалаларга эътибор қаратади. Шунингдек, Навоий ушбу бобда туркий тилда шеър айтишга кучли иштиёқ сезишини ва бу йўлда анча юқори даражага эришганини фахр билан баён қилади. Мазкур бобда Навоий шоирлар ахлоқи, шоирлик рутбаси, айрим замондош шоирлар билан боғлиқ «адабий сирқат» (плагиат, бошқа шоирлардан маъно ё мазмун ўғирлаш) ҳақида ҳам фикр юритганки, бу фикрлар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Достоннинг 16-боби замона султони Хусайн Бойқаро мадҳини ўз ичига олади. Алишер Навоий бу бобда талмеҳ санъати воситасида Хусайн Бойқарони куч-қудратда Фирдавсий қаҳрамони Рустамга, адолат ва фазл-у камолда Эроннинг афсонавий подшоси Жамшидга ўхшатади.

17-боб «Кўнгул таърифида» деб номланади. Бобнинг илк байтларида шоир Худони деҳқонга, инсон вужудини гулистонга қиёслайди. Унинг фикрича, Худонинг инсон вужудини яратишдан асосий мақсад-муддаоси инсон вужудининг энг шариф аъзоси – кўнгил ҳисобланади:

*Ermas edi anda g‘araz hech gul,
G‘ayri ko‘ngulkim, g‘araz erdi ko‘ngul.*

Шу билан бирга, шоир кўнгулни инсон кўксининг чап томонида жойлашган аъзо – юрак билан адаштирмасликка чақиради. Яратганнинг ёди билан яшайдиган инсондагина ҳақиқий кўнгул бўлади ва угина «аҳли дил» саналиши мумкин. Шунингдек, Навоий кўнгулни олами кубро, Каъбадан-да улуғ жой деб атайди.

Муқаддиманинг қолган уч боби (18 – 20-боблар) ҳайрат таърифига бағишланган. Достон сюжетида энг муҳим ўрин эгалловчи ҳайратларда ижтимоий, сиёсий, ахлоқий, диний, маърифий масалаларни ўзида жамловчи инсонийлик мезони – кўнгил оламининг сифатлари очилади. Адабиётшунос У. Жўрақулов “ҳайрат” феноменининг “Хамса” бадий хронотопидаги ўрни ҳамда вазифаси муайян мақсаддан келиб чиққанини таъкидлайди. [Жўрақулов У. 2016: 88.] Низомийнинг “Махзан ул-асрор”ига жавоблар шу ердан бошланади. Мавзу боб сарлавҳасида берилади. Навоий сарлавҳада кўнгил таърифини кўнгил тилаганидек ҳеч ким қилолмаслигини ва унинг васфини соҳибдиллардан ўзга киши билмаслигини айтади. Навоий фикрича, инсон не чоғли кўп хаёл қилса ҳам кўнгул сирини кашф этолмайди, охири ожизлигини тан олиб таҳайюрда – ҳайратларда қолди. Бу орқали Навоий ўз достони нима учун “Ҳайрат ул-аброр” деб аталганига ишора қилади. Низомий ва Амир Хусрав достонларида хилват – сўфийнинг ғайб олами сирларини идрок этиб, қалби нурланиши бўлса, Навоий ҳайратларида Хожа – кўнгилнинг ғайб оламларига сайри ва бу олам ажойиботларидан ҳайратланиши муқаддиманинг семантик структурасини ташкил этади. Бу ҳайратлар кўпроқ “Сабъаи сайёр”даги етти мусофир-сайёҳнинг қиссаларида равшан юз кўрсатади. “Лайли ва Мажнун”да илоҳий ишқ, вафодорлик,

жунунлик ҳайратлари, “Фарҳод ва Ширин”да ҳақиқий ишқ, ёр васлига етиш учун чекиладиган риёзатлардан ҳайратланиш асарнинг ғоявий-семантик марказини ташкил этади.

“Ҳайрат ул-аброр”даги уч ҳайрат боби ўзбек адабиётшунослигида А. Қаюмов, М. Муҳиддинов, М. Имомназаров, У. Жўрақуловлар томонидан илмий тадқиқ этилган.

Тошлижали достонида Муҳаммад Дедега бағишланган боб мавжуд. Муҳаммад Деде Румели авлиёларнинг етакчиси бўлиб, Румелиядаги Ерғоғу шаҳрида туғилган. Таваллуд санаси маълум эмас. 1582-йилда вафот этган. Шоир достонида Муҳаммад Деде ва у зот билан учрашгани ҳақида ҳаяжонланиб баён қилади.

*Salik-i meczüblarun yoldaşı
Başı kaba yalın ayaklar başı*

*Žahiri vjirane vü mihnet-zede
Batını mamür Muhammed Dede.*

*Gün gibi uryan yürür idi müdam
Tış-ı vücūdunda yoş idi niyam*

Муқаддима сўнгида эса ном қозонган “Хамса” муаллифларини санаб ўтиб, уларни ўзига устоз деб билишини қайд этади.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий ижоди ўз давридаёқ кўплаб қўшни мамлакатларнинг эътибори ва қизиқишига сазовор бўлган. Жумладан, Усмонли турклар салтанатида Алишер Навоий шахсияти ва ижодий меросига қизиқиш, унинг шеърларига татаббуъ битиш, “Хамса” дostonлари таъсирида асар яратиш анъанаси мавжуд эди.

Усмонли турк адабиётининг йирик вакили Яҳёбей Тошлижалининг хамсанависликка муносабати ўзига хослиги билан ажралиб туради. Унинг бешлиги 1550–1551 йиллар оралиғида яратилган бўлиб, “Гулшан ул-анвор”, “Ганжинаи роз”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Шоҳ ва гадо” ва “Усулнома” дostonларидан иборат. Адабиётшуносликда Тошлижалининг “Гулшан ул-анвор”, “Ганжинаи роз” ва “Усулнома” дostonларининг ҳар учаласи ҳам Низомий “Махзан ул-асрор”ига жавоб тарзида вужудга келган деган қараш бор эди. Лекин унинг “Гулшан ул-анвор”ини Навоий дostonи билан қиёслаганимизда

кўп жиҳатлари билан Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” достониға яқин туриши маълум бўлди.

Яҳёбей Тошлижали ўз “Хамса”сида Алишер Навоий дostonларидан таъсирланиш билан бирга Абдурахмон Жомийнинг издоши сифатида ҳам намоён бўлади. Унинг “Ганжинаи роз” дostonи Абдурахмон Жомийнинг “Субҳат ул-аброр” дostonи таъсирида ёзилган. Дostonнинг композитсион қурилиши (Жомий дostonи сингари 40 мақолатдан иборат эканлиги) ва унда қўлланилган шеърӣй ўлчов шундай хулоса чиқаришға асос бўлади.

Низомийдан бошлаб «Хамса»ни “бисмиллоҳ” ояти билан бошлаш анъана тусига кирган бўлиб, Низомийдан сўнг барча хамсанавислар ўз сўзларини ана шу оят билан бошлаганлар. Фақат Навоийға келибгина бу боб мустақил басмала бобига айланди, яъни ушбу боб тўлиғича “бисмиллоҳ” ояти асосида қурилди. Тошлижали дostonида эса Навоий бошлаб берган бу усул янада ривожлантирилиб, дostonнинг дастлабки уч боби “басмала”ға бағишланган, бошқача айтганда, унда “бисмиллоҳ” оятининг китобат санъати асосидаги талқини 3 та бобда алоҳида-алоҳида давом этади.

Навоийгача ёзилган “Хамса”ларда бобларға алоҳида сарлавҳа қўйилмаган. “Ҳайрат ул-аброр”нинг иккинчи бобидан бошлаб Навоий сажънинг гўзал намунаси бўлмиш жумлалар орқали бобнинг умумий мазмун-моҳиятини очиб берувчи насрий сарлавҳалардан фойдаланади. Шоир сарлавҳалар тузишда ҳамиша ҳам бир хил андозадан келиб чиқмаган: зарур пайтларда мураккаб шаклларни қўллаган, айрим ўринларда оддий ифода усулларидан фойдаланиш билан чекланган. Айнан шу ҳолатни “Гулшан ул-анвор”да ҳам учратамиз.

Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” дostonи 63 боб, 20 мақолат ва 20 ҳикоятдан ташкил топган. Тошлижалининг “Гулшан ул-анвор” дostonи эса 4 фасл, 98 боб, 2914 байтдан иборат. Мақолат ва ҳикоятлардан сўнг тамсил номи билан алоҳида боблар киритилган бўлиб, улар дostonнинг таъсирчанлигини ошириб, муаллиф ғоявий ниятини очиб беришға хизмат қилган.

Навоий дostonида муқаддима 21 бобни, Тошлижали дostonида эса 19 бобни ўз ичига олади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий. Ҳайратул аброр. МАТ. 20 жилдлик. — Тошкент: Фан, 1991. 7-жилд

2. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Насрий баёни билан. Насрий баён матнини тайёрловчи А. Ҳайитметов. –Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2006. – 392 б.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. т. 3. –Тошкент: Фан, 1984. – 624 б.
4. Жўрақулов У. Навоийда “Ҳайрат” тушунчаси // Алишер Навоий ва ХХI аср номли мақолалар тўплами. – Т.: Tamaddun, 2016. –Б. 88.
5. Дилнавоз Юсупова. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Навоий даври). Т.: TAMADDUN – 2016
6. Taşlıcalı Yahyâ Dukâgîn-zâde. Gencîne-i Râz. (Bağdatlı Vehbi Efendi) Süleymaniye Kütüphanesi. No: 1700, Şstanbul. (95 varak)
7. Taşlıcalı Yahyâ Dukâgîn-zâde. GülŞen-i Envâr. Râşid Efendi Kütüphanesi. No: 1124, Kayseri. (78 varak)
8. Ayşe Sağlam. Taşlıcalı Yahya Bey ve Hemsesi. Doctora Tezı. – 2016

Qosimova Madina
Sharof Rashidov nomidagi SamDU
2-bosqich magistranti

UVAYSIY IJODI VA UNING CHISTON JANRI TARAQQIYOTIGA QO'SHGAN HISSASI

Uvaysiyning shoira sifatida shuhrat topishida chistonnavisligining alohida o'rnini bor. Ilmda u o'zbek adabiyotida eng ko'p chiston aytgan ijodkor sifatida e'tirof etiladi. Uning nashr etilgan devonlarida 13 ta chiston bor. Ammo manbalarda uning 50 dan ortiq chistonlari ma'lumligini bayon etiladi. Biz Uvaysiyning chistonnavislikdagi kamolotini ustoz shoir Navoiy ijodi bilan qiyosan yoritishga harakat qilamiz. Navoiy ijodidagi chistonlar, asosan, hajm jihatdan katta. Ular 6, 8, 10 misradan, faqat 2 tasi 4 misradan iborat. Navoiy chiston uchun tanlagan pretmetni batafsil tavsiflaydi. Unga xos belgi, sifat va xususiyatlarni aniq ko'rsatadi. Inson hayotidagi o'rnini va vazifasiga ham e'tibor qaratadi. Asar zamiriga jamiyatdagi, ijtimoiy hayotdagi hodisa

va holatlarni singdirishga harakat qiladi. Tanlangan pretmet yoki obraz vositasida jamiyat noqisliklarini fosh etadi.

Navoiy devonida “Miqroz” nomli chiston bor. Shoir unda qaychining tuzilishi, shakliy xususiyatlarini tavsiflash yo‘lidan boradi. Tasvir jaroyonida har bir misrada o‘quvchini hayratlantirishga, chuqur fikrlatishga intiladi.

Ne qushlar erkin alarkim, birardurur qanati,
Qanatining uchida har birisiga minqor.
Biror ayog‘lari ham boru turfaroq bukim.
Ayog‘ uchida biror ko‘z ham ettilar izhor,
Qachon ayog‘larin almashtururlar, ul soat
Qanot urarg‘a bo‘lurlar tayurdek tayyor.
Qanot ko‘p urmoq ila bir kori ucharlari yo‘q,
Uchara garchi koridur alarg‘a istizhor.

Shoir qaychini shunday tasvirlaydi. Qanday ikki qushki, qanotlari bittadan. Har bir qanoti uchida tumshug‘i bor. Bittadan ayog‘i ham bor. Ammo, ajablanarlisi shundaki, oyog‘i uchida bittadan ko‘zi ham bor. Ayog‘lari harakatga kelganda esa ular xuddi qushdek uchishga tayyor bo‘ladilar. Ammo ko‘p qanot urganlari bilan ucha olmaydilar. Garchi uchsalar ham, ularga albatta, madad kerak bo‘ladi.

Navoiyning mahorati shundaki, qaychining shakliy xususiyatlarini aniq, tushunarli va mukammal tasvirlagan. Shoir qaychining ko‘rinishini badiiy timsollarda moddiylashtirgan. Qush, qanot, oyoq, ko‘z, tumshuq timsollari sho‘lar jumlasidandir. Chiston 8 misradan iborat. Dastlabki 4 misrada shakl ko‘rinishi tasvirlanadi. Keyingi 4 misrada esa shu predmetning harakatlanishi nazarda tutiladi. Navoiy ushbu chistonda shoirona taxayyulning noyob qudratini namoyish eta olgan. O‘zbek mumtoz adabiyotida qaychining takrorlanmas, noyob tasvirini yaratgan.⁵⁹

Uvaysiy chistonlarida esa xalqona soddalik, donishmandlik va hajm jihatdan qisqalik ko‘zga tashlanadi. Uning ham “Qaychi” deb nomlangan chistoni bor. U 2 misradan iborat:

Ikki mahbubni ko‘rdum –ikkisin kindigi bir,
Ikkisin orasiga tushsang topadursan kasir.

Shoira qaychining ikki oyog‘ini do‘st timsolida moddiylashtirmoqda. Ular shunday qadrdon do‘stlarki, hech qanday holat bir-birlaridan ajratolmaydi. Bunday yaqinlikni ifodalash uchun “kindigi bir” iborasini qo‘llaydi. Bu ibora mustahkam do‘stlikni ahillik ma’nolarini ifodalaydi. Xalq tomonidan ramziy ma’noda aytilgan fikrdan shoira ikki-ham zohiriy,

⁵⁹Adizova I. Uvaysiy ijodida chiston janri // O‘zbek tili va adabiyoti. 1987, 4-son.

ham botiniy ma'noda foydalanadi. Qaychining zohiran kindigi bir botinan ham bir. Chunki barcha ish birgalikda amalga oshiriladi. Chistonni birinchi misrasida qaychining shakl xususiyati tasvirlanadi. Ikkinchi misrasida esa uning vazifasiga e'tibor qaratiladi.

Uvaysiyning she'riy uslubiga xos bo'lgan ko'p ma'nolik, ramziylik ushbu chistonda ham saqlangan. Shoira chistonda ham qaychi, ham do'stlik haqidagi tasavvurni mujassamlashtirgan. Ikki mahbuba timsoliga katta ma'naviy-ijtimoiy mohiyatini ham singdira olgan. Qaychi-insonga do'st. U xayrli amallarni bajaradi. Ammo, uning orasiga tushib qolsangiz, ayamaydi. Shoira bu holatni insoniy munosabatlarga ham tatbiq etadi. Ya'ni, do'stlik—buyuk kuch. Agar unga rahna solinsa, xalaqit berilsa, o'z qudratini ko'rsatadi. Raxnagarni chilparchin eta oladi. Uvaysiy bunday nuqtayi nazarni chistonga bejiz singdirmagan. Chunki, uning Nodirai davron bilan do'stona munosabatiga, ustoz-u shogirdlik maqomiga hasad nigohi bilan boquvchilar ham yo'q emas edi. Bunday nazarlar shoira hayotidagi ko'p mashaqqatlar, iztiroblar, ma'naviy muhtarib kunlarga sabab bo'ladi.

Chistonda shoiraga xos qa'tiyat va jasorat ham o'z ifodasini topgan. Uvaysiy uslubidan boxabar o'quvchi misralar zaminidagi dadil hukmni anglashi qiyin emas. Bu, ayniqsa, ziddiyatlardan xabardor shoira zamondoshlariga juda tushunarli bo'lgan. Demak, "Qaychi" chistonida predmetning sifat va xususiyatlari aniq, tushunarli tasvirlangan. Shu bilan birga, shoira mahorati tufayli unga jiddiy insoniy munosabatlar, muhim ijtimoiy ahamiyatini oshiradi.⁶⁰

Navoiy va Uvaysiyning bir mavzuda yaratilgan "Anor" nomli chistonlari ham bor. Bo'larni qiyosan o'rganganimizda ham ikki shoir ijodining mushtarak va o'ziga xos qirralari namoyon bo'ladi. Ikkala shoir ham tabiatning mo'jizaviy, noyob ne'mati anorning sifat va xususiyatlarini mukammal tasvirlab bera olishgan.

Navoiy anorni tavsiflashda ikki timsoldan foydalanadi: birinchisi—chug' to'ldirilgan mijmar, ikkinchisi—durlarini makkor davron qonga "uyurgan" (aylantirgan) sadaf:

Ne mijmardur, to'la axgar vale ul mijmar andomi,
Erur sun' ilgidin gohe musaddas, gah musamman ham.
Chiqar ravzandin axgari dudiyu bu turfakim, oning
O'tig'a dud yo'qtur, mijmarig'a balki ravzan ham.
Utu mijmar dema, bor ul sadafkim, durlarin oning
Uyurdi konga davron musha'bid, charxi purfan ham.

⁶⁰Jumaxo'ja N. Zamona, ijtimoiy-muhit va shoira shaxsiyati // Muloqat. 1999, 2-son.

Agar bu nav' emas, bas, ne uchun barmoq kuchi birla
Bushar jismi, oqar koni, anga majrux o'lub tan ham.
Nechakim tab'i noridur va lekin me'da noriga
Berur taskin, munung naf'in topibmen voqian men ham

Shoir timsol tanlashda anorning shakli, rangi va tuzilishini asos qilib oladi va nihoyatda nozik did bilan uning muqoyasasini topa oladi. Chiston o'ziga xos kompozitsiyaga ega. Shoir dastlab anorni chug' to'la mijmarga o'xshatadi. Mazkur timsol uning sifatlarini to'liq mujassamlantiradi. Ammo, shoir bu bilan qanoatlanmaydi. U anorga yanada mukammalroq qiyos izlaydi. Uni endi sadafga o'xshatadi. Shoir bunda faqat anorning shakli emas, balki, uning uzoq davom etuvchi shakllanish jarayonini ham (sadafga dur paydo bo'lgani kabi) nazarda tutadi.

Asardagi timsol takomillashuvining 3-bosqichida esa, shoir anorning rangi bilan bog'lab, zamon haqidagi o'z dardlarini va qat'iy xukmini ham e'lon etadi. 4-bosqichda mayinlik bilan anorning vazifasini, foydasini tasvirlash orqali asarni xotimalaydi. Ko'ringanidek, asarda Navoiyning she'riyatdagi kompozitsion o'ziga xosligi, timsol tanlash va yaratish borasidagi mahorati yaqqol namoyon bo'ladi.

Ushbu chiston qit'a janrida yaratilgan. 5 bayt 10 misradan iborat. U hazaji musammani solim (mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun (v--- / v--- / v--- / v--- / v---) vaznida yaratilgan. Ushbu vazn chuqur ijtimoiy ma'nolarni, zamon ahli qilmishlarining iztirobli ruhiy manzaralarini, mahzun kayfiyatni ifodalash imkoniga ega. Shoir tomonidan tanlangan vazn asardan nazarda tutilgan g'oya va maqsadga to'la muvofiq kelgan.⁶¹

Tabiatning go'zal va mo'jizaviy ne'matlaridan biri anordir. Anor donalarining aqiq la'llardek bir tekisda terilganligi, nafis pardaga o'ralganligi va bu sirli go'zallikning anor po'sti ortida pinhonligi tangrining mo'jizasi deyish mumkin. Uvaysiy anorni olib, unga she'r yozar ekan, ko'nglidan teran mulohazalar o'tgani aniq:

Ul na gumbazdur: eshigi, tuynugidin yo'q nishon,
Necha go'lgunpo'sh qizlar manzil aylabdur makon.
Sindurub gumbazni, qizlar holidin olsam xabar,
Yuzlarida parda tortig'lik, turarlar bag'ri qon.

Albatta, chistonda Uvaysiyning birinchi maqsadi O'quvchi tasavvurida anorni shakllantirish. U bu vazifani mukammal bajara olgan. Shoir anor shaklini eshik va tuynuksiz gumbazga, uning donalarini yuzlarida parda

⁶¹Jalolov T. O'zbek shoiralari. –T.: 1970, 2-jild.

tortilgan, yurak-bag'ri qonga to'la "go'lgunpo'sh" (qizil kiyimli) qizlarga tenglaydi.

Uvaysiy chistonini kuzatib, o'ziga xos timsol qo'llash mahoratining guvohi bo'lamiz. Shoira anorning noyob, yangicha tasvirini yaratishga erishadi.

Atoulloh Xusayniy Sharafiddin Ali Yazdiyning lug'z fanining badiiy shartlari borasidagi fikrlarini keltirib, shunday deydi: "Lug'zning she'riy jihatidan so'ng fasoxatu ibora aniqligi-yu ma'no latofatidagi husnu fazilatiga bois bo'lguchi shartlardin uldurkim, zikr etilgan mazkurning ahvolu avsofi takallufu egri iboralarsiz anga moye bo'lgay. . . Matlubni anglagandin so'ng nozimning murodi ushbumu, yo'qmu degan shubha qolmag'ay".⁶²

Ko'rinadiki, lug'zning asosiy sharti Uvaysiy tomonidan mukammal bajarilgan. U anorni hech qanday shubhaga o'rin qoldirmay, aniq, tushunarli va ixcham shaklda tasvirlab bergan. Ammo, Uvaysiyning she'rdan maqsadi shu bilan yakunlanmaydi. Shoira she'riy uslubiga xos bo'lgan ko'p ma'nolilik ushbu asarda ham yaqqol namoyon bo'ladi. Adabiyotshunosligimizda "Anor" chistonining bu jihati e'tirof etilgan: "To'rt misraga singdirilgan katta mazmunga anor ta'rifinigina emas, balki to'rt devor orasida ovoz chiqara olmasdan faryod qilayotgan, qavat-qavat niqob orqasida yorug' olamni ko'rish imkoniyatidan mahrum etilgan millionlab mahzuna, munglig' ayollarning hayoti, taqdiri mujassamlashtirilgan". Anglashiladiki, shoiraning ikkinchi maqsadi anor donalarini qizlarga qiyoslash ularning erksiz qismatiga e'tiborni qaratish.

Shoira she'riyatining umumiy mohiyatidan kelib chiqib fikrlasak, uning chistondan ko'zlagan uchinchi maqsadini ham anglash qiyin emas. Uvaysiyning ushbu asarida anor foniy dunyo tilsimlarini o'zida mujassamlashtirgan ramziy timsol darajasiga ko'tariladi. Shoira anorning tashki ko'rinishini cheku chegarasiz gumbaz bo'lib ko'rinuvchi dunyoga qiyoslayapti: Ul na gumbazdur: eshigi tuynugidin yo'q nishon".

Qizil rang – bag'riqonlik, hijron, ayriliq ramzi. Qizlar - ilohiy jamol zuhuri. Yuzlaridagi parda soliq bilan Ollox vasli o'rtasidagi to'siq. Demak, xulosa qilib aytishimiz mumkinki, ushbu to'rtlikda shu paytgacha biz talqin etib kelgan zohiriy mazmundan tashqari, teran falsafiy, botiniy g'oya ham mujassamlashgan. Shoira anorda dunyo timsolini tasavvur etayapti. Anor dunyoga o'xshaydi. U shunday bir gumbazki, na eshigi bor, na tuynugi. Unda ko'plab insonlar makon qurgan. Ularning holidan xabar olinsa, u yerdagi

---

⁶²Атоуллох Ҳусайний. Бадойеъу-с-санойеъ. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.

hayotning asl mazmuni haqida tafakkur qilinsa, haqiqat ayon bo'ladi: Ilohiy visoldan mahrumlik. Bu yo'lda moddiy dunyoning to'siq, parda ekanligi. Shoira anor tuzilishida ilohiy visoldan foniylar dunyo pardasi bilan to'silgan, ayriliqdan bag'ri qon kimsalar taqdirini ko'rgandek bo'ladi. Anor tilsimotini, asrorini anglash uchun, uning po'stini ochib, cheksiz kenglikka erishish kerak. Demak, anor biz uchun ibrat. U kabi vujudiy qafasni, lahzalik olamning barcha to'siqlarini, moddiy manfaat-u extiyojlarini yengib o'tibgina haqiqiy hurlikka, ruhiy erkinlikka yetish mumkin. Ana shundagina anor sirini anglaganimizdek, dunyo va mutlaqiyat mohiyatiga yetamiz. Shoira o'zining chuqur falsafiy tafakkur tarzidan kelib chiqib, anor timsoliga keng qamrovli umumbashariy g'oyalar talqinini mujassamlashtiradi.

Atoulloh Xusayniy "... nimaiki, lug'z ani bildirsa, maqsud ushul bo'lur, aning o'zga bir nimaga ishora qilur-qilmasin nazarga olinmas", deya ta'riflaydi. Ushbu e'tirofdan biz Navoiy an'analarini davom ettirgan Uvaysiyni chistonining tarixiy taraqqiyot bosqichida qanchalik katta o'rin tutgannini anglaymiz. Chunki u chistonni donolik namoyishi, tafakkur o'yinlari darajasidan chuqur ijtimoiy-falsafiy fikrlarni mujassamlashtirib ifodalovchi yo'nalishga aylantirganining guvohi bo'lamiz. Yuqoridagi misollarda shoira chiston takomilidagi ulkan xizmatlarini ko'rish mumkin.

Uvaysiyning chistonni takomillashtirishdagi xizmati faqat shu bilan cheklanmaydi. Bizga ma'lumki, chistonlarda, asosan, so'z yoki so'zlar yashiringan bo'ladi. Tinglovchi diqqati so'zga qaratiladi. So'zlovchining maqsadi ham lafz bo'ladi. Ijodkor o'sha so'z ifodalayotgan predmetning sifatlarini tasvirlab beradi. Ammo, Uvaysiy chiston asosiga holatni oladi. Tinglovchi diqqatini birgina so'zga emas, balki ruhiy holatni anglashga, uni kuzatishga qaratadi. Albatta, o'z-o'zidan chiston javobida o'z emas, balki tugal fikr-gap nazarda tutiladi:

Yolg'uzimda uchradi: ul dev edi yoki pari,
Ming boshi, qirq ergash bor, yana sakkiz navkari.
Holga kelmas, butni taqmas barchasi jallodvash,
Turti chorlab, unu ellik menga yuzlandi bari,
Birining qo'lida uch yuz manjaru to'rt yuz pichoq,
Uning og'zida buldur: "Pora qil!" deb gaplari!

Ushbu chistonning javobi "G'am haddin oshti" jumlasidir. Unda shoira chiston yaratishning bir necha usullaridan foydalangan. Ilk misralarda savol qo'yish usulini tatbiq etadi. Keyingi misralarda abjad hisobini qo'llagan.

Shoiraning bu usullari chiston janrida ham chuqur ruhiy holat manzaralarini ta'sirli ifdalash imkonini beradi.⁶³

Asarda shoironing abjad hisobini istifoda etish mahorati yaqqol namoyon bo'ladi. Ushbu hisob bo'yicha 10 ta son keltiriladi. Ular ifodalangan harflar vositasida esa "G'am haddin oshti" jumlasini o'qiymiz (100 -g'; 40 -m; 8 -h; 4 -d; 10 -i; 50 -n; 1 -alif; 3000 -sh; 400 -t; 10 -i.). Chiston g'azal janrida yaratilgan. U a-a, b-a, v-a tarzida qofiyalangan. Vazni ramali musammani mahzuf (foilotun foilotun foilotun foilun; (-v-- / -v-- / -v- - / -v-)).

Uvaysiy chistonlarining asosiy qismida savol qo'yish usuli yetakchilik qiladi. Jumboq, asosan, birinchi misrada keltiriladi. Shoiraning topqirlik bilan qo'llagan so'rog'i o'quvchi diqqatini bir nuqtaga jamlashga xizmat qiladi. Shundan so'ng nazarda tutilgan predmetning sifat, belgi va xususiyatlari ta'riflanadi. Shoira chistonlarida nazarda tutilgan har bir predmet badiiy obraz darajasiga ko'tarilgan. Ularning asosini metaforik o'xshatishlar tashkil etadi. Jumladan, eshigu tuynugi yo'q gumbaz, qanotu parlari qip-qizil, ko'zga ko'rinmas qush, qonxur ikki dare, chutir yuzli kelin, boshi bilan yuruvchi oyog'i yo'q mavjudot, jazirama yozda issiq, yashil tunda yuruvchi jonzot va yana ko'plab noyob taxayyulot mahsuli bo'lgan timsollar. Ko'rinadiki, shoira chistonlarida nodir timsollar galereyasi bunyod etilgan. Ularning har biri o'tkir tafakkur mahsulidir.

Shoira deyarli barcha chistonlarida dastlabki misrada atalmishning shakliga e'tibor qaratadi. Uni tasvirlaydi. Keyingi misralarda esa uning holati, qilmishi, vazifasini ifodalashga o'tadi. Ayrim chistonlarida shoira savol bilan bir qatorda, abjad hisobidan ham unumli foydalanadi. Bu usul nazarga olingan predmetni aniqlash imkonini kuchaytiradi.

Uvaysiy uchinchi tur chistonlarida yanada boshqacha yo'l tutadi. Ularda savol ham, abjad hisobi ham uchramaydi. Bunday chistonlar qisqa hajmga (2 misra) ega. Birinchi misrada atalmish haqida xabar-ma'lumot berilsa, ikkinchi misrada uning tabiatiga xos qat'iy hukm, xulosa bayon etiladi. Bunday asarlar sirasiga "Qaychi" hamda "Kun va tun"ni kiritish mumkin

Ikki mahbubeni ko'rdum bir-birisin ko'rmagan,

Ikkisining o'rtasiga, do'stlar, qil sig'magan. (Kun va tun)

Bir-birini ko'rmagan ikki do'st. Ammo, oralaridan qil ham o'tmaydi. Ya'ni o'zaro juda qadrdon. Har doim yonma-yon va ayrilmas. Shu keltirilgan ta'riflarning o'zi o'quvchini tafakkur olamiga yetaklaydi. Ikki dugonaning

---

⁶³Orzibekov R. O'zbek she'riyatida sirli-sinkretik janr va shakllar. –Sam.: 1992.

kimligini o'ylay boshlaydi. Shoira fikrini obrazli tarzda chuqur mantiq asosida ifodalaydi. Ikki mahbuba timsoliga istiora san'ati vositasida keng ma'no qo'llaydi.

Shoira chistonlarida xalqona uslub yaqqol seziladi. Qo'llangan har bir so'z sayqallangan va o'zining muhim o'rniga ega. Hayotiy tajribalardan saralangan donishmandona xulosalar ifodalanadi. Ular zamiriga ba'zan yumor, ba'zan kinoya singdiriladi. Chistonda predmet nazarda tutilgan bo'lishiga qaramasdan, uning zamirida insoniy munosabatlar, odamzodga xos fe'l-atvor ham e'tiborga olingani sezilib turadi:

Ul nadurkim, bir kelin o'zi chutir,

Yetti qat parda ichida misli hur.

Javobi "Makkajo'xori" bo'lgan mazkur chiston xuddi shunday tasavvur uyg'otadi. Unda javobdan tashqari, inson tabiatiga nisbatan o'tkir kinoya va yumor singdirilganini anglash qiyin emas. Shoira chistonlari mahorat nuqtai nazaridan noyob iste'dod mahsulari. Ularda shakl va mazmunning mutanosibligi, timsollar olamining rang-barang va mukammal ishlangani, qofiya va radiflarning hursayqalligi tahsinga sazovordir.

Yuqoridagi kuzatuvlardan Uvaysiyning chiston yaratishda o'ziga xos mahorat sohibi ekanligi ma'lum bo'ladi. Shoira o'z uslubiga ega. Birinchidan, u hajman qisqalikka intilgan. Shu sababli chistonlari 2, 4, va 6 misradan iborat. Ikkinchidan, Navoiy chistonlari uchun tanlangan vazn ohangi vazminroq (xazaji musammani solim), Uvaysiy chistonlarining barchasi esa nisbatan yengilroq ohangga ega ramali musammani mahzuf va ramali musaddasi mahzuf vaznlarida yaratilgan. Bu shoira uslubining xalq og'zaki ijodiga monandligini ko'rsatadi. Uchinchidan, u timsol tanlashda xalq og'zaki ijodi mahsullaridan, hikmat va naqlaridan unumli foydalanadi. Bu borada noyob iste'dodga ega ekanligini namoyish eta oladi. To'rtinchidan, chistonlarida zohiriy va botiniy mazmunni mujassamlashtirib ifodalashga harakat qiladi. Beshinchidan, shoira chistonlarida tashbeh, istiora, mubolag'a kabi badiiy san'atlar mahorat bilan qo'llanadi. Ba'zan kinoya, ba'zan yumor singdiriladi.

Anglashiladiki, o'zbek mumtoz adabiyotidagi chistonning tarixiy takomilida Uvaysiy ijodining beqiyos xizmati bor. Shoira uni mazmun-mundarija jihatidan ham, badiiy mahorat va shakl xususiyatlari nuqtai-nazaridan ham yuksak bosqichga ko'tarishga erishgan.⁶⁴

Foydalanilgan adabiyotlar:

---

⁶⁴Qayumov A. Ayol qalbining teran kechinmalari // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 1982-yil, 20-avgust

1. АлишерНавои. МАТ. 20 томлик. 3 том. –Т.: Фан, 1988
2. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойеъу-с-санойеъ. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
3. Orzibekov R. O‘zbek she’riyatida sirli-sinkretik janr va shakllar. –Sam.: 1992.
4. Ibrohimova E. Uvaysiy. Hayoti va ijodi. –Т.: 1963.
5. Jalolov T. O‘zbek shoiralari. –Т.: 1970, 2-jild
6. Қ а ю м о в А. Асарлар. 7-жилд. Тошкент: «Mumtoz so‘z», 2010.
7. Увайсий. Девон. Тошкент: “Фан”, 1959 й. – 263 б

Mamadaliyeva Fazilat Yoqubjonovna
NamDU 2-magistranti

HAMZA SHE’RIYATIDA MAKTAB VA ILM TALQINI

Annotatsiya: Ushbu maqolada ma’rifatparvar shoir Hamza Hakim Niyoziy ijodida ma’rifatning ulug’lanishi, ilm va maktabning inson hayotidagi o’rni misollar asosida tahlil etilgan.

Kalit so’zlar: shoir, yozuvchi, mohir pedagog, jadid, jaholat, oila, tanazzul, xurofot, bit’at, ilm-ma’rifat

Insonni inson qilgan, uning har qanday harakatlariga ma’no bergan ne’mat- aqlidir. Rivojlangan mamlakatlar erishgan yutuqlar, yuksak aql-tafakkur xosilasidirki, uni qadrlagan jamiyat har jihatdan ilg’or bo’ladi. Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarda ham aql-tafakkur, ilm-ma’rifatga jiddiy e’tibor qaratayotgani bejis emas. Ezgu maqsadlarning ro’yobi jamiyat a’zolarining ilm egallash darajasiga bog’liqdir.

Aql esa o’qish, o’rganish natijasi bilan maydonga keladi. Bolaning aqli rivojlanishida, bilimining mustahkamlanishida maktab dasturi amal vazifasini o’taydi. Buni teran anglagan ma’rifatparvar shoir, jadid Hamza Hakimzoda Niyoziy o’z ijodining salmoqli qismini xalqning “ko’zini ochish”ga, milliy o’zlikni anglatishga, yoshlarni ilmga chorlashga bahshida qildi.

Buni “*Blr maktab bolasi tarifindin*” sarlavhali she’rida ko’rish mumkin;

Kelaylik ertalab biz so’yi maktab,
O’qiylik hosil o’lsun jumla matlab.
Biza har narsadandur yaxshi maktab,
Qorong’u ko’nglimizni sha’mi maktab.

Darhaqiqat, ilm qorong’u dilni yorug’, mavhumlikni aniq qiladi. Bola tilidan aytilgan ushbu baytda maktabga borish kerakli, bu esa har narsadan yaxshi ekanligi ta’kidlanadi. Shoir o’z fikrini quyidagicha bayon qiladi.

Kelub har kun bu maktabda o’qusak,
Qilib g’ayrat agar ilm o’rganursak.
Bo’lurmiz bir kuni dunyoni boyi,
Qarong’u kechasining misli oyi.

Ilm takrorlash mevasidir, oz ma’lumotga ega bo’lish uchun ham ko’p o’qish va uqish zarur. Buning uchun esa har kuni maktabga kelish kerak. Buning natijasi esa insonning ma’nan boyishi, aqlan rivojlanishi shoit tomonidan aytib o’tiladi.

Jahonda ko’rmagaymiz hech kamlik,
Yurarmiz shod, bo’lmay dard-u g’amlik.
Maorif sharbatidan aylasak no’sh,
Kamola yetgusidur aql ham xush.
Bizam ko’p ilm hikmatlar bilamiz,
Uzoq o’tmay taraqqiyga yetamiz.

Shoir ishonch bilan taraqqiyotga yetish, g’am va kamlik ko’rmay yashashlikning birdan bir yo’li ilm ekanligini ta’kidlaydi. Xaqiqatdan ham ilm ikki dunyo saodatiga olib boruvchi manzildir.

Bu haqda Imom Buxoriy o’zining “Al jome’ as sahih” (Ishonchli to’plam) kitobida shunday hadis keltiradi; Olloh taolo oyati karimasida: “Alloh taolo sizlarning orangizdagi imon keltirganlarni va ilmni yuksaltirganlarni bu dunyoda yorlaqab, martabasini ulug’ qilgaydir, oxiratda jannatga kirmoqlikni nasib etgusidur, Alloh taollo qilayotgan ishlaringizdan xabardordir”, -deyilgan. Yana boshqa oyati karimada esa: “Yo Rabbiy, ilmimni ziyoda qilgaysen, deb ayt!” -deyilgan

Hamza “Ilm haqida” she’rida Turkistonda maktablar mavjud emasligidan, bu esa boshqa millatlar ichida ‘yuzi qoralikka’ sabab bo’layotganidan o’kunganini yozadi..

Aroda o’tmayin bir oz fursat,
Toparmiz yaxshi xurmat, yaxshi izzat.

Ilm bizni yetkurgay har muroda,
Bizam ilm o'lsa uchgaymiz havoda.
Nihoyat bizda maktab, ilm yo'qtur,
Chiqardi bizdanam ko'p yaxshi doktor.

Shoir ilmning hosiyyati haqida fikr yuritar ekan, uni egallash uchun yetarli shart-sharoitlar yo'qlini aytib o'tadi. Ze'ro ma'naviy asoslari mustahkam bo'lgan jamiyat har qanday islohotlarni ro'yobga chiqarishga qodir kuchga aylanadi. Hamza yashagan davrda esa qoloqlik avj olgan, ilm olish va unga intilish oxirgi masalalar qatoriga tushib qolgan edi.

O'qumoq bo'lsa bizni ham ishimiz,
Ko'payur faylasuf, olim kishimiz.
Ilmdan o'zga yo'qdurbizga yo'lbosh,
Taraqqiyga olib bormoqqa yo'ldosh.
O'qursak barcha millatlardan o'tardik,
Xali olamda ko'p shuhrat tutardik,
O'quv yo'qchun mana mundoq xarobimiz,
Xamma millat ichida qop-qoramiz.

Taraqqiyotni belgilaydigan omillar ko'p, sabablar bisyor. Lekin bu omil va sabablarning hech biri ta'limchalik ahamiyatga ega emas. Jamiyat va davlatlar rivojida ilm va ta'limning ro'lini hech qanday narsa bilan taqqoslab bo'lmaydi. Ilm egallash, o'qish, o'rganish bilangina jahon miqyosiga chiqish mumkin. Faqat shugina taraqqiyot sari olib boruvchi yo'l ekanligini shoir bot-bot takrorlaydi.

Shu o'rinda Cho'lpon fikrlariga ham e'tibor qaratsak; U 1914-yil, 18-aprelda "Sadoi Turkiston" gazetasi sahifasida "Turkistonlik qardoshlarimizga" she'ri oldidan shunday yozgan edi: Dunyoning qaysi bir chetiga ko'z solsak va qaysi millatning ahvoliga nazar qilsak, ul millatning saodati, rivoji va taraqqiysi uchun boshlab shul millatning yoshlari va yosh fikrli qahramonlari sabab bo'lmakdurlar. Olarning yosh ko'ngullari har bir narsadan g'oli bo'lib, g'aflat, jaholat qal'alarini zo'r ila urub yo'q qilmak orzusida bo'lurlar. Ham ba'zilar orzulariga muvaffaq bo'lub, butun bir millatning yoshi, qarisi, eri va xotiniga yolg'us o'zlari rahbar bo'lurlar. Yoshgina qalblari ila yorug'lik va ilm, maorif nuriga boshlarlar. Bunday yoshlar har bir mamlakatda, oz-ko'p, o'ziga yarasha bordur. Alhamdulillah, bizim Turkistonda turklar orasidan ham shunday yoshlarimiz va yosh fikrli bolalarimiz ko'rinmakka

boshladi. Dalil uchun o'shli 12 yoshar M. Sanjarbek afandiila andijonli 15 yashar Abdulhamid afandini ko'rsatuv yetsa kerak"⁶⁵

Ma'rifatparvar sho'irning quyidagi she'rida ham ilm va maktab mavzusi davom etadi.

Ilm jannat eshigi
Xazinaning teshigi.
Insonni olim qilgan,
Maktab erur beshigi.

Shoir jannatga olib boruvchi yo'llardan biri sifatida ilmni ko'rsatmoqdaki, bu bejis emas, albbat. Ze'ro ikki dunyo saodati ilmdandir. Ilm Ollohning yer yuzidagi tarrozisi, "Ilmi yo'qning dini yo'q" deb bekorga aytilmagan. Yaratgan insonni ilm bilan mukarram qildi, aqlni voqea-hodisalar haqiqatini tadqiq qilish va uni anglashning muhim omili deb, insonni aql-zakovat yuritishga da'vat qildi: Sizlarga berilgan narsalar faqat –dunyoning mat ova ziynatlaridur. Olloh huzuridagi (ajru-mukofot) esa yaxshiroq va boqiyroqdir. Axir, aql yurgizmaysizlarmi?! (Qasas surasi, 60-oyat)

Jahl do'zah eshigi,
Jahannamni teshigi.
Bog'lab solan ko'zingni,
G'aflat erur beshigi.

Ma'naviyat-ma'rifat yo'q joyni jaholat egallaydi. Bu esa turli illatning avj olishi, insonlar o'rtasida

Turli hil kelishmovchiliklarga ili keladi. Johillik va jahl esa jahannamga olib boruvchi yo'ldir. Ze'ro ilmsizlik –qorong'ulikdir.

Ilm har tilak boshi,
Qorong'u dil quyoshi.
Dunyoda har millatni,
Ilm tarbiyatdoshi.

Ilm –jamiyatni taraqqiy etuvchi, insonni murodiga yetkizuvchidir. U tufayli millat ravnaq topadi, qorong'u yo'llar yorug' bo'ladi.

Jahl ho'rlikning boshi,
Har bir kasofat toshi.
Yorar bir kun boshingni.
Qonlar bo'lur ko'z Yoshi.

---

⁶⁵Izohlar. Cho'lpon. Asarlar. 4 jildlik J. I. -Toshkent:Akademnashr, 2016, 330-bet

Xalqimizda ‘jahl kelsa, aql ketadi’, degan naql bor. Jahlga erk bergan kishining esa boshi turli hil kulfatlardan, ko’zi qonli yoshlardan bo’shamaydi. Demakki jahhl ham ma’rifatsizlikning bir ko’rinishi.

Shoirning “Maktab” nomli she’riga e’tiborimizni qaratamiz.

Erur ilmu adab, fazlu hunar osor maktabdan,

Yetar har rutbai oliy esa takror maktabdan.

Hama gulshan uza yomg’ur yog’ib chun, sabzazor etsa,

Taraqqiy gulshani obod o’lur anhor maktabdan.

Ma’rifatparvar shoir bu she’rida ilmni yomg’irga qiyoslaydi, yomg’ir yoqqan joyda esa sabzalar barq urib, ona tabiat yanada go’zallashai. Ilm ham shunday, u insoniyatni hamisha yuksaklikka yetaklaydi, olamni munavvar qiladi.

Hamma izzu, sharofat ham saodat konidur maktab,

Yetar ikki jahonda matlabing zinhor maktabdan.

Qayu millatda maktab o’lmasa beshak xarob o’lgay,

Hama millatda shulchun guftugo’bisyor maktabdan.

Mamlakatni kuchli bo’lishida ilm –ma’rifatning o’rni katta. Chunki ma’naviy boy insonlargina kuchli jamiyat qura oladilar. Shoir shunday hayotni orzu qiladi, maktablar qurilib, har bir yosh u joyda savodini chiqarib, zulmatga botayotgan xalqni ziyoga chiqarishlaridan umidvor.

Shoir ijodida ilm, fan mavzularidan tashqari to’g’rilik haqidagi qarashlarini ham kuzatitishimiz mumkinki, bu hech bir o’quvchini be etibor qoldirmaydi.

To’g’ri so’zla ey o’g’il, til burmog’il yolg’onga hech,

Bir misol bor; To’g’ri so’zlar boshini kesmas qilich.

To’g’ri so’z bo’lish yaxshi – eng yaxshi fazilat. Deydilarki, “Agar boshingga qilich kelsa ham rost gapir. To’g’rilik insonni yuksaklikka, o’z maqsadiga yetishtirishi mumkin.

Umuman olganda, shoir she’riyati insonni ma’nan uyg’onishga chorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hamza Hakimzoda Niyoziy. Tanlangan asarlarto’plami. Besh jildlik. 2-jild
2. ”Til va adabiyot ta’limi “jurnali-Toshkent, 2020-yil, 3-son, -b. 18
3. “Cho’lpon va milliy she’riyatning rivojlanishi”. Toshkent-2019
4. ”Til va adabiyot ta’limi”urnali-Toshkent, 2021-yil3-son, -B, 23

JAMOL KAMOL SHE'RIYATIDA JANRLAR RANG- BARANGLIGI

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek she'riyati vakili bo'lmish Jamol Kamolning ijodida janrlarning rang-barangligi, shoir she'riyatining o'ziga xosligi muhokama etiladi.

Kalit so'zlar: she'r, Jamol Kamol, ijod, adabiyot, siymo.

Kirish

Jamol Kamol 1938-yil 26-aprelda Buxoro viloyati, Shofirkon tumanidagi Chikaron qishlog'ida tug'ilgan. O'zbekiston xalq shoiri (1992). Buxoro pedagogika institutining filologiya fakultetini tamomlagan (1959). Dastlabki she'riy to'plami — «Olam kirar yuragimga» (1968). «Cho'qqilarga yog'ildi yog'du» (1971), «Tosh tug'yon» (1973), «Hasan va oy» (1974), «Quyosh chashmasi» (1975), «Dostonlar» (1978), «Tafakkur» (1979), «Qadah» (1980), «Suvaydo» (1983), «Umidli dunyo» (1988) kabi she'riy asarlar muallifi. Jaloliddin Rumiyning «Masnaviy»si, Ibn Sino, V. Shekspir, Bualo, A. S. Pushkin kabi **jaxon** adabiyoti siymolarining asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan⁶⁶.

Asosiy qism

Bizga ma'lumki, o'zbek mumtoz she'riyatida o'ziga xos an'anaviy poetik obrazlar tizimi mavjud. Jamol Kamol g'azallarini kuzatadigan bo'lsak, undagi obrazlar ham an'anaviylik kasb etadi. Mumtoz she'riyatda oy, yulduz, quyosh timsollari ma'shuqa va oshiq obrazini ifodalab kelsa, J.Kamol ijodiga mansub g'azallarda ham ayni shu holatni ko'rish mumkin.

Bir sanam yanglig' tikarmu Ko'kda oltin kashta oy

Bir sanam deb yo falak Sahrosida sargashta oy.

Yuqoridagi satrlarda oy dastlabki satrga ma'shuqaga qiyos etilishi orqali myetaforik ma'no ko'chishni yuzaga chiqargan. Keyingi misrada esa oshiq timsolini aks ettirib kelmoqda. Ya'ni «bir sanam» – suyukli yor uchun oy – oshiq falak sahrosida sargashta kezadi. Oyning ko'kda kezishi bunda tamsilni yuzaga keltirgan. Shu bilan birga «s» tovushi asosida

---

⁶⁶ Jamol Kamol. Asr bilan vidolashuv. Saylanma. Olti jildlik. I jild. –Toshkyent: G'. G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2018. –B 262.

(sahrosida sargashta) hosil qilingan alliteratsiya ham poetik fikr ta'sirchanligini ta'min etgan. Bu holat ma'shuqasi ishqida yongan oshiq holatiga hamohangdir⁶⁷.

Boshim uzra noz aylab, Kuldi moh saharlarda, Ayladim o'shal oyga
Iltijo saharlarda...

Ushbu satrlarda esa moh metaforik ma'no ko'chishi orqali, oy ma'shuqa timsolini ifodalab kyelmoqda. Lirik qahramon – oshiqning boshi uzra noz aylab, kulgan moh sevikli yor. Bunda ham tamsiliy fikr bor. Ya'ni tongda hali osmon yulduz va oy bo'ladi, u yorishishi bilan o'z o'rnini quyoshga bo'shatib beradi.

Yonar kipriklarim nur toridek Yulduz charog'inda,

Icharman toza bir suv orzuning Oydin bulog'inda

Mazkur baytda yulduz metaforik semasi sevgili ma'shuqa obrazini ifoda etib kelmoqda. Ya'ni lirik qahramon oshiqning kipriklari yulduz shu'lasida nur toridek tovlanadi. Bunda yulduz syemasi syevgili ma'shuqa obrazini ifodalab kelmoqda. «Orzuning oydin bulog'i» metaforik topilmasi shoir ijodini bezab turadi. Bunda oyning yorug'i nazarda tutilmoqda.

Uzun kipriklari gulgun Dudoqlar g'uncha-yu xandon, Chizilgan
jonli tasvirdyek Biram nozik, biram nozik.

Jamol Kamol g'azalidagi ushbu satrlarda ma'shuqaning go'zalligi: kipriklari, dudog'ini tasvirlashda o'zbek mumtoz adabiyotiga xos bo'lgan an'anaviylik mavjudligini kuzatamiz. Bu esa hassos shoir J. Kamol she'riyati bilan mumtoz adabiyotda uchraydigan metaforik obrazlarda mushtaraklik borligidan dalolat.

Boshing uzra aylanur

Ming turli dunyo, yulduzim Aylamish shu bahri nur Bag'ringni
kimyo, yulduzim.

Yuqoridagi satrlarda ham yulduz semasi suyukli yor obrazini namoyon etadi. Uning boshida aylangan ming turli dunyo semasi–muhabbat iztiroblarini o'zida aks ettiradi. Mumtoz g'azaliyotda ohangdorlikni, musiqiylikni ta'minlash maqsadida tovush takrorini qo'llash holati ham an'anaviy hisoblanadi. Jamol Kamolning g'azallarini o'rganishdagi izlanishlarimizda alliteratsiya orqali poetik fikrni ta'sirchan ifodalash xususiyati ko'zga tashlanadi.

Sanamo, sochlaring silsilasi Tog'dagi sunbulmi, nigor. Qomating

---

⁶⁷ Akramova S. R. Jamol Kamol shye'riyatida o'zbyek-tojik so'zlarning lyeksik-syemantik xususiyatlari ("O'zbek tili" qasidasi tahlili asosida). Mug'allim hem uzliksiz bilimlendirio'. Nukus. OAK ro'yxatidagi ilmiy-metodik jurnal. 2020 yil, 1-son.

suvratini

Sarvu sanobar bildim.

Yuqoridagi satrlarda «s» tovushi (sanamo, sochlaring, silsilasi, sunbul, suvrat, sarvu sanobar) orqali tovush takrori hosil qilingan. Ma'shuqaning sochi tog'dagi sunbulga, qomati sarv-u sanobarga o'xshatiladi. Sunbul tog'da o'sadigan o'simlik, turishi sochning to'kilib turishiga o'xshaydi. Sarv esa tik o'sadigan chiroyli daraxt. Qomatni sarvga o'xshatish ham an'anaviy metaforik ko'chimlardan bo'lib, Muhabbatnoma»sida quyidagi misralar orqali fikrlarimizni dalillashga asos bo'ladi:

Bo'yung sarv-u sanuvbartek, beling qil, Vafo qilg'on kishilarga vafo qil

Mazkur baytda alliteratsiya ohangdorlikni, musiqiylikni ta'minlashdan tashqari metaforik o'xshatishlarning o'ziga xos namunalarini vujudga keltirgan:

Gohi Cho'lponsan munavvar, Gohi bir Zuhroyi zar,

Gohi ma'yus jilvagar, Suzgun Surayyo yulduzim

Yuqoridagi satrlarda ham «z» (Zuhroyi zar), «s» (Suzgun Surayyo) asosida alliteratsiya yaratilgan. Cho'lpon, Zuhro, Surayyo – yulduzlarning nomlari ham ma'shuqa timsolini ifodalashda ishtirok etatgan metaforik ko'chimdir. Cho'lpon – yorqin nur sochuvchi yulduz, Zuhro – Yer sayyorasiga yaqin yulduz, Surayyo esa bir guruh yulduzlar nomini ifodalaydi. Shu ma'nolaridan kelib chiqib, shoir yorni tashbehlaydi.

«Zuhroyi zar», «suzgun Surayyo» birikmalari tovush alliteratsiyasidan tashqari, yulduzlarning ham xususiyatlarini ifodalab keladi. Jamol Kamolning g'azalchiligida ham yangi mumtoz adabiyot obrazlari bilan mushtaraklikni, ham yangi metaforik obrazlarni uchratamiz:

Ey, chaman ichra nazokatli Gulim, majnuntol,

O'rama soching zilol – Suvga solibsan tol-tol...

Baytda yor majnuntolga tashbehlenganki, buni shoir ijodidagi yangilanish sifatida baholash mumkin.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, Jamol Kamol mumtoz g'azaliyotda qo'llangan an'anaviy metaforik obrazlardan ham unumli foydalangan. Bu esa Jamol Kamol g'azaliyotining o'zbek mumtoz adabiyoti an'analari bilan mushtarak ekanidan dalolatdir.

“Buxoro haqiqati” viloyat gazetasida (1965–1969) ishladi. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot institutida

aspirant bo'lib, "Lirik she'riyatda kompozitsiya" degan mavzuda nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi (1969–1972). O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining Buxoro viloyati bo'limi mas'ul kotibi (1970–1972), keyinchalik O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisi lavozimlarida faoliyat olib bordi.

Uning "Olam kirar yuragimga" deb nomli birinchi she'riy to'plami 1968 yilda chop etildi. Shundan so'ng shoir birin-ketin "Cho'qqilarga yog'ildi yog'du" (1971), "Tosh tug'yon" (1973), "Hasan va oy" (1974), "Quyosh chashmasi" (1975), "Dostonlar" (1978), "Tafakkur" (1979), "Suvaydo" (1983), "Umidli dunyo" (1988) to'plamlarini, "Armon", "Varaxsha", "Eshikdagi oy to'lqini", "Tosh tug'yon", "Shahribonu" kabi dostonlarini e'lon qildi.

V. Shekspirning "Hamlet", "Otello", "Antoni va Kleopatra", "Qish ertagi", "Venetsiya savdogari", "Qirol Genrix IV", "Makbet" kabi o'ndan ortiq jahon adabiyoti namunalarini bevosita ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjima qilib, chop ettirdi.

Mustaqillik yillarida Jamol Kamol ijodi juda sermahsul bo'ldi: "Asr bilan vidolashuv" (Saylanma, 2007), "Yana ko'nglimda uch oy" (2010), "Safar daftari" (2012) singari bir qator asarlari yuzaga keldi. Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy ma'naviy" (2002–2004), Hazrati Alining "Devon'i" (2006), Farididdin Attorning "Mantiqut tayr" (2006) hamda "Ilohiynoma", "Asrornoma", "Pandnoma va bulbulnoma", "Hikmatlar" (2007–2012), Abdurahmon Jomiyning "Gulshaningda so'lmasin gul" (2008), Vilyam Shekspirning "Sonetlar" (2009), Alisher Navoiyning "Foniy gulshani" (2011) kabi jahon mumtoz adabiyotidan jami yigirma yettita asarni ona tilimizga o'girdi⁶⁸.

Bundan tashqari, R. Fishning "Jaloliddin Rumi", S. Ulug'zodaning "Firdavsiy" kabi romanlari tarjimasini ham Jamol Kamol qalamiga mansubdir.

U publitsist sifatida "Makkayi Mukarrama, Madinayi Munavvara" (1992) asarini yaratib, islomiy ma'rifat va ma'naviyatning rivojiga hissa qo'shdi.

Jamol Kamol adabiyotimizdagi munosib xizmatlari uchun 1992 yilda "O'zbekiston xalq shoiri" unvoniga sazovor bo'ldi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Jamol Kamol. Asr bilan vidolashuv. Saylanma. Olti jildlik. I

---

⁶⁸Akramova S. R Harmony of the content of Uzbek-Tajik translations of Jamal Kamal's Poems. MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIK BULLETIN.

jild. –Toshkyent: G'. G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2018. –B 262.

2. Jamol Kamol. Asr bilan vidolashuv Saylanma. Olti jildlik. I jild.. –Toshkyent: G'. G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2018. – B 336.

3. Akramova S. R. Jamol Kamol shye'riyatida o'zbyek-tojik so'zlarning lyeksik-syemantik xususiyatlari (“O'zbek tili” qasidasi tahlili asosida). Mug'allim hem uzliksiz bilimlendirio'. Nukus. OAK ro'yxatidagi ilmiy-metodik jurnal. 2020 yil, 1-son.

4. Akramova S. R. Jamol Kamol shye'rlarida o'zbyek-tojikcha so'zlarning syemantik tabiati. ACADEMICIA. ISSN (ONLINE) 2249-71355 MAY, 2020/Impact Faktor: SJIF 2020=7. 13.

5. Akramova S. R Harmony of the content of Uzbek-Tajik translations of Jamal Kamal's Poems. MIDDLE EUROPEAN SCIENTIFIK BULLETIN.

Tursunova Sevara Yashin qizi

SamDU filologiya fakulteti 2-kurs magistrianti

tursunovasevara682gmail. com

ERKIN VOHIDOV IJODIDA O'ZIGA XOSLIK VA “O'ZBEGIM” QASIDASI BADIYYATI

Annotation:*In this article, Erkin Vahidov's ode “Uzbekim” is analyzed. The historical significance of the work, its value, its incomparable service in raising spirituality the theories of the scientists of the brotherly nations in this regard are researched.*

Kalit so'zlar: *millat qadri, milliy g'urur, qasida, she'riyat, mustaqillik*

Har bir ijodkor, u xoh qo'shiqchi, xoh rassom, shoir yoxud yozuvchi bo'lsin uning ijod namunalari ichida mulallifni o'z ijod cho'qqisiga ko'targan asari bo'ladi. O'zbek xalqining ulkan shoirlaridan biri Erkin Vohidovning

“O’zbekim” qasidasi ham shoir ijodining yuksak cho’qqilaridan biri deyish mumkin. Erkin Vohidov shariyatining gultoji, shu bilan birgalikda o’zbek qasidanavisligining eng vazmin toshi, porloq yulduzi, faxri va sharafigidir!..

Ne-ne avlodlarning ko’zini ochgan, tafakkurini tebratgan, zehni charxlagan, tarixni jonlantirgan “O’zbekim” asari go’yo millat madhiyasi yanglig’ xalqning qalbini to’lqinlantira oldi.

Ma’lumki, qasida yaratilgan davr manfur sho’roning qattol siyosati zamoniga to’g’ri keldi, bu davrda o’z millatini sharaflash u yoqda tursin, bu haqda o’ylashga ham cho’chib turilgan bir paytda:

Menga Pushkin bir jahon-u
Menga Bayron bir jahon,
Lek Navoiydek bobom bor
Ko’ksim osmon o’zbekim, -

deyish uchun naqadar katta jur’at, mustahkam iroda, eng muhimi o’z xalqiga bo’lgan kuchli e’tiqod kerak!

Ushbu asar haqida shoir Tohir Qahhor quyidagi fikrlarni bildirib o’tadi: “.. . bu asar yozilgan o’sha 1968-yildan 90-yillargacha “O’zbekim” qasidasi xalqimizning eng sevimli she’ri, qo’shig’i sifatida to’y-u tantanalarda milliy gimn kabi yangraganini hech kim inkor etolmaydi; zotan boshqa hech bir shoir bu darajada mukammal qasida yozolmagani ham ayon. Qisqasi, bu davrda bitilgan va elimizning milliy ruhda tarbiyalanishiga non-u suvday xizmat qilgan, muallifni yuksaltirgan qutlug’ asar. Shularga suyanib, O’zbekiston va o’zbeklarning qadim Turkiston va Turonga bog’liq tarixlarini, milliy qadryatlarini she’rga solish, “O’zbekim” day obidani yaratish 1968-yilda faqat Erkin Vohidovga nasib etdi deyish mumkin.. . ”⁶⁹

Erkin Vohidovning shuhratini butun O’zbekistonga, nafaqat O’zbekiston, qolaversa o’zbek xalqi yashaydigan qo’shni Turkmaniston, Qozog’iston, Qirg’isiston, Tojikistonga, keyinchalik hatto Amerikadagi Turkistonliklar jamiyatidagi minglab vatandoshlarimiz ham bu qasidani yod aytishgani, bayramlarda qo’shiq qilib kuylashgani ayni haqiqat. Asrdagi har bir misrani katta bir asar sifatida talqin qilish mumkin:

Tarixing bitmakka, xalqim,
Mingta Firdavsiy kerak.
Chunki bir bor chekkan ohing
Mingta doston, o’zbekim.

---

⁶⁹ То қуёш сочгайки нур (Эркин Воҳидов ҳаёти ва ижоди замондошлари нигоҳида). –Тошкент, Ўзбекистон, 2018. – 61 б.

Ma'lumki, Firdavsiyning "Shohnoma"asari 30 yil davomida yaratilgan bo'lib, 60 ming baytni o'z ichiga oladi. Xalqimiz tarixini qog'ozga tushurmoq uchun esa bunday Firdavsiylardan mingta kerak. Endi mingta Firdavsiy yozgan asar hajmini tasavvur qiling. buni tasavvur qilish qiyin. Chunki bu millatning bir "oh"i mingta doston bo'lgulik. Asrdagi shu birgina to'rtlik orqali ijodkorning naqadar yuksak tafakkur sohibi, falsafiy fikrlash qobiliyati qanchalik darajada yetuk ekanligini namoyon bo'lmoqda, Vaholanki, butun bir qasida shu ruhda bitilgan.

"O'zbekim"qasidasida qalamga olingan ko'plab voqea-hodisalar shoirning boshidan kechirgan, ko'rib, kuzatgan voqealari tasirida tug'ilgan his-tuyg'usi, fikrlarining ifodasi hisoblanadi:

Ilm-u she'rda shoh-u sulton,
Lek taqdiriga qul
O'z elida chekdi g'urbat,
Zor-u nolon, o'zbekim.

Mustabid tuzum davrida "O'zbekim" qasidasini e'lon qilishga jur'at etish, jonni qalam tig'iga emas, dushman tig'iga tutish edi. Bu jonning emas-vijdon og'rig'i edi. Bu qasida qadr qasidasi edi. Qadri haqida o'ylagan odam bir qalqib oladi. Bu qasida o'z davrida butun millatni qalqitdi. Tili chiqayotganning ham, tildan qolayotganning ham xush qo'shig'iga aylandi. Qalblar oftoblendi, dillar orolandi, yuraklar duk-duk urdi⁷⁰.

Darhaqiqat, yetuk shoirning buyuk qasidasi bir o'qishdayoq milliy g'urur tushunchasi mohiyatini anglaydigan har qanday vatandoshimiz yuragidan mangu o'rin oldi va mudrayozgan millatni uyg'otishga ulkan hissa bo'lib qo'shildi. Mustaqillik, hur hayot haqida dadil va baralla orzu qilishga o'rgatdi. Xalqning kelajagi porloq bolishiga, kun kelib mustaqillik shabadasi esishi va bunga erishish yo'lida xarakatga davat eta oldi.

"O'zbekim" haqida Erkin Vohidovning o'zi shunday hikoya qiladi:

"... "O'zbekim"menga quvonch, shodlik bilan birga og'ir iztiroblar, kutilmagan tashvishlar ham olib kelgan. She'r matbuotda e'lon qilingach, matbuotning eshiklari men uchun birin ketin yopildi. Gazeta-jurnallar she'rlarimni olib qolardi-yu, lekin turli bahonalar bilan e'lon qilishmasdi... .

---

⁷⁰ Махмуд Тоир. Офтобланган калб олами. То қуёш сочгайки нур (Эркин Воҳидов ҳайоти ва ижоди замондошлари нигоҳида). –Тошкент, Ўзбекистон, 2018. – 88 б.

*She'r e'lon qilinganidan boshlab mashhur xonandalar yaxshi kuylar bastalab, qo'shiq qilib kuylay boshladilar. Ammo bu qo'shiqlar davralarda aytilsa-da, radioda, televideniyada berilmasdi. Asosan chet ellik vatandoshlar uchun beriladigan "Vatandosh"radiosida ko'proq eshittirilardi. Bu she'rni Razzoq Hamroyev, Qodir Maxsumov, Ubay Burxon kabi so'z ustalari katta mahorat va o'ziga xos joziba bilan o'qiganlar. Sobiq sho'ro zamonida xorijlik vatandoshlarimiz menga "O'zbekim"ni yoddan o'qib berganlarida, haqiqatan hayratga tushganman. Ular sherni arab va lotin alifbolarida ko'chirib, dunyo o'zbeklariga tarqatganlar, turli gazeta jurnallarda chop etganlar. Bu an'ana hozir ham davom etib kelayotir.. . "*⁷¹

"O'zbekim"ning tarixiy ahamiyati shundaki, deb yozgan edi tarixchi olim Hamid Ziyoyev, -u "yov"qochganda emas, balki qilichini qayrab turganda dunyoga keldi. U tug'ilganda kommunistik partiyaning ulug' millatchilik va totalitar siyosati hukm surar, milliy his tuyg'ular, o'z-o'zini angalash, ona yurti bilan g'ururlanish va faxrlanish singari milliy manfaatlar hibsda edi". Alixonto'ra Sog'unliy qasidani "xalqning ko'zini ochadigan, o'zligini tanitadigan ulug' she'r"deb atagandi

Mustaqillik sharofati bilan "O'zbekim" qasidasiga yana qaytadan jon baxsh etilgandek bo'ldi. Bir paytlar xatto gazetada bosilishi ham taqiqlangan buyuk asar "O'zbekim" nomi ostida kitob holida chop etildi. Ushbu to'plamdan qasida bilan birgalikda Erkin Vohidovning ko'plab ijod namunalari ham o'rin olgan.

Erkin Vohidov ijodi nafaqat o'zbek adabiyoti balki boshqa qardosh xalqlar adabiyotshunoslari tomonidan yaratilgan o'zbek adabiyoti bilan bog'liq maqolalarning deyarli barchasida Erkin Vohidov ijodiga alohida o'rin berilganligini kuzatamiz. xususan turk adabiyotshunoslari tomonidan o'zbek adabiy jarayoni haqidagi tadqiqotlarda Erkin Vohidov she'riyatiga alohida urg'u berilganligi ayniqsa "O'zbekim" qasidasiga alohida qiziqish bilan qaralganligini kuzatishimiz mumkin. Turkiyada Erkin Vohidov **ko'proq** shu she'ri bilan mashhur bo'lganlini ko'plab turk adabiyot ixlosmandlari tomonidan **ta'kidlanadi**. She'r bir necha marotaba turli ijodkorlar tomonidan turk tiliga tarjima qilingan va Erkin Vohidov haqida ma'lumot berilgan asarlarda va Internet saytlarida tez tez qo'yib boriladi.

Turkiyalik adabiyotshunos, filologiya fanlari doktori, dotsent Huseyin Baydemir Erkin Vohidov ijodiga bag'ishlangan maqolalaridan

---

⁷¹ "Mohiyat"gazetasi, 2016-yil 29-dekabr

birida quyidagi fikrlarni keltirib o'tadi: *“Erkin Vohidov O'zbekistonda bo'lgani kabi Turkiyada ham sevimli va qadrli shoirdir. Adib haqida Turkiyada kelgusida yanada ko'proq tadqiqot va izlanishlar olib borilishiga ishonchim komil. O'zbekistonda ham kelajakda uning izidan boradigan yosh shoirlar yetishib chiqishidan umidvorman..”*

“O'zbekim” qasidasi yaratilganligiga yarim asrdan ortiq vaqt bo'lgan bo'lsa-da ushbu buyuk asar hali hanuz millat qadr-qimmatini, ma'naviyatini yuksaltirishga beqiyos xizmat qilib kelmoqda

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. To quyosh sochgayki nur (Erkin Vohidov zamondoshlar nigohida)- Toshkent, O'zbekiston, 2018.
2. Inog'omov R. Shoirlik qismati. -Toshkent, Universitet, 1999.
3. Vohidov E. O'zbekim. -Toshkent, yangi asr avlodi, 2019.
4. “Mohiyat” gazetasi, 2016-yil 29-dekabr. Toshkent, 2016. 5

Yusupova Sadokat Alijon qizi
Samarqand davlat universiteti,
filologiya fakulteti, 2-kurs magistranti
sadokatyusupova1998@gmail.com

“ANDIJON SHAHZODASI”, “GULBADAN” ASARLARI TAHLILI

Annotatsiya: Bobur va uning ajdodlari bilan bog'liq hali ochilmay qolayotgan masalalar, ularga tegishli tarixiy dalillar oz emas. Boburiylarning moddiy merosi sanalgan “Bobur devoni”ning esa qaytarilgani xalqimiz uchun ajoyib sovg'a bo'ldi. Boburning avlodlariga qoldirgan boy va bebaho merosi Markaziy Osiyo, hind, afg'on xalqlari o'rtasidagi uzviy halqa bo'lib keldi va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladi. Ushbu maqolada “Boburnoma” asosida xorijda yaratilgan badiiy asarlar, "XVI asr bunyodkori", "Andijon shahzodasi ", "Gulbadan" asarlari tahlili ochib beriladi.

Kalit so'zlar: "Boburnoma", Zahriddin Muhammad Bobur, Hindiston, Adabiyot, baddiy asarlar, "Andijon shahzodasi", "Gulbadan".

Annotation: There are many unresolved issues related to Babur and his ancestors, as well as related historical evidence. The return of the "Babur Divan, " considered the material legacy of the Baburites, was a great gift to our people. The rich and priceless legacy Babur left to his descendants has become and will remain an indispensable link between the peoples of Central Asia, India and Afghanistan. This article presents an analysis of artistic works created abroad based on "Boburnom", the works "The Builder of the 16th Century", "The Prince of Andijan", "Gulbadan".

Key words: "Baburnoma", Zahriddin Muhammad Babur, India, Begum Gulbadan, "Prince of Andijan", work "Gulbadan".

Zahiriddin Muhammad Bobur o'rta asr Sharq madaniyati, tarixi, adabiyoti va she'riyatida o'ziga xos o'rin egallagan adib, shoir, olim bo'lish bilan birga yirik davlat arbobi va buyuk sarkardasidir. Bobur va boburiylar tarixini o'rganishga bo'lgan e'tibor kundan kunga ortib bormoqda. Nafaqat Sharq tarixchi va adabiyotshunos olimlari tomonidan, balki G'arb mamlakatlari olimlari tomonidan ham bu ulkan me'ros hozirgi kunga qadar o'rganilmoqda. Bobur va boburiylar saltanati tarixini o'rganish ko'plab tadqiqotlar yozilishiga sababchi bo'ldi. Germaniya, Fransiya, Amerika, Hindiston kabi mamlakatlarda Bobur va boburiylar tarixi o'rganildi. Amerikada Harold Albert Lamb Bobur va boruriylar tarixigaqiziqib, "Bobur -yo'lbars" (Babur the Tiger: First of the Great Moguls) biografik romanini yozdi. Asar Lamb vafotidan so'ng, 1962-yilda nashr etildi. Lamb Kobul shahrini juda ham yoqtirib qoladi. U: "Kobul latif havosi bor, go'zal shahar" deya ta'riflaydi [4].

Avstriyalik nemis olimi Fris Vyurtle Germaniyada ilk bor Bobur va boruriylar tarixiga qiziqib, "Andijon shahzodasi" nomli qissasini nemis tilida yozdi. Asar muallifining hayoti hamda tarjimayi holi haqida ma'lumotlar juda kam uchraydi. Fris Vyurtle bu asarni "Boburnoma" dan ilhomlanib, yosh avlod vakillari uchun yozgan. Olimning bu asari 1947-yilda Vena nashriyotida "Babur, der Tiger" nomi ostida bosilib chiqdi. Asarni olmon tilidan Yanglish Egamova o'zbek tiliga tarjima qilgan. Asarda olim: Ushbu qissaning yosh qahramoni Zahiriddin Muhammad XVI asr boshida yashab, davlatni boshqargan. U 12 yoshida Farg 'onaga podshoh bo'lgan. Hindistonda bir necha asr davomida hukmronlik qilgan

yirik sulola uning nomi bilan bog'liq. Bobur o 'z boshidan kechirgan voqealarni ona tilida, ya 'ni turkiy-chig'atoy tilida kitob qilingan. Bu kitob „ Boburnoma“ deb ataladi va qo'lingizdagi qissa shu asosda yaratildi“. [1].

Olim asarning asl nusxasida Bobur shaxsiyatiga ta'riflar ekan, uning ruhan ham jismonan kuchli shaxs ekanligini ta'riflaydi. Bu xususida, asarda olim mo'jazgina, g'oyat ta'sirchan muqaddima keltirib o'tgan. Bu yo'lbars shunday qahramonki, uning timsoli yoshlar qalbida otash hayajon uyg'otadi. Uning qismati juda g'aroyib, bir xilda kechmaydi. Uni o 'rab turgan muhit — sir-u sinoatlarga to'la uzoq Turkiston sarhadlarida joylashgan Farg 'ona davlatida do 'st ham, dushman ham bisyor. Kitobda yosh Zahiriddin Muhammadning ichki g 'alayonlari va sarguzashtlarga o'chligi o'z ifodasini topgan. U begona yurtlami o 'rganishni istaydi. Bu yurtda u nimani orziqib istagan bo'lsa, hammasini topadi. [1]. Muallif Boburni yo'lbarsga qiyoslar ekan, Bobur shunday inson timsolini yaratdiki, pahlavon, mard, jasur yigitlar jang maydonida junbushga kelib, "Karugli" deya hayqirishlarini ko'ngilga xush yoqadigan shaklda tasvirlab berdi.

Asarda "Boburnoma" ning ilk faslini boshlab bergan, Boburshoh o'zi alohida ta'kidlagan „Tengri taoloning inoyati bilan va hazrati on Sarvari koinotning shifoati bilan va chahoryori bosafolarning himmati birlan seshanba kuni ramazon oyining beshida tarix sekkiz yuz to 'qson to'qquzda Farg'ona viloyatida o'n ikki yoshda podshoh bo'ldum“ degan davr, ya'ni otasi Umarshayx Mirzoning jordan uchib halok bo'lishidan keyin, Boburning taxtga o'tirgan paytdagi qisqa bir jarayonda kechgan shiddatli voqealar qalamga olingan. [2].

Qissa „Osmondagi temir qoziq“, „Karvonboshi“, „Umarshayx Mirzoning o'limi“, „ Oq kaptar“, „Yashil o'q“, „ Nog'ora chalindi“, „Donolar urushga boradi“, „Harbiy kengash“, „Otliqlar jangi“, „Ollohning amri" kabi kichik-kichik yigirma bobdan iborat.

Qissada juda ham ta'sirli, inson qalbini jimirlatadigan, hikmatlardan xulosa chiqaradigan ta'sirchan holatlarni kuzatamiz. Misol uchun olim, Umarshayx Mirzoning vafoti, uning jordan uchib halok bo'lishi tasodif yo qismatdan emas, balki Shayboniixonidan m artaba va amal ilinjida yurgan sotqin beklar, aniqrog'i Axxi qal'asining begi boshliq fitnachilar guruhi tomonidan uyushtirilgan, aniq reja asosida amalga oshirilgan suiqasd sifatida ifodalanadi. Bu voqea tarixiy haqiqatga qanchalik to 'g'ri kelishi

yo kelmasligidan qat'i nazar, qissada g'oyat ishonarli, jonli va ta'sirchan tasvirlab bergan.

Muallif asarda Umarshayx Mirzoning o'g'li Bobur Mirzoga yozgan xatidan parcha keltirib, ota va o'gil munosabatlari aslida qanday bo'lishi kerakligini tasvirlab beradi. "O'g'lim, senga Ollohning o 'zi yor b o 'lsin! Otangning gaplariga quloq sol. Bilasanki, men tinchlikni yaxshi ko 'raman, chunki tinch mamlakat baxtli mamlakat hisoblanadi. Men Axsi xalqining sadoqatiga ishonaman. Mabodo menga biror gap bo'lsa, hamisha yodingda bo'lsin: kimki vaqt sinovlariga dosh bera oladigan uy qurishni istasa, g'ishtni to'g'ri tersin, qorishmani ezilgan xalq ko'z yoshida tayyorlamasin! Muqaddas kitobimizda yozilgan gapni yodingda tut: Olloh Yer va Osmonni ermak uchun yaratmagan! Hamisha tajribali, oqil kishilarning maslahatiga quloq tut, yengiltaklik qilib ularni e 'tiborsiz qoldirma. Biroq, maslahat bergan har qanday odam ham tajribali hisoblanavermaydi. Sen esa, mening o'g'lim va merosxo'rimsan, sen yoshsan, jasursan, hamisha aqlli va mulohazali bo'l!" [1].

Bobur va buyuk boburiylar saltanari haqida ko'plab olimlar va tarixchilar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan. Mashhur ingliz adibasi Gumer Goden ham bu ishqa qo'l urib, Bobur va boburiylar saltanatiga qiziqish bildirgan. Uning 60 dan ortiq turli mavzudagi asarlari nashr qilingan. Gumer Godenning jahonga mashhur asarlaridan biri "Gulbadan" asari hisoblanadi. Bu asar buyuk Bobur va boburiylar saltanati, temuriy malika, shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Boburning oqila qizi, noyob aql-zakovat sohibasi muarrix Gulbadan begimning hayot va faoliyati haqida tarixiy ma'lumotlar beradi. Asar ilmiy-publistik yo'sinda yozilgan bo'lib, muallif tarixiy va qiziq faktlar keltiradi. Bu asar muallif tomonidan 1980-yilda yaratilgan bo'lib, olima Hindistonda uch yarim asrdan ziyod hukmdorlik qilgan boburiylar saltanatining yorqin vakilasi, noyob iste'dod sohibasi, so'zi o'tkir muarrix Gulbadan begimning shaxsiyatini, hayot yo'li va faoliyatini o'z asarida tasvirlab bergan.

Rumer Goden asarda Gulbadan begimning oqila va donoligiga tahsin aytib, murakkab hayot yo'lida "Gulbadan" ligini saqlab qola olgan haqiqiy malika ekanligini tasvirlaydi. Gulbadan begim oqilalik bilan o'zini "bu haqir", ya'ni "bu ojiz banda" deya atar, aslida esa u nafaqat oddiy banda, balki Hindistondagi buyuk boburiylar sulolasi asoschisi shoh Zahiriddin Muhammad Boburning kenja qizi edi. Muallifning ta'kidlashicha, Gulbadan begim uch buyuk avlod hukmdorlari davrida yashagan.

"Gulbadan uch buyuk hukmdor-otasi Zahiriddin Muhammad Boburshoh, akasi Xumoyunshoh va jiyani Akbarshoh davrini qamrab olgan o'ta murakkab zamonda umrguzaronlik qiladi va Akbarshoh vafotidan ikki yil avval bu foniyl dunyoni tark etdi" [3].

Margaret Rumer Goden Gulbadan begimni o'z davrining eng mukammal bilimli, fozila ayollaridan deya tasvirlaydi. Bunga misol qilib, "Musulmonchilik taomillariga ko'ra, aksariyat hollarda marhum zotlarning ismlari bevosita tilga olinmasdan, ularga nisbatan "rahmatlik" so'zi qo'llaniladi. Shu odatga ko'ra Gulbadanga: "Firdavs makon" (Boburshoh) va "Jannati oshiyon" (Humoyunshoh) haqida nimaiki bilsangiz, batafsil yozingiz" degan mazmunda farming berildi. Bunday farming yana ikki kishiga -Humoyunshohning yaqin mulozimlaridan bo'lmish Javhar oftobachi va sodiq vaziri Shayx Boyazidga ham berilgan edi. O'rta asrlarda saroy malikalari orasida savodli ayollar, ehtimol, ko'p bo'lmagandir, lekin Gulbadan begim o'z davriining eng mukammal bilimli, fozila ayollaridan edi. U hamisha mutolaa bilan mashg'ul, tab'i nazm egasi bo'lsa-da, biroq tarixiy asar yozishga ilk bor qo'l urmoqda edi" [3].

Olima Goden Gulbadan begimning bu asarni yozishga kirishganda, oltmishni o'tib, yetmishni qoralab qolganligini ta'kidlaydi. Asarni yozish jarayonida Gulbadan begim otasi Boburshohni eslaganligini, bolalikning beg'ubor xotiralarini asarga muhrlagabini uchratamiz. Bu haqida muallif Margaret Rumer Goden: "Firdavs makon otam hazratlari hu foniyl dunyoni tark etganlarida men haqir sakkiz yoshda edim, shu bois ko'p boqealar hayolimdan faromush bo'lgan bo'lishi mumkin edi. Biroq farming oliy hazrati podshoh tomonidan berilgan edi. Shu bois oliy hazratning farmoniga itoat etgan holda xotiramda qolgan ko'rgan-kechirganlarim va eshitganlarimni birma-bir qog'ozga tushirdim" deb yozadi [3]

Gulbadan begimning ushbu asarida, asosan, tarixiy shaxslarni va ularning hayot yo'lini tasvirlashga alohida e'tibor qaratilgan. Ayrim o'rinlarda esa olima Rumer Goden voqea va sanalarning bayonida juz'iy kamchiliklar borligini keltirib o'tadi. Misol tariqasida, Gulbadan begim Boburshohning 18 nafar o'g'il va qizlari borligini ta'kidlaydi, biroq ularni nomma-nom sanaganda esa 16 nafar farzand nomini tilga olib o'tadi. Gulbadan begimning bu asari faqatgina uch nusxda bo'lib, o'sha daavrda bosmaxonalarning bo'lmaganligi sababli, Boyazid kutubxonasida to'qqizta xattot tomonidan ko'chirilgan. Afsuski, uch nusxaning bir

nusxasigina yetib kelgan bo'lib, qolgan ikki nusxasi bundan 300 yil muqaddam yo'qolib ketgan.

Jahon tarixida ulkan Bobur va boburiylar saltanatining zebo, aql-zakovatda tengsiz, noyob iste'dod egasi Gulbadan begimning nomi jismi kabi izsiz o'chib ketmadi. 1603-yilning fevral oyida Gulbadan begim bezgak kasali tufayli 80 yoshida bu foniyl dunyoni tark etgan. Hamidabonu begim so'nggi daqiqagacha Gulbadan begim bilan birgan bo'lgan. Vafotidan so'ng Hamidabonu begimni "Mariyam makoniy" deb ulug'laganini Rumer Goden ta'kidlab o'tgan. Gulbadan begimning dafn marosimida Akbarshoh ham qatnashib, uning tobutini bir farzand kabi ko'tarib, dafn etdi. Gulbadan esa o'z nomi bilan tarixda "Malika Gulbadan begim" deya nom qoldirganligini muallif tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vyurtle F. Andijon shahzodasi. –T.: O`qituvchi, 2012. – 160 b.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. –T.: Fan, 2019. –440 b.
3. Goden R. Gulbadan. –T.: Sharq, 2007. –174 b.
4. Lamb H. Bobur – yo`lbars. –T.: O`zbekiston, 2018. – 296 b.
5. Woertle F. Babur, der tiger. –Vienna: S. Jsr gl & Co, 1947. –156 b.
6. Теория литературы. В2-х т. Т. 1. Бройтман С. Н. Историческая поэтика: Учеб. Пособие / Под ред. Н. Д. Тamarченко. – Москва: Академия, 2004. –340 с.
7. Muhammad Haydar Mirzo. Tarixi Rashidiy. –T.: Sharq, 2010. – 720 b.
8. Twentieth Century Authors, a biographical dictionary of modern literature. / Ed. by Stanley J. Kunitz and Howard Haycraft; (Third Edition). New York: The H. W. Wilson Company, 1950. –785 p.

Salide ŞERİFOVA (Salidə ŞƏRİFOVA)

Prof. Dr. profesör, filoloji bilimler doktoru,
Rossiya Tabiiy fanlar akademiyasining faol a'zosi,
Ozarbayjon Ulusal Bilimler Akademisi
Nizomiy Genjavi Edebiyat Enstitüsü
s.sharifova@lit.science.az

“TEREKEME - KARAPAPAK” LEHÇESİNDE YAZAN VE YARATAN ŞAİR: YUNUS EMRE

Özet: Yunus Emre'nin yaratıcılığı genel Türk edebiyatının önemli bir parçasıdır. Yunus Emre'nin eserlerini ana lehçesi olan “Terekeme-karapapak” ile yazdığı tezi ileri sürülebilir. Terekeme-Karapapak, Azerbaycan halkının etnogeneze sürecine dahil olan etnik gruplardan biridir. Yunus Emre'nin Azerbaycan edebiyat çevresine ait olduğu konusundaki tavrını dile getirmek mümkün.

Yunus Emre'nin yaratıcılığının orijinal üzerinde geniş bir izleyici kitlesine sunulmaması, ancak Standart Türk Diline (STT) uyarlanması üzücü. Yunus Emre'nin Standart Türkçe'ye (STT) “çevirisi” yanlıştır ve yazarın yazdığı örnekler orijinal anlamını yitirmektedir. Yunus Emre'nin eserinin okuyuculara “tercümesiz” sunulması ve Standart Türkçe'ye (STT) uyarlanmaması gerektiği unutulmamalıdır.

Yunus Emre'nin eserlerinin yarısından fazlası Türk araştırmacılar tarafından ona atfedilmiyor. Bu nedenle Yunus Emre'nin eserleri standart Türk dili (STT) açısından değil, “tarakame-karapapakhi” nin sanatsal örnekleri olarak incelenmelidir.

Anahtar Kelimeler: Yunus Emre, "tarakeme-karapapahi lehçesi", Azerbaycan dili, standard Türkiye Türkçesi (STT), Azerbaycan lehçesi, tek kültür, genel Türk edebiyatı

“Terekeme-karapapak” shevasida ijod qilgan shoir: Yunus Emre

Annotatsiya: Yunus Emre ijodi umumiy turkiy adabiyotning muhim qismidir. Yunus Emre o‘z asarlarini “Terekeme-karapapak”ning asosiy shevasida yozganligini ta’kidlash mumkin. Terekeme-Karapapak ozarbayjon xalqining etnogenez jarayonida ishtirok etgan etnik guruhlardan biridir. Yunus Emrening ozarbayjon adabiy doirasiga mansubligi haqidagi munosabatini ifodalash mumkin.

Yunus Emre ijodi asl nusxada keng ommaga taqdim etilmagani, balki standart turk tiliga (STT) moslashtirilgani achinarli. Yunus Emrening standart turkchaga (STT) “tarjimasi” noto‘g‘ri va muallif tomonidan yozilgan misollar asl ma’nosini yo‘qotadi. Shuni ta’kidlash kerakki, Yunus Emre asari "tarjimasiz" o'quvchilarga taqdim etilishi va standart turkchaga (STT) moslashtirilmasligi kerak.

Yunus Emre asarlarining yarmidan ko‘pi turk tadqiqotchilari tomonidan unga tegishli emas. Shu sababdan Yunus Emre asarlarini standart turkiy til (STT) nuqtayi nazaridan emas, balki “tarakame-karapapaxi”ning badiiy namunalari sifatida o‘rganish kerak.

Kalit so‘zlar: Yunus Emre, “tarakeme-karapapak shevasi”, ozarbayjon tili, standart Turkiya turkcha (STT), ozarbayjon shevasi, yagona madaniyat, umumiy turkiy adabiyot

Поэт творивший на диалекте «Терекеме-карапапах»: Юнус Эмре

Юнус Эмре

Резюме: Творчество Юнуса Эмре - важная часть общетюркской литературы. В статье выдвигается и обосновывается тезис о том, что свои произведения Юнус Эмре создавала на диалекте группы племен Терекеме-карапапах. Терекеме-карапапах - одна из группы племен, вошедших в процессе этногенеза в состав азербайджанского народа. В связи с чем можно предполагать, что творчество Юнуса Эмре является составной частью азербайджанской литературы.

К сожалению, творчества Юнуса Эмре не представлена широкой аудитории в оригинале, читателю преподносится лишь вариант, адаптированный к Стандартному турецкому языку (STT). При этом имеющиеся «переводы» произведений Юнуса Эмре на STT содержат грубые ошибки, а также искажения первоначального содержания. При этом при «чтении» оригиналов произведений Юнуса Эмре можно выявить, что они содержат слова, правила грамматики и орфографии, которые полностью совпадают с особенностями диалекта Терекеме-карапах. Для современных

наследников диалекта «Терекеме-карапапаги нет необходимости в издании специальных разъяснений по текстам Юнуса Эмре, каковые издаются, например, для турецкого читателя.

Крайне остро стоит проблема о предоставлении широкого круга читателей к произведениям Юнуса Эмре в оригинале. Особенно это актуально в свете того, что при «переводе» на STT более половина произведений Юнуса Эмре, которые не поддаются такому «переводу», преподносятся как произведения, не принадлежащие перу Юнуса Эмре.

Ключевые слова: Юнус Эмре, Терекеме-карапапах, азербайджанский язык, азербайджанская литература, стандартный турецкий язык, общетюркская литература.

The poet who wrote and created in the “tarakeme-karapapakhi” dialect: Yunus Emre

Summary: The creativity of Yunus Emre is an important part of the general Turkish literature. One can put forward the thesis that Yunus Emre wrote his works in the main dialect “Tarakeme-karapapakhi”. Tarakeme-Karapapakhi is one of the ethnic groups included in the process of ethnogenesis of the Azerbaijani people. It is possible to voice the position on Yunus Emre's belonging to the literary environment of Azerbaijan.

It is a pity that the creativity of Yunus Emre is not presented to a wide audience on the original, but is adapted to the Standard Turkish Language (STT). Yunus Emre's "translation" into Standard Turkish (STT) is wrong and the examples written by the author lose their original meaning. It should be noted that the work of Yunus Emre should be presented to readers “without translation” and not adapted into Standard Turkish (STT).

More than half of the examples of the work of Yunus Emre are not attributed to him by Turkish researchers. Therefore, the work of Yunus Emre should be studied not from the point of view of the standard Turkish language (STT), but as artistic samples of “tarakeme-karapapakhi”.

Keywords: Yunus Emre, “tarakeme-karapapahi dialect”, Azerbaijani language, standard Turkey Turkish, Azerbaijani dialect, single culture, general Turkish literature.

Yedi asırdan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen, yazdığı sanat eserlerinin dili modern dövrümüzde Azerbaycanlı okuyucunun tamamen

anladığı Yunus Emre etrafındaki ilmî tartışmalar henüz sona ermemiştir. Yazarın yaratıcılığına yüksek takdir edilmesi, bize ulaşan eserlerin dilinin anlaşılır olması Türk dünyasının ilgisini çekmiş ve çekmeye devam etmektedir. Yazarın eserlerini inceleyen farklı ülkelerden olan araştırmacıların Yunus Emre'yi ulusal edebiyatlarına bağlamaya teşebbüsler anlaşılır. Bu, Yunus Emre'nin kaleme aldığı eserlerinin dilinin modern zamanda Türkçe konuşan tüm halklar tarafından anlaşılmasından kaynaklanan bir etkidir. Araştırmacılar tarafından Yunus Emre'nin yaratıcılığında Türkçe konuşan halklara ait dil özelliklerini yansıttığı ortaya konmuştur: “Yûnus’un şiirlerinin dili, her ne kadar, bazı bilgi yükü taşımayan fonetik yorumlar bir yana (Örnek: bazı eklerin vokallerinin düz vy yuvarlak olması, bazı hallerde ötümlü ve ötümsüz konsonantların farklı seçilmeleri, vs.) STT (Standard Türkiye Türkçesi)’ninkilere yakın özellikler sergilese de, bu şiirlerde daha çok Eski Anadolu Türkçesi’nin, bir kısmı günümüz Türkiye Türkçesi’nde, Azerbaycan Türkçesi’nde, Türkmen Türkçesi’nde canlılığını sürdüren yaygın özelliklerini buluruz.” [Gemalmaz E., 1991: 61-77] Edebiyatda sanatsal mükemmellik açısından, sanatsal düşünme, sanatsal duygu vb. böyle bir erdemi birleştirmiş Yunus Emre'nin Azerbaycan, Türk, tatar ve diğer uluslara ait araştırmacılar tarafından kendi ulusal literatürlerine atfetmeleri kendini gösterir.

Tasavvuf taraftarı olarak Türk edebiyatına etki etmiş Yunus Emre'nin doğumu ve ölümü, nerede doğduğu ve nerede öldüğü ile ilgili kaynaklar tartışmalara neden olmuştu. Bu, yazarın özellikle Azerbaycan edebiyatına mı yoksa Türk edebiyatına mı ait olduğu konusunda tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalar perakende türk edebiyatının temsilcisi olan yazarın mezarının hem Azerbaycan'da hem de Türkiye'de olması gerçeklerin sunumunda kendini gösterir. Sovyetler Birliği döneminde milli değerlerimize sahip çıkamadığımız bir dönemde, Türkiye Cumhuriyeti'nin Yunus Emre'ye sahip çıkması tüm Türk geleneklerinin yok edilmediğine bir işarettir. Şairin nerede ve ne zaman doğduğunu kesin olarak belirlemek mümkün olmamıştır. [<http://turkey-info.ru/forum/stati145/unus-emre-t3008395.html>]

Türkiye Cumhuriyeti'nin Yunus Emre hakkında kesin tarihi bilgileri elde etmemesine rağmen, “bazı delil ve rivayetlere dayanarak, bunlardan Eskişehir-Sangöy'deki mezar Yunus'un gerçek bir mezarı olarak kabul edilmiş ve buraya bir anıt dikerek 6 Mayıs 1949'da ciddi bir tören düzenlenmişti.” [Ömrə Y., 1992: 61]

F.e.d., prof. Azad Nebiyev vurğulamıştır ki, “Yunus İmre'nin Türk dünyasının hangi köşesinde doğduğu ve hangi ülkenin koynunda uyuduğu bilinmiyor. Mezarının farklı yerlerde olduğu iddia ediliyor. Yunis İmre'nin mezarı hakkında birçok efsane var, aslında büyük sanatçının Azerbaycan'ın Kah bölgesi de dahil beş yerde mezarının olduğuna inanılmaktadır. Hangisi Yunus İmre'nin gerçek mezarı olması şu anda bilinmiyor.” [Nəbiyev A., 2004: 81] Yunus Emre'nin Şeki'de de bir mezarın varlığı hakkında iddialar da mevcuttur: “Hatta Azerbaycanlılar bile mezarına sahip çıkmış Yunus’un mezarının Azerbaycan’da olduğunu iddia etmişlerdir. Şeki’de Yunus Emre ve Hacı Taptık’ın kabirlerinin bulunduğu Oğuz Kabristanı ve Şeki Türk Şehitliği vardır.” [<https://edebiyatvesanatakademisi.com/tasavvuf-edebiyati-asik-ve-divan/yunus-emre-hayati-tasavvufi-ve-edebi-kisiligi/1035>] Bazı araştırmacılar, Yunus Emre'ye ait birçok türbenin bulunduğu atıfta bulunarak, Azerbaycan'da bir mezarı olduğundan bahsetmediler, sadece Türkiye Cumhuriyeti topraklarında olduğundan bahsetmişler: “Yunus Emre'nin mezarı olduğu iddia edilen pek çok mezar ve türbe vardır. Bunlar; Eskişehir'in Mihalıççık ilçesine bağlı Sarıköy; Karaman'da Yunus Emre Camii avlusu; Bursa; Aksaray ile Kırşehir arası; Ünye; Kula ile Salihli arasında Emre Sultan köyü; Erzurum, Duzcu köyü; Isparta'nın Gönen ilçesi; Afyon'un Sandıklı ilçesi; Sivas yakınında bir yol üstü. Ayrıca Tokat'ın Niksar ilçesinde de bulunmaktadır.” [Kuzucular Ş.] Akademisyen İsa Hebibbeyli Yunus Emre'nin Türkiye'de on dört mezarının yanı sıra Kah ilçesine bağlı Onjali köyünde de bir mezarının iddia edilmesini açıklamıştı: “Türkiye'de on dört yerde (Eskişehir - Sarıköy, Garaman, Bursa, Emre Sultan köyü, Erzurum - Dutchu köyü, Isparta'nın Kepiborlu yerleşimi, Aksaray, Sandıklı, Ünye, Sivas civarı vb.), Azerbaycan'da Kah bölgesinin Onjali köyünde Yunus Emre'ye ait edilen mezarlar vardır.” [Həbibbəyli İ., 2020: 136]. Azerbaycan araştırmacısı Profesör Meşedi Hanim Nimet, Yunus Emre'nin mezarının Kah ilçesine bağlı Onjali köyündeki Oğuz mezarlığında olması gerçeğini açıklığa kavuşturmuştu: “... Kah ilçesine bağlı Onjali köyündeki mezarlıkta bulunan Şeyh Yunus ve Hacı Tapduk baba türbeleri, yöre halkı tarafından kutsal sayılan türbelerden biridir.” [Uğur, 2012: 14]. Azerbaycan bilim adamı, filoloji felsefesi doktoru, Doç.Dr. Aziz Alekberli, “Yunis Əmrə tarixi şəxsiyyətinin Azərbaycanda izləri” [Ələkbərli Ə., 2014] başlıklı makalesinde amacının ana nedenini açıklamış, Yunus Emre'nin Azerbaycan ile bağlantılı olmasını doğrulamaya çalışmıştır: “...bu yazıdaki amacımız bu büyük şairin,

evliyanın yaratıcılığını izlemek, onun şiirsel inceliklerini ortaya çıkarmak deyil, tarihi kişilik Yunus Emre'nin Azerbaycan'daki izlerinin araştırılmasıdır.” Aziz Alekberli iddiasına sadık kalarak, Azerbaycan'da, daha kesin bir yeri işaret ederek Oğuz mezarlığında Şeyh Yunus ve Hacı Tapduk türbesinin varlığına dikkat çekti: “Yunus Emre'nin Azerbaycan ile bağlantısını doğrulayan en inandırıcı gerçeklerden biri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kah bölgesinde Torpaqqala adlı eski yerleşiminde - Oncallı köyü yakınlarında Oğuz mezarlığında bulunan bir mezardır. Bu mezarlık Yevlah-Balaken karayolun üzerinde, ayrıca Onjalli köyünün içerisine giden köy yolun sol tarafında, ormanda geniş bir alanı kaplar ve Hacı Tapduk Babadan biraz yukarıda yer alan Şeyh Yunus türbeleriyle başlıyor.” Aziz Alakbarlı, Yunus Emre'nin mezarının Azerbaycan'da olduğu konusundaki doğru değerlendirmenin destekçisi olarak şunları kaydetti: “Düşüncemize göre Yunus Emre ve onun mürşidi Tapduk Emre'nin gerçek mezarlarının Azerbaycan'da olması Ortak geçmişimizin ortak geleceğimize de bir köprü olduğunu bir sembol olarak kabul edilmelidir.”

Dede Korkut'un, Mevlana'nın, Molla Nasreddin'in ve Garajaoğlu'nun birkaç mezarı olduğuna dair efsaneler olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin Dede Korkut'un Azerbaycan dışında Kazakistan'da, Türkmenistan'da, Sır Derya kıyısında ve başka yerlerde mezarları olduğu iddiaları var. Farklı yerlerde mezarları olduğu iddia edilen tarihi şahsiyetlerden biri de Yunus Emre'dir. Yunus Emre'nin türbesinin belirlenmesinde anlatılara da atıfta bulunulmalıdır. Torpaqqala adlı antik bir yerleşim yerinde Onjalli köyü yakınlarındaki Oğuz mezarlığında bulunan türbede Yunus Emre ve onun mürşidi Tapduk Emre hakkındaki olan efsaneyi de kendi içinde yansıtabilmiştir.

Yunus Emre'nin kaleme aldığı eserleri tür özelliği, eserleri dil yapısı açısından dikkat gerektirmektedir. Çeşitli türk dillerinin bir kolu olan Azerbaycan dilinin ulusal bileşeni oluşturan kabileler arasında âşık yaratıcılığı arasında daha fazla benzerlik olduğu bilinmektedir. “Yunus Emre'nin yaratıcılığı, edebiyatta halk şiirinden, epik poetikadan yazılı şiire doğru edebiyatın gelişim süreçlerini yansıtan yeni bir edebi olay türüdür.” [Həbibbəyli İ., 2020: 136] Yunus Emre'nin kaleme aldığı şiirler dil bakımından daha çok, Azerbaycan dilinin Batı diyalektinde, hal-hazırda Gürcistan'da ve ayrıca Dağıstan'da yaşayan Karapapakların diyalektinde kullandıkları kelimeleri yansıtmaktadır. Türk araştırmacıların kendilerinin de vurguladığı gibi anlamadıkları veya STT'ye (Standard Türkiye Türkçesi) çevrilmesi gereken kelimelerin

bugün hem Azerbaycanlılar, Gürcistan Azerbaycanlılarının günlük konuşulan dillerinde korunmuştur.

Osmanlı Türkçesi ile Azerbaycan dili arasındaki fark araştırmacılar tarafından vurgulanmaktadır. E. Demirçizade'nin kaydettiği fikirlere dikkat edildiğinde, Osmanlı Türkçesi ile Azerbaycan dili arasındaki farkın XV-XVIII yüzyıllarda yüzyıllarda görünmeye başladı: “XV-XVIII yüzyıllar arasında yazılan bir dizi yazı ve sözlükte “Türk” ve bazen “Kızılbaş” terimi esas olarak Azeri anlamında gelişmiştir. Çünkü bu dönemde Osmanlı Türkçesine "rumi" denir ve Azeri, yani Türk dilinden farklılaştırıldı.” [Dəmirizadə Ə., 1947: 161] Azerbaycan dilinin Osmanlı Türkçesinden önce oluşumu dikkatlerden kaçmadı: “Azerbaycan dili etnik kökeninden dolayı saf Türk menşeli olup kendi içinde Türkçe olmayan hiçbir bir işaret yansıtmaz. Azerbaycan dilinin oluşumu 11. yüzyıldan önce başlamıştır. Bu hüküm zaten 1930'lardan beri Azerbaycan dilbiliminde kanıtlanmıştır.” [Əzizov E., 2016: 16] Özellikle, 1930'da yayınlanan “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti” - “Azerbaycan türk halk lehçeleri sözlüğü”nün önsözünde Azerbaycan türk dilinin Osmanlı dilinden önce oluşmuş olduğu gösterilmiştir.” [Əzizov E., 2016: 16]

Araştırmacıların içinde Azerbaycan dilinin köklerinin Güney Azerbaycan ve Kafkasya'daki araştırılmasına dokunulması dikkatlerden yayılmaz: “Modern Türkler (Türkiye türkleri) ırksal olarak Avrupalı. Eski kroniklere göre Kıpçaklar aynı zamanda mavi gözlü, sarışın Avrupalılardı. Araştırma gösteriyor ki, Azerbaycanlıların fiziksel tipinin oluşumunda iki avrupalı antropolojik tip katılım yaptı. R. Kasımova böyle bir sonuca varmıştır ki, “İran Azeribaycanlıları, fiziki özelliklerinden dolayı Sovyet Azerbaycanlılarına çok yakınlar. Her iki grup Hazar antropolojik tipinin özellikleri ile karakterize edilir.” Yani, antropolojik sonuçlara göre, Azerbaycan dilinin köklerini bu dilde konuşan insanların temel kütlesinin yerleşim yeri olduğu bölgede - Güney Azerbaycan'da ve Kafkasya'da aramak gerekiyor. [Əzizov E., 2016: 23]Tüm bu etkenler dikkate alındığında Yunus Emre yaratıcılığının dilinde kıpçakizmler (kipçakçılık), yani kıpçakça kelimelerin işlenmesi onun Azerbaycan edebiyatının temsilcisi olduğunu bir kez daha teyit etmektedir. Bu doğru, Azerbaycanlılar Türk Oğuzlarıdır, bu nedenle Azerbaycan dili Türk dilinin Oğuz koluna atfedilmiştir. Ancak Osmanlı Türkçesinde Kıpçakça kelimeler işlenmez. Şunu da belirtmek gerekir ki, Kıpçakların Azerbaycan halkının oluşumuna ve diline katkıları dikkate alınmaz. “Ayrıca bilinmektedir ki, XI yüzyılda Oğuz ve Kıpçak kabile

dillerinin özellikleri, neredeyse örtüştüğü de biliniyordu.” [Əzizov E., 2016: 355]

Yunus Emre yaratıcılığında kullanılan kelimelere dikkat edince, M. Ergin'in “terekeme -karapapak ağzı” olarak sunduğu karapapakların konuşma dilinde kullanılan kelimeler olmasına tanık oluyoruz.

M. Ergin “Kitabi-Dede Korkut” ile Azerbaycan dilinin lehçeleri arasındaki bağlantıdan bahsederken Azerbaycan dili alan içerisinde “Dede Korkut” diline en yakın ağız coğrafi alanın ortasına yayılmış terekeme-karapapak ağzı olmasını vurgulamıştır: “Dede Korkut’un dili Terekeme ağzı arasında büyük yakınlık görülür.” [Ergin M., 1997: 355] M. Ergin tarafından vurgulanmıştır ki, Dede Korkut Kitabı’nı okuyan insan kendisini terekeme toplumunda zenn eder. [Ergin M., 1963] İlginç bir gerçek şu ki, araştırmacılar “...araştırması boyunca “Kitabi-Dede Korkut” dilinin terekeme-karapapak ağzı veya Çincavat ağzı ile uyumluluğu hakkında defalarca konuşması” [Əzizov E., 2016: 67-68] gibi düşüncelerle M. Ergin'e katıldıklarını bildirmişler. Araştırmacılar tarafından, “karapapaklar ağzında güney lehcesinin özelliklerinin yanında batı lehcesinin özelliklerine” bulunduğu tokunulması, “Kars ve Ahıska'da yaşayan karapapakların göçebe yaşamının bir kısmının "terekeme" adlanması, ayrıca Türkler onlara “bezbaş”, “qaqavan” ve “çinçavat” demeleri ve “çinçavat” adlananların bir zamanlar Azerbaycan'dan Türkiye'ye göç etmeleri vurgulanmıştır. [Əzizov E., 2016: 68] Azerbaycan halkının tarihi ile bağlantılı Türk boylarından biri olarak karapapak ağzının araştırmacılar tarafından Azerbaycan-Türk karışık bir ağızı olarak değerlendirildiği gerçeğiyle de karşılaşmaktayız. [Бакраков H.A., 1960: 140]

Efrasiyap Gemalmaz Yunus Emre'nin kaleme aldığı şiirlerin Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan Türklerin anlaması için STT'ye (Standard Türkiye Türkçesi) uyarlamayı teklif etmesi dikkatlerden kaçmıyor: “Yine bu şiirlerde bazan Eski Türkçe’nin, özellikle Karahanlı Türkçesi’nin, yani Dogu Türkçesi’nin izleriyle de karşılaşırız. Divanü Lûgat-it Türk’te, Kutadgu Bilig’de, Atebetü’l-Hakayık’ta görülen bazı kelime ve deyimler seyrek de olsa karşımıza çıkar. Günümüz Türkiye Türkleri için tanınması ve öğrenilmesi pek güç olmayan bu özellikleri öbekler halinde vermeye çalışalım. Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki, bilimsel araştırmalarda titizlikle üzerinde durulan, ancak anlam açısından bir değer taşımayan fonetik ayrıntılara girmeyeceğiz. Bu yüzden örnek aldığımız şiirlerin önce fonetik olarak mümkün olduğunca Türkiye Türkçesi’ne yaklaştırılmış olmasına dikkat ettik.” Araştırmacı Yunus

Emre'nin kaleme aldığı şiirlerinin Türk okuyucuların anlaması için STT'ye (Standard Türkiye Türkçesi) uyarlanmasını önermesine rağmen, Yunus Emre'nin kaleme aldığı şiirler Azerbaycan'da, özellikle Gürcistan ve Dağıstan'da yaşayan azerbaycanlılar tarafından kolaylıkla anlaşıldığını belirtmek isterim. Çünkü, Yunus Emre'nin şiirlerinde bulunan kelimeler, Azerbaycan diyalektinin batı grubunda konuşan Azerbaycanlıların ağız ve lehçelerinde halen kullanılmaktadır.

Araştırmacı tarafından analiz için verilen örneklerle dayanarak amacımızı kanıtlamaya çalışacağız. Efrasiyap Gemalmaz Yunus Emre şiirleri STT'ye (Standard Türkiye Türkçesi) uyum sağlama girişimleri kendini haklı gösteremez. Çünkü Yunus Emre'nin kaleme aldığı şiir örneklerinde kullandığı kelimeler modern Türk dili açısından yaklaşımı şiirdeki düşüncenin distorsiyon olunmasına neden olur. Yunus Emre'nin kullandığı kelimelerin bugün Azerbaycan diyalekt ve lehçelerinde farklı konuşmanın bölümlerine ait olarak kullanıldığı gerçeğiyle karşılaşmaktayız. Örneğin,

Bir gün ola sensiz qalam Qurda quşa **öyün** olam

Çürüyüben topraq olam Ah n'ideyin ömrüm seni

Yunus Emre'nin “Ömrüm beni sen aldattın” şiirinin orijinaline dikkat ettiğimizde “öyün” “ögün” gibi yazılmıştır.

Birgün ola sensüz kalam Kurda kuşa **ögün** olam

Çürüyüben toprak olam Ah n'ideyin ‘ömrüm seni [https://yunusemresiirleri.blogspot.com/2008/04/mrm-beni-sen-aldattin.html]

Efrasiyap Gemalmaz'ın gösterdiği "öyün" kelimesi, bugün hala Azerbaycan dilinin Batı diyalektinin Ayrim-Karapapag subdiyalektinde (özellikle Gazah, Agstafa, Tovuz ve Gürcistan'da (Borçalı, Karaçöp)) kullanılmaktadır. Gazah subdiyalektinde “öyün”, “o gün”, “ev” (öyün sizə getmişdik, öydə yoxuydunuz- o gün sizə getmişdik, evdə deyildiniz), Borçalı subdiyalektinde “öyün” “evin” (öyün yıxılmasın- evin dağılmasın) ve bunun gibi. anlamlarda geliştirilmektedir. Yunus Emre tarafından “ögün” kelimesi ise yemek anlamında sunulmuştur. Yani, kurd'a ve kuş'a yiyecek olum. Bugün bile dilimizde “kurda-kuşa yiyecek olmak” gibi bir ifade geliştiriliyor. “Ögün” kelimesinin Kitabı Dede Korkut'ta "övgü" anlamında kullanılmasına rastlıyoruz: “Kan Turalı yigitlerin ağlar gördi, aydır: “Marə, alca qopuzum ələ alıñ, mənı ögüñ!” Hacıyev A., 2019: 116]

Efrasiyap Gemalmaz bu misraları incelerken “qalam” və “olam” fiillerini STT'ye (Standard Türkiye Türkçesi) dönüştürmeye çalışırken bazı noktaları unutmuş. Fiilleri gelecek zamanda sunmaya çalışmış

araştırmacı, bu durumda sanatsal örneğin iletmek istediği anlamı doğru bir şekilde aktaramaz. Yunus Emre'nin sanatsal örneğinde fiilin arzu şeklinde kullandığı “qalam”, “olam” fiillerini gelecek zamanla bağlayan Efrasiyap Gemalmaz, bu fiilleri gelecek zamana bağlaması kendini şiirin misralarında doğrulamıyor. Yunus Emre qalam, olam fiillerle birlikte ölem, gelem vb. gibi fiillerden geniş bir şekilde kullanmıştır. Bu tür fiiller, modern Azerbaycan edebi dilinde vediyalektlerinde kullanılmaktadır. Yunus Emre'nin “Ey yarenler ey kardeşler ecel ere ölem bir gün” şiirinde Efrasiyap Gemalmaz “öl-//-e+//+m = öleceğim; gel-//-e+//+m = geleceğim” gibi sunmuştur. Ancak şiirin orijinal haline dikkat ettiğimizde, gerçekten “ölem”, “gelem” fiilleri kullanılıyor ki, fiillerin sonundaki -em eki modern dilimizde -əm ekidir ki, fiillerin sonunda kullanılan kişi kategorisinin ekleri olarak dikkat çekerler:

İy yârânlar iy kardaşlar ecel ire **ölem** birgün

İşlerüme pişmân olup kendözüme **gelem** birgün.

Efrasiyap Gemalmaz, Yunus Emre'nin kullandığı “aza”, “azdırsın”, “qıla”, “öldüreler” gibi fiillerin üçüncü bir kişiye dolaylı emir niteliğinde olduğunu belirterek, şunları kaydetti: “Bu ek Azerî Türkçesi’nde de olduğu gibi, 3. kişiye dolaylı emir görevinde de görülür”. Araştırmacı özel olarak, fiillerin Azerbaycan dilinde olması gerceğine dokunması, ancak fiilleri gelişim noktasına göre doğru tespit edememesi kendini göstermektedir. Araştırmacı “aza” fiilini “az-//-a+//+ø = azsın”, “azdıra” fiilini “azdır-//-a+//+ø = azdırsın”, “qıla” fiilini “qıl-//-a+//+ø = kılsın”, “öldürüler” fiilini ise “öldür-//-e+//+ler = öldürsünler” olarak kullanma noktasını kaydetti. Yunus Emre'nin “Ne der isem hükmüm yürür” şiirinde kullanılan “aza” ve “azdıra” fiillerini STT'ye (Standard Türkiye Türkçesi) çevirmeye çalışan Efrasiyap Gemalmaz “azsın” ve “azdırsın” olarak sunmuştur. Şiirdeki bu misralarına dikkat ettiğimizde, yazarın gelecek zaman zamanda, emir şeklinde, yani araştırmacının vurguladığı gibi “emir görövində”nde hareket etmiyor:

İblis-ü Âdem kim olur, ya **aza** ya da **azdıra**,

Cümle benim eyi yavuz, kamusun benden tutarım.

Dilimizde -a ve -ə ekleriyle isim ve sıfatlardan fiil düzeltme gerçeği günümüzde mevcuttur. Bu son eke sahip fiiller, durum da dahil olmak üzere sürecin adını belirtir. Yunus Emre'nin

İblis ü âdem kim olur ya **aza** yahut **azdıra**

ayedeki aza ve azdıra fiilleri, gelecek zamanda bir komut şeklinde değil, şu anda meydana gelebilecek bir olayı sunar. Yani çeviri yaparken, iblis ü Adəm kimdir ki aza və ya azdıra, yani gerçekleşmiş eylemi temsil eder.

İblis ü Adem'in gelecekte görecekt işi kastetmiyor. Ayrıca -a, -ə eki olan fiillerin çoğu etkisiz bir şekilde olur, prosesin sonucunu ve işaretini gösterebilir. Yazarın kullandığı “aza” ve “azdıra” fiilleri de bu anlamda kullanılmaktadır.

Efrasiyap Gemalmaz, Yunus Emre'nin kullandığı -ip ekini geçmiş zaman eki olarak tanıttı: “Çok seyrek olarak Azerî Türkçesi'nde olduğu gibi /-(y)Ip/ gerundium ekinin de öğrenilen geçmiş zaman eki olarak kullanıldığını görüyoruz.” Araştırmacı “alıp” ve “tutup” fiillerinin geçmiş zaman'da gelişimime değinmiş, STT'ye (Standard Türkiye Türkçesi) çevirerek göstermiştir: al-//-ip+/ = almış, tut-//-up+/ = tutmuş vb. Ancak yazar bu fiillerin kullanıldığı noktaya odaklanırken olayların geçmiş zamanda olmadığını, bir öznenin ikinci bir öznenin eylemlerine müdahale ettiğini göstermiştir. Yunus Emre'nin “Severem ben seni cândan içerü” şiirinde “alıpdır”, şiirin orijinalinde ise “alupdur” fiilinde -up, -ub (-ıb, -ib, -üb) ekleri sadece modern dilimizde değil, klasiklerimizin dili için de geçerlidir. Fiilin geçmiş zamanının ifadesidir.

Senün ‘ışkun beni bende *alupdur*

Ne şîrîn derd bu dermândan içerü

Yunus Emre'nin “Ey padişah, ey padişah” şiirinde

İy pâdişâh iy pâdişâh her dem işin düze durur

Dünyâ anun bostânıdur sevdüğünü *üze durur*

misrada türk araştırmacı Efrasiyap Gemalmaz şiirinde “üze durur”u “yine STT'ndeki gibi tasvirî fiillerin yapısına girer: Örn.: üz-//-e + dur-/ = üzüp dur” olarak kayıt etmiştir. Araştırmacı “üzə durur”u “üzüp dur” olarak sunmuştur. Unutulmamalıdır ki şiirde kullanılan “üzə durur” günümüzde dilimizde de kullanılmaktadır. Anlamı, aleyhine tanıklık etmek, yüzüne karşı durmak, ısrar etmek, direnmek, söylediğinden ve talepten vazgeçmemek anlamında kullanılmaktadır. Bu misrada kullanılan “üzə durur” açıkça ifade edilen fikri yansıtır, yani sevmekte ısrar ettiğini yansıtır.

Efrasiyap Gemalmaz'ın Yunus Emre yaratıcılığında kullanılmış -dır ve yanında "durur" eki olarak sunması mekâmı da yazarın dilinin anlaşılmasında da bir düğüm oluşturur. Araştırmacı, yazarın kullandığı “turmuş durur” tarzını “durmıştır” şeklinde sunmuştur: dur-//-muş+//+durur = durmuştur. Ancak, bunu “ihtimal kuvvetlendirme eki olarak /+dİr/ yanında /+dUrUr/” olarak sundu, yani -dır eki gibi. Şu anda Azerbaycan dilinde "durur" fiilinin eklenmesiyle bileşikler geliştirildiğini belirtmek gerekir. Örneğin, xəyanət durur, bütün günü deyinib durur, boş-boşuna baxıb durur, yazıb durur, qoruyub durur, gözləyib durur vb.

Azerbaycan dilinde tarz anlamlarını ifade eden fiillerin her biri temel fiillerle birlikte kullanılabilir. Durur, yani durmaq yardımcı fiili Yunus Emre'nin “Ne söz kelecı der isem” şiirinde “turmuş durur” birleşmesinde “turmuş” yani “durmuş” fiili ile birlikte kullanıldığında, eylemin devamlılığını belirten tarz bileşimi gibi kendini gösterir.

Dîv ü perî ins ü melek sever seni her mahlûkât

Hayrân olup ileyünde **turmuş durur** hûr u melek

Yunus Emre'nin “Gözüm seni görmek için” şiirinde de kullanılmış “hasret durur”, yukarıda belirtildiği gibi “turmuş durur” yardımcı fiiliyle kullanılmıştır:

Yûnus **hasret durur** sana hasretüni göster ana

İşün zulüm degülise dâd eylegil varmagiçün

“Durur” yardımcı fiilinin gelişimine Azerbaycanlı düşünürlerin eserlerinde sıklıkla rastlanır. Mesela büyük Fuzuli'nin eserlerinde bununla karşılaşırız:

Hökm onun **hökmü durur**, fərman onun fərmanıdır.

Nesimi'de de “durur” yardımcı fiilinin gelişimine rastlarız:

Dün ki keçdi, danla qaib, bəs bu dәм xoş dәм **durur**.

Araştırmacılar tarafından Yunus Emre'nin yaratıcılığına gelecek zaman'da kullanılacak kelimelerin -çıq-/-ıcaq+/ -gibi eklerin sunumu ile da karşılaşırız:

bu âleme çıqıcaq bir aceb hâle geldim [Gemalmaz E., 1991]

Yunus Emre'nin yaratıcılığına ait şiir örnekleri incelikli tahlili sempatik olsa da, kelimelerin okuyuculara yanlış tanıtılması bir o kadar üzücü. Yunus Emre'nin “Bundan beri gönüldüm” şiirinin bu mısrasında araştırmacı Efrasiyap Gemalmaz “çıqıcaq” fiilini gelecek zamanda sunmuştur. Ancak şiirin orijinal halinde “cıqıcaq” fiilinin “cıqıcaq” olarak değil, “çiktım” olarak sunulduğunun şahit oluyoruz:

Bundan beri gönüldüm dost ile bile geldim

Pes bu âleme **çiktım** bir aceb hâle geldim

Yunus Emre'nin kaleme aldığı şiirlerin çarpık sunumu yazarın yaratıcılığının ayrıntılı ve doğru bir şekilde incelen ayrıntılı ve doğru bir şekilde incelenmesinde engellere yol açar. Bu engellerin önüne geçebilmek için Yunus Emre'nin eserlerinin sanatsal örneklerinin halka olduğu gibi sunulması gerekmektedir. Yunus Emre'nin yaratıcılığına ait örneklerde kelimelerin farklı varyantlarda sunulması sadece okuyucular arasında değil, araştırmacılar arasında da karışıklığa neden olabilir. Yunus Emre'nin “Severim ben seni candan içeri” şiirinin orijinal halinde “degülәм” fiili “degülven” gibii olarak sunulması okuyucularda

karişiklik yaratır. O açıdan, vurguladım ki, Yunus Emre'nin şiirleri hiçbir deęişiklik yapılmadan olduęu gibi sunulmasını gerektięini vurguladım. Efrasiyap Gemalmaz'ın kaleme aldıęı makalede Yunus Emre'nin “degüləm” “degülven” gibi olarak sunulmaktadır:

Beni sorma bana bende *degülven*

sûretim boş yürür dondan içeri.

şiirin bu dizesi şiirin orijinal halında Yunus Emre tarafından aşığıdaki gibi sunmuştur:

Beni sorman bana bende *degülem*

Sûretim boş gezer tondan içerü

Efrasiyap Gemalmaz “degül+//+ven = degilim” şeklinde sunduęu fiili analiz ederek böyle bir yanlışlığı yapar: “şahıs zamiri “bn / ben / bin”in çeşitli ses olayları sonucunda ekleşmesiyle oluşmuş teklik 1. şahıs bildirme eki, STT’ndeki alomorflarından farklı olarak /+vAn/, /+vAnIn/, /+Am/, /+m/, /+yIn/, şekilleriyle de görülür: Beni sorma bana bende degülven.”

Yunus Emre'nin kullandığı “degüləm” fiili edebiyatımızda sürekli kullanılmıştır. Örneğin, azerbaycanlı şair, 19. yüzyılın Ordubad şairlerinden biri Qudsî Vanandi'nin (Qüdsi Vənəndi) aşk gazellerinde bulunur:

Qəhr üzilə demisən: “Aşiqi mədhuş elədim”.

Yeri get, mən sənə bundan sora talib *degüləm*

Modern zamanlarda “deyiləm” fiili kendisinden önce gelen kelimeye inkar veya çelişki anlamı verir, fiilden sonra gelen haber ekleriyle aynı anlamda cümlede haber olarak kullanılır, hem de aynı anlamda kişisel sonlarla da kullanılanılır: deyiləm, deyilsən, deyildir. Yunus Emre'de “degülem” (“beni sorman bana bende degülem”) kişisel sonla ile kullanılmıştır.

Talihsiz vakalardan biri de Yunus Emre'nin görüşlerinin reddedilmesidir. Örneğin şu anda Azerbaycan dilinde kullanılan kelimelerin Türkmen dilinde olmasına dokunmasında ve STT'ye uyarlanmasında yapılan hatalar gözden kaçmıyor: “şahıs çokluk ekinin STT’nde aslî sayılan vokali, Yûnus’un şiirlerinde genellikle Türkmence’de olduğu gibi yardımcı durumdadır.” Araştırmacı örnekler de gösterdi: ol-// -ma-// -+n = olmayın, unut-// -ma-// -+n = unutmayın. Yunus Emre'nin şiirlerinden alıntılmış örneklerdeki bu fiillerin aynı şiirsel örneklerinde olmayın, unutmayın vb. anlamda gelişmediğine şahit oluyoruz. Şunu da belirtmek gerekir ki, şu anda Azerbaycan edebi dilinde, hem de Azerbaycan dilinin diyalekt gruplarında da bu tür kelimelere

sıklıkla rastlanmaktadır: olman, unutman vb. Yunus Emre'nin “Yalancı dünyaya konup göçenler” şiirindeki "unutman" fiiline dikkat edelim:

Gelin duadan **unutman** bunları,

Ne söylerler, ne bir haber verirler.

Bu misrada araştırmacının da belirtildiği üzere “unutmayın” değil, yazar tarafından birinin bir şeyi unutmasını, yani bir şeyi hafızasından çıkarmasına dokundu. “Unut” fiili olsaydı, onaylanmışda olardı. Çünkü fiiller kök ve başlangıç halindeyken olaylanır. Yunus Emre'nin “unutman” fiilini kullanması eylemin yapılmadığını gösterir. Bu inkar fiili gibi dikkat çeker. İnkâr fiiller -ma² eki ile düzelir. “Unutman” fiilinde -n eki kişi son ekidir.

Eski alfabeyle, yani Arap harfleriyle yazılmış klasik edebiyat örneklerinin doğru okumamak bazı hatalara yol açmaktadır. Bazen harflerin veya harfler üzerindeki hareketlerin doğru okunmaması sorunların ortaya çıkmasına neden olabilir. Unutulmamalıdır ki “Arap alfabesinde 6 sesli harf varken, dilimizde 9 sesli harf mevcuttur. Arapça ve Farsçadaki ünlüler iki gruba ayrılır:

1. Uzun ünlüler: a, u, i

2. Kısa ünlüler: ə, e, o

Kısa ünlüler de hareketlerle ifade edildiğinden onlar yazıda sadece kelimelerin başında “ı” elif harfi ile yazılır, kelimelerin ortasındaki hareketler genellikle yazılmaz, ancak oku için tasarlanmıştır. Bu belirli zorluklar yaratır.” [Ağamirov C., 2016: 4] Eski alfabeyle yazılmış sanat örneklerin okuma sırasında bu tür sorunlarla sık sık karşılaşmak mümkündür. Daha doğrusu, alışkanlık edinmesi yadsınamaz bir gerçektir.

Yunus Emre yaratıcılığında kullanılmış kelimelerin Azerbaycan edebi dilinde ve Azerbaycan diyalektlerinde şu anda kullanılması gerçekliktir. Doc.Dr. Xuraman Hummatova da Yunus Emre'nin edebi diline yansıyan söz ve ifadelerin modern Azerbaycan dilinde kullanılması gerçeğine değindi: “Yunus Emre'nin birçok kelime ve ifadeleri onu daha çok o dönem Azerbaycan'da yazılan Türkçe eserlere yaklaştırmaktadır. Bugün dilimizde kullanılan birçok kelime ve kelime bileşikleri yedi asır önce Yunus Emre'nin şiirlerinde kullanılmıştır. Kullandığı gramer biçimleri de modern Azerbaycan Türkçesine yakındır. Bir dizi görsel örnekle görüşümüzü doğrulamaya çalışalım. Örneğin Yunus dilinde rastladığımız pek çok kelime o dönemin edebi Türkçe dilinde yani şekillenmeye yeni başlayan Oğuz ağzında etkin iken günümüz Anadolu Türkçesinde pasif bir fon oluşturmaktadır.

Yunus'un çok kullandığı eserlerden bazılarına dikkat edelim: Alqış (edebi Türkçede qutlama, evmə), alışmak (ə.t. tutuşmaş), ayruk (ə.t. başka), aparıca (ət. Azərbaycan Türkçesinde arkaik bir kelmeye çevrilmiş, ayuksuz, veya əsrük), (ə.t. sərxoş), becid (ə.t. çabuk), ıssı (ə.t. sıçak), iley (ə.t. qarşı), keleş (ə.t. söz, bugün dilimizde unutulmuştur), kızlık (ə.t. bahalıq), eq (ə.t. ağıl), eqür (ə.t. eş), od (ə.t. atəş), sanmaq (ə.t. düşünmək), sin (ə.t. məzar), yuvan (ə.t. gecikmək), yuyla (ə.t. kokla), segel (ə.t.hasta), yay (ə.t. yay), tuş (ə.t. arkadaş)) ve bunun gibi. Bu kelimelerin listesi genişletilebilir. Ancak örneklerden de anlaşılacağı üzere 13. yüzyıl Yunus dilinde kullanılan bu kelimelerin birçoğu bugün hala Azərbaycan Türkçesinde kullanılmaktadır.” [Hümmətova X., 2013]

Yunus Emre'nin kaleme aldığı santsal örneklerini modern Türk okuyucusunun anlaması için STT'ye (Standard Türkiye Türkçesi) çevrilmesi yönündeki önerilerine rağmen, bu kelimeler Azərbaycan dilinde kullanılmakta ve net bir şekilde anlaşılmalıdır. Efrasiyap Gemalmaz, “besleyesin” fiilinin “besle-//-ye+//+sin = besliyorsun” şeklinde sunuluşunu gösteryor, modern Türk okuyucu için "besleyesin" kelimesinin Türkçe versiyonunu “besliyorsun” anlamına gelir. -la, -lə sonekleri ile konuşmanın bölümlerinden fiil oluşumu, -ya, -yə ekleri fiilin beceri biçimini oluşturmak üzere ana fiilin köküne eklendiği, “n” ise fiilin kişi kategorisinin ikinci tekil şahsın eki olması biliniyor. Efrasiyap Gemalmaz'ın belirttiği gibi, "besleyesin" kelimesi "besliyorsun" olarak değil, "bəsləyə bilərsən" olarak sunulur:

Nice bir *besleyesin* bu kadd ile kâmeti

Düşdün dünyâ zevkine unutdun kıyâmeti

Belirtilmelidir, Azərbaycan diyalektlerinde yaygın ümumkıpçak formaya dayalı, şimdiki ve gelecek zamanlar -a eki ile oluşturulur. Örneğin; Mugan lehçesinde “alasan” “alırsan” demektir. Daha sonra Nuh diyalektinde “gələsən”, yani edebi dilde “gələrsən” yerine kullanıldığı da bir gerçektir. Karabağ diyalektinde “alassan” edebi dilde “alacaqsan” yerine kullanılmaktadır.

Fiil işleme sırasında Efrasiyap Gemalmaz Yunus Emre'nin “Yok yere geçirdim günü” şiirindeki “gelmeyesin” fiilinin gelecek zamanda “gelmeyeceksen” gibi sunumur dikkatlerden kaçmaz.

Gidip geri *gelmeyesin* gelip beni bulmayasın

bu benlige sermayesin ah n'ideyin ömrüm seni

Araştırmacı “gel-//-me-ye+//+sin = gelmeyeceksin” gibi sunarak, “Çok kere bu ekin gelecek zaman ifade ettiğini de görürüz” olarak fikrini dile getirdi. Ancak Yunus Emre'nin yazdığı “Yok yere geçirdim günü”

şiiirin orijinal halindeki fiillerin “gelmeyiser”, “bulmayısar”, “sürmeyiser” şeklinde sunulduğunu şahit oluyoruz. Şiiirin aslını okurken ise araştırmacı Efrasiyap Gemalmaz'ın kendi kanaatinde artık haklı olmadığı, şiiirde sunulan “gelmeyiser”in gelecek zamanda “gelmeyeceksin” anlamına gelmediği dikkatlerden kaçmıyor:

Gidüp gine *gelmeyiser*
Gelüp beni bulmayısar
Bu begligi sürmeyiser
Âh n'ideyüm ‘ömrüm seni.

Yunus Emre'nin şiiirinin orijinalindeki "gelmeyiser" fiiline dikkat edelim. “Gel” yani “gəl” fiili fiil tabanları leksik anlamına göre ancak fiil anlamı olan başlıca fiillerdir. Bu durumda “gel” fiili -mə (-ma) inkar fiili artırarak emir şeklinin ikinci tekil şahısta gelişimi ile dikkat çekiyor. Unutulmamalıdır ki, fiilleri konuşmanın diğer bölümlerinden ayıran özelliklerden biri, bu da iş veya eylemin her zaman gerçekleştirilmediği anlamına gelir. “Gelmeyesin” fiilinde -ma eki fiilin köküne eklenirerek herhangi bir işlem yapılmadığının belirtilmesinin yanı sıra, emir içeriğini değiştirmez, yani, gəlmə. “Gelmeyesir” fiilin gelecek zamanı tasavvur eden fiil sıfatı olarak kendini gösterir. Unutulmamalıdır ki, -ası, -əsi, -yası, -yəsi ekler aracılığıyla onaylamayı ifade eden fiillerin köklerinden fiil sıfatları oluşturulur. Yunus Emre'nin "gidip geri gelmeyeise gelip beni bulmayısar" misrasında yani “gedib geri gəlməyirsə, gəlib mənı bulmayırsa” olarak kendini göstermektedir.

Efrasiyap Gemalmaz “Yunus Emre'nin şiiirlerindeki dil özellikleri” başlıklı yazısında Azerbaycan dilinde kullanılan kelimeleri kabul etmeyerek, o dilde yazıldığını vurgulamayarak, yapı ve anlam bakımından Azerbaycan ve Türkmen Türkçesini anımsatan elementlere rast gelmesinden bahsetmesi Yunus Emre'nin suni olarak kendine mal etme gibi anlaşılmalıdır: “Yer yer yapı vy anlamca Azerî ve Türkmen Türkçeleri’ni hatırlatan unsurlara da rastlayabiliriz: Örn.: bular = bunlar, il = halk, cemaat, tut- = çevir-, dur- = kalk- , danış- = konuş-, yesir = esir, öz = kendi, tap- = bul-, var- = git-, vbg.” Araştırmacının örnek olarak gösterdiği tüm kelimeler, yani Yunus Emre yaratıcılığında bulunan bunlar, vilayət, tut, dur, məsləhətləş, yemək, öz, tap vb. kelimeler bugün modern Azerbaycan dili veya diyalektlerinde kullanılmamasına rastlamak mümkündür. Örneğin, vilayət yani eyalet kelimesi büyük bir idari bölüm anlamına gelir. Vilayət yani eyalet kelimesi sadece zamanımızda değil, daha önceki dönem yazarlarımızın eserlerinde de bulunmaktadır. A. Bakıhanov, M. Adıgözelbey, S.S. Ahundov ve diğer sanatçılarımızın

eserlerinde kullanılır: “Buna görə mən ... müxtəlif dövrlərdə Şirvan, Dağıstan vilayətləri və ətrafında baş verən hadisələri toplayaraq, bir kitab yazmağa başladım.” (A. Bakıhanov).

Hatta araştırmacılar, Yunus Emre'nin eserindeki sözlerin günümüzün STT'sine çevrilmemiş sözler olduğunu bile belirtiyorlar. “Ayrıca Yûnus'ta Eski Türkçe devresinden günümüz STT'ne intikal etmemiş kelimeleri de görebiliriz.” Örnekler sũñũk = kemik, yel- = koş-, neñ = şey, nesne, biti = yazılı şey, defter, görklũ = güzel, ilt- = götür-, sevi = sevgi, aşk, sagınç = düşünce endişe, assı = fayda, kâr, tamu = cehennem, uçmaq = cennet, od = ateş, anda = orada, em = ilaç, öküş = çok, buş- = öfkelen- və diğər kelimeler modern Azərbaycan okuyucusu için açıktır. Görklũ, anda, od vb. kelimeler günümüzde modern edebi dil ve Azərbaycan diyalektine ait grúplarda kendini gösteriyor. Azərbaycanlı araştırmacılar, Yunus Emre'nin eserinde kullanılan kelime veya kullanılan eklerin Azərbaycan dilinin diyalekt ve ağızlarında kullanıldığına gerçeğine dokundular:

“Duruş kazan, ye, yedir, bir gönũl ele getir,

Yüz Kabeden yiğrekdir bir gönũl ziyareti

misralarında kullandığı yiğrek kelimesinin edebiyata ilk kez Yunus Emre tarafından tanıtıldığını belirtirler. Daha sonra bazı Türk dillerinde -raq, -ræk şeklinde geliştirilmiş ve XVI. yüzyıla kadar edebi dilin olgusu olarak diğər yazarların dilinde kullanıldığı görũlmektedir. 16. yüzyıldan sonra Azərbaycan dilinde yazılan eserlerde bu eke rastlamıyoruz. Ancak diyalekt ve lehcelerde varlığını korumuştur. Modern Türk dilinin birçokunun sözlüklerinde kayıtlıdır. Kelimenin kökü olan yeğ XIII-XVI. yüzyıla ait anıtlarda “iyi, güçlü, kuvvetli...” gibi anlamlar ifade etmiştir. N.A. Baskakov, kelimenin tarihsel gelişimini takip ederek gösterir ki, “bu kelimenin yeg ~ yeð ~ yey şeklinde geliştiğini yey olarak sabitlendiğini göstermektedir. Halen Azərbaycan dilinin diyalekt ve lehçelerinde yey şeklinde kalmaktadır. Bu biçim, yazılı anıtlarımız arasında en çok “Kitabi-Dede Korkut” destanlarının dilinde gözlenmektedir.” [Quliyeva K., 2010]

Yunus Emre'nin kullandığı kelimeler karapapakların dilinde kullanılmasına bugün bile rastlanmaktadır. Yunus Emre'nin “Sordum sarı çiçeğe” şiiri örneğinde kullandığı “çiçek der derviş baba” misrasında “der” fiili Azərbaycan edebi dilinde kullanılmazsa da, diyalekterde kullanılıyor.

Örneğin, Azərbaycan diyalektolojisindeki kullanılmasına hala tanık oluyoruz: “Mən iki qardaşam, arvadımız bir-birinə elti der.” [http://81.17.84.10/bitstream/20.500.12323/3931/1/Filologiya%20

m%C9%99s%C9%99l%C9%99ri%2013-%20Ziv%C9%99r%20H%C3%BCseyinli.pdf.] Yunus Emre'nin de “çiçek der derviş baba” misrasındaki “der” “deyir” anlamında kullanılmıştır.

Sordum sarı çiçeğe
Annen baban var mıdır?
Çiçek *der* derviş baba,
Annen babam topraktır.

Yunus Emre'nin “Acep bu benim canım azad ola mı Ya Rab” şiirinde kullandığı “varıp” kelimesi modern zamanlarda da kullanılmaktadır:

Acep bu benim halim yer altında ahvalim
Varıp yatacak yerim akrep dola mı Ya Rab

“Varıp yatacak” ifadesindeki “varıp” kelimesi, şu anda Gürcistan'da yaşayan karapapakların konuşma dilinde de kullanılmaktadır.

Yunus Emre yaratıcılığını dikkatle okuyunca, bu kez daha ikna oluyorsan ki, yazarın yaratıcılığı Azerbaycan dilinin diyalektlerine ait kelimeler açısından zengindir. Yedi asır önce kullandığı kelimeler bugün Azerbaycan'da, Gürcistan'da, Dağıstan'da yaşayan azerbaycanlıların ve diğer Türkçe konuşan halkların dilinde de rastlanmaktadır. Azerbaycan diyalektinin Batı grubuna dahil olan ağız ve lehçelerde ise daha yaygın, mezarının Kah'taki konumu şunu gösteriyor ki, Yunus Emre karapapakların yaşadığı bölgede yaşamış ve yaratmıştır.

Yunus Emre'nin seyahat ettiği bölgenin haritasını göz önünde bulundurdukda, vurgulanmalıdır ki, yazar, Oğuz boylarının yaşadığı yerlere seyahat etmiştir. Öncelikle Oğuz Türklerinin o dönem için önemli olan edebiyat, felsefe ve dilinin incelenmesi amaçlanmıştır. Yunus Emre yürümek, yani, başka yerleri görmeyi amaçladıysa, Avrupa'ya, Arabistan'a ve başka ülkelere giderdi. Ancak Azerbaycan dilinin diyalektlerinin yayıldığı mekanlara yöneldi. Akademisyen İsa Habibbayli'nin vurguladığı gibi, “Yunus Emre, dünya görüşünü daha da zenginleştirmek , ayrıca mezhebini tanıtmak için farklı ülkeleri ziyaret etti. O her şeyden önce Anadolu illerinde dolaşmış, ülkesini daha iyi tanımaya çalışmış, şiirlerini ve fikirlerini yaymıştır.” [Həbibbəyli İ., 2020: 135] Onun seyahat ettiği iddia edilen yerlerin haritasına gözümüzde canlandırırsak, bunun şahit oluruz. Yani yaşadığı dönem, Türk boylarının tek bir devirde yaşamaları, yakın tarihi ve kültürel bağları olmaları ve tek bir kültüre sahip olmaları ile örtüşmektedir.

Yukarıdakiler göz önüne alındığında, vurgulanması gerekir ki, Yunus Emre'yi kendine mal etme stratejisi tarihsel bir hatadır.

Yunus Emre'yi kendine mal etme stratejisinin tarihi bir hata olduğunu belirtmek gerekir. Bu faktör yanlış olarak değerlendirilmelidir. Yunus Emre'nin eserlerini nörijinal hali okuyuculara, topluma olduğu gibi sunulması gerekir. Yani, Yunus Emre'ninyaratıcılığı STT'ye (Standard Türkiye Türkçesi) uyarlanmış olarak sunulmamalıdır. Çünkü Yunus Emre'nin şiirlerinin orijinal hali Azərbaycanlı okuyucular için açık ve anlaşılırdır. Xaqani Şirvani, Nizami Gencevi, Nesimi, Fuzuli gibi şairlerin dillerinden daha çox anlaşılıqdır. Yani Yunus Emre'nin şiirlerini okuyan her Azərbaycanlı için anlaşılır. “Yunus Emre'nin şiiri - Dede Korkut soylamalarından Kurbanî'ye ve oradan Molla Penah Vâgif yaratıcılığına giden evrimsel süreçleri yansıtan önemli bir edebi-tarihsel aşamadır.” [Həbibbəyli İ., 2020: 136]

Yunus Emre yaratıcılığında kullanılmış kelimelerin tahlilinde Türk dilleri için önemli olan gerçekler ortaya çıkması yazarın etrafında ortaya çıkmış anlaşmazlıkları netleştirebilir. Yunus Emre'nin yaratıcılığı Azərbaycan dilinin imkânları sayesinde ne kadar zengin olabileceğini gösterebilmektedir. Yunus Emre yaratıcılığındaki kelimelerin Azərbaycan dilinin diyalekt ve lehçelerinde kullanılması kaçınılmaz bir gerçektir. Bile Yunus Emre yaratıcılığında kullanılan kelimeler şu-anda Azərbaycan dilinin edebi dilinde, ayrıca Azərbaycan dilinin diyalektlerinde de de kullanılmaktadır.

Kaynakça:

1. Ağamirov C. (2016). Əski Azərbaycan yazısı (ərəb əlifbalı Azərbaycan yazısı) Bakı; // <http://anl.az/el/Kitab/2016/Azf-292851.pdf>;
2. Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti. (1930). Rusca, almanca tərcümələri. 1-ci c., 1-ci buraxılış. Bakı;
3. Dəmirçizadə Ə.M. (1947). Azərbaycan dilçiliyi inqilab meyvəsidir // Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri №10;
4. Efrasiyap Gemalmaz. (1991). Yunus Emre'nin şiirlerindeki dil özellikleri. Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri, (15-16Ekim 1991), Erzurum;
5. Ergin M. (1997). Dede Korkut Kitabı II. Ankara:Türk Dili Kurumu Yayınları;
6. Ergin M. (1963). Dede Korkut Kitabı. II. Ankara: İndeks-Gramer;
7. Ələkbərli Ə. (2014). Yunis Əmrə - tarixi şəxsiyyətinin Azərbaycanda izləri. Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir // <http://bilgelerzirvesi.org/bildiri/pdf/eziz-elekberli.pdf>;

8. Əzizov E (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı;
9. Hacıyev A. (Şirvanelli) (2019). “Dədə Qorqud kitabı”nın şərhli oxunuşu II kitab (1 və 2-ci boylar üzrə), Bakı;
10. Həbibbəyli İ. (2020). Yunus Əmrə // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. On cildə, üçüncü cild. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı (XIII-XVI əsrlər). Bakı, Elm;
11. <http://81.17.84.10/bitstream/20.500.12323/3931/1/Filologiya%20m%C9%99s%C9%99l%C9%99l%C9%99ri%2013-%20Ziv%C9%99r%20H%C3%BCseynli.pdf>;
12. <http://anl.az/el/Kitab/2019/04/cd/Ar2019-85.pdf>;
13. <http://turkey-info.ru/forum/stati145/unus-emre-t3008395.html>;
14. https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/151416/mod_resource/content/1/yunus_emrenin%20dili.pdf;
15. <https://docplayer.biz.tr/115621559-Yunis-@mr@-tarixi-s@xsiyy@tinin-az@rbaycanda-izl@ri-y.html>;
16. <https://yunusemresiirleri.blogspot.com/2008/04/gzm-seni-grmek-iin.html4>;
17. <https://yunusemresiirleri.blogspot.com/2008/04/mrm-beni-sen-aldattin.html>;
18. <https://yunusemresiirleri.blogspot.com/2008/04/ne-sz-keleci-der-isem.html>;
19. <https://yunusemresiirleri.blogspot.com/2008/04/severim-ben-seni-candan-ieri.html>;
20. <https://yunusemresiirleri.blogspot.com/2008/05/bundan-berignldm.html>;
21. <https://yunusemresiirleri.blogspot.com/2008/05/ey-padiah-ey-padiah.html>;
22. <https://yunusemresiirleri.blogspot.com/2008/05/ey-yarenler-ey-kardesler-ecel-ere-olem.html>;
23. <https://yunusemresiirleri.blogspot.com/2008/05/ne-der-isem-szm-yrr.html>;
24. Hümətova X. Yunus Əmrə ilahilərinin metoforik dili // <http://xuramanhummatova.blogspot.com/2013/03/yunus-mr-ilahilrinin-metoforik-dili.html>;
25. Kuzucular Ş. Yunus Emre Hayatı Tasavvufi ve Edebi Kişiliği // <https://edebiyatvesanatakademisi.com/tasavvuf-edebiyati-asik-ve-divan/yunus-emre-hayati-tasavvufi-ve-edebi-kisiligi/1035>;

26. Quliyeva K. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri və XIII əsr türk şeirində (Yunus Əmrə) təsadüf olunan bir sıra paralel sözlərin etimologiyası. [//https://jhss-khazar.org/wp-content/uploads/2010/06/32.pdf](https://jhss-khazar.org/wp-content/uploads/2010/06/32.pdf);
27. Nəbiyev A. (2004). Azərbaycan aşığı məktəbləri, Bakı, "Nurlan";
28. Uğur. (2012). "Bir mən vardır məndə məndən içəri»... İlahi türkü deyənlərimiz – Yunis İmrə və Qaracaoğlu. Xalq Cəbhəsi.- 2012.- 23 iyun <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2012/iyun/49.htm>;
29. Yunis İmrə. (1992). Güldəste, Bakı;
30. Баскаков Н.А. (1960). Тюркские языки. М.: Изд-во восточной литературы.

Orziboni Yusupova
Filologiya fanlari nomzodi
SamDU dotsenti

KO'RSATISH OLMOSHLARINING TARIXIY TARAQQIYOTI

Annotatsiya: Mazkur maqolada ko'rsatish olmoshlarining tarixiy taraqqiyot davrlari, tarixiy shakllari, bu olmoshlarning kelib chiqishi, yozma yodgorliklarda uchrashi, leksik-semantik xususiyatlari manbalar asosida tadqiq etilgan, misollar orqali izohlangan.

Kalit so'zlar: ko'rsatish olmoshlari, taraqqiyot davrlari, yozma yodgorliklar, manbalar

Annotation: In this article the periods of historical development, forms of demonstrative pronouns, origin and occurrence in written manuscripts, their lexical-semantic features are researched on the basis of resources through examples.

Key words: demonstrative pronouns, periods of development, written monuments, sources.

Bizga qadar yetib kelgan o'zbek adabiy tili tarixi davrlariga xos bo'lgan barcha yozma yodgorliklarda olmoshlar qo'llanilgan bo'lib, bu olmoshlarning ko'p qismi qadimiyligi bilan ajralib turadi. Ushbu olmoshlardan biri ko'rsatish olmoshlari bo'lib, N.Rahmonov,

Q.Sodiqovlarning “O‘zbek tili tarixi” asarida qadimgi turkiy tilga xos bo‘lgan yodgorliklarda bu, ol, o‘bu, o‘u, o‘ul kabi ko‘rsatish olmoshlari qo‘llanilgani ta’kidlangan [Rahmonov N., Sodiqov Q, 2009: 129]. U.Sanaqulov doktorlik dissertatsiyasida olmoshlar evolyutsiyasi xususida so‘z yuritib, To‘nyuquq, Kultegin, Oltin yoruq kabi yozma yodgorliklar tilida *yl, anga, by, myni, yshyl, öshäl, shyl, ysh, oshny, äshny* kabi ko‘rsatish olmoshlari mavjudligini qayd etadi. Olim VII-X asrlarda qo‘llanilgan yodgorliklar tilida keng qo‘llanilgan olmoshlarga *yl, by, ani* shakllarini kiritadi.[Sanaqulov U, 2007].

S.Mutallibovning XI asr yozma yodgorliklari asosidagi “Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk” kitobida XI asr yozma yodgorliklarida qo‘llangan kishilik, ko‘rsatish, so‘roq va belgilash olmoshlari haqida ma’lumotlar berilgan. Ushbu kitobda ko‘rsatish olmoshi haqida quyidagi fikrlar hamda misollar keltirilgan: “Ko‘rsatish olmoshi tilda turli formalarga boy olmoshdir. Ko‘rsatish olmoshi hol, o‘xshatish, o‘rin, shaxs va narsalarni ko‘rsatuvchi maxsus formalarga ega edi”[Mutallibov S, 1959: 70]. S.Mutallibov XI asr tilida ko‘rsatish olmoshlarining tutgan o‘rnini aniq va to‘liq ko‘rsatish uchun M.Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asaridagi ma’lumotlarga tayanadi hamda Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridagi ko‘rsatish olmoshlari mavjud baytlardan misollar keltiradi. M.Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asarida “*ul*” ko‘rsatish olmoshi uzoqdagi narsani ko‘rsatuvchi olmosh ekanligi, “*bu*” yaqindagi narsani ko‘rsatuvchi olmosh ekanligi, “*ul*” olmoshi o‘rin-payt kelishigida *anda*, jo‘nalish kelishigida esa *angar* tarzida ishlatilgani aytib o‘tilgan. [Mahmud Koshg‘ariy, 1960: 41; 113; Mahmud Koshg‘ariy, 1963:105]. S.Mutallibov *unda* ko‘rsatish olmoshining *anda, angar* shakllari XV asrgacha ham saqlanganini aytib o‘tgan. Yaqindagi narsani ko‘rsatuvchi *bu* olmoshi Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida *mu* tarzida berilgani, tushum va jo‘nalish kelishigi shakllari ham *mu* olmoshiga qo‘shilib kelganligi “Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk” kitobida aytib o‘tilgan: *Mungar mangzar emdi eshit ushbu so‘z, Muni sen ayursan maning teb maning*(Qutadg‘u bilig).

Ko‘rsatish olmoshi XI asr tilida M.Koshg‘ariyning aytishicha, uzoq va yaqinlikni ko‘rsatish jihatidan ham farqlangan bo‘lib, masofa ma’nosi ayrim-ayrim olmoshlar bilan ifodalanar edi. *Tilasang ani tut, tilasang muni* (Qutadg‘u bilig). Hozirgi o‘zbek tilida yanada yaqinlikni ifodalash uchun qo‘llaniladigan *shu* olmoshi u davr tilida uchramagan. To‘liq aniqlikni ko‘rsatuvchi *ushbu* olmoshi “Qutadg‘u bilig”da juda kam

qo'llanilgan: *Mungar mangzar emdi eshit ushbu so'z*. Ko'rsatish olmoshlaridan *o'shandog'*, *mundog'* kabilar ko'rsatish bilan birga qiyos ma'nosini ham anglatgan: *Bu mundog' kishidan tiriklik kelur. Raiyat o'shandog' kerak, ay ulug'* (Qutadg'u bilig).

G'.Abdurahmonov, Sh.Shukurov, Q.Mahmudovlarning "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi" kitobida esa eski o'zbek tilida qo'llanilgan *bu, shu, bul, shul, ul, oshul, oshal, osha, oshu, ushbu, hamin, hamul* kabi ko'rsatish olmoshlarining shakllanish davri va yozma yodgorliklarda qo'llanilishi batafsil bayon etilgan [Abdurahmonov G'.., Shukurov Sh., Mahmudov Q, 2008: 146-151]. Mazkur darslikda ko'rsatish olmoshlari ma'no jihatdan ikki asosiy guruhga bo'linadi. Ko'rsatish olmoshlarining bir guruhi nutq paytida mavjud bo'lgan, so'zlovchiga masofa jihatdan yaqin bo'lgan narsani, shaxsni, voqea-hodisani ko'rsatadi. Bu guruhni *bu, bul, shu, shul, ushbu, hamin* ko'rsatish olmoshlari tashkil etadi. Ko'rsatish olmoshlarining boshqa guruhi esa nutq paytida mavjud bo'lmagan, so'zlovchiga oldindan ma'lum bo'lgan yoki masofa jihatdan uzoq bo'lgan narsani, shaxsni, voqea-hodisani ko'rsatadi. Bu guruhga *ul [u], oshul, oshal, osha, oshu, ushbu, hamul* olmoshlari kiradi. Ushbu darslikda "*bu*" olmoshi kelishiklar bilan turlanganda o'zgarishlar sodir bo'lishi, [b] undoshi [m]ga o'zgarishi, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari so'zga qo'shilganda bitta "n" undoshi orttirilishi aytiladi. Masalan, *bu+n+ga =mun'a, mung'a*; Mundin artuq qilma zär (Lutfiy). Ayrim manbadarda bu olmoshidagi [b] undoshi [m]undoshiga o'tmaydi va bu holat barcha davr yozma manbalarida mavjud. Buni aydi ersa,...(Qissai Rabg'uziy). *-cha, -dag', daq, -tek, (-dek)* kabi yasovchilar qo'shilganda ham manbalarda bu olmoshidagi [b] undoshi [m] undoshiga o'tadi: *muncha (<bu+n+cha), mundag' (<bu+n+dag')* va hk. Bu shakllar ravish yoki sifat vazifasida keladi. Ko'plik affiksi *-lar* qo'shilganda, bu olmosh tarkibida o'zgarish bo'lmaydi: *Bular külüshürlar erdi* (Tafsir).

Bul ko'rsatish olmoshi *bu* va *ul* ko'rsatish olmoshlarining birikuvidan tashkil topgan tarkibli olmosh bo'lib, ma'no jihatdan *bu* ko'rsatish olmoshiga o'xshaydi. Eski o'zbek tilida *bul* ko'rsatish olmoshining qo'llanilish doirasi ancha chegarali bo'lib, asosan, XIX asrga oid manbalarda uchraydi: *Agar bul tariqa bo'lsa, ...*(Furqat).

Ul ko'rsatish olmoshi kishilik olmoshining III shaxs birligi bilan shaklan o'xshash. *Ul* ko'rsatish olmoshi ma'nosiga ko'ra bu ko'rsatish olmoshiga qarama-qarshi bo'lib, vaqt va masofa jihatdan so'zlovchidan uzoq bo'lgan narsani, shaxsni, voqea-hodisani ko'rsatadi: *Ul yil Samarqandtin chiqib,...* ("Boburnoma"). *Ul* ko'rsatish olmoshining

hozirgi o‘zbek tilidagidek *u* shaklida qo‘llanilishi yozuv yodgorliklarida asosan XIX asrdan boshlab kuzatiladi.

“*Ushbu*” ko‘rsatish olmoshining tarkibi xususida yuqoridagi manbada quyidagi fikr keltiriladi: “*Ushbu* ko‘rsatish olmoshi *ush* ta’kid yuklamasi va *bu* ko‘rsatish olmoshining birikuvidan tashkil topgan tarkibli olmoshdir. Bu olmosh nutq paytida mavjud bo‘lgan narsa, shaxs, voqea-hodisani ta’kidlab ko‘rsatish ma’nosini ifodalovchi asosiy vosita sifatida yozuv yodgorliklarida keng iste’molda bo‘lgan: *Aydi ushbu sözni (Tafsir)*” [Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q, 2008: 149].

Shul ko‘rsatish olmoshi *shu* va *ul* ko‘rsatish olmoshlarining birikuvi asosida hosil bo‘lgan tarkibli olmoshdir: *shu+ul* > *shul*. Yozuv yodgorliklarda bu olmosh *ushbu* olmoshiga nisbatan kam qo‘llanilgan: *Shul yigit erdi* (Tafsir).

Shu ko‘rsatish olmoshi eski o‘zbek tilida kam qo‘llangan bo‘lib, ayrim manbalarda uchraydi: *Shu majlisda hāzir-u nāzir tururlar* (Gulxaniy).

Ko‘rsatish olmoshining *hamin* shakli fors tiliga mansub bo‘lib, eski o‘zbek tilida kam qo‘llangan. Bu olmosh XV asrga oid ayrim manbalarda qayd qilindi: *Vale yalg‘uz hamin alamda sen-sen* (Lutfiy).

Ko‘rsatish olmoshlarining *oshul*, *oshal*, *osha*, *oshu* shakllari ma’no jihatdan bir guruhni tashkil etadi. Bular nutq paytida mavjud bo‘lmagan, so‘zlovchiga oldindan ma’lum bo‘lgan yoki masofa jihatdan uzoq bo‘lgan narsani, shaxsni, voqea-hodisani ta’kidlab, ajratib ko‘rsatadi. Bu olmoshlar etimologik jihatdan o‘xshash bo‘lib, bir xil manba asosida shakllangan.

“*Oshul* olmoshi *ush* ta’kid yuklamasi va *ul* ko‘rsatish olmoshining birikuvi asosida hosil bo‘lgan tarkibli olmoshdir: *osh+ul* > *oshul*. Ko‘rsatish ma’nosini ifodalovchi asosiy vosita sifatida yozuv yodgorliklarda ancha faol iste’molda bo‘lgan” [Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q, 2008: 150]: *Faryādim oshul yerge yetibdūr* (Lutfiy).

“*Oshal* olmoshi *ush* ta’kid yuklamasi va *ul* (ol) ko‘rsatish olmoshining birikuvi asosida hosil bo‘lgan tarkibli olmoshdir: *osh+ol* > *osh+al* > *oshal*. Eski o‘zbek tilida *oshal* olmoshining qo‘llanilishi *oshul* olmoshiga nisbatan ancha chegarali bo‘lgan. *Oshal kishidin soragil* (Gulxaniy).

Osha, *oshu* shakllari eski o‘zbek tilida kam qo‘llanilgan bo‘lib, ayrim yodgorliklardagina uchraydi. *Osha* shakli “O‘g‘uznoma” va

“Boburnoma”da, *oshu* shakli “O‘g‘uznoma”da qayd qilindi: *Kenä oshu yig‘achniñ tñbindä turdi* (“O‘g‘uznoma”).

So‘zlovchiga oldindan ma‘lum bo‘lgan narsani, shaxsni ta‘kidlab, ajratib ko‘rsatish uchun *hamul* olmoshi ham qo‘llangan. Bu olmosh *ham* ta‘kid yuklamasi va *ul* ko‘rsatish olmoshining birikuvidan hosil bo‘lgan. Asosan XV asrga oid yodgorliklarda qo‘llangan bo‘lib, XIX asrga oid manbalarning ba‘zilarida ham uchraydi. *Hamul dam küydi Lutfiy sham yanliq* (Lutfiy).

Ma‘nosiga ko‘ra ko‘rsatish olmoshlariga yaqin turuvchi *ana*, *muna* (mana) so‘zlari eski o‘zbek tilida kam qo‘llangan. Bu so‘zlarning qo‘llanishi o‘zbek tili taraqqiyotining keyingi davrlariga oid manbalardagina qayd qilindi. *Muna aldinizda bara turur* (“Shajarai turk”).

Yodgorliklardan ma‘lum bo‘lishicha, turkiy tillar taraqqiyotining oldingi davrlarida ko‘rsatish olmoshlarining ba‘zilarigina iste‘molda bo‘lgan. Masalan, O‘rxun-Enasoy va qadimgi turkiy tili yodgorliklarida ko‘rsatish olmoshlarining bu, *ol* (*ul*), *ani* shakllarigina keng qo‘llanilgan bo‘lsa, XI-XII asrlarga oid “Qutadg‘u bilig” va “Hibatul-haqoyiq” asarlarida ushbu, oshul shakllari ham qo‘llanila boshlangan. Boshqa shakllarning qo‘llanilishi yana ham keyingi davrlarga oid manbalarda kuzatiladi. Masalan, B.Yusufovning “Eski o‘zbek adabiy tilida olmoshlar (XV-XVI asrlar)” deb nomlangan monografiyasida XV-XVI asrlarda yuzaga kelgan yozma yodgorliklarda o‘z ifodasini topgan olmoshlarning barcha turlari aniqlangan va tavsiflangan. Monografiyaning ilova qismida XV-XVI asrlar eski o‘zbek tilida ifodasini topgan 64 ta olmosh keltirilgan bo‘lib, o‘sha davrda qo‘llanilgan ko‘rsatish olmoshlari qatoriga *bu*, *ushbu*, *bul*, *shul*, *ush*, *ul*, *o‘shal*, *o‘shul*, *u*, *hamin*, *hamul*, *hamon*, *ushmuncha*, *ushmundoq* kabi olmoshlar kiritilgan. [Yusufov B, 1991: 142-146].

J.Hamdammovning “O‘zbek tili tarixi” qo‘llanmasida “*ushbu*” olmoshining birinchi qismi Yevropa olimlari tomonidan osh, turkiy tilli olimlar asarlarida *ush*, qisman osh deb transkripsiya qilinishi ta‘kidlangan va uning ma‘nosi hozirgi o‘zbek tilida “mana bu”, “xuddi shu” so‘zlarining ma‘nosiga to‘g‘ri kelishi aytib o‘tilgan [7.–B.130]. M.Koshg‘ariy ham *ush* so‘zining ma‘nosini ana shunday izohlaydi. [Mahmud Koshg‘ariy, 1960: 72.] J.Hamdammovning “O‘zbek tili tarixi” qo‘llanmasida “*ushbu*”, (“*oshbu*”) olmoshining ochbu, uchbu shakllari “At-tuhfa” asarida uchragani, oshmu va ushmu shakllari “Boburnoma” va “Shayboniynoma”da uchragani aytib o‘tilgan [Hamdamov J, 2003: 131].

Mazkur qo‘llanmada *hamin, hamul, hamän* ko‘rsatish olmoshlari asosan XV asr shoirlari asarlarida ishlatilganligi va “*o‘sha*” degan ma’noda qo‘llanilgani misollar bilan izohlangan [Hamdamov J, 2003: 135]. Olim *mana, ana* olmoshlarining eski o‘zbek tilining keyingi davrlarida paydo bo‘lganini va bu olmoshlar Huvaydo, Furqat kabi shoirlar asarlaridagina ba’zan ko‘zga tashlanishini ta’kidlab o‘tadi.

Xullas, yuqoridagi fikrlar va misollardan ko‘rinib turibdiki, ko‘rsatish olmoshlari tilimiz taraqqiyotining dastlabki davrlarida shakllangan, keyingi bosqichlarda yangi birliklar, sinonimlar va variantlar hisobiga boyigan hamda barcha shakllari bilan hozirga qadar qo‘llanilib kelayotgan olmoshlardir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. Darslik. –Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008.

2. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. –Тошкент: Фан, 1960; II том. – Тошкент: Фан, 1961; III том. - Тошкент: Фан, 1963.

3. Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. – Тошкент, 1959.

4. Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. –Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.

5. У.С. Ўзбек ёзма адабий тили фонетик, марфологик меъёрларнинг шаклланиши ва тараққиёти (илк босқич): Филол.фанлари д-ри ...дис. автореф.- Тошкент, 2007.

6. Юсуфов Б. Местоимения в староузбекском литературном языке (XV-XVI вв.) – Тошкент: Фан, 1991.

7. Ҳамдамов Ж. Ўзбек тили тарихи. II қисм. Тарихий морфология. Биринчи бўлим. – Самарқанд: СамДУ, 2003.

Zarifa Xusanova

Samarqand davlat universiteti

mustaqil tadqiqotchisi.

e-mail: zarifahusanova8@gmail.com

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA QO‘LLANILGAN LAQABLARNING AYRIM O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI HAQIDA

Annotatsiya. Ushbu kichik tadqiqotda laqablar va ularning badiiy matnda ifodalanish xususiyatlari, tarixiy asarlar, jumladan, Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasidagi laqablar va ularning ijtimoiy-madaniy o‘ziga xosliklari tahlil qilingan. Shuningdek, badiiy matnlarda keltirilgan tarixiy shaxslarning laqablari va ularning boshqa ikkilamchi nomlar bilan o‘zaro o‘xshash va farqli jihatlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: ikkinchi nom, laqablar, kunya, nisba, badiiy matn, tarixiy-diniy asar.

About some specific features of the nicknames used in the works of Alisher Navoi

Abstract. In this small study, nicknames and their characteristics of expression in literary texts, historical works, including Alisher Navoi's "Nasayim ul-Muhabbat", nicknames and their socio-cultural peculiarities are analyzed. Also, the nicknames of historical figures mentioned in Babii texts and their similarities and differences with other secondary names are discussed.

Key words: second name, nicknames, kunya, nisba, artistic text, historical-religious work.

Adabiyotimizda iz qoldirgan har bir ijodkor asarlarida adibning mahoratini o‘rganishning asosiy mezonlaridan biri ijodkorning badiiy til imkoniyatlaridan qay darajada foydalana olgani, shu bilan birga, tilimiz rivojiga uning asarlari tili ta‘sirini, binobarin, tilimiz taraqqiyotiga qay darajada ta‘sir ko‘rsatganligi mezoni ham hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, adabiy til kabi omma uchun aloqa vositasi bo‘lishdek xususiyatga egadir. Badiiy adabiyot tilining o‘ziga xosligi va murakkab yo‘nalishi shundaki, u tilning adabiy bo‘lmagan xilma-xil ko‘rinishlarini, qatlamlarini ham keng ravishda o‘ziga singdirib olib, umumxalqqa namoyish etadi. Shuningdek, har bir badiiy adabiyotda ma‘lum bir adabiy tilning turli-tuman uslublari keng ko‘llanishi mumkin. Badiiy asar tili o‘zining badiiy-estetik sifati bilan adabiy til va jonli so‘zlashuv tilining barcha ko‘rinishlarini qamrab oladi [Islomova, 2021, 14-bet].

Boshqa tarafdin, badiiy nutqdagi lisoniy birliklarning ma'no jilolanishi lisoniy birlikning nutqdagi ma'no siljishi, ko'chishi, hajv, askiya bilan bog'liq ekanligi hamda so'z va boshqa til birliklari zahiridagi ma'nolarning badiiy matndagi aktualizatsiyasi (dolzarblashishi) badiiy nutqning eng muhim unsurlaridan biri ekanligini qayd etish zarur. Haqiqatan ham, badiiy adabiyot tilida uslubiy vazifani bajarishga xizmat qiluvchi tilning ifoda-tasvir vositalari ham badiiy uslubning boshqa funksional uslublar orasidagi mavqeini belgilovchi eng muhim alomatlardan biri sanaladi. Chunki til vositalarining majoziy, ya'ni ko'chma ma'nolarda hamda obrazli tasvir uchun turli shakllarda qo'llanish zarurati ma'lum darajada tilning barcha funksional uslublarida bor bo'lsa-da, ammo ularni badiiy uslubdagichalik bemalol, erkin, mukammal va keng doirada qo'llashning imkoniyati yo'q. Boshqa uslublarda asosan ko'pchilikka ma'lum bo'lgan, tilda qisman turg'unlik kasb etgan tasviriy vositalarga murojaat qilinadi. Badiiy matnda esa tasviriy vositalarning shunday ko'rinishlariga duch kelamizki, ularni faqat maxsus ijodiy mehnat mahsuli bo'lgan badiiy tafakkurgina yuzaga keltirishi mumkin [Karimov, 1994, 6-bet].

Shaxslar, hayvonlar, narsalar, elatlar, millatlar, davlatlarga laqab yoki ironik nomlar qo'yish badiiy adabiyotimizning to Yusuf Xos Hojibdan buyon davom etib kelayotgan an'anasidir. Jumladan, Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat", "Majolis un-nafois", "Mahbub ul-qulub" asarlarida davrining mashhur mashoyixlari, shoirlari va davlat arboblarning quyidagicha laqablarini keltirib o'tadi. Jumladan, "Nasoyim ul-muhabbat" asarida ham tasavvuf namoyondalarining nomlarini laqablari bilan bir qo'llagan. Ma'lumki, ushbu tazkira 1495—96 yillarda Abdurahmon Jomiyning "Nafohat ul-uns" asari ta'sirida yozilgan. Jomiy asariga tanqidiy qaragan Navoiy "burung'i zamondag'i mashoyixdin barchasining zikrin qilmaydurlar va o'z muosirlarining ko'pini, o'zlarin ham bitmaydurlar" der ekan, asarda Jomiy, Lutfiy, Ashraf Muflisiiy, Shayx San'on, Nosir Hisrav, Nasimiy va shular qatori Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniiy kabi "turk mashoyixlari" haqida ma'lumot beradi. Navoiy asarda ilova qilingan shaxslarning faqat so'fiyona qarashlarinigina yoritmasdan, adabiyot va jamiyatdagi o'rnini belgilashga ham katta e'tibor bergan. Quyida asarda qo'llanilgan ayrim laqab, nisba va kunyalarni misol sifatida qayd etish mumkin:

Hujjat ul-islom Muhammad b. Muhammad G'azzoliiy Tusiiy q.s. – Kuniyati Abu Homiddur va laqabi **Zaynuddin**. Tasavvufda intisobi Shayx Abu Ali Formadiydur (Navoiy, 2013, 295).

Xoja Ali Romitaniy q.s. – Alar Xoja Mahmud xulafosidindurlar va bu silsilada alarning laqabi Hazrat Azizondur. Va alarg‘a oliya maqomot va zohir karomot ko‘p ekandur. Va to‘qimoq san‘atig‘a mashg‘ul bo‘lur er mish (Navoiy, 2013, 300).

Ayn ul-quzot Hamadoniyy q.s. – Kuniyati va oti Abulfazoyil Abdulloh b. Muhammad b. Mayonajiydur. **Ayn ul-quzot** laqabidur (Navoiy, 2013, 322).

Shayx Najmuddin Kubro q. t. r. – Kuniyatlari Abuljannobdur va otlari Ahmad b. Umar Xevaquiyy va laqablari **Kubrodur**. Va debdurlarki, alarg‘a **Kubro** andin laqab bo‘ldiki, yigitlik avonidakim, zohir ulumi tahsilig‘a mashg‘ulm er mishlar, har kim bilakim, munozara va mubohasa qilsalar er mish – ul kishiga g‘olib bo‘lurlar er mish. Shuning uchun unga **“Tommat ul-kubro”** laqabini berdilar. U ancha vaqtgacha shu laqab bilan atalib keldi. Keyinroq “tomma” so‘zini qoldirib “Kubro” deb atay boshladilar. Mana shu vajh to‘g‘riroqdir. Buni uning rostgo‘y, ishonchli as‘hoblari naql qilgan”. Va alarni **Shayx Valitarosh** ham debdurlar. Oning uchunki, vajdu hol g‘alabotida muborak nazarlari har kimga tushsa, valoyat martabasig‘a yetar er mish (Navoiy, 2013, 326).

Pahlavon Mahmud Pakkayor q.s. – Xevaqdindur va laqabi mashhur **Puryorg‘a** ba‘zi **Pakkayor** debdurlar, ammo Xevaqlik kishidin tahqiq va tas‘hih qilindi, **Pakkayorg‘a** qaror topti, ya‘ni barchag‘a Pakkayor. Yor qassobning o‘g‘lidur. Kurashchilikda saromad bo‘lub, azim shuhrat tutubdur (Navoiy, 2013, 337).

Shayx Abu Mansur Motrudiiy q.s. - O‘z zamonining a‘lami ulamosidin er mish. Ul vaqt ulamosi alarni **Sulton al-muizzin** der er mishlar. Zohir va botin ulumi birla orosta (Navoiy, 2013, 441).

Xusrav Dehlaviy q.t.r. – Laqabi **Yaminuddindur**. Otasi Lochin qabilasining ulug‘laridin er mish. Balx navohisida hamonoki, oni Hindustonda mashhurdurki turk derlar (Navoiy, 2013, 480).

Hasan Dehlaviy q.t.s. – Laqabi va nisbati **Najmuddin Hasan b. Alo Sanjariydur**. Shayx Nizomuddin Avliyo q.s.ning kotibi va muridi er mish. Yaxshi axloq-u avsof bila ma‘ruf va mashhur er mish (Navoiy, 2013, 480).

Alisher Navoiyning yuqorida misollar keltirilgan asarlarida qo‘llanilgan laqablarni tom ma‘nodagi badiiy matndagi laqablar deb bo‘lmaydi. Buyuk adib ilk o‘rta asrlar va musulmon Sharqining buyuk siymolari, mashoyixlar, din arboblari va tarixiy shaxslariga doir biografik ma‘lumotlarni keltirar ekan ularga davr jamoatchiligi (xalq) tarafidan qo‘yilgan laqablarni keltirgan, xolos. Aslida bu nomlarni to‘la ma‘noda

laqab deb ham bo'lmaydi, o'sha qadimgi davrlarda amalda bo'lgan antroponimik an'analar ta'sirida yuzaga kelgan. Ya'ni, bu laqablar shaxsga asl ismidan alohida berilgan ikkinchi ism; bu hol **nebez** – "birovga kamchiligi yashirgan holda ehtiyotkorona murojaat qilish", degan ma'noni anglatadi. Bu hol "sifatlash, ta'riflash" ma'nosini anglatuvchi va umuman "odamlarning mehr sifatida olinib, jamiyatda uni ulug'laydigan ism" ma'nosini bildiruvchi na't holatidir va u laqab uchun ham qo'llanila boshlagan. Shunday qilib, laqab o'rta asrlarda "maqtov yoki tanqidni ifodalovchi ism yoki sifat" ma'nosini olgan. Qolaversa, yuqorida keltirilgan laqablar o'sha shaxslarga muallif (Navoiy) tarafidan berilmagan, u badiiy tafakkur mahsuli ham emas. Laqablar boshqa nomlar qatori inson ongida aks ettirilgan voqelik obyektlarini tasvirlash vositasi bo'lish bilan birga ular so'zlar sifatida murakkab semantik mazmunga ega ekanligi, lisoniy muloqot vositasi sifatida ko'p qirraliligi bu lingvistik-belgining universal xususiyatini va uning ko'p funksiyaliligini namoyish etadi, shu bilan birga u sotsiumning ijtimoiy va lisoniy faoliyatida davomli ravishda ishtirok etadi. Laqablar va taxalluslar pragmatik jihatdan faol qatlamga tegishli bo'lib, ularning ma'no-mazmun strukturasida pragmatik komponent yetakchilik qiladi. Laqablarning subyektiv baho salohiyatini yaratishda ayrim shaxs hamda ijtimoiy guruhlarga nisbatan salbiy (ijobiy) munosabat, maqtov, erkalash, kichraytirish, sevgi, mehr-muhabbat, nazokat ila munosabat kabi pragmatik omillarga asoslanadi.

Umuman, laqablar o'zbek adabiyotida ijodkorlar tarafidan ko'p qo'llanadigan va asar qahramonlarini tasvirlashga xizmat qiladigan badiiy-adabiy usul darajasiga qadar ko'tarilgan. Badiiy adabiyotda laqab hamisha ham qahramon xarakterini ochishga xizmat qiladi, uning muhim jismoniy yoki ma'naviy xususiyatini ifodalash, ijtimoiy hayotdagi mavqeini ko'rsatib berishga xizmat qiladi. Asarda laqablarni ishlatish jamiyat yashagan asar voqelari yuz bergan davr, undagi ijtimoiy guruhlar o'rtasida mavjud bo'lgan ma'naviy-psixologik iqlim, asarning janri, ijodkorning o'ziga xos uslubi kabi faktorlarga bog'liq. Laqablarning badiiy asarda qo'llanilishi jamiyatdagi ana shu jarayonlarning badiiy in'ikosidir.

Adabiyotlar

1. Navoiy, 2013 - Alisher Navoiy, Nasoyim ul-muhabbat, To'la asarlar to'plami, 10 jildlik, 10-jild, Toshkent, G.G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2013.

2. Islomova, 2021, 14-bet - Исламова Д. А. Бадиий асар тилидаги транспозитив сўзларнинг функционал-семантик хусусиятлари: филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. -Самарқанд, 2021. -Б. 47.

3. Karimov, 1994, 6-bet - Каримов С.А. Бадиий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. Ўқув қўлланмаси. - Самарқанд: СамДУ нашриёти. 1994.

4. http://navoi.natlib.uz:8101/uzb/mahbub_ul_qulub_munshaot_vaqfiya_un_turtinchi_tom/izoh_va_tarjimalar/

Sayfullayeva Ulbeka Quvondiq qizi

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti

2-kurs magistranti

ulbekasayfullayeva@gmail.com

AMIRIY DEVONINING PRAGMATIK TADQIQI

Annotatsiya.

Mazkur maqolada nutqiy akt va uning kategoriyalari xususida olimlarning qarashlari o'zaro qiyoslangan. Amiriyning „Devon“i tarkibidagi janrlar misolida nutqiy akt jarayoniga namunalar keltirilib tahlil etilgan. Bunda olimlar (J.Ostin va J.Syorl) ning nutqiy aktning tasniflashiga asoslanilgan holda Amiriy g'azallari pragmatik jihatdan tadqiq qilindi.

Kalit so'zlar: nutqiy akt, lokutsiya, illokutsiya, perlokutsiya, propozitsiya, nutqiy aktning J.Ostin va J.Syorl tasnifi.

Annotation.

This article compares the views of scientists on the speech act and its categories. Examples of the speech Act process are presented and analyzed using the example of genres within the "Devon" of Amiri. In this, scientists (J.Austin and C. Based on Syorl's) classification of the colloquial Act, the Amirian gazalles were pragmatically investigated.

Key words: Speech act, locution, illusion, perlocution, proposition, of a speech act J. Austin and C. Syorl classification.

Tilning mavjudligi insonlarning so‘zlash yoki yozish harakatlarini bajarishi bilan bog‘liqdir. Bu harakatlarning bajarilishi jarayonida lisoniy birliklar (birinchi o‘rinda –gap) asl ma’nosidan tashqari , tasdiqlash, buyurish, ogohlantirish, va’da berish kabi mazmunni ifodalash imkoniyatini namoyon qiladilar. Bu ma’nolar so‘zlovchi shaxsi tomonidan bajarilayotgan nutqiy faoliyat natijasidir. Demak, nutqiy akt so‘zlovchining ma’lum muhitda, aniq maqsadda tinglovchiga lisoniy murojaatidir [1.Safarov Sh., Pragmalingvistika, 77-bet]. Bundan kelib chiqqan holda, nutqiy akti kommunikatsiya jarayonida so‘zlovchining aniq maqsadni ko‘zlagan holda nutqiy harakatlarni bajarishi, deb aytsak to‘g‘ri bo‘ladi. Masalan, so‘zlovchi va tinglovchi ma’lum bir vaziyatda, ma’lum bir nutqiy akti amalga oshiradilar, shu jarayonda nutqiy akt o‘sha payt va o‘rindagi vaziyatdagina oydinlashadi, nutqiy akt egalariga tushunarli bo‘ladi.

Nutqiy akti ko‘plab olimlar o‘rganishgan. Xususan, Sh. Balli, V. Humboldt , K. Buyuller, E. Benvenist, M. Baxtin va shunga o‘xshash olimlar qarashlarida nutqiy aktlarga ma’lum darajada to‘xtalib, nazariyalar olg‘a surilgan. Ammo nutqiy aktning to‘laqonli o‘rganilishi ingliz olimi J. Ostin va amerikalik psixolog J. Syorllarga borib taqaladi. *J.R.Ostin, J.R.Serl va Z.Vendlerlarning nutqiy akt nazariyasi ta’limoti ta’sirida lingvistik pragmatikaning shakllanishi uchun ma’lum asoslar yaratildi [2. Hakimov.M., O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari, 6-bet].* Mazkur olimlar o‘zlarining qarashlariga asoslangan holda nutqiy akti o‘rganganlar, tasnif etganlar. Sh.Safarov J.Syorlning illokutiv nutqiy akti tasniflashidagi xabar ma’nosidagi nutqiy akti „assertiv“ deb ko‘rsatib o‘tgan bo‘lsa, Z.Pardayev bu nutqiy akt turini shunday izohlaydi: „ ... *reprezentativlar yoki xabarlar, ya’ni ishning haqiqiy ahvoli va uning bahosi haqidagi xabarlar* “ [4.Pardayev.Z., Pragmatik lingvistika, 88-bet]. Biz quyida J. Ostin va J. Syorllarning nutqiy akti tasniflashiga asoslanib Amiriy „Devon“ ini pragmatik jihatdan o‘rganamiz.

Nutqiy akti quyidagicha tarkibiy qismlarga bo‘lib o‘rganamiz:

- Lokutsiya;
- Propozitsiya;
- Illokutsiya;
- Perlokutsiya;

Lokutsiya- shaxslarning kommunikatsiya jarayonida talaffuz qilish yo‘li bilan hosil bo‘lgan nutqiy akt. Lokutsiyada mazmun asosiy o‘rinni egallaydi. Masalan,

*Chamandan tarqashing, shamshodlar qolmang xijolatga,
Xirom aylab guliston ichra ul sarvi ravon keldi* [3. Amiriy,
Devon, 231-bet].

Mazkur baytni talaffuz qilish orqali lokutiv harakatni bajaramiz. Bu baytda oshiq yorining kelishidan xabar beryapti, shamshod daraxtiga qarata yaxshisi ketishini, hozir yori kelsa xijolat tortib qolishini, chunki yori juda ham suluv va qaddi-qomati shamshod daraxtini hijolatga solar darajada chiroyli ekanligini aytgan holda ogohlantiryapti. Mana shu lokutiv aktdir.

Propozitsiya – tasdiqlovchi gapning mazmuni. Bunda gaplarning tasdiq, so‘roq, buyruq kabi kommunikativ vazifalari oydinlashadi. Misol tariqasida yuqoridagi baytimizni olaylik :

*Chamandan tarqashing, shamshodlar qolmang xijolatga,
Xirom aylab guliston ichra ul sarvi ravon keldi.*

Propozitsiyani mana shu baytdan anglashilgan tasdiq, darak ma’nosida ko‘rishimiz mumkin.

Illokutsiya- shaxslararo munosabatlarning kommunikativ maqsadlari, istaklari asosida ifodalanish jarayoni. Illokutiv aktda so‘zlovchining maqsadi yuqori rutbada turadi. Ko‘zlagan maqsadi amalga oshsagina illokutiv akt hosil bo‘ladi.

*Chamandan tarqashing, shamshodlar qolmang xijolatga,
Xirom aylab guliston ichra ul sarvi ravon keldi*

Baytidagi oshiqning istagi illokutiv akti yuzaga keltirgan. Oshiqning shamshodni ketishga undashi va undan ko‘zlangan maqsadi illokutsiyadir.

Perlokutsiya – so‘zlovchining tinglovchiga o‘tkazgan ta’siri, maqsadining ro‘yobga chiqishi. Perlokutsiya shu jihatidan nutqiy akt strukturasiining markazi hisoblanadi. Chunki muloqot jarayonidan ko‘zlangan maqsadlarning eng asosiysi perlokutiv aktda o‘z ifodasini topadi. Demak, *Chamandan tarqashing, shamshodlar qolmang xijolatga, Xirom aylab guliston ichra ul sarvi ravon keldi* gapidan keyingi xulosaviy bayt mana bunday bo‘ladi: *Ko‘ngul mir’oti sayqal topdi oning iltifotidin, G‘am-u anduhlar ketti, tan ichra yangi jon keldi* [3:231-bet]. Bu baytda oshiqning murodi hosil bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin: yor keldi-yu oshiqning ko‘ngil oynasi yana-da ravshanlashdi, chunki yor kelmasdan avval u qorong‘ulikda qolgan edi. Oshiqdan g‘am va xafagarchiliklar ketib, xuddiki, yangidan tug‘ilganday bo‘ldi. Bu perlokutiv aktdir.

J.Ostin illokutiv nutqiy akti quyidagicha tasniflaydi:

1. Verdiktivlar.

2. Ekzersitivlar.
3. Komissivlar.
4. Bexabitivlar.
5. Ekspozitivlar.

Verdiktivlar hukm mazmunidagi nutqiy aktlar hisoblanadi. Misol: *Mehnati hijron menga yetmasmudi sen yordin, Ey jafochi javr birla qasdi jon qilmoq nadur*[3:72]. Bu gapda hukm ma'nosi mavjud. Yor oshig'ini hijronda yurishga hukm qilgan. Oshiq ayriliqda yurishini joni yo'q tanaga qiyoslayapti. Hijron azobini berma menga, shahdingdan qayt, demoqda oshiq.

Ekzersitiv nutqiy aktda ma'lum bir ishni qat'iyat bilan ijro etish, bajarish ma'nolari ustuvorlik qiladi. Masalan, *Ohkim, ul bemuruvvat oshiqi zorim demas, Rahm etib, tarki jafo aylab, dilafgorim demas* [3:88] gapida yor oshiqqa shunchalik ro'y bermaydiki, oshiq yordan jafo qilishini tark etib, rahm ko'rsatishini so'raydi. Ammo yor oshiqni qiynashga qat'iyat bilan kirishgan. Mazkur gapda bir ishni bajarishga qat'iy kirishish ma'nosi anglashiladi. Ekzersitiv akt shu tarzda namoyon bo'ladi.

Komissiv nutqiy aktida shaxslarning muloqot jarayonida va'da berish va shunga o'xshash majburiyatlarni bajarilishi o'z ifodasini topadi. Masalan,

Nozaninlar va'dasin yolg'on bilurlar puxta el,

Va'dai xom ila bizni badgumon qilmoq nadur [3:72] baytida yorning va'da berib, uning ustidan chiqmasligi, yolg'on va'da oqibatlari kabi mazmunlarni ko'rishimiz mumkin.

Bexabitiv nutqiy aktida shaxslarning ma'lum bir davrada o'zini tutishi, etiketi kabilar asosiy o'rinda turadi. Mazkur akt turida „madaniyat“ ufurib turishi kerak. Masalan,

Balo dashtida Majnun aydi: „Ishq ichra senga so'z yo'q,

Vale Layli nasab noz ofarin yoring erur ahsan“[3:192] baytida oshiq madhini keltirish orqali bexabitiv nutqiy akt sodir bo'lgan.

Ekspozitiv nutqiy aktida so'zlovchi o'zining fikrini tushuntirib, izohlab beradi. Masalan,

Sharbati la'li labing jon berur ag'yora, valek

Meni o'lturdi ko'zung garchi Masihodursen.

Ranj-u g'am tog'ida men Ko'hkan-u sen Shirin,

To uzoring meni Vomiq desa Azrodursen [3:186] misralarida izohlash ma'nosini tushunishimiz mumkin.

J. Syorl illokutiv nutqiy akti quyidagicha tasniflaydi:

1. Assertivlar .
2. Direktivlar.
3. Komissivlar
4. Deklarativlar.

Assertiv nutqiy akt turida nutqiy jarayondagi axborotning to‘g‘riligi inobatga olinadi. Masalan,

Deb erding „sabr qilgil, vasl ayyomi bo‘lur hosil“,

Bu yolg‘on va‘da birla ko‘ngluma bergon qaroringmu? [3:212]

Baytidagi birinchi misrada yor oshigiga vasl yaqinligi va kutishi kerakligi haqida xabar beryapti. Mazkur gapda assertiv nutq namunasi hisoblanadi.

Direktiv nutqiy akt turida so‘zlovchi tinglovchiga ta’sir o‘tkazishi, ma’lum bir harakatga undashi o‘z ifodasini topadi. Masalan, yuqoridagi

Deb erding „sabr qilgil, vasl ayyomi bo‘lur hosil“,

Bu yolg‘on va‘da birla ko‘ngluma bergon, qaroringmu?

Baytida yor oshigiga vasliga yetishish jarayonida sabr qilishini iltimos qilmoqda, oshiqni kutishga undayapti.

Komissiv nutqiy akt turida shaxslarning ma’lum majburiyati asosida nutqiy akt yuzaga keltiriladi. Misol tariqasida yuqoridagi gapimizda ma’shuqa oshiqqa vasliga yetishini va‘da berdi. Bu yerda ma’shuqaning oshiq oldidagi va’dasini bajarish majburiyati turibdi.

Ekspressiv nutqiy akt turida kishilarning etiketi ko‘zga tashlanishi kerak. Bunda psixologik holat ustunlik qiladi. Masalan,

Meni sargashta ko‘rgoch ishq dashtida, dedi Majnun:

„Quyunmu yo bu vodi ichra sargardon g‘uboringmu?“

Baytida oshiq yoriga yetolmasdan sarson-sargardon bo‘ldi. Mazkur baytda psixologik munosabat sezilib turibdi.

Deklarativ nutqiy akt turida ma’lum ishning muayyan holati ifodalanadi. Bu turda rasmiylik va qat’iy talab kabi ma’nolar o‘z aksini topadi. Masalan,

Aydim: „Aylar joni dil la‘lingga etmak orzu“,

Kuldi-yu aydiki: „Tursun jobajo qo‘zg‘olmasun“ [3:206]

Baytida yorning oshiqqa qo‘ygan talabini ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, nutqiy akt shaxslarning jamiyatdagi turli xil vaziyatlarda o‘z fikrini ifoda etish jarayonida namoyon boladi. Bunda so‘zlovchi va tinglovchi munosabati muhim ahamiyat kasb etadi. Ular tomonidan hosil qilingan nutq o‘sha vaziyatdagina oydinlashadi,

nutq vaziyatga bog'liq tarzda o'rganiladi. Nutqiy akt shaxslararo munosabatning o'zaro tushunarlilik darajasini ham ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сафаров Ш., Прагмалингвистика. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.- Б. 317.
2. Ҳакимов М., Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. - Тошкент: „Академнashr “ , 2013. -Б. 172.
3. Амирий, Девон. Тошкент: „Фан“ нашриёти, 1972. -Б. 360.
4. Pardayev A., Pragmatik lingvistika. –Samarqand, 2013. –B.104.

Urmonova Hurriyat
Sharof Rashidov nomidagi
SamDU 3-bosqich talabasi

NAVOIY ASARLARI O'ZBEK TILI BOYISH MANBASII SIFATIDA

Annotatsiya: *Alisher Navoiy o'zbek tilini adabiy til darajasiga olib chiqqanligi uning asarlari misolida ochib berilgan. Ayniqsa, uning “Muhokamat- ul lug'atayn” asari buning yorqin dalili ekanligi yana bir bor e'tirof etildi. Rahmatulla Qo'ng'urov o'zining Alisher Navoiyning “Chor devonida kelishik kategoriyasi” nomli ilmiy maqolasida kelishiklardan Alisher Navoiy qay yo'sinda foydalanganligi ham ta'kidlandi.*

Kalit so'zlar: *g'azal mulkning sultoni, chog'ishtirma grammatika, dunyo tilshunosligi, lingvistik ta'limot, Praga lingvistik maktabi va Amerika deskriptiv tilshunosligi, shakl va ma'no dialektikasi.*

Maqsud Shayxzoda ta'riflaganidek: “G'azal mulkning sultoni – Mir Alisher Navoiy”dir.[2.48] Uning qoldirgan merosi ichida tilga bag'ishlangan asarlar ham bisyor. Birgina “Muhokamat – ul lug'atayn” asarida turk(o'zbek) va fors tilini taqqoslagan. Va turk tilining imkoniyatlarini yetarli darajada yoritib bergan. Ona tilimizning bugungi

holatga kelishiga ham o'z hissasini qo'shgan ijodkordir. "Muhokamat-ul lug'atayn" da shunday keltiriladi, Nuh payg'ambarning 3 o'g'li bordir. Ismlari: Yofaz, Som, Xom edi. Nuh payg'ambar bir kuni o'g'illarini qavm yaratish uchun turli joylarga jo'natadi. Yofazni Abu-turk der edilar, uni Xito mulkiga jo'natadi, u yerda turk tili va turk qavmi bunyod bo'ladi. Ikkinchisini Som ya'ni Abul-furs der edilar, uni Eron va Turonga yubordilar, u yerda esa uning tili va qavmi vujudga keldi. Uchinchisi Xomni Abul-hind der edilar, uni Hind eliga yubordilar u yerda hind tili va qavmi bunyod bo'ldi. Ular tillarini yoydilar. Va bularning ichida turk tili savlatliroq ekanligi ayon bo'ldi.

Darhaqiqat, tilimiz mana necha asrlarki, o'z tarovatini saqlab kelmoqda. Tilimizda boshqa tillarga qaraganda, imkoniyatlar ancha keng. Ammo bu bizning e'tiborimizdan chetda qolmoqda. Modomiki, Navoiy buni o'z asarlarida e'tirof etgan ekan demakki, bu haqiqat va buning tarixi uzoq davrlarga borib taqaladi. Alisher Navoiy fors va turk tilini qiyoslaganda turk tilida mavjud bir qancha sifatlarni e'tirof etgan va bu bilan fors tilidan ancha yuksak pog'onada turishini bayon qilgan. Masalan, o'zbek tilida birgina –sh tovushi bilan jamlikni (topishmoq, qovushmoq) ifodalash mumkinligini aytgan. Ammo fors tilida bunday imkoniyat yo'q, ular so'z birikmasidan foydalanib fikrini ifoda etgan. So'zimizning isboti sifatida quyidagi jumlanı keltiramiz:

Va masdarg'a bir shin harfi ilhaq qilmoq bila ul maqsudni topibdurlar, Andoqki, chopishmoq va topishmoq va quchushmoq va o'pushmoq va bu shoye lafzdur.[3.12]

Navoiy turk tilining fors tilidan afzalligini yoki undan qolishmasligini o'zining 1499-yilda yozgan "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida ko'rsatdi. Asar ikki tilning chog'ishtirma grammatikasi hisoblanadi. Muallifning ushbu asari maydonga kelishi bilan dunyo tilshunosligida chog'ishtirma (kontrastiv)lingvistika paydo bo'ldi. Afsuski, kontrastiv lingvistika tilshunoslik sohasida XIX asrda paydo bo'lgan, deb ta'rif keltirilmoqda. Ushbu asar orqali Navoiyning fonetik, leksik, grammatik qarashlari haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lamiz. Alisher Navoiy arablarning boy lingvistik ta'limotini puxta o'rganadi. Xususan, arab tilshunosligida yaxshi ishlangan fonetik ta'limot Navoiyga kuchli ta'sir etdi. Shuning uchun ham u tovushlarning artikulyatsion-funksional tomoniga katta e'tibor beradi, va shu belgiga ko'ra tovush tilini ya'ni fonemani belgilaydi. Fonema va harf munosabatiga e'tiborini jalb etadi. Ular bir- biriga doim ham mos kelavermasligi, bir harf bir necha

fonemani ifodalashi mumkinligini bayon etadi. Masalan, “yoy” harfi to’rt fonemani, “vov” harfi ham to’rt fonemani bildirishni qayd etadi.

Fonemani so’z va morfemalarni moddiy jihatdan shakllantiruvchi va ularni bir- biridan farqlovchi birlik sifatida tushunadi. Shuning uchun ham so’z tarkibida bir xil fonetik vaziyatda kelgan tovushni boshqasiga almashtirib, ma’no farqlash belgisiga qarab, fonologik vazifa bajarishi yoki bajarmasligini isbotlaydi. Bunday uslub XX asrning boshlarida Praga lingvistik maktabi va Amerika deskriptiv tilshunosligida qo’llanildi va distributsiya nomi bilan yuritildi. Bundan tashqari u o’zbek tilida unlilarning cho’ziqlik-qisqalik belgisiga ko’ra ham farqlanishini qayd etadi. Navoiy tillar leksikasini qiyoslaganda, tabiat manzaralari, uy-ro’zg’or buyumlari, ov jarayoni, hayvon va qushlarning turlari kabi turli sohalardagi so’zlarni keltirib turk tilining so’z boyligini bayon etgan. Va ularning muqobili fors tilida yo’qligini yoritib bergan. Masalan, “...xo’blarning ko’z va qoshlari orasinki, qabog’ derlar, forsiyda bu uzvning oti yo’qtur...”. Tilimiz shu qadar so’zlarga boyki, yuqoridagi jumlar bilan buning guvohi bo’lib turibmiz. Navoiy davrida shu qadar bo’lgan tilimizni bugun bemalol mukammal til deb ayta olamiz. Ammo ba’zi bir kamchilik va mujmalliklarni hisobga olmaganda. Albatta Navoiydek buyuk zotlar hali dunyoga kelaverar ekan bunday muammolar o’z yechimini topmay qolmas. Navoiy so’zlarning ko’p ma’noliligi, sinonimlar jihatidan ham o’zbek tilining imkoniyati kengligini isbotlaydi va bu asosan she’riyatda o’z aksini topadi. Shaxs oti yasovchi qo’shimchaning xususiyatini 30 ga yaqin misollar bilan isbotlagan. Masalan, qo’rchi, suvchi, nayzachi, yurtchi v.h.k.[3.28]

Navoiy o’zbek tilining boyligi va qudratini ifoda etib quyidagi xulosaga keladi: o’zbek tilida bu xildagi nozik ma’noli so’z va iboralar ko’p, ammo “bu kunga deguncha hech kishi haqiqatig’a mulohaza qilmag’on jihatidan bu yashurun qolibdur ... hunarsiz turkning sitam zarif yigitlari osonliqqa bo’la forsiy alfoz bila nazm ayturg’a mashg’ul bo’lubtur”. [3.14] Shuning uchun Navoiy o’zbek shoirlarini o’z tilida ijod qilishga da’vat etadi. Har bir ijodkor asarlarini yaratishda o’z tilidan foydalansa, tiliga mehri-hurmati namoyon bo’ladi. Negaki, xalqning so’z boyligi, imkoniyatlari asosan adabiyotda o’z aksini topadi. Chunki ijodkorlik shunday kasbki, tilida mavjud eng go’zal so’zlarni qo’llashdir hattoki, o’zi ijodkorlik qilib so’z yaratishdir. Anglashgiladiki, bugungi ijodkorlarimiz yuksak saviya va tug’ma iste’dodga ega bo’lishlari kerak. Alisher Navoiy “bir” so’zining ham 15ga yaqin ma’nosini izohlab bergan. Alisher Navoiy so’zlarda shakl va ma’no dialektikasi haqida ham

fikr yuritadi. Uning fikricha, ma'lum ma'no turli shakllarda jilva namoyon qilishi, biri orqali o'lik badanga tiriklik bag'ishlash, ikkinchisi orqali esa, tirik tanga zahri halokat yetkazish mumkin. Alisher Navoiy tilning paydo bo'lishi haqida fikr yuritadi, ya'ni "Insonni so'z ayladi judo hayvondin" deya ta'kidlaydi.

Rahmatullo Qo'ng'urov o'zining Alisher Navoiyning "Chor devon" ida kelishik kategoriyasi nomli ilmiy maqolasida Alisher Navoiyning asarlarida kelishiklardan turli xil ma'no ottenkalarini berishda mohirona qo'llaganligini yoritib bergan. [1.4]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qo'ng'urov. R. "Alisher Navoiyning Chor devonida kelishik kategoriyasi" ilmiy maqola.
2. Maqsud Shayxzoda. "Tanlangan asarlar" 2-jild.
3. Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asari.

Madina Mirkasimova

teacher Tashkent State Pedagogical University

Mahliyo Tokhirova

student Tashkent State Pedagogical University

METHODS AND APPROACHES OF CROSS CULTURE

Annotation: In our rapidly changing world cross culture methods and approaches have been one of the most controversial topic recently. A research method in which specific social practices, such as courtship behavior, child-rearing practices, or therapeutic attitudes and techniques, are studied and compared across a number of different cultures. Also called cross-cultural method.

Key words: cross-culture, linguistic approach, culture approach, county study

Learning a second language not only adds up your skills but also offers enormous benefits for your brain and personal growth, of course.

In our rapidly changing world cross culture methods and approaches have been one of the most controversial topic recently. A research method

in which specific social practices, such as courtship behavior, child-rearing practices, or therapeutic attitudes and techniques, are studied and compared across a number of different cultures. Also called cross-cultural method.

There are 5 cross-cultural communication methods are known as crucial ones, in particular.

1. Awareness

It all starts with this: being aware that different countries have different ways and times of doing things. Your way is not THE way (and neither is theirs). As in marriage, a common culture is to be developed over the years. And yes, this takes time, patience but mostly the will to truly understand what drives the person or the organization you are dealing with [1].

2. Preparation

Before you meet your foreign colleague, take the time to do read up on their country's rituals and etiquette. Should you address your colleague by their first name or not? Something simple like how to greet them is probably culturally determined. In some countries, a hug, a tap on the shoulder or a kiss are quite normal, whereas in others these come close to harassment. You should not aim for a perfect mastery of their etiquette, though. The fact that you've taken the trouble to do some research and that you try to do things right is often enough to show people that you care.

3. Language

One of the culture's main expressions is language. As soon as people open their mouths to speak, you can more or less place them in a geographical region and a social/cultural subgroup. When you and your counterpart speak different languages, work with an interpreter to avoid misunderstandings. An added bonus is that the interpreter does not only know both languages, but also the underlying cultures. Interpreters will hence translate both the words and the cultural context.

If you speak the same language as your counterpart, but come from different countries, you are not out of the woods yet. Case in point are the differences between Dutch and Flemish (Belgian Dutch). One and the same word may mean something totally different. Even when you speak the same language, you should try to avoid slang and ask for clarification when something that was said does not make sense. You may have false friends interfering with the conversation.

4. Humor

Be extremely careful with humor. It is often said that jokes don't translate and that is because well, they don't. Moreover, in many cultures, it is not acceptable to crack jokes in a business context. Sarcasm, the basic ingredient of British humor, can be immensely funny if you are used to it. If you're not, it can come across as an insult, or worse still, an attack. Most of all: avoid telling jokes about your colleague's country, it is a slippery slope that will leave you crippled nine times out of ten.

5. Openness

The person opposite you may be just as nervous about wading in the murky cross-cultural waters as you are. There is no weakness in admitting that you are nervous because you do not want to mess up. Ask for feedback. This will give your counterpart the opportunity to help you along the way, and most of all, to connect with you. Vulnerability is, after all, human and something that everyone can relate to, wherever they come from [2].

Many books have been written about effective cross-cultural communication, and all these insights are very helpful. They should definitely be considered as parts of the puzzle, but not as absolute truths. Think of it: you may be French, and have the same cultural references as your fellow Frenchmen, but feel more comfortable with the English way of doing business. In cross-cultural communication, and indeed in communication as such, connecting is the objective. Language, both verbal and non-verbal, is the key. If you put the tools and partners in place to connect across cultures, you will start seeing hurdles as welcome challenges that help you reinforce the message you want to share.

Three approaches to culture:

Cultural psychology, cross-cultural psychology, and indigenous psychology are three approaches to the psychology of culture. The author begins by comparing the three approaches-conceptually, methodologically; and historically. She concludes that each approach has contributed knowledge of the "deep structure" of culture to the field of psychology. This "deep structure" consists of the framework of individualism and collectivism; particular cultures are therefore surface forms of one or the other of these basic cultural frameworks. Rather than being universal, classical social and developmental psychology are seen as reflecting a particular indigenous psychology. For the future, a truly universal psychology must offer a theoretical framework that encompasses alternative indigenous psychologies.

Used literature:

1. D.Delamare-Le ba J.Winterton (2016). The competence-performance issue in second-language acquisition theory: A debate. Research methodology in second-language acquisition, 3–15. Chicago.
2. Khodjayev B.H. Technology of historical thinking development of comprehensive school pupils. The Way of Science, 2014.

Vaziraxon Maxmudjon qizi Utanova

Andijon davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi

2-bosqich talabasi

utanovavazira@gmail.com

“SADDI ISKANDARIY” DOSTONINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada dostonda qo'llanilgan milliy-madaniy leksik birliklarning semantic xususiyatlari, tabiat tasviriga oid eng muhim leksik birliklar yoritiladi va dostonda qo'llanilgan leksik birliklarning semantic xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: *semantic birlik, leksik me'yor, dialektal, tematik, guruhlanish, paradigma, invariant, birlashtiruvchi.*

ANNOTATION

In this article, the semantic features of the national-cultural lexical units used in the epic, the most important lexical units related to the image of nature, and the semantic features of the lexical units used in the epic are revealed.

Keywords: *semantic unity, lexical norm, dialectal, thematic, grouping, paradigm, invariant, unifying.*

Alisher Navoiy - millatimiz ma'naviyatining shakllanishiga, ona tilimizning ravnaqiga kuchli va samarali ta'sir ko'rsatgan buyuk shaxsdir. Hukumatimiz tomonidan buyuk mutafakkir shaxsiyati, ijodiga bo'lgan e'tibor barcha ilm-fan ahlini, xususan, Navoiyshunos olimlarni shoir asarlarini keng ko'lamda tadqiq etish va o'rganishga, ayniqsa, filologik yo'nalishda yangi tadqiqotlar yaratishga da'vat etib, ilhomlantirib kelmoqda. Navoiyning til borasidagi ulkan kashfiyoti shundaki, u har uch tilni mukammal bilganligi uchun ularning ichki imkoniyatlaridan to'liq foydalana

oldi va har uch tilning jozibasini bir-biriga qo'shib, ularning ta'sir kuchini uch barobar oshirganday bo'ldi.

Alisher Navoiy "Muhokamatul-lug'atayn" asarini umrining so'nggi yillarida juda katta hayotiy va ijodiy tajribasini sarhisob qilayotgan paytlarida yozgan. Qatrada quyosh aks etgani kabi uning butun umri davomida jamlagan til boyliklari har uch tilda bir-biri bilan uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi. Shubhasiz, bu uyg'unlikda turkiy til qoidalari yetakchi o'rinni egallaydi. Navoiy o'z ona tilini o'n sakkiz ming olamdan ham ortiq deb ulug'laydi. Uning xazinalari durlarga to'la, uning gullari osmon yulduzlaridan ham ravshanroq. Uning ko'pgina boyliklari ochilmagan qo'riqlar kabi saqlanib turibdi. Faqat bu til xazinalarining nashtarday tishli ilonlari va ozor beruvchi tikonlari bor. Ana shunday xazinaga ega bo'lish uchun esa ilonlar va tikonlarni yengib o'tish kerak edi. Bunday qiyinchiliklardan o'tolmagan tab' ahli xiradmandlari turkiy til xazinalaridan bahra ololmadilar va bu tilni "yovvoyi", "qo'pol", "she'r tili" emas, deb sarzanish qiluvchilar ham topildi. Alisher Navoiy esa turkiy tilda ijod qiluvchilarni "forsigo'ylarning ta'n qilur sarzanishidin" qutqarishni o'ziga maqsad qilib qo'yadi va bu ulug' maqsadni amalga oshirganini aytadi.

"Saddi Iskandariy" dostoni asosida olib borilgan tadqiqotlar Aftondil Erkinovning "Alisher Navoiyning peyjaz yaratish mahorati ("Saddi Iskandariy" dostoni misolida)" mavzusidagi nomzodlik ishi (1990), Mavjuda Hamidovanning "Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonining ilmiy-tanqidiy matni" mavzusidagi doktorlik ishi (1994), Imom Salimovning "Alisher Navoiyning badiiy obraz yaratish mahorati" mavzusidagi nomzodlik ishi (1994) dangina iborat. Mazkur ilmiy manbalar ushbu doirada yaratilajak kelgusi tadqiqotlar uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi. Bugunga qadar shoirning "Saddi Iskandariy" dostoni filologiya ilmida alohida tadqiqot obyekti sifatida tanlanmagan. "Xamsa" dostonlari tarkibida muhim o'rin tutgan "Saddi Iskandariy" dostonining leksik-semantik xususiyatlari tilshunosligimizda deyarli tadqiq etilmagan. Mazkur dostonning leksikasi alohida jihatlari bilan boshqa dostonlardan farq qiladi. Ushbu tadqiqot shoir ijodi, so'z qo'llash bilan bog'liq ayrim jihatlarga oydinlik kiritishi mumkin. Bu esa mavzuning dolzarbligini asoslaydi.

Professor E.Begmatov leksikada sistemalilik xususida fikr yuritib, tilshunoslikda tilning lug'aviy boyligini ham muayyan sistema sifatida tasavvur qilish va ilmiy tasniflashlar asosida quyidagilarni belgilaydi: so'zlarni so'z turkumlariga ajratish usuli, ya'ni so'z turkumlari sistemasi; so'zlarni yasash modellariga ko'ra tasnif qilish usuli, ya'ni so'z yasash usullari; so'zlarni funksional-stilistik guruhlariga ajratish usuli, ya'ni

so'zlarning stilistik-differensial guruhlari; so'zlarni ma'lum mavzu guruhlariga ajratish usuli, ya'ni so'zlarning mavzu guruhlari va boshqalar.

"Saddi Iskandariy" dostonini leksik-semantik guruhlar asosida tadqiq etish ijodkorning tilning leksik zahirasiidan foydalanish imkoniyatlarini atroflicha yoritishda, bu birliklarning o'xshashlik qatori (paradigmasi)dagi mavqei xususida xulosalar berishda muhim ahamiyatga ega. Dostonda shaxs paradigmasi yetakchilik qiladi. Bu paradigma a'zolarining qo'llanishida ayrim tarixiy va uslubiy jihatlar ko'zga tashlanadi. Alisher Navoiy dostonida bola, chaqaloq, go'dak kabi leksik birliklarini "Saddi Iskandariy" dostonini leksik-semantik guruhlar asosida tadqiq etish ijodkorning tilning leksik zahirasiidan foydalanish imkoniyatlarini atroflicha yoritishda, bu birliklarning o'xshashlik qatori(paradigmasi)dagi mavqei xususida xulosalar berishda muhim ahamiyatga ega. Dostonda shaxs paradigmasi yetakchilik qiladi. Bu paradigma a'zolarining qo'llanishida ayrim tarixiy va uslubiy jihatlar ko'zga tashlanadi. Alisher Navoiy dostonida bola, chaqaloq, go'dak kabi leksik birliklarining forsiy ekvivalentidan farzand leksemasidan foydalangan. Shoir farzand so'zini arab tilidagi muqobilini ham qo'llaydi. Bu so'z (qurratulaynu) ham ko'z nuri, ham farzand ma'nosida tushunish mumkin. Shoir farzand so'zini arab tilidagi muqobilini ham qo'llaydi. Bu so'z (qurratulaynu) ham ko'z nuri, ham farzand ma'nosida tushunish mumkin.

Shunisi e'tiborliki, shoir baytda pleonazmga yo'l qo'yadi, qurratul-aynu va farzand so'zlarini yonma-yon keltiradi (Ani qurratul-aynu farzand etay). So'zni bu kabi takrorlash chaqaloqni ikki karra – jon-jon deb farzand sifatida qabul qilinganligini ham anglatishi va yana so'zning ikki til birligi ekanligi ham, bu so'zni turli tillarda takrorlash shoh uchun huzur-halovat bag'ishlanganini anglatishi mumkin. Dostonda o'g'il so'zi qo'llanmagan, ammo qiz so'zi 7 o'rinda qo'llanilgan. Dostonda yigit leksemasi ham nofaol, 3 o'rinda qo'llanilgan. Shoir dostonida kelin so'zining arus variantidan foydalangan, dostonida kuyov, xotin va er so'zlari uchramaydi.

Navoiy dostoniga ya'juj tushunchasini olib kirar ekan, bu leksema na hayvonot olami paradigmasidan, na shaxs paradigmasidan o'rin oladi. Ya'juj afsonaviy tushuncha sifatida "shaxs emaslik", "hayvon emaslik" kabi belgilarni namoyon qiladi. Ya'juj – afsonaga ko'ra, xunuk bashara, bahaybat, hamma narsani nobud qiluvchi, odamxo'r maxluq. Dostonning yetakchi birligi sanaladi.

O'zbek tilining tarixiy davrlarida 337 ta hayvonot dunyosiga mansub bo'lgan so'zlar qo'llangan bo'lib, bu nomlar Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'atida qayd etilgan. Ulardan 76 tasi chorva mollari nomlari, 71 tasi

esa chorva, chorvachilikka doir so'zlar, 94 ta qush nomlari, 9 ta sudralib yuruvchi hayvonlar nomlari, 48 ta yovvoyi va vahshiy hayvonlar nomlari, 41 ta mayda hayvon va jonivorlar nomlari, 6ta suv hayvonlari nomlari, 12 ta afsonaviy hayvonlar nomlari. Tilshunos olimlarimiz havonot dunyosiga mansub so'zlarni chorva mollari nomlari, vahshiy hayvonlar nomlari, sudralib yuruvchi hayvonlar nomlari, qushlar nomlari kabi turlarga bo'ladi.

Dostonda kishi tabiatidagi 4 ta mijoz arabcha leksemalar bilan ifodalanganligi kuzatildi. Ular horri yobis(quruq-issiq), boridi yobis (quruq-sovuq), horri rutab(issiq-ho'l), boridi rutubat (sovuq-ho'l) kabi o'zlashmalardir. Bunga sabab Navoiy davridagi tibbiy atamalarning arab tilida qo'llanishi. Shuningdek, bu atamalarning antik davrga moslashtirish maqsadida shunday tarzda qo'llanganligidir.

Alisher Navoiy dostonida lingvomadaniy birlik sifatida to'y leksemasini ham qo'llanganki, matnda bu leksik birlik bog'liq holda bir qator uyadosh so'zlar keltirilgan. Masalan, gulu sabza ayyomi, shahru ko'y, ayoqchi, ayyomi ayshk tarab, fasli navro'z, mug'anniy, chinga vaznida chang, navo chekkil, hay-hay o'lang, surud, yor-yor.

XV asrda shoir tilidan kuylangan yor-yor ohangi, vazni va qo'shiqning so'zlari xuddi bugungi kundagidek jaranglaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bafojev B. Navoiy asarlari leksikasi. -T.,1983.20-b
2. Alisher Navoiy. Ensiklopedik lug'at. II jild. -Toshkent.Sharq, 2016.365-455-b
3. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. - Toshkent: Fan, 1985. B-116
4. Bafojev B. Navoiy asarlari leksikasi. -T.,1983 91-bet

Мундарижа

АКАДЕМИК ВОҲИД АБДУЛЛАЕВ ИЛМИЙ МЕРОСИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

Муслиҳиддин Муҳиддинов. Воҳид Абдуллаев ва Самарқандда навоийшунослик.....	3
Нурбой Жабборов. Воҳид Абдуллаев – Самарқанд адабиётшунослик илмий мактаби асосчиси.....	14
Султонмурод Олим. Олимнинг олам.....	21
Ҳусниддин Эшонқулов. Самарқанд ва Бухоро илмий-адабий муҳити ҳамкорлиги самаралари.....	27
Dilfuza Rahmatova. Vohid Abdullayev – Samarqand faxri.....	33.

ШАРҚ МУМТОЗ АДАБИЁТИГА ОИД ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАР ТАДҚИҚИ

Nafas Shodmonov, G'iyosiddin Shodmonov. Шарқ мумтоз адабиётига оид қўлёзма манбалар тадқиқи.....	45
Исҳақжон Исмаилов. Тарихнависликка эътиборнинг асар бадииятида тутган ўрни	56
Ҳулкар Сулаймонова. Расаил жанри ривожига Абу Бакр Хоразмий ижодининг ўрни.....	64
Dilfuza Toshniyozova. Sayidmuhammad Xalifa Yo'ldosh Ota Ibn Davlat devonining matniy o'ziga xosligi.....	68
Олим Равшанов. Адабий манбалар – давр кўзгуси (XIX аср иккинчи ярми – XX аср боши Қашқадарё адабий ҳаёти).....	72

ШАРҚ МУМТОЗ АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА НАЗАРИЙ ЁНДАШУВ ВА МЕТОДЛАР

Зоҳид Садиков. “Қутадғу билиг” асари қаҳрамонлари маънавий- интеллектуал оламини таржимада қайта яратиш муаммолари...81	
Обиджон Каримов, Муродил Мирзаев. Шарқ ва Ғарб мумтоз даври адабиётшунослигида поэтика масаласини ўрганишда ўзаро таъсир талқини.....	90
Матлуба Жабборова. Навоий ғазалларида Баҳром образи.....	96
Одилжон Авазназаров. Соқий образининг ботиний хоссалари...102	
Шаҳноза Раҳмонова. Ҳувайдонинг “Роҳати дил” достонида вазн.....	108
Алишер Раззоқов. Навоий ижодида ўз-ўзини шарҳлаш ҳодисаси.113	

Ulug‘bek Sanaqulov. Alisher Navoiy g‘azaliyotida musavvir timsoli.	117
Anvarova Zohida. O‘zbek mifologiyasidagi ayrim sehrli mavjudodlar obrazi	120
Quysinova Shahnoza. Alisher Navoiyning devon tartib berishda mezonlari.....	127
Маматова Нилуфар. Нодира ижодида образлар хилма - хиллиги. Юсуф образи талқини	134

МУМТОЗ АДАБИЙ МЕРОСНИ БУГУНГИ КУН НУҚТАИ НАЗАРИДАН ЎРГАНИШ МАСАЛАЛАРИ

Erkin Musurmanov, Bekzod Musurmanov. O‘zbek baxshilari va ularning ijro san‘ati xususida.....	139
Замирахон Исакова. Мумтоз адабиётда тасаввуф терминологияси: ворисийлик ва замонавийлик муносабати.....	144
Azamat Pardaev, Abduraxmonova M.I. Buyuk ipak yo‘li madaniyati, mifologiyasi va arxitekturasini ilmiy-uslubiy jihatdan ishlab chiqildi..	150
Марғуба Абдуллаева. Қаҳрамоннинг ғайритабиий туғилиши мотиви.....	154
Назмия Мухитдинова. Қўқон адабий муҳитида маърифий қарашларнинг бадий талқини (Нодирабегим ижоди мисолида).	159
Эргаш Очилов. Баҳоддин Нақшбанд рубоийлари.....	174
Фарида Каримова, Ўринбаева Зарифа. Саховат ва унинг мезонлари.....	187
Шерхон Қораев. Амир Аҳмад Ҳожибек Вафой шериёт кечалари ва Алишер Навоий (Академик Воҳид Абдуллаевнинг “Алишер Навоий Самарқандда” асари маълумотлари асосида)	191
Носир Жўрабоев. Тарихчи ва шоир Камолиддин Биноий ижодининг ўзига хос хусусиятлари.....	198
Озодахон Болтабоева. Хилватийнинг “Сайрул жибол” асари композицияси хусусида.....	202
Акрам Худайбердиев. Сидқий Хондайлик ижодида “ватан” ва “миллат” бадий концептлари.....	207
Abdumalik Kurbonov. Turkiyada Alisher Navoiy asarlarini o‘rganish masalasi (XXIASR).....	213
Sabxon Jo‘raboyeva. Shavqiy g‘azallarining g‘oyaviy- badiiy mazmuni xususida	217
Искандаршоҳ Мадгазиев. Мавлоно Қори Зокирнинг ҳаёти ва адабий мероси хусусида.....	223

Нодир Қаюмов. “Авесто”да ҳайвонот олами вакиллари­нинг ба­дий талқини.....	228
Дилдора Олимова. Сулаймон Боқирғоний ижодида тасаввуфий талқинлар.....	235
Жавлонбек Бегалиев. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихини ўрганишда муаллифлик ҳуқуқлари муҳофозаси билан боғлиқ айрим мулоҳазалар.....	242
Камола Улуғмуродова. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ғазалларида “Лайли” образининг бадий талқини.....	247
Saidova Hilola Hamzayevna. Umay ona ilohasi xususidagi ayrim mulohazalar.....	253
Mamaziyoyeva Ozoda. Suhayliy she’riyatida janriy xilma-xillik ...	259
Dadajonova Durdonaxon. Muhammadsharif So’fizoda lirikasida ma’naviyatga da’vat masalasi	263

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ ВА АДАБИЙ ТАЪСИР МАСАЛАЛАРИ

Дилнавоз Юсупова. Ўзбек адабиёти тарихи ва адабий таъсир масалалари Лорендели Ҳамдий “Лайли ва Мажнун” достонининг яратилишида Алишер Навоий достонларининг ўрни.....	267
Мўминжон Сулаймонов. Камол Хўжандий ижодининг Ҳофиз Хоразмий шеъриятига таъсири.....	277
Диёра Абдужалилова. Яҳёбей Тошлижали “Гулшан ул-анвор” достонининг яратилишида Алишер Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонининг ўрни.....	282
Qosimova Madina. Uvaysiy ijodi va uning chiston janri taraqqiyotiga qo’shgan hissasi.....	295
Mamadaliyeva Fazilat. Hamza she’riyatida maktab va ilm talqini...	303
Toshmamatov Umidjon. Jamol Kamol she'riyatida janrlar rang-barangligi.....	308
Tursunova Sevara. Erkin Vahidov ijodida o’ziga xoslik va “O’zbekim” qasidasi badiiyati.....	312
Yusupova Sadoqat. “Andijon shahzodasi”, “Gulbadan” asarlari tahlili.....	317

МУМТОЗ АСАРЛАР ТИЛИ ВА УСЛУБИ, ТИЛШУНОСЛИК МУАММОЛАРИ

Salide ŞERİFOVA (Salidə ŞƏRİFOVA). Мумтоз асарлар тили ва услуби, тилшунослик муаммолари “Terekeme - karaparak” lehçesinde yazan ve yaratan şair: Yunus Emre.....	322
Orziboni Yusupova. Ko‘rsatish olmoshlarining tarixiy taraqqiyoti....	342
Zarifa Xusanova. Alisher Navoiy asarlarida qo‘llanilgan laqablarning ayrim o‘ziga xos xususiyatlari haqida.....	348
Sayfullayeva Ulbeka. Amiriy devonining pragmatik tadqiqi.....	352
Urmonova Hurriyat. Navoiy asarlari o‘zbek tili boyish manbasi sifatida.....	357
Madina Mirkasimova, Mahliyo Tokhirova. Methods and approaches of cross culture.....	360
Vaziraxon Maxmudjon qizi Utanova. “Saddi Iskandariy” dostonining leksik-semantik xususiyatlari.....	363